

SUZANA MÓRÉ HEITEL

**ÎNCEPUTURILE ARTEI MEDIEVALE
ÎN BAZINUL INFERIOR AL MUREȘULUI**

EXCELSIOR ART

SUZANA MÓRÉ HEITEL

**ÎNCEPUTURILE ARTEI MEDIEVALE ÎN BAZINUL
INFERIOR AL MUREȘULUI**

Cuvânt înainte: academician Răzvan Theodorescu
Ediție îngrijită de: Daniela Tănase și Daniela Marcu Istrate

Volum tipărit prin bunăvoința CONSILIULUI JUDEȚEAN TIMIȘ în anul 2010

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

MÓRÉ HEITEL, SUZANA

Începuturile artei medievale românești în bazinul inferior al Mureșului / Suzana More Heitel. - Timișoara : Excelsior Art, 2010

Bibliogr.

ISBN 978-973-592-242-9

726.54(498-28 Mureș)"04/14"

726.71(498)(28 Mureș)"04/14"

Coperta I - Capitel romanic resculptat în epocă gotică, descoperit la Cenad (jud. Timiș)

Concepția grafică a copertei: Zsuzsanna Kopeczny

Corectura textului: Daniela Tănase, Ünige Bencze

Rezumat în limba engleză: Ferenc Csortán

Corectura rezumatului: Delia Maria Roman

Tipar s.c BISTRA s.r.l., tel. 0256 493 046

ISBN 978-973-592-242-9

EDITURA EXCELSIOR ART 2010

CUPRINS

CUVÂNT ÎNAINTE (academician Răzvan Theodorescu).....	5
NOTĂ ASUPRA EDIȚIEI.....	7
BIOGRAFIE.....	9
INTRODUCERE. Stadiul actual al cercetărilor privind arhitectura ecleziastică din valea inferioară a Mureșului în secolele X-XIII.....	11
CENAD.....	21
O pictură despre Cenad.....	31
Sarcofagul de la Cenad.....	35
Catalog.....	39
IGRIȘ.....	49
Catalog.....	53
MĂNĂSTIREA LUI AHTUM (de lângă Pecica).....	63
Catalog.....	72
MONASTERIUM DYENUS (Mănăstirea Dienes).....	99
Catalog.....	103
MONASTERIUM KENEZ (Mănăstirea Cneazului).....	105
MONOSTOR.....	109
PÂNCOTA.....	113
Catalog.....	159
CONCLUZII.....	162
LISTA PRESCURTĂRILOR. Bibliografie selectivă.....	164
LISTA ILUSTRĂȚIILOR.....	172
REZUMAT.....	176

Cuvânt înainte

Pe la mijlocul anilor '70 ai veacului trecut, o tânără cercetătoare venită din școala clujeană a academicianului Virgil Vătășianu m-a căutat la Institutul de Istoria Artei din Calea Victoriei. Abia publicasem cartea mea dedicată genezelor culturale românești din secolele X-XIV, unde dezbătusem și chestiuni de istorie ecleziastică și artistică legate de „Morisena urbs”, Cenadul bănățean al unor Glad, Ahtum și Gerardus de Sagredo, de primele întâlniri Orient- Occident în spațiul Dunării de Jos apusene și al Mureșului. M-a surprins de atunci încă informația bogată și spiritul critic al vizitatoarei mele în probleme ținând de începuturile medievale din aria intracarpatică și am bănuit că Suzana Móré - proaspăt căsătorită cu vechiul meu coleg de facultate, distinsul arheolog Radu Heitel cu care a alcătuit un cuplu științific demn de toată lauda - va fi cândva o specialistă reductabilă. Așa s-a întâmplat. O dovedește cu prisosință cartea de față, o carte postumă, pentru că autoarea ne-a părăsit în plină maturitate creatoare, lăsându-ne mărturia unei acripii științifice puțin comune. Teza sa de doctorat închinată începuturilor artei medievale în bazinul inferior al Mureșului, în teritorii ținând cândva de comitatele Aradului, Cenadului și Zarandului, îmbogățește sensibil patrimoniul nostru cultural. Grație investigațiilor pe care Suzana Móré Heitel - afirmată ca un cercetător de mare seriozitate la Muzeul Național de Artă și, apoi, la Institutul de Istorie a Artei al Academiei - le-a întreprins în zona mureșeană după începutul anilor '90, au fost cunoscute arhivele maghiare cu documente de secol XIX referitoare la urmele unor lăcașuri medievale distruse în vremea ocupației turcești din pașalâcul Timișoarei, au fost identificate ruine, spoii, fragmente de sculptură romanică, gotică și chiar bizantină (unele culese chiar din apa Mureșului) - au fost clasificate, date, puse în legături stilistice necesare, uneori cu piese din Panonia sau din Balcani. Peste 350 de piese din acest fel, de sculpturi - unele excepționale, cum este cazul celor de probabilă sorginte sud- dunăreană, de la Pâncota-, capiteluri, coloane, pilaștri, nervuri, arhitrave, cornișe constituie o zestre pe care a sistematizat-o exemplar Suzana Móré Heitel. Ele provin de la Cenad - acolo unde, eu însumi, acum patru decenii, „redescopeream” plăcile de sarcofag de secol XI, de inspirație veneto - bizantină, amintitoare de întemeietorul episcopiei de aici și de misionarismul benedictin ajuns la maxima sa extensiune orientală în Europa-, de la Igrîș- acolo unde în veacul al XII-lea veneau cisterciienii din burgunda abație de la Pontigny, și unde în veacul al XIII-lea erau îngropați regele Andrei al II-lea al Ungariei și soția sa, de neam occidental, Iolanda de Courtenay-, de la Glogovăț, de la Frumușeni, de la Pecica.

Istoricii noștri și cei maghiari au scris nu puține pagini despre chipul în care Banatul, Sudul Transilvaniei, Ungaria meridională au primit înainte și după anul 1000, până către 1300, ecouri spirituale ale Bizanțului, cum români, unguri, pecenegi, greci, bulgari, apoi germani și italieni au adus, amestecat și sintetizat morfologii artistice ale romanicului, ale primului gotic, ale împărăției dinastiilor macedoneană, comnenă și paleologă.

Cartea Suzanei Móré Heitel marchează, în istoriografia acestui moment din vechea civilizație românească, o contribuție notabilă. Iar amintirea autoarei, luminoasă, este omagiată acum emoționant de colegii săi timișoreni, din Muzeul Banatului.

acad. Răzvan Theodorescu

Notă asupra ediției

Lucrarea de față, „Începuturile artei medievale în bazinul inferior al Mureșului”, este teza de doctorat a Suzanei Móré Heitel, susținută în anul 1998 la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” al Academiei Române din București.

Suzana Móré Heitel și-a dedicat cea mai mare parte din activitatea științifică studierii artei medievale timpurii, făcând deseori o muncă de pionierat pe un tărâm care încă și astăzi are multe zone neexplorate. Aceasta a însemnat sute de zile pe teren, în locuri de multă vreme uitate și abandonate, deseori în condiții mai mult decât vitrege, atât umane, cât și materiale. După dispariția neașteptată a soțului ei, arheologul Radu Heitel, Suzana Móré Heitel și-a dedicat practic întreaga energie în finalizarea cercetărilor de pe valea Mureșului, recuperând neobosite ruine *in situ*, fragmente de pietre profilate sau alte artefacte de la începuturile evului mediu. Convinsă de faptul că această epocă nu poate fi descifrată fără arheologie, doamna Heitel a inițiat cercetările arheologice de la Pecica, Pâncota și Frumușeni, redeschiderea șantierului de la Cenad în anul 2000, și avea încă multe alte proiecte care au fost sortite să rămână în acest stadiu.

Rezultatele cercetărilor sale se reflectă doar parțial în teza de doctorat pe care o prezentăm aici. Suzana Móré Heitel a avansat mult în studierea acestei epoci după susținerea tezei și se pregătea să aducă numeroase îmbunătățiri înainte de a ceda lucrarea pentru tipărire. Nu a mai avut timp pentru aceasta, fiind luată dintre noi în mod neașteptat și dramatic în primăvara anului 2008.

Cunoscând îndeaproape efortul investit și valoarea cu totul specială a studiilor doamnei Heitel am considerat că suntem datori să le facem cunoscute, astfel că am luat decizia de a publica teza de doctorat în forma în care am regăsit-o în arhiva sa personală. Am făcut acest lucru având conștiința faptului că autoarea dorea să aducă multe completări manuscrisului, dar nu am găsit o altă soluție pentru a salva de la uitare o operă atât de importantă. Este, ținând cont de ceea ce Suzana ne-a spus în ultima perioadă a vieții sale, o operă incompletă. Avem însă convingerea că și în această formă opera sa va deschide perspective noi în modul de abordare a artei medievale timpurii, va constitui pentru noi toți un îndemn de a continua cu aceeași acribie și dăruire, și nu în ultimul rând reprezintă un important punct de plecare pentru viitoarele generații de cercetători.

În manuscrisul pe care l-am avut la dispoziție am operat doar corecturile făcute de autoare, în rest am respectat textul original, chiar dacă unele denumiri geografice nu mai sunt de actualitate (de exemplu Iugoslavia). Am păstrat de asemenea capitolul despre abația de la Pâncota, care fusese publicat separat în anul 2006 (*Abația de la Pâncota*, Cluj Napoca, Ed. Mega) pentru a oferi lucrarea în integritatea ei. Modificările de ordin tehnic se rezumă la corecturi ortografice și la așezarea notelor în partea de jos a paginii, în original acestea fiind plasate la finalul fiecărui capitol. De asemenea textul rezumatului ne aparține, cu excepția părții corespunzătoare capitolului despre Pâncota.

Editorii aduc mulțumiri domnului arhitect Ferencz Csörtán, legatarul testamentar al familiei Heitel, prin bunăvoința căruia am avut acces la arhiva Heitel și în acest mod am identificat manuscrisul tezei de doctorat.

Această carte nu ar fi apărut fără inițiativa, bunăvoința și ajutorul necondiționat oferit de către domnul Dan Ciobotaru, director al Muzeului Banatului din Timișoara. Domnia sa a creat condițiile pregătirii manuscrisului pentru tipar și a facilitat obținerea fondurilor necesare tipăririi.

susținând acest proiect în toate etapele sale. Suntem onorați să îi adresăm și în acest mod mulțumirile noastre speciale.

În același timp, mulțumim Consiliului Județean Timiș pentru bunăvoința cu care a susținut publicarea acestei lucrări.

Avem speranța că, de acolo de unde este, Suzana Móre Heitel ne privește cu înțelegere, acceptând gestul nostru de a oferi celorlalți această operă incompletă ca pe datoria firească a prietenilor și colegilor care i-au fost aproape, s-au bucurat de știința și personalitatea ei luminoasă și au dorit să îi aducă, în acest mod, un omagiu postum.

Editorii

Suzana Móré Heitel s-a născut la Pâncota (jud. Arad) în 2 mai 1947. A urmat cursurile Facultății de Istorie și Filosofie din Cluj-Napoca, pe care a absolvit-o în anul 1971. Încă din timpul facultății s-a specializat în istoria artei medievale, îndrumată de profesorul Virgil Vătășianu.

La debutul carierei sale a activat la Muzeul din Agnita, apoi între anii 1975-1990 a fost muzeograf la Muzeul Național de Artă al României din București. Din anul 1990 și-a desfășurat activitatea ca cercetător la Institutul de Istoria Artei „George Oprescu” din București al Academiei Române, până la decesul survenit în ziua de 13 martie 2008.

După anul 1990 s-a consacrat studiului artei din secolele X-XIII, cu precădere în valea Mureșului inferior, muncă ce a avut drept rezultat major susținerea tezei de doctorat cu titlul „Începuturile artei medievale în bazinul inferior al Mureșului”, în anul 1998, la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” din București, lucrare girată inițial de arheologul Radu Popa până în 1993 când a decedat, iar mai apoi de către arheologul Petre Diaconu.

Formația sa ca istoric de artă a fost îmbogățită de experiența șantierelor arheologice datorită partenerului său de viață, arheologul Radu Heitel. Pornind de la studiul fragmentelor arhitecturale și al documentelor arhivistice, Suzana Móré Heitel a inițiat reluarea cercetărilor arheologice la Mănăstirea lui Ahtum de lângă Pecica, punctul „Häbläu”, la Cenad și la Pâncota, convinsă fiind că teoriile sale cu privire la evoluția artei medievale în acest spațiu din vestul României pot fi confirmate doar de săpăturile arheologice.

Principalele lucrări:

Cărți și capitole de cărți: *Egyházi építészet a Maros-völgy alsó szakaszán a 11-13. században I.*, în *A középkori Dél-Alföld és Szer.*, coord. Tibor Kollár, Szeged 2000, 593-632.

Abația de la Pâncota și vestigiile ei, Cluj-Napoca 2006.

Studii și articole: *Două sculpturi gotice din lapidarul Institutului de Arheologie din București*, *SCIA-AP* 39, 1992, 105-109.

Despre fosta biserică de la Viniești (jud. Arad), în *Sub zodia Vătășianu. Studii de istoria artei*, Cluj-Napoca 2002, 29-33.

Monasterium Kenez, în *In memoriam Radu Popa*, Cluj-Napoca 2003, 287-292.

Despre fosta mănăstire de la Dienesmonostora (jud. Arad), în *Artă, istorie, cultură. Studii în onoarea lui Marius Porumb*, Cluj-Napoca 2003, 39-52.

Despre biserica lui Ahtum de la Morisena (Cenad), *SMIM* XXIII, 2005, 9-23.

Monostorok a Maros mentén. Adatok, în *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon. Benedictine Monasteries in Medieval Hungary*, Pannonhalma 2001, 267-274.

Die Beziehungen zwischen den rumänischen Fürstentümern und Ungarn in den zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts, în *Sigismundus rex et imperator. Art and Culture under the last ruler of the Luxemburg Dynasty. 1387-1437*, Budapest-Luxemburg 2006, 87-92, 452.

INTRODUCERE

Stadiul actual al cercetărilor privind arhitectura ecleziastică din valea inferioară a Mureșului în secolele X-XIII

În valea inferioară a Mureșului (de la Zam până la Cenad) pe un teritoriu care la nord se lărgeste până spre Crișul Alb, cuprins în evul mediu în comitatele Zarand, Arad și Cenad, au fost atestate documentar 20 de mănăstiri situate cu precădere pe cele două maluri ale râului și 76 de biserici, construite toate până la sfârșitul veacului al XIII-lea.

Evenimentele care au marcat în special această parte a țării, cum au fost: invazia mongolă (1241), răscoala cumană (1280, 1282), răscoala lui Gheorghe Doja (1514), dar mai ales ocupația turcească (1552-1714), au condus la dispariția aproape totală a arhitecturii medievale, indicată de atestările mai sus menționate.

Distrugerea acestora, odată cu dispariția totală a multor așezări, a fost de o asemenea amploare încât cercetările de arhivă inițiate în secolul al XVIII-lea, desfășurate sistematic începând cu a doua jumătate a secolului al XIX-lea, au trebuit să se concentreze asupra localizării unora dintre mănăstirile și bisericile cândva renumite, cum a fost cea a capitlului din Aradul medieval.

Prin urmare, cercetările de epocă modernă nu au avut în vedere până acum studierea sistematică, în condițiile date, obligatoriu interdisciplinară (arheologică și de istoria artei) a acestor monumente, pornind de la acele câteva ruine și fundații care s-au păstrat până în zilele noastre.

Cu toate că mănăstirile din această zonă atribuite bisericii răsăritene polarizează interesul specialiștilor de peste o jumătate de secol, cercetările în domeniu nu au depășit nici ele până în prezent sfera documentelor scrise.

Aceste din urmă preocupări, având la bază datele cuprinse în *Legenda Sfântului Gerard*, referitoare la mănăstirea de rit răsăritean închinată Sfântului Ioan Botezătorul, ctitorită la Morisena în jurul anului 1000 de „ducele” Ahtum, precum și acele toponime din zonă, care par a indica apartenența la aceeași biserică răsăriteană a mănăstirilor din localitățile pe care le denumesc, au fost condamnate de sărăcia surselor documentare să se axeze mai mult pe interpretări, susținute întrucâtva de contextul istoric general.

Indicate de componenta „mănăstire” a toponimelor menționate, asociată cu nume de persoane atributive, de rezonanță istorică, cum ar fi cele de „Glad” și „Ahtum” - care constituie totodată și temeiul atribuirii lor bisericii răsăritene - iar în alte cazuri de denumirea atributivă a unei funcții administrative („cneaz”), caracteristică aceleiași populații româno-slave, aceste mănăstiri, atestate la începutul evului mediu - ca nici unde în altă parte a țării - în număr mare, par să graviteze în jurul centrului administrativ și ecleziastic, care a fost Morisena/Cenad.

Din grupul acestor mănăstiri, cele sigur localizate pe baza toponimelor păstrate de așezările pe care le-au generat, sunt următoarele: „Ahtonmonustura”/Mănăstirea lui Ahtum (prima menționare în anul 1315), localizată între Semlac și Pecica: „Ecclezia de Geled” (Mănăstirea lui Glad ?) atestată în 1177, mai târziu sub forma „Monostor Gaiavilla”, localizată în actualul cartier Gai al Aradului; „Ecclesiae de Hudust, Hudusmonustura”/ Mănăstirea lui Hodos (1177), la nord-

vest de actuala mănăstire Hodoș-Bodrog: „Monasterium Kemeche”/ *Mănăstirea (lui) Kemeche* (1256), între Igrîș și Cenad: „Monasterium Kenez”/ *Mănăstirea Cneazului* (1192), localizată lângă Nădlac: „Pradanmonustura”/ *Mănăstirea lui Pradan* (1247) lângă localitatea Pordeanu, la sud-vest de Cenad, acestei liste adăugându-i-se, evident, și mănăstirea ctitorită de ducele Ahtum în reședința sa, la Morisena¹.

Aceste șapte mănăstiri din zonă, presupuse de majoritatea specialiștilor drept ctitorii bazilite, împreună cu cele cinci, câte au mai fost localizate de-a lungul Mureșului până la vărsarea sa în Tisa, oferă suficiente date de ordin istoric, artistic și topografic, pentru a constitui tot atâtea obiective de studiu în vederea unor cercetări interdisciplinare.

Dacă în cazul acestor mănăstiri - exceptând ctitoria lui Ahtum de la Cenad - lipsa informației documentare privind apartenența lor la vreun ordin monahal occidental susține indirect atribuirea propusă, în alte situații, vestigiile unor mănăstiri, considerate benedictine în momentul atestării lor documentare, impun postularea apartenenței inițiale a acestora la biserica răsăriteană.

Astfel, *biserica de la Pâncota* (jud. Arad), considerată drept una din importanțele mănăstiri benedictine, menționată deja la 1177 ca abație, are toate șansele să se dovedească - în temeiul planului dar mai ales al sculpturilor sale bizantine - de a fi fost inițial una din cele mai timpurii ctitorii de rit răsăritean din zona largă.

În aceeași ordine de idei, biserica de la Bistra (lângă comuna Frumușeni, jud. Arad) considerată o ctitorie benedictină, care la 1183 apare deja cu un statut privilegiat în privința venitului de sare, pare a fi fost întemeiată tot ca o mănăstire de rit răsăritean, dacă avem în vedere sursele stilistice bizantine pe care le presupun vestigiile sale arhitecturale de un anume rang, precum și datele ei de ordin arheologic și topografic.

Din rândul mănăstirilor și al instituțiilor ecleziastice ale bisericii occidentale, s-au dovedit mai importante următoarele: *Episcopia de la Cenad* (înființată în 1030): *capitulul de la Arad* (întemeiat de regele Béla al II-lea între 1131-1141): „Dienesmonustura”/ *Mănăstirea lui Dienes*, inițial probabil benedictină (atestată în 1177 lângă Ineu): *mănăstirea cisterciană de la Igrîș* (ctitorită în anul 1179 de către regele Béla al III-lea): *mănăstirea benedictină de la Budei* (1225) și *mănăstirea ioaniților de la Tauț* (atestată la 1238).

Ruinele aflate în valea Mureșului după retragerea ocupației turcești (în număr mai mare decât cel de azi), au început să fie semnalate în secolul al XVIII-lea, odată cu atribuirea lor unora dintre mănăstirile mai sus menționate sau fostelor biserici parohiale, iar apoi, chiar descrise sumar în capitolele despre „antichități” ale monografiilor de comitat din secolul al XIX-lea.

Unele dintre aceste ruine, cum ar fi cele de la Cenad și Igrîș sau ale capitolului de la Arad, precum și rămășițele abației de la Pâncota, beneficiind de câte un articol anume consacrat, apărut în reviste de profil, pot constitui obiective ale cercetărilor moderne, chiar dacă nu mai există în prezent detaliile arhitecturale menționate în secolul al XIX-lea, sau vestigiile semnalate cu un veac în urmă au dispărut în întregime.

Articolele de ziar destinate publicului avizat, însoțind descrierea ruinelor cu gravuri sau schițe de plan, constituie un capitol până acum neexplorat al surselor de informare din veacul trecut. Menționând detalii arhitecturale sau chiar planul unor vestigii între timp dispărute, aceste articole nu au fost luate în seamă nici măcar de semnatarii lor - în general reputați oameni de cultură, dar și specialiști de talia istoricului Márki Sándor - în eventualitatea revenirii la subiect a autorului în paginile unei reviste de profil.

¹ Datele documentare (toponimele și primele atestări) prezentate până aici și cele care urmează, au fost luate din Márki, *Aradvármegye, II/1; D.I.R.*, vol. I și Györfly, *Történeti földrajz*, vol. I, urmând să fie reluate, cu trimiteri exacte, în cadrul capitolelor respective ale lucrării de față.

Astfel, cele cinci articole de ziar publicate între 1802-1883 despre vestigiile abației de la Pâncota, depistate de noi până în prezent, nu apar citate în articolul din 1885, consacrat aceluiași ruine într-o revistă de specialitate, în ciuda informațiilor cuprinse, care conferă materialelor respective valoarea de unic document.

Cele câteva planuri, relevee, desene și fotografii, împreună cu rapoartele de săpătură și descrierile inedite - constituind fondul documentar referitor la fostele monumente din zonă, realizat la sfârșitul secolului al XIX - lea - au fost semnalate în *Repertoriul monumentelor din Ungaria*, apărut în 1906 sub redacția lui Gyula Forster.

Cartea publicată în 1927 la MÜNSTER, de Koloman Juhász (*Die Stifte der Tschanader Diözese im Mittelalter*), consacrand fiecărei mănăstiri medievale din valea inferioară a Mureșului câte un capitol aparte, este considerată azi drept o lucrare de referință în privința istoriei acestora. Contribuția lui Juhász la adunarea și sistematizarea datelor documentare și a bibliografiei referitoare la aceste mănăstiri, incontestabil importantă, nu suplinește lipsa de interes a autorului pentru monumentele respective. Juhász nu publică, de exemplu, „cele mai frumoase pietre sculptate de la Igrîș” (citând un alt autor), aflate de la sfârșitul secolului al XIX-lea la Sânpetru Mare, unde autorul a fost paroh între anii 1923-1936, deci și în perioada redactării lucrării analizate. Juhász publică, în total, opt fragmente de sculptură în piatră - drept ilustrație - reluând patru desene apărute în monografia comitatului Arad editată de Márki Sándor (privind tot atâtea piese provenite de la Mănăstirea Dienes, Arad și Pâncota), la care adaugă patru fotografii reprezentând câte o sculptură ne semnificativă de la Igrîș.

Acest fond de imagini oferit de Juhász, întregit cu desenul unei sculpturi de la Igrîș, cu patru desene publicate pentru tot atâtea fragmente de sculptură de la Cenad și cu o fotografie pentru o piesă de la Arad - apărute în diferite publicații - reprezintă tot ceea ce se știe la ora actuală despre plastica fostelor monumente ecleziastice din valea inferioară a Mureșului.

Aceste mănăstiri și biserici nu au constituit până în prezent obiective de studiu pentru istoria artei, exceptând Mănăstirea Kemeche și capitulul de la Arad, ale cărui ruine impresionante (azi în localitatea suburbană Vladimirescu, fosta comună Glogovăț), singurele în măsură să evoce calitatea fostei arhitecturi ecleziastice din zonă, au atras specialiștii, formați în general ca istorici.

Mănăstirea Kemeche (Kemenche?) a fost publicată de Nicolae Săcară (*Mănăstirea Kemenche jud Timiș, în Tibiscus, 3, 1974*), preluând mai degrabă datele furnizate de Koloman Juhász, în lucrarea mai sus menționată și nu în urma unei analize temeinice a vestigiilor existente încă pe teren, printre care și rămășițe de ziduri aparținând corpului mănăstiresc. Prin urmare, autorului îi scapă neobservat paramentul cu asize al zidurilor de cărămidă și construirea lor cu emplecton, atât la biserică, cât și la chiliile (?) mănăstirii. Cele din urmă, indicate de rămășițe de ziduri, păstrate până în 1992 (!), compartimentând clădirea cantonului construit în secolul al XIX-lea pentru paza digului Mureșului, astfel, au fost demolate, fără să fie consemnată măcar poziția lor pe teren. În aceeași ordine de idei, lipsa unor cercetări de istoria artei, care ar fi fost în măsură să indice măcar epoca căreia îi aparțineau vestigiile dispărute în ultimul timp în zonă, ocrotindu-le prin această identificare până la eventuala lor cercetare arheologică, mult mai costisitoare, a înlesnit - printre altele - și distrugerea vestigiilor atribuite Mănăstirii Rahonca. Păstrate până în 1988, sub forma unor rămășițe de ziduri din cărămidă, decorate cu asize, având o porțiune intactă de boltă semicilindrică, aceste vestigii țineau, se pare, de același mediu artistic de interferență, presupunând cu precădere surse stilistice bizantine, pe care le invocă - după opinia noastră - și planul bisericii de la Mănăstirea Kemeche, alături de tehnica și calitatea materialului său de construcție.

Ruinele basilicii de la Arad-Vladimirescu, atribuite până nu demult mănăstirii Bistra/Bizere, au fost publicate de arheologul Egon Dörner (*Cu privire la ruinele unei biserici de lângă*

Arad din feudalismul timpuriu, în *Ziridava*, I, 1967) mai mult cu scopul de a aduna la un loc datele referitoare la acest monument, inserate în diferite lucrări din secolul al XIX-lea. În consecință, nici planul bazilicii și nici cele șase fragmente de sculptură (între care două segmente de nervuri diferite și o bază de coloană intactă), recuperate până la acea dată din dărâmături, nu au fost supuse analizei stilistice. Prin urmare, eliminând datele oferite de materialul litic aflat pe teren și în muzeul din Arad, care indică un edificiu din secolul al XII-lea, refăcut parțial în secolul următor, autorul propune datarea monumentului în secolul al XIII-lea, pe baza unor documente care se referă de fapt la reconstruirea lui.

Cercetările noastre sistematice în această parte a țării, căreia mănăstirile atestate documentar în număr relativ mare la începutul evului mediu și intercalarea aceluia considerate de rit răsăritean cu cele ce țineau de ordine monahale occidentale, îi conferă un statut aparte, au început în 1992.

Activitatea noastră axată pe identificarea și analizarea rămășițelor aparținând acestor foste mănăstiri, în speranța regăsirii vestigiilor semnalate în mai vechile lucrări monografice ale ținutului, a condus până în prezent la depistarea pe teren și în colecții muzeale a 358 de sculpturi inedite, reprezentând în majoritatea lor fragmente ale unor elemente arhitecturale. Cele de pe teren au fost găsite răspândite pe străzi, în anexele gospodărești ale caselor, sau în hotarul unor așezări, în urma unor căutări sistematice, nu odată după reveniri succesive, impuse de nenumărate situații imprevizibile, în localități, sau puncte, unde au existat biserici medievale atestate documentar. Descoperirea acestor pietre sculptate în număr nebănuț de mare și permanenta creștere a fondului de piese a determinat modificarea proiectului nostru inițial de cercetare.

Realizând stadiul incipient în care se află documentarea referitoare la aceste monumente, am considerat că în mod prioritar se impune căutarea vestigiilor existente încă pe teren, paralel cu repertorierea, desenarea și fotografierea lor în vederea constituirii unei bănci de date. Apreciind că abia documentația astfel alcătuită, completată cu desenele, schițele de plan și descrierile din veacul trecut, va putea servi drept bază pentru studiul propriu - zis al monumentelor respective, activitatea noastră a urmărit cu precădere realizarea acestui scop.

Cercetările de teren au fost desfășurate, aproape concomitent, în 23 de localități și puncte. Abordarea concomitentă a mai multor obiective a fost impusă de bibliografia, sau de descrierile și schițele de plan inedite, care menționează sau tratează aceste monumente de multe ori împreună - lăsând loc unor confuzii - dar mai ales de atribuirile încă nesigure a unor ruine în perioada în care au fost consemnate datele referitoare la ele.

Astfel, atribuirea ruinelor de lângă Arad, a generat la sfârșitul secolului al XIX-lea vii dispute între specialiști, unii considerând că aceste vestigii ar aparține fostului capitol al Aradului, iar alții, care au reușit să-și impună părerea (greșită!), le atribuiau fostei mănăstiri Bistra/Bizere, aflată de fapt pe malul celălalt al Mureșului, cam la aceeași distanță de Arad. În aceeași ordine de idei, vestigiile Mănăstirii Kemeche au intrat în literatura de specialitate drept ruinele mănăstirii cisterciene de la Igriș, iar „cercetările arheologice” din 1875 ale acestora (atestate de rapoartele inedite din arhiva Comisiei Monumentelor din Ungaria), au fost efectuate în ideea că zidurile descoperite ar reprezenta unul din fostele monumente aparținând de Cenad.

Tot cu atribuire greșită au fost menționate, sau descrise și rămășițele fostei mănăstiri Bistra/Bizere. Pentru majoritatea autorilor din secolul trecut ele reprezintă vestigiile importantei cetăți medievale Seudî (situată de fapt în preajma Bistrei), iar după o altă opinie, ar fi aparținut nebuloasei mănăstiri Zaști, care, la rândul ei, a ajuns să fie localizată definitiv, undeva în vestul Ungariei. Aceste atribuiri eronate antrenând introducerea în circuitul științific a unor informații documentare care nu se referă de fapt la monumentele în cauză, cercetările noastre de până acum s-au concentrat asupra bibliografiei care oferă date privind direct vestigiile analizate, întrucât identificările eronate

din veacul trecut ale unor ruine, alături de localizarea greșită sau nesigură în acea perioadă a unor așezări, influențează și azi opinia acelor autori arădeni, care au purces la interpretări - în general de ordin istoric - în sintezele lor privind începuturile evului mediu, pe baza acestor date, preluate fără o poziție critică, întemeiată pe rezultatele cercetărilor moderne în domeniu, în faza actuală a cercetărilor noastre nu am avut în vedere nici aceste din urmă lucrări.

Alături de motivele mai sus menționate, desfășurarea simultană a investigațiilor noastre a fost justificată și de circulația pieselor dintr-o localitate în alta, de transportarea lor din diverse motive. Astfel, de exemplu, sculpturi de la Igrîș au fost aduse la Sânpetru Mare pentru a fi expuse în parcul domeniului și cu decenii în urmă la Periam, într-o altă colecție particulară; pietre „artistice prelucrate” de la Tauș au fost refolosite la construirea unui hambar în Șilindia învecinată, ca după demolarea acestuia să ajungă să fie utilizate la refacerea unui conac de la Camna, iar plăci de paviment din fosta Mănăstire Kemeche au fost folosite la pietruirea unei străzi din Cenad.

Capitolul aparte, de primă importanță, al cercetării acestor edificii ecleziastice, ar fi trebuit să se constituie prin investigarea și studierea lor pe cale arheologică.

Rezultatele cercetărilor moderne, ale săpăturilor efectuate - după câte știm - la Arad/Vladimirescu (de către Mircea Zdroba și Mircea Barbu), la Bulci (de Ștefan Ferenczi și Mircea Barbu), la Frumușeni (Mircea Rusu, Mircea Zdroba și Mircea Barbu) și la biserica din fosta așezare Popin, de lângă Pecica, precum și ale sondajelor realizate la Igrîș (de către Costin Feneșan și recent, de Mircea Rusu?), la Chelmac (de Egon Dörner și Mircea Barbu), la Pâncota (de Mircea Rusu) etc. din păcate nu au fost încă publicate.

Cercetările de la Hodoș-Bodrog realizate de Luminița Dumitriu - singurele publicate din cele ce ne interesează - au infirmat opinia privind construirea bisericii din incinta actualii mănăstiri pe amplasamentul Mănăstirii Hodos (atestată în 1177), din moment ce săpăturile nu au identificat orizontul arheologic aparținând bisericii din urmă, localizată probabil la o distanță de cca 3 km, spre nord, de obiectivul investigat, acolo unde în secolul al XIX-lea se păstrau încă niște vestigii, iar conformația terenului indică și azi urmele unei fortificații.

În schimb, rezultatele cercetărilor efectuate în 1981 la punctul „Fântâna turcului” de lângă Frumușeni, acolo, unde cu un veac în urmă au existat încă pe o suprafață întinsă ziduri masive de cărămidă decorate cu așezări, s-au dovedit de o importanță aparte, chiar dacă planul exact al bisericii și datarea ei pe cale arheologică nu s-a putut stabili din cauza întreruperii săpăturilor, în lipsa fondurilor necesare. Calitatea artistică a vestigiilor descoperite confirmă localizarea (relativ recentă) în acest punct de către istorici a mănăstirii Bistra/Bizere, atestată în 1183. Fragmentele de sculptură în piatră și cele de plăci de marmură cu reprezentări antropomorfe și decor vegetal, realizate în tehnica incrustației, precum și piesele de mozaic parietal și pavimentar rezultate în urma acestor săpături inedite de la Frumușeni, sunt databile, după opinia noastră, între sfârșitul secolului al XI-lea și începutul celui următor. Aceste sculpturi - care urmează să fie publicate de noi împreună cu autorii săpăturilor - reflectă, în mod evident, legături stilistice bizantine, constituind totodată și prima mărturie descoperită a acestui orizont artistic.

Cel de-al doilea monument ținând de mediul artistic bizantin a fost identificat de noi pe baza unui amplu material documentar rezultat tot în urma unor săpături arheologice. Realizate la Pâncota (în 1847, 1862, 1882 și 1883), acolo, unde abația atestată în 1177 pare să fi fost instalată în biserica întemeiată în secolul al XI-lea (sau al X-lea), după refacerea ei parțială de către un atelier care indică deja legături stilistice occidentale, aceste săpături - între timp uitate - au avut meritul de a scoate la suprafață și două altare decorate probabil în tehnica incrustației, databile în secolul al XI-lea, respectiv, la începutul secolului al XII-lea, presupunând legături directe cu arta bizantină.

În acest context se cer menționate și săpăturile inițiate de noi la punctul „Hăblău”. la est de Semic, pe malul Mureșului, acolo, unde a fost localizată în documente *mănăstirea familială a neamului lui Ahtum*. Aceste săpături, conduse de Radu Heitel, au fost întrerupte după două campanii (realizate în 1993-1994) fără să fi surprins faza inițială de construire a mănăstirii, atunci când descoperirea mormântului de la începutul secolului al XI-lea a impus ipoteza existenței unei biserici databile în jurul anului 1000, ale cărei vestigii vor trebui căutate în albia Mureșului.

În ceea ce privește structura lucrării de față, ea a suferit câteva modificări dictate de permanenta creștere a fondului de piese, dar mai ales în funcție de ierarhizarea conturată pe parcursul cercetării monumentelor abordate și, implicit, de volumul nebănuit de mare al materialului documentar, constituind baza „dosarului arheologic” în sensul în care acest termen a fost utilizat de André Grabar ca subtitlu al cărții sale, *Iconoclasmul bizantin*.

Altfel spus, ponderea acordată în cadrul tezei pentru fiecare monument în parte a fost impusă în acest stadiu incipient al cercetărilor de istoria artei, de valoarea obiectivelor, de materialul faptic sau documentar, pe care am reușit să-l depistăm.

Realizând importanța deosebită a vestigiilor descoperite cu un veac în urmă la Pâncota, în momentul găsirii în decembrie 1996 a setului de planșe inedite, ilustrând - printre altele - unul din cele două altare ale bisericii din secolul al XI-lea din localitate, atenția noastră s-a concentrat asupra acestui monument, ajungând să constituie și ca volum, capitolul principal, cu o pondere specială în cadrul lucrării.

Teza abordează majoritatea monumentelor însemnate din valea inferioară a Mureșului, exceptând vestigiile mănăstirii de la Bistra, ale Mănăstirii Kemeche și ale bisericii capitulare de la Arad. Dacă bogatul material rezultat în urma investigațiilor noastre privind biserica de la Bistra nu putea fi cuprins în lucrarea de față, întrucât publicarea lui a fost condiționată de apariția simultană a rezultatelor arheologice ale cercetării, la cele două biserici din urmă - singurele care beneficiază de câte un articol relativ recent - am renunțat și din cauza nerealizării până în prezent a unor planuri și relevee corecte, care să fi constituit repere reale pentru aprecierea diferitelor variante ale acestora, executate în secolul trecut.

Raportarea bisericilor prezentate în cadrul lucrării la ansamblul obiectivelor cercetate, în privința importanței lor de ordin artistic și istoric (susținută în general de bogăția relativă a vestigiilor lor și a materialelor documentare aferente) reiese din distribuția numerică, pe monumente, a sculpturilor găsite până în prezent, precum și a planurilor, desenelor și a descrierilor vechi. Astfel, în cazul unei aprecieri cantitative, cele 69 de sculpturi provenite din bisericile medievale ale Cenadului, cu cele 44 de la Igrîș, 1 de la Mănăstirea Dienes, 144 de la Mănăstirea lui Ahtum (de lângă Pecica) și cele cinci fragmente de la Pâncota, indicate de tabelul sinoptic anexat prezentului capitol introductiv, reprezintă două treimi din totalul pieselor descoperite.

Am considerat necesară în faza actuală a cercetărilor, prezentarea separată a fiecărui monument în cadrul unor micromonografii, pentru a înlesni introducerea unor eventuale noi informații, dar și în vederea selecționării în cunoștință de cauză a datelor, în perspectiva realizării unei sinteze privind începuturile artei medievale în bazinul inferior al Mureșului. Descrierile mai vechi ale ruinelor sau eventualele trimiteri în măsură să lămurească amplasamentele vestigiilor între timp dispărute, precum și toate informațiile, indiferent de natura lor, care ar putea fi utile dintr-un alt unghi de abordare a siturilor, le-am introdus în text (cu corp mai mic de literă), citând *in extenso* pasajele respective pentru a nu lăsa loc unor confuzii, iar la traduceri, pasajele originale au fost trecute la note. Am considerat util să procedăm astfel nu doar în cazul manuscriselor, ci și la reproducerea unor texte tipărite cu un secol în urmă, azi greu accesibile.

Reproducerea textelor originale, alături de traduceri propuse de noi, s-a impus din cauza formulărilor neclare ale unor descrieri realizate de nespecialiști sau ca o consecință a terminologiei mai puțin diferențiate la nivelul veacului trecut, cât și datorită experienței privind traducerea eronată a unor pasaje intrate deja în literatura noastră de specialitate, publicate fără transcrierea sursei, spre verificare.

În fine, în cadrul fiecărui capitol al lucrării, după prezentarea monumentului urmează catalogul sculpturilor aferente, existente în prezent. La repertorierea acestora am avut în vedere fișarea tuturor pieselor descoperite - indiferent de mărime, calitatea artistică, sau funcția lor originală - chiar dacă ele nu s-ar încadra în perioada de până la mijlocul secolului al XIII-lea, care ne interesează, știut fiind, că cele din urmă pot proba sau semnala eventuale perioade de transformări ale bisericilor de proveniență.

În ceea ce privește metoda cercetărilor noastre, în situația dată, abordarea propriu-zisă a monumentelor, a rămășițelor acestora, apare precedată de reconstituirea - atât cât ne-au permis datele de care dispunem - a obiectivelor respective, nu odată cu ajutorul unor informații de ordin istoric, arheologic și topografic, menționând și unele elemente legendare ale tradițiilor locale, în măsură să confirme ipotezele astfel conturate.

Tabel sinoptic privind rezultatele cercetărilor efectuate (1993-1998)

Obiective cercetate pe teren în/lângă următoarele localități	Nr. fragmente sau piese întregi găsite pe teren/ identificate în muzee	Ruine menționate în literatura de specialitate/materiale de arhivă, verificate pe teren	Documentația aferentă publicată/găsită de noi în arhive
1. ARAD – Vladimirescu (fosta loc. Glogovăț)	17	ruine păstrate parțial în raport cu cele semnalate	3 planuri diferite, sec. XIX: descrieri, sec. XVIII-XIX
2. BULCI	1	fundații păstrate parțial în raport cu cele descrise	Descrieri, sec. XIX
3. CENAD	69	dispărute cele semnalate în sec. XIX	Rapoarte săpături, descrieri, desene, schiță de plan, sec. XIX
4. CHELMAC / Eperies	3	ruine păstrate parțial în raport cu cele descrise	Descriere, sec. XIX
5. COVASINȚ	-	ruine păstrate	Gravură, descrieri, sec. XIX
6. FRUMUȘENI/ Bistra	51	păstrată o mică parte a ruinelor descrise	Schițe plan, descrieri, sec. XIX
7. GĂVOȘDIA	-	biserică medievală dispărută în 1906	Desen, sec. XIX
8. HODOȘ-BODROG/Mănăstirea lui Hodoș	1	ruinele semnalate, azi dispărute	-
9. IGRIȘ	44	ruinele semnalate, azi dispărute	Desene, schiță de plan, descriere, sec. XIX

Obiective cercetate pe teren în/lângă următoarele localități	Nr. fragmente sau piese întregi găsite pe teren/ identificate în muzee	Ruine menționate în literatura de specialitate/materiale de arhivă, verificate pe teren	Documentație aferentă publicată/găsită de noi în arhive
10. INEU/Mănăstirea (lui) Dienes	4	ruinele descrise, azi dispărute	Desen, schiță de plan, descriere, sec. XIX
11. HĂLMAGIU	3	ruinele descrise, azi dispărute	Descriere, sec. XIX
12. MĂNĂSTIREA KEMECHE/între Cenad și Igrîș	-	ruine păstrate parțial în raport cu cele descrise	Rapoarte săpături, desene, schiță de plan, descrieri, sec. XIX
13. NĂDLAC/ Kenezmonustura	-	ruine semnalate suprapuse în prezent pe digul Mureșului	Schiță de plan, descriere, sec. XIX
14. PECICA/ "Biserica pustie"	3	-	-
15. PECICA/ Ahtonmonustura	144	ruine descoperite în 1992, pe malul și în albia Mureșului	-
16. PÂNCOTA	7	ruinele descrise, azi dispărute	Planuri, desene, descrieri, sec. XIX
17. PERIAM PORT/Rahonca	-	ruinele identificate de noi în 1983, suprapuse parțial de digul Mureșului, dărâmate în 1988	-

Obiective cercetate pe teren în/lângă următoarele localități	Nr. fragmente sau piese întregi găsite pe teren/ identificate în muzee	Ruine menționate în literatura de specialitate/materiale de arhivă, verificate pe teren	Documentație aferentă publicată/găsită de noi în arhive
18. PORDEANU	-	ruinele descrise, dispărute	Descriere, sec. XIX
19. ROTUNDA ECCLESIA	-	fundații păstrate. identificate de noi	-
20. ȘIRIA-GALȘA	7	ruine bazilică. fundații biserică monovanată. păstrate.	Schite de plan. relevee. descrieri. sec. XIX
21. ȘOIMOȘ	4	ruinele semnalate în sec. XIX, azi dispărute	-
22. TAUȚ	-	o ruină din cele trei semnalate. păstrată parțial	Descriere, sec. XVIII
23. VINIEȘD	-	biserică medievală descrisă, azi dispărută	Schită. elevație. descrieri. sec. XIX

În total, 358 de piese, inedite, din care cca 20% au fost identificate în muzee, iar restul găsite pe teren.

CENAD

Situat pe malul stâng al Mureșului (în județul Timiș), lângă frontiera româno-maghiară, Cenadul de azi este o comună oarecare.

Localitatea a apărut în evul mediu - cu denumirea de rezonanță antică de „urbs Morisena” - ca reședință a ducelui Ahtum, stăpân al vastului teritoriu cuprins „între Dunăre, Tisa și Criș”, care, în jurul anului 1000 a ctitorit în cetatea de aici o mănăstire de rit răsăritean¹. După înlăturarea lui Ahtum, cândva, la începutul secolului al XI-lea, de către Chanadinus - nepotul regelui Ștefan I - Morisena devine reședință de comitat și din anul 1030² sediu episcopal catolic, schimbându-și numele în „urbs Chanadina” (Cenad), impus de învingătorul și de acum noul său stăpân³.

Desigur, nu este întâmplătoare suprapunerea teritoriului acestei noi dieceze cu cel stăpânit cu puțin timp înainte de Ahtum și nici subordonarea ei arhiepiscopiei de Kaloesa. la rândul ei parecă anume înființată pentru a aduce sub ascultarea bisericii catolice teritoriile sudice ale regatului maghiar în structurare, unde se consideră că biserica răsăriteană beneficia deja de o tradiție multiseculară la cumpăna celor două milenii.

În această ordine de idei se cere amintit faptul că unii specialiști pledează și azi pentru Morisena-Cenad în cadrul disputei privind reședința lui Hierotheos, numit în jurul anului 952 episcop al Turkiei (Ungariei) de către patriarhul Theophylactos al Constantinopolului. În consecință, cei doi „episcopi ai Turkiei” de la începutul secolului al XI-lea (Antonie și Theophylactos), menționați astfel de legende de pe sigiliile lor publicate de V. Laurent, sunt considerați de acești autori ca păstorind tot la Cenad, drept succesori în scaunul episcopal al lui Hierotheos⁴. În fine, mitropolitul Ioan al Turkiei (Ungariei), menționat într-un document din 1028 în rândul membrilor sinodului constantinopolitan, după ipoteza lui Oikonomides ar fi putut avea sediul la Morisena/Cenad⁵. Prin urmare, nu este exclus să fi funcționat aici un timp - concomitent cu episcopia catolică nou înființată - o mitropolie supusă patriarhului de la Constantinopol, cu jurisdicția întinsă asupra întregului teritoriu al Ungariei.

¹ „...princeps in urbe Morisena...Ahtum...construxit in ...urbe Morisena monasterium in honore Beatus Iohannis Baptiste, constituens in eodem abbatiaem cum monachis Grecis” (S.R.H., II, p. 490).

² Anul exact al înființării acestei episcopii nefiind consemnat în izvorul documentar (*Legenda mare a Sfântului Gerard*) care relatează împrejurările constituirii ei, în privința datării acesteia opiniile specialiștilor diferă. Datarea înființării episcopiei în anul 1030 după *Annales Posoniensis*, în S.R.H., I, p. 125.

³ „...totam provinciam Chanadiensem...convertisset” (S.R.H., II, p. 501, cf. 504).

⁴ Pentru cele două sigilii vezi Laurent, *L'evêque tures*, p. 147-159; Laurent, *Le corpus des sceaux*, p. 560.

⁵ Actul din 1028, asupra căruia atrage atenția Oikonomides, îl menționează pe „Joannu Turkias” în varianta sa completă, descoperită de autor. Oikonomides consideră totodată, că mitropolia respectivă trebuia să fi fost recent înființată, din moment ce la 1028 figurează la capătul listei menționate (Oikonomides, *A propos des relations ecclesiastiques*, p. 527-533). Acest act sinodal nu a fost luat în seamă, sau exploatat corespunzător informației cuprinse în document, de mai recente cercetări privind zonele de interes și prin urmare de influență, dar mai ales de interferență (atât pe plan stilistic, cât și pe cel al administrației ecleziastice) ale celor două biserici - Occidentală și Răsăriteană - care tocmai în această perioadă de început de mileniu se delimitază pentru secole. Astfel, în alegerea de documente atestând relațiile Ungariei cu Bizanțul în perioada arpadiană, redactată înainte de 1971 de cunoscutul bizantinolog Gyula Moravesik, publicată în 1988 (Moravesik, *Fontes Byzantini*) nu figurează acest document, cu toate că volumul - actualizat după moartea autorului (1972) prin adăugirea unor noi titluri bibliografice de către editorii săi - cuprinde alte informații referitoare la prezența posibilă a unor ierarhi bizantini la începutul secolului al XI-lea, în zona care ne interesează.

Conform izvoarelor și documentelor istorice, la Cenad au fost construite până la începutul secolului al XIII-lea cinci mănăstiri și biserici⁶, trei dintre ele supraviețuind până la dezastrul din secolul al XVI-lea, când, odată cu cucerirea otomană din 1552⁷, urmată de ocupația de peste 150 de ani, localitatea medievală a fost definitiv ruinată și desființată ca centru administrativ și ecleziastic⁸.

Azi, din tot ceea ce trebuia să fi fost arhitectura ecleziastică a Cenadului medieval nu mai este vizibilă nici măcar o rămășiță de zid. Ruinele pomenite la sfârșitul secolului trecut⁹ au dispărut fără urmă, materialul litic - prețios pentru o așezare de câmpie - refolosindu-se la zidirea noilor case.

Știut fiind încă de la sfârșitul secolului al XIX-lea că în centrul istoric al așezării nivelul de călcare de la începutul evului mediu este suprapus de depuneri cu o grosime de cca 3 m¹⁰, compuse în principal din straturi de demantelare și de nivelare, conservând totodată și diferite porțiuni din elevațiile construcțiilor de odinioară, s-a considerat că doar săpăturile arheologice sunt în măsură să ofere date referitoare la amplasamentul, la planul și la detaliile de ordin stilistic ale fostelor monumente.

Însă, la fel ca și în alte localități din zonă, pentru care diverse surse documentare indică existența cu secole în urmă a unor mănăstiri, și la Cenad au supraviețuit - răspândite pe străzi și în curțile caselor - o serie de fragmente, și chiar piese întregi de sculptură în piatră. Căutările noastre sistematice de până acum, în comună și în colecții muzeale din județele Timiș și Arad, s-au soldat cu identificarea a 69 de piese, databile în majoritatea lor, până la sfârșitul secolului al XIII-lea.

Reprezentând baze, segmente de fus și capitele de coloană angajată, precum și de pilastru, segmente de arhivoltă și de nervură, console, fragmente din diverse ancadramente, fragmente de frize, pietre de talie, dar în majoritatea lor fragmente simplu profilate, aceste piese azi se află răspândite după cum urmează: 8 bucăți la Muzeul Județean Arad, 2 bucăți la recent organizatul

⁶ Principala sursă pentru cele trei biserici din prima jumătate a secolului al XI-lea o constituie *Legenda mare a Sfântului Gerard*. Referirile izvorului la aceste monumente le vom cita din versiunea publicată în 1938 de Emericus Szentpétery în *Scriptores Rerum Hungaricarum (SRH)*, III. Pentru celelalte două biserici de la Cenad, vezi Györfly, *Történeti Újbeszár*, p. 853.

⁷ Se pare că distrugerea orașului, împreună cu „biserica renumită” („berühmten Tempel”, în *Neue Beschreibung des Königreichs Ungarn und darzu gehöriigen Landen...* von Martino Zellero beschreiben und herausgegeben von Johann Beza, Leipzig, 1664, după Dávid, *Csanád vármegye*, p. 21, 65) a avut loc deja în anul 1550, când, drept represalii împotriva lui Martinuzzi, pentru alianța încheiată de cardinal cu Ferdinand de Habsburg (împărat german și rege al Ungariei), sultanul ordonă o campanie, cucerind între alte cetăți și orașe bănățene și Cenadul.

⁸ Pentru situația dezastruoasă a bisericii după mijlocul secolului al XVI-lea în dieceza Cenadului, vezi Juhász, *A timișoarai püspökség*, p. 1-39.

Anul 1552, ca *terminus ante quem*, pentru datarea arhitecturii ecleziastice medievale de la Cenad și din întreaga zonă ajunsă sub ocupație turcească, nu s-a impus numai datorită distrugerilor provocate de confruntările armate, ci și ca rezultat al părăsirii bisericilor și mănăstirilor la data respectivă atât de către preoții și călugării lor, cât și de enoriași - timp de peste 150 de ani. Până la reînființarea în 1724 a episcopiei catolice de la Cenad, cu sediul la Timișoara (Juhász - Schicht, *Das Bistum Timișoara*, p. 87-88), episcopii numiți după 1552 nu-și desfășurau activitatea în reședința diecezană, ci în diferite capitluri aflate în afara teritoriilor supuse de turci, titulatura acestora - prezentă în documente - păstrând doar iluzia continuării vieții ecleziastice în zonă.

⁹ Conform unei scrisori din 17 martie 1869, a parohului Killer Frigyes din Cenad, în preajma bisericii sârbești din localitate se găseau încă la acea dată rămășițe ale unor construcții: „.....azon a helyen is, mely a görög egyesült plébános udvarán fekszik a görög keleti templom elöit, földalatti ürességet érezni...az érintett udvaron sokféle alakú égetett téglák és kövek tanusítják, hogy e helyen valamikor nagyobbszerű épület állott.” (...și în acel loc, care se află în curtea plebanului grec-unit / greco-catolic / din fața bisericii ortodoxe, se simte un gol subteran... în curtea menționată, cărămizile arse în diferite forme precum și pietrele în diferite forme, dovedesc că în acel loc a existat odată o construcție de mai mari dimensiuni). Henszlmann, *Archaeológiai kirándulás*, p. 14.

¹⁰ Nivelul de călcare de la începutul evului mediu este menționat în raportul înaintat la 25 octombrie 1881, Comisiei Monumentelor Istorice din Ungaria, de plebanul Killer, despre unele săpături - dealtfel nepublicate - efectuate de acesta la Cenad, după cum urmează: „.... a régi Csanád földszíne valóságban 3 méternyi mélységben feküdt, miután mind odáig romlásokból származó kötörmelékekkel vegyített omladéki föld találtatt meg” (în realitate, nivelul de călcare al Cenadului vechi se afla la 3 metri adâncime, din moment ce pământul de umplură amestecat cu moloz se găsea până la acea adâncime). Arhiva Comisiei Monumentelor, Budapesta, nr. 63/1881.

muzeu al episcopiei catolice de la Timișoara, 2 bucăți la Muzeul Memorial „Béla Bartók” din Sânnicolau Mare, iar restul de 57 de fragmente se găsesc la Cenad în preajma actualelor biserici, în fața caselor și în zona anexelor gospodărești, folosite în general ca suporturi sau în scop magic.

Prelucrarea acestui material, realizarea desenelor după fiecare piesă în parte și stabilirea în condiții de laborator a tipurilor litologice precum și - pe cât posibil - a carierelor de proveniență fiind în curs¹¹, cu această ocazie ne rezumăm la câteva observații de ordin general.

Analizând sculpturile arhitecturale de la Cenad, doar un segment de arhivoltă - decorat pe avers cu o cruce de procesiune (fig. 6, 7) - se încadrează în secolul al XI-lea, un fragment de friză sau capitel de pilastru (fig. 8) decorat cu motivul frunzei de acant, o bază de coloană angajată (fig. 11) și un capitel (fig. 10), în prima jumătate a secolului al XII-lea, în timp ce majoritatea sculpturilor reprezentative datează în jurul anului 1200, sau mai degrabă la începutul secolului al XIII-lea. Este evidentă, mai ales la aceste din urmă piese, stilistic contemporane, proveniența lor din diferite monumente, indicând totodată reconstrucții masive la Cenad în jurul anului 1200, în condițiile în care bisericile medievale importante din localitate au fost ridicate conform izvoarelor scrise în prima jumătate a secolului al XI-lea.

Conform *Legendei mari a Sfântului Gerard*¹² aceste edificii - care, de altfel, au determinat structura orașului medieval - sunt următoarele: 1) *Mănăstirea grecească* - „cum monachis Grecis”, după sursă - altfel spus de rit răsăritean, din centrul așezării, închinată Sfântului Ioan Botezătorul, construită după majoritatea specialiștilor în jurul anului 1000¹³ sau în ultimul deceniu al secolului X (după opinia bazată pe creștinarea lui Ahtum la Vidin până în anul 1002)¹⁴; 2) *Catedrala Sfântul Gheorghe*, situată pe malul Mureșului - citând din Legendă: „...monasterium quod in honore Beati Georgii martiris ad litus Morosii constructit”¹⁵, ridicată după anul 1030 de către Gerard, primul episcop catolic al Cenadului, martirizat în anul 1046; 3) *Mănăstirea închinată Sfintei Marii*.

¹¹ Aceste analize se dovedesc cu atât mai importante, cu cât cel puțin în legătură cu pietrele romane găsite la Cenad (dintre care unele se păstrează și azi, iar altele apar menționate în *M.M./Repertoriul Monumentelor din Ungaria*, II, p. 916), s-a formulat ipoteza aducerii lor, gata sculptate, de la Alba Iulia. În acest sens - în situația în care la Cenad nu s-a găsit deocamdată castrul roman - ambarcațiunile încărcate cu pietre romane cu inscripții, trimise în 1723, de la Alba Iulia la Viena, pe traseul fluvial Mureș-Tisa-Dunăre de către G. Ariosti (ajunse de altfel la destinație, cu excepția a trei vase scufundate), pledează pentru practica dislocării pietrelor, posibilă și la începutul mileniului nostru, în scopul refolosirii lor ca material de construcție. (Pentru transportul pietrelor de la Alba Iulia la Viena vezi: *Corpus Inscriptionum Latinarum*, III, p. 157, citat de Entz Géza în *A gyulafehérvári székesegyház*, Budapest, 1958, p. 68, 150, nota 20).

¹² *Legenda Sfântului Gerard*, ampla scriere hagiografică referitoare la viața și activitatea episcopului de la Cenad canonizat la insistențele regelui Ladislau I în 1083, s-a păstrat în două redactări diferite („Legenda Minor” și „Legenda Maior”) și în mai multe variante ale acestora. După opinia unor specialiști, *Legenda mare* ar fi fost redactată în esență după anul 1145, pe baza unor izvoare din secolele XI-XII, ca forma definitivă a acesteia să provină din secolul al XIV-lea, iar *Legenda mică*, în prima jumătate a secolului al XII-lea, concepută mai degrabă ca un îndreptar pentru predicile ținute la sărbătoarea hramului martirului. Despre legendă și variantele sale precum și despre valoarea sa ca document istoric, vezi în general: Glück, *Contribuții*, p. 89-116; Glück, *Considerații*, p. 16. Ediția critică a *Legendei mari*: *S.R.H.*, II.

¹³ Mențiunea *Legendei mari*, conform căreia, Ahtum „...secundum ritum Grecorum in civitate Budin fuerat baptizatus” (*S.R.H.*, II, p. 489), a generat nesfârșite controverse în rândul specialiștilor privind data - neprecizată de sursă - a acestei creștinări. Constituind, oricum, un *terminus post quem* pentru construirea mănăstirii de la Cenad, data creștinării respective a fost stabilită în funcție de anul 1002, al cuceririi Vidinului de către Vasile al II-lea Bulgaroctonul, împărțindu-i pe specialiști în două tabere, datorită opiniilor lor diferite în privința alianțelor încheiate de Ahtum cu unul sau altul dintre beligeranți și, prin urmare, în privința scopului politic urmărit de acesta prin creștinarea sa la Vidin (Dăvid, *Csanád vármegye*, p. 12).

¹⁴ Conform acestei ipoteze, Vidinul nu putea fi ales ca loc al creștinării sale de către Ahtum după distrugerea fizică a orașului (în 1002) și pierderea rolului avut în epoca țarului Samuil, de centru politic și spiritual, alături de cel de sediu episcopal (Dăvid, *Csanád vármegye*, p. 11-14).

¹⁵ *S.R.H.*, II, p. 496: iar conform pasajului corespunzător al *Legendei mici a Sfântului Gerard*: „...Principalem...ecclesiam in honorem Sancti Georgii...martyris ad litus Morosii flumini fundavit, unde et Morisenum sedem appellavit, quam Beatus rex Stephanus dotilibus muneribus...ditavit. In qua ecclesia ad honorem matris nostri Salvatoris venerabilem aram erexit, ante quam turibulum argenteum fixit” (*S.R.H.*, II, p. 473).

construită ca loc de veci de același episcop, „..... in contiguo ecclesie Sancti Iohannis Baptiste”. deci, în preajma mănăstirii Sfântului Ioan Botezătorul¹⁶.

Interesul aparte pe care îl polarizează în mediul de specialitate mănăstirea Sfântului Ioan Botezătorul ctitorită de Ahtum, prima biserică medievală atestată documentar, care confirmă totodată primatul bisericii răsăritene în zonă, concomitent cu atragerea în sfera bisericii occidentale a conducătorilor arpadieni din Pannonia vecină, ar fi trebuit să contribuie în cea mai mare măsură la cunoașterea reală a acestui monument.

Des invocatele cercetări din secolul al XIX-lea, care au identificat amplasamentul fostei mănăstiri și o parte din vestigiile ei, au fost prilejuite de descrierile și observațiile consemnate pe teren, cu minuțiozitate, de plebanul Killer Frigyes, cu ocazia demantelării în anul 1868 a singurei biserici catolice de atunci din localitate¹⁷.

Subliniem că datele astfel obținute, privind mănăstirea descoperită atunci a lui Ahtum, suprapusă succesiv de două biserici, nu constituie rezultatul unor săpături arheologice - cum este calificat îndeobște acest moment în sumarele referiri din literatura noastră de specialitate¹⁸.

Demolarea amintită și săparea fundațiilor noii biserici parohiale, nefiind nici măcar supravegheată de un arheolog, mai mult ca sigur s-au pierdut o serie de referințe de ordin stratigrafic sau privind planurile exacte ale monumentelor care s-au succedat în acel loc.

În literatura de specialitate aceste descoperiri de la Cenad au devenit cunoscute prin intermediul studiului semnat de Henszlmann Imre, apărut în *Archaeológiai Közlemények* la 1871¹⁹ - constituind până în prezent singurul material de referință pentru vestigiile mănăstirii lui Ahtum. Din păcate, în articolul publicat în 1965, în Mitropolia Banatului, de prof. Ioan Geția, cu scopul de a introduce în circuitul științific datele referitoare la mănăstirea ctitorită de Ahtum, cuprinse în studiul prea puțin accesibil al lui Henszlmann, s-au strecurat unele traduceri greșite, de natură să modifice datele esențiale ale monumentului analizat. În versiunea autorului - care dealtfel reproduce selectiv textul original (!) - atât termenul de romanic („román”) cât și cel de

¹⁶ „.....monasterium Beata Virgo in contiguo ecclesiae Sancti Iohannis Baptiste pro sua sepultura...consumasset” (*S.R.H.*, II, p. 500-501, cf. 504).

¹⁷ Se pare că în îndrumarea plebanului Killer a avut un rol important Rómer Flóris, care - așa cum este consemnat în procesul-verbal întocmit de paroh - a ajuns la Cenad, la 27 aprilie, la numai trei săptămâni după începerea lucrărilor de demantelare și de construire a noii biserici (Henszlmann, *Archaeológiai kirándulás*, p. 4, 8).

Probabil lui Rómer i se datorează inițiativa conservării unei părți din rămășițele „primei biserici” de la Cenad sub absida noii biserici în construire. Considerate ca reprezentând nava respectivei biserici cu un bazin în jumătatea ei sudică, în care botezul adulților s-ar fi făcut prin imersare, aceste rămășițe de ziduri au fost amenajate ca un spațiu vizitabil prin construirea unui acces subteran din absida noii biserici. Funcționând astfel până în 1985 (!), spațiul respectiv a fost zidit provizoriu de parohul de atunci, de teama unor evenimente nedorite.

Din păcate, nu am regăsit în Fondul Rómer din Arhiva Comisiei Monumentelor Istorice de la Budapesta schițele și descrierile realizate de autor la fața locului, semnalate în *Repertoriul Monumentelor din Ungaria (M.M.)*, II, p. 916).

¹⁸ „Săpăturile făcute pe locul unde se presupune a fi fost Morisena și sediul episcopal nu au dat însă rezultatele scontate” (Vătășianu, *Istoria artei feudale*, p. 21): „Este de bănuț că atât Gilad, cât și mai apoi Ahtum au înălțat, alături de cetățile menționate în izvoarele maghiare dar încă neidentificate sau necercetate... unele edificii civile și religioase din piatră în cuprinsul teritoriului dintre Mureș și Dunăre... Despre o singură asemenea ctitorie, aceea din Morisena, avem știrile deja menționate a căror verificare arheologică a fost încercată în secolul trecut, cu rezultate neclare. Cercetările efectuate pe malul Mureșului, la Cenadul Vechi, în 1868, sub vechea catedrală romano-catolică atunci demolată, au seos la lumină o succesiune de ruine a căror datare și interpretare plutește în vag - de la vestigiile unei bazilici cu baptister, considerată romană târzie (?) și, poate, reamenajată în veacul al XI-lea, eventual în legătură cu convertirile practicate de Gerardus, la cele ale unei biserici socotite a fi aceeași cu acea lăcaș, purtând hramul Sf. Ioan Botezătorul, ridicat de Ahtum și devenit ulterior mănăstire benedictină, cu importante refaceri, surprinse arheologic, într-a doua jumătate a secolului al XIII-lea” (Theodorescu, *Bizanț, Balcani, Occident*, p. 114). Nu insistăm acum asupra precizărilor eronate ale pasajului mai sus citat, generate de unele interpretări și de traduceri greșite ale lui I. Geția, cum ar fi atribuirea edificii demolat în 1868 vechii catedrale romano - catolice - oricum relevante în privința confuziei care învăluie în prezent datele-reper ale mănăstirii lui Ahtum.

Pentru interpretarea datelor referitoare la mănăstirea lui Ahtum și la vestigiile ei descoperite în 1868, vezi în general Cotoșman, *Contribuții*, p. 263-267; Geția, *Vechi rămășițe bisericesti*, p. 407-419; Cotoșman, *Bazilica romană cu baptisteriu*, p. 469-485.

¹⁹ Henszlmann, *Archaeológiai kirándulás*, p. 1-34.

roman („római“) din limba maghiară este tradus cu „roman“. Prin urmare, cele „două biserici în stil roman“ din studiul lui Henszlmann au intrat în bibliografia modernă a subiectului drept două edificii eclesiastice romane²⁰. Această confuzie persistă și în studiul apărut în 1968, în *B.O.R.*, al profesorului dr. G. Cotoșman, autorul publicând cu acest prilej drept imagine a bisericeții demolate în 1868, o gravură reprezentând ruinele impunătoare ale bisericii din Novi Bečej (Iugoslavia)²¹.

Revenind la studiul lui Henszlmann, autorul publicând procesul - verbal întocmit de parohul Killer Frigyes²², însoțit de adnotările sale, ajunge la concluzia că biserica-sală demolată în 1868 a fost construită în pripă (probabil după devastarea localității în timpul răscoalei lui Gheorghe Doja) din materialul litic aparținând unei biserici din secolul al XIII-lea, pe care modesta construcție a suprapus-o parțial. La rândul ei, edificiul din secolul al XIII-lea, suprapune - după opinia lui Henszlmann - rămășițele abației Sfânta Maria, instalată în ctitoria lui Ahtum²³.

Cum la data sosirii în Cenad a lui Henszlmann majoritatea vestigiilor atribuite bisericilor mai sus pomenite erau deja reacoperite, sau suprapuse parțial de noul edificiu eclesiastic în construcție, observațiile autorului în privința acestora se bazează în principal pe descrierile cuprinse în amintitul proces-verbal și pe planul lor întocmit de meșterul-constructor Brandreis²⁴. Planul lui Brandreis (fig. 1) reprezintă biserica demolată, văzută dinspre nord (plasând deci capătul ei de vest spre dreapta imaginii) și biserica nouă (planul nehașurat) construită cu „orientarea“ nord-sud pentru a o înscrie în axul lung al spațiului existent atunci în centrul Cenadului.

²⁰ Geția, *Vechi rămășițe bisericești*, p. 408.

²¹ Cotoșman, *Bazilica romană cu baptisteriu*, fig. 1.

Menționăm în acest context și cartea publicată în 1984 de Radu Constantinescu (sub titlul: *Gerard din Cenad. Armonia lumii*), unde autorul prefațează scrierea episcopului Gerard cu un studiu introductiv însoțit de un amplu aparat critic. Trecând peste „lăicizarea“ figurii episcopului martir și peste unele accente ce oglindesc directivele de partid din anii apariției acestei cărți, studiul respectiv este cel puțin derutant în privința „datelor“ furnizate de Radu Constantinescu referitor la funcția și activitatea lui Gerard pe meleagurile noastre, dacă avem în vedere precizarea autorului, conform căreia: „Sursele de căpetenie ale informațiilor noastre sunt niște prelucrări ale biografiei lui Gerard“ (Constantinescu, *Armonia lumii*, p. 11), adică cele două variante ale *Legendei Sfântului Gerard*. Ilustrația care însoțește volumul, aleasă nu odată la întâmplare, reia identificarea bisericii de la Novi Bečej cu „catedrala“ demolată în 1868 la Cenad (*Op. cit.*, fig. 8).

²² „Proces-verbal privind descoperirea prilejuate de demolarea în 1868 a vechii biserici catolice din Cenad și construirea celei noi“, încheiat la 25 iunie 1868, în care sunt consemnate etapele demantelării vechii biserici împreună cu unele observații referitoare la aceasta și semnalate, în ordinea descoperirii lor, mormintele, piesele și rămășițele unor construcții vechi găsite în timpul activității șantierului, care a acționat de la început concomitent, în diferite puncte, în vederea săpării fundațiilor. În acest proces-verbal toate descoperirile sunt înregistrate cu dimensiunile lor exacte și localizate precis în funcție de vechea biserică, sau de noua construcție, reperul în devenire (Henszlmann, *Archeologia kirándulás*, p. 3-8).

²³ După opinia lui Römer, consemnată în procesul-verbal, pietrele sculptate descoperite cu ocazia demantelării ar proveni din patru epoci diferite, indicând două biserici romanice, una din „perioada de tranziție“ de la romanic la gotic și una în stil gotic (Henszlmann, *Archeologia kirándulás*, p. 3-4). Henszlmann, după ce menționează într-o notă că: „este foarte îndoielnic să fi existat două biserici romanice, deoarece niciunde nu găsim vestigii romanice pure, cu toate că două feluri de construcții vechi le-au precedat pe cele două mai târzii, ale căror rămășițe sunt din epoca de trecere / n.n. de la romanic la gotic / și, respectiv, din faza decadentă a goticului“ (*Op. cit.*, p. 3), într-un alt loc (*Idem*, p. 13), susține că: „mănăstirea Sfântului Ioan Botezătorul a fost resfințită ulterior, atribuindu-i-se hramul Sfintei Marii“. Cu alte cuvinte, cea din urmă n-ar fi fost anume construită, sau mai degrabă zidită prin reconstruirea mănăstirii lui Ahtum, ci pur și simplu instalată în mai vechea mănăstire, care, dealtfel, după *Legendă*, a fost temporar și primul sediu al episcopiei catolice după mutarea de aici a călugărilor greci la Oroszlámos (azi Banatsko Arandlovo în Iugoslavia). Prin această precizare a autorului pare a fi eliminată existența a „două feluri“ de construcții vechi care le-ar fi precedat pe celelalte două, mai sus menționate, susținute în opinia lui Henszlmann de fragmentele de sculptură în piatră provenite din dărâmături. Ezităriile autorului în privința interpretării descoperirilor nu se datorează numai informațiilor neclare sau contradictorii pe care a fost nevoit să le preia fără posibilitatea verificării lor, ci și demersului său, care - contrar metodologiei în formă a disciplinei abia conturată a istoriei artei - pornește de la documentul scris înspre obiectivul de pe teren. Astfel, considerând că cele trei biserici din secolul al XI-lea, împreună cu construcțiile lor adiacente (clădirile mănăstirilor și ale capitlului), situate de toți autorii în cetatea de relativ mici dimensiuni a Cenadului, nu ar fi putut funcționa concomitent în clădiri proprii, în lipsă de spațiu pentru amplasarea lor, stabilește următoarele: în partea de sud a platoului se situa biserica demolată, suprapunând construcțiile amintite, având alături corpul vechii biserici din secolul al XIII-lea (indicat de ruinele sale, dărâmate tot cu ocazia ridicării în 1868 a noii biserici), iar la nord de bisericuța demolată, în locul bisericii ortodoxe (n.n. actuala biserică sârbească din Cenad) se afla biserica catedrală închinată Sfântului Gheorghe (Henszlmann, *Archeologia kirándulás*, p. 13-14, 16).

²⁴ Sosit la Cenad la slăvișitul lunii iulie (1868), Henszlmann ține să precizeze în studiul său: „.... biserica veche am găsit-o deja dărâmată, iar zidurile noii biserici - le-am văzut / ridicat până la o înălțime considerabilă“, evident cu scopul de a justifica lacunele - inerente în situația dată - ale prezentării vestigiilor. În acest sens, autorul precizează în continuare: „Săpăturile au fost terminate, astfel, exceptând baptisteriul vechi păstrat și câteva piese vechi găsite cu ocazia săpăturilor, analizele mele în ansamblul lor nu se pot baza decât pe acel proces-verbal pe care l-a redactat plebanul din Cenad, domnul Killer Frigyes cu sârguință și exactitate, proces-verbal / pe care îl public în continuare precedat de planul bisericii vechi și al absidei celei noi, așa cum aceasta din urmă pătrunde în planul celeilalte. Desenul îi aparține domnului arhitect Brandreis, cu mici modificări prilejuate de propriile mele măsurători efectuate în vechiul baptisteriu.“ (Henszlmann, *Archeologia kirándulás*, p. 1).

Menționăm că Henszlmann nu a publicat din desenul realizat de meșterul-constructor Brandreis decât partea referitoare la fundațiile mai sus amintite, prin urmare, unele mistere din procesul-verbal la planul general, privind fundații sau rămășițe de ziduri, nu pot fi localizate.

Biserica demolată, având absida încheiată cu trei laturi ale unui hexagon²⁵, se întindea doar până la zidul de vest al încăperii dreptunghiulare de la mijlocul planului (porțiunea cuprinsă între literele „j” și „k”), care, la rândul ei, a fost suprapusă de biserică și nu invers, cum apare în desen²⁶. Încăperea care îi urmează la vest (porțiunea indicată cu aceleași hașuri între literele „l” și „m”, conform arhitectului-constructor făcând deci parte din nava bisericii demolate) după Killer. „a aparținut vechii mănăstiri”, iar zidul ei de sud (pe plan indicat cu litera „L”) avea „paramentul din pietre făcute și miezul din cărămidă romană (?)”. Fundațiile acestei încăperi de la capătul de vest - citând același autor - erau construite din pietre de carieră „...atât de puternic sudate între ele încât folosind chiar ranga de fier abia dacă se puteau desprinde, prin urmare, au fost folosite drept fundații și pentru zidurile cele mai noi” (n.n. ale bisericii noi)²⁷.

Henszlmann, exprimându-și îndoiala în legătură cu această atribuire, o acceptă totuși, adăugând că „...pietrele sculptate ce îmbracă zidul (*Verkleidungstein*) sunt aproape pătrate, măsurând pe toate laturile aproximativ 1 ½ picioare vieneze. Aceste dimensiuni mari, precum și zidirea ordonată a pietrelor (în sistem Isodomum) și, în sfârșit, ridicarea peretelui direct pe stânca aflată dedesubt, ar înfățișa un zid încă roman, însă acestei atribuirii se opune zidul de cărămidă, aflat după parament, căptușindu-l, care, cu toate că este considerat roman în procesul-verbal, după dimensiunile / cărămizilor / și felul zidirii, este mai degrabă medieval. Această opinie este însă supusă îndoielii. Luând în considerare toate datele, sunt dispus să consider acest zid mai degrabă de factură romană”²⁸.

Acest zid cu emplecton (indicat cu litera „L”), dealtfel, singurul descris în detaliu de cei doi autori, căroră, evident, le-a atras atenția prin structura lui mai rar întâlnită la construcțiile medievale, după opinia noastră are toate șansele să se dovedească a fi din secolul al XI-lea - poate chiar de la începutul lui. Menționăm că - așa cum se vede pe plan - o porțiune din acest zid se află azi în exteriorul absidei aparținând actualei biserici parohiale de la Cenad.

Revenind la planul biseriței demolate (reamintim, cu datarea propusă la începutul secolului al XVI-lea), acesta se compunea dintr-o absidă supradimensionată pentru proporțiile bisericii (de la „c” până la „p”), evident, din cauza refolosirii unor fundații sau chiar ziduri vechi și din nava redusă la dimensiunile încăperii dreptunghiulare (cuprinsa între literele „q” și „r”), refolosind, la fel, - probabil prin supraînălțare - construcții preexistente.

Sanctuarul biseriței a fost boltit, iar „nava” tăvănită²⁹. Sacristia acesteia, indică de asemenea refolosirea unor fundații/construcții mai vechi, atât prin forma alungită și proporții, cât și prin amplasarea ei la sud, sugerând un plan bazilical pentru biserică de la începutul secolului al XIII-lea, în eventualitatea că ar fi existat un spațiu, dispus simetric, la nord - spațiu ce se lasă presupus de poziția necentrată a singurului contrafort aflat pe latura respectivă.

Conform autorilor mai sus citați, dintre construcțiile care au precedat în spațiu și în timp biserița demolată în 1868, ar fi fost identificată o „biserică subterană” și, la vest de aceasta, o încăpere dreptunghiulară.

Datele privind „biserică subterană” (cripta) - surmontată prin intermediul absidei bisericii de la începutul secolului al XIII-lea (căreia îi aparținea?) de absida biseriței până acum analizate - sunt confuze atât în procesul-verbal, cât și în textul aparținând lui Henszlmann³⁰ mai ales în privința raporturilor spațiale și de nivel, existente între aceste construcții.

²⁵ Henszlmann, *Archaeologiei kirándulás*, p. 18.

²⁶ De fapt, desenul lui Brandreisz reprezintă planurile bisericilor suprapuse inversând succesiunea lor, vestigiile cele mai vechi suprapunând pe celelalte.

²⁷ Henszlmann, *Op. cit.*, p. 4.

²⁸ În legătură cu acest zid Henszlmann menționează că după unii ar aparține castrului roman. *Op. cit., loc. cit.*

²⁹ *Op. cit.*, p. 16, 18.

³⁰ *Op. cit., loc. cit.*

După cei doi autori, spațiul criptei ar fi fost umplut cu pământ la începutul secolului al XVI-lea, ceea ce ar sugera funcționarea ei, împreună cu biserica de la începutul secolului al XIII-lea, de care ținea (?), până la acea dată³¹.

Spre vest, în prelungirea acestei cripte, se afla încăperea ale cărei ziduri de nord, vest și de sud - supraînălțate - au fost refolosite drept navă a biseriței. Aflată la cca 1,20 m adâncime în raport cu nivelul de călcare al biseriței, această încăpere dreptunghiulară, cu axul lung orientat nord-sud, a avut la origine rol de baptisteriu, dovedit de bazinul de botez aflat în jumătatea ei sudică și de apeductele descoperite.

Henszlmann, descriind zidul estic al acestei încăperi dreptunghiulare, care susținea în partea superioară arcul de triumf al biseriței, ca în partea lui inferioară să delimiteze „biserica subterană” de baptisteriu, stabilind în același timp comunicarea între spațiile respective prin două uși plasate simetric în raport cu axul median al zidului - considerând deci, aceste două încăperi legate organic între ele - ajunge totuși la concluzia că „biserica subterană” este ulterioară baptisteriului³². În opinia autorului, această încăpere dreptunghiulară, „una din cele mai vechi construcții din Cenad”, ar fi fost independentă de biserica de la începutul secolului al XIII-lea, considerând că doar zidul de est al acesteia ar fi fost refolosit „în vederea delimitării ei de navă” și, respectiv, în scopul asigurării accesului în „biserica subterană” prin străpungerea lui cu cele două uși³³.

Căutând să demonstreze o paralelă între baptisterul de la Cenad și cele paleocreștine din catacombele Romei, Henszlmann precizează că dintre principalele componente ale acestora: bazinul pentru colectarea apei (în care se efectua așa-numitul „baptismus per immersionem”), apeductele pentru introducerea și evacuarea apei și platforma de la marginea bazinului de botez rezervată preotului³⁴, la Cenad doar apeductul pentru evacuarea apei nu este sigur identificat, întrucât acea parte a încăperii în care s-a descoperit bazinul a fost păstrată - după cum am amintit - sub absida noii biserici, ridicată la Cenad după 1868. Materialul de construcție de la fundul bazinului, compus din pietriș de râu legat cu var nestins (betonul de azi), a putut să fie verificat printr-un sondaj arheologic, efectuat de autor în scopul susținerii ipotezei sale³⁵.

În privința datării încăperii cu bazinul respectiv, opinia lui Henszlmann pare a fi decisă, pe de o parte, de calitatea proastă a cărămidei (!) și a tehnicii relativ rudimentare a „betonului” folosit la construirea bazinului, iar pe de alta, de refacerile încăperii - unele cu aceeași funcție (!) - constatate de autor, cum ar fi la zidul ei de sud, unde apeductul inițial nu penetra cel de-al doilea zid (cel interior pe planul lui Brandreisz), de-a lungul lui. Menționăm și atragem atenția, că acest zid din urmă, situându-se cronologic după cele care constituie laturile încăperii dreptunghiulare, se află în prelungirea aceluia cu emplecton (mai sus descris) și probabil, tocmai structura lui, cu miez de cărămidă, a permis adaptarea unei porțiuni a acestuia în sensul celor de sus.

În concluzie, autorul precizează că „...baptisterul de la Cenad nu este cel original (n.n. roman), ci o construcție mai târzie, care doar reînnoiește dispoziția planimetrică a celei originare³⁶. Această reînnoire ar fi avut loc după opinia lui Henszlmann în secolul al XIII-lea, dată până la care ar fi supraviețuit construcția paleocreștină³⁷. Înglobarea vechii biserici prin reconstruire în structura celei din secolul al XIII-lea ar fi fost motivată de faptul că episcopul Gerard - care în

³¹ *Op. cit.*, p. 18.

³² *Op. cit.*, p. 16.

³³ *Op. cit.*, p. 28-29.

³⁴ *Op. cit.*, p. 28.

³⁵ Sondajul coborând până la adâncimea de „ceea un picior și jumătate” a fost realizat în preajma literei „alfa”, lângă „W”. Cu ocazia acestei verificări - reamintim, singura pe care a putut-o realiza autorul - Henszlmann pune sub semnul întrebării atribuirea epocii romane a vestigiilor descoperite (*Op. cit.*, p. 30).

³⁶ *Op. cit.*, loc. cit.

³⁷ Henszlmann menționează că această construcție trebuie să fie considerată ulterioară epocii romane, deoarece nu a fost realizată din cărămidă romană de felul aceleia care a fost găsită la Cenad (amintită la punctul nr. I al procesului-verbal) sau la alte monumente săpate de autor, cum ar fi „cubiculum” de la Pécs (*Op. cit.*, loc. cit.).

calitate de martir canonizat se bucura la acea dată de un prestigiu general - ar fi slujit (botezat) în vechea biserică³⁸.

Ezitatea evidentă a autorului de a atribui măcar o parte din vestigiile mănăstirii lui Ahtum, pe care a localizat-o în acest punct al platoului, pare să fie justificată de următoarea apreciere, consemnată într-un pasaj anterior: „Se poate, este chiar foarte probabil, ca deja călugării greci să fi folosit drept biserică încăperea (?) cuprinsă între literele „j” și „k”, sau un spațiu cu dimensiuni aproximativ egale, însă forma acestei biserici, sau a aceleia care a aparținut benedictinilor care i-au urmat direct călugărilor greci, nu o mai putem stabili, deoarece construirea criptei și a bisericii mai târziu a șters orice urmă a bisericii originare³⁹.

Cum rămășițele construcției analizate nu aveau repere identificate la acea dată în arhitectura medievală a zonei, datarea propusă părea singura soluție.

În fine, volumul semnat de Dávid Katalin, apărut în 1974, chiar dacă înșeală așteptările privind realizarea, conform titlului enunțat, a topografiei artistice a comitatului Cenad din perioada arpadiană⁴⁰, a reușit cel puțin să atragă din nou atenția asupra problemei mănăstirilor de rit răsăritean din valea Mureșului⁴¹ și să repună în discuție cu propuneri noi identificarea și amplasarea monumentelor medievale de la Cenad.

Astfel, rezumând referirile autoarei la monumentele din Cenad în succesiunea impusă de interdependența existentă între bisericile respective, atât în privința amplasamentului lor, cât și în cea a datelor lor documentare corelate, se propun cele ce urmează: biserica demolată în 1868 a suprapus o biserică din secolul al XIII-lea, indicată de fragmentele de sculptură recuperate din dărâmături. Încăperea dreptunghiulară cu bazinul de botez și biserica subterană (cripta bisericii din sec. XIII) constituie vestigiile ale bisericii Sfântul Ioan Botezătorul, ctitorită de Ahtum⁴², măsurând aproximativ 22-24 x 13 m.

Analizând opinia lui Henszlmann, după care biserica din secolul al XIII-lea ar fi suprapus alături de mănăstirea Sf. Ioan Botezătorul și pe cea închinată Sf. Marii, autoarea insistă asupra informației oferită de Legenda Sfântului Gerard privind localizarea mănăstirii din urmă în preajma mănăstirii lui Ahtum. Arătând că Henszlmann nu a găsit vestigiile pe care să le poată atribui mănăstirii Sf. Maria, Dávid consideră - pe drept cuvânt - că informația, conform căreia această mănăstire a fost reconstruită în 1361 de către regina Elisabeta, văduva lui Carol Robert de Anjou⁴³ dovedește supraviețuirea acesteia până în secolul al XIV-lea. Prin urmare, nu putea fi desființată prin suprapunerea ei de către construcția din secolul al XIII-lea.

În situația în care această mănăstire nu se află printre cele suprapuse de biserica demolată, autoarea este de părere că doar identificarea bisericii din secolul al XIII-lea s-ar mai impune, prin delimitarea vestigiilor care ar putea să-i aparțină dintre cele descoperite și atribuirea acestora uneia dintre bisericile medievale ale Cenadului, menționate documentar în secolul al XIII-lea. Observând că biserica capitului Sf. Salvator nu este pomenită contemporan cu mănăstirea Sf. Ioan

³⁸ Henszlmann, *Op. cit.*, p. 30-31.

³⁹ *Op. cit.*, p. 16.

⁴⁰ Dávid, *Csanád vármegye*, p. 16-17, nota nr. 33.

⁴¹ Moravesik, *Görögnyelvű monostorok*, p. 391-401. În acest studiu din 1938, devenit de referință, bizantinologul Gyula Moravesik atrage deja atenția asupra prezenței bisericilor de rit răsăritean în secolele XI-XII, în zona largă, indicând totodată și căile pe care vor trebui angajate viitoarele cercetări - în opinia autorului, obligatoriu interdisciplinare. Vezi și Moravesik, *The role of the Byzantine Church*, p. 326-340.

⁴² Dávid, *Csanád vármegye*, p. 14-16.

⁴³ „...monasterium ipsius viri Dei in edificiis extendit et pluribus ornamentis pretiosis et calicibus decoravit” (*S.R.H.*, II, p. 506; Dávid, *Op. cit.*, p. 15). Menționăm că Borovszky consideră că această reconstruire se referă la catedrala Sfântul Gheorghe (Borovszky, *Csanád vármegye*, p. 87).

Botezătorul, dar apare atestată în secolul al XIII-lea (la 1241)⁴⁴, Dávid atribuie acestei mănăstiri biserica respectivă⁴⁵.

În ceea ce privește amplasamentul bisericii Sf. Maria, Dávid consideră că aceasta se afla între cea a Sfântului Ioan Botezătorul și catedrala Sfântul Gheorghe⁴⁶. Autoarea „rezolvă” problema spațiului îngust, prea puțin încăpător al cetății, raportându-se la albia actuală - mai îndepărtată de platou - a Mureșului, în vederea amplasării bisericii catedrale pe malul râului, propunând astfel, pentru biserica Sfânta Maria amplasamentul pe care îl are azi biserica sârbească.

În stadiul actual al cercetărilor, această problemă a spațiului restrâns pentru amplasarea celor trei biserici din secolul al XI-lea (cu clădirile anexe pe care le presupun) în incinta cetății medievale de la Cenad, se pare că nu va mai constrânge specialiștii, întrucât ipoteza formulată în 1875 de Ortway, privind factura clădirii destinată mănăstirii Sf. Maria, are toate șansele să se confirme. Arătând că denumirea de „mănăstire” a fost folosită pe vremuri într-un sens larg, care cuprindea de la accepțiunea de catedrală episcopală și până la capelele funerare, construite în vecinătatea bazilicilor, mai toate bisericile, autorul formulează ipoteza, conform căreia, „mănăstirea” Sf. Maria, construită ca propriu loc de îngropăciune de episcopul Gerard, trebuia să fi fost o capelă⁴⁷. Ori, săpăturile arheologice, efectuate la Cenad de Petre Iambor și Ștefan Matei (din partea Institutului de Arheologie și Istoria Artei din Cluj), au scos la iveală exact în spațiul cuprins între fosta mănăstire a lui Ahtum și fosta biserică-catedrală rămășițele unei rotonde polilobate, care după autori s-ar încadra în prima jumătate a secolului al XI-lea⁴⁸.

Identificarea bisericii din secolul al XIII-lea, care a suprapus mănăstirea lui Ahtum, rămâne însă o problemă deschisă.

Atribuirea propusă de Dávid, fără o analiză temeinică a tuturor datelor răspândite în numeroase studii și cărți referitoare la episcopia Cenadului și la bisericile medievale ale cetății, nu a avut în vedere documentul din 1433 (publicat în 1938 !!), în care apare precizată identitatea bisericii respective.

Documentul în cauză, menționând „*capella Sancti Ladislai regis supra capellam Sancti Johannis Baptiste*”⁴⁹, elimină definitiv atribuirea vestigiilor din secolul al XIII-lea mănăstirii Sfântul Salvator, sugerând totodată supraviețuirea bisericii lui Ahtum cel puțin până la data respectivă⁵⁰. Întrucât textul documentului pomenește două capele (biserici) suprapuse, nu este exclusă funcționarea concomitentă măcar a unei părți a bisericii lui Ahtum, drept „biserică subterană”, cu biserica Sfântul Ladislau până la începutul secolului al XVI-lea.

Nu cunoaștem nici o altă menționare documentară a capelei Sf. Ladislau, care se identifică astfel cu biserica de la începutul secolului al XIII-lea, suprapusă de bisericuța demolată în 1868. Încadrarea ei cronologică apare asigurată alături de argumentele stilistice oferite de sculpturile recuperate din dărâmături (fișele nr. 5, 6, 9, 10, 12, 14) și de anul 1192 - al canonizării regelui Ladislau - ca *terminus post quem*.

Catedrala Sfântul Gheorghe se pare că a supraviețuit, transformată în moschee, până în anul 1701, când ar fi fost dărâmată, împreună cu cetatea, sub supravegherea unor ofițeri imperiali, pe baza acordului cuprins în actele păcii de la Karlowitz (1699)⁵¹.

⁴⁴ Györfly, *Történeti földrajz*, p. 852.

⁴⁵ Dávid, *Op. cit.*, p. 16.

⁴⁶ Dávid, *Op. cit.*, p. 21.

⁴⁷ Ortway, *Tájékoztató*, p. 20-21.

⁴⁸ Comunicare susținută de autori la cea de a XXIX-a Sesiune Națională de Rapoarte Arheologice, ținută la Cluj, la 12.05.1995.

⁴⁹ Lukesics, *Diplomata pontificum*, p. 70-71.

⁵⁰ Evident, termenul de „capelă” se referă la dimensiunea construcțiilor respective.

⁵¹ Borovszky, *Csanád vármegye*, p. 79, 88. Operațiunea de dărâmare a fost condusă de contele Oettingen Farkas, președintele consiliului curții imperiale.

Săpăturile inedite, efectuate la Cenad în 1875, 1881-1882 de către plebanul Killer Frigyes, indică existența în preajma bisericii catolice a numeroase vestigii (fundații și porțiuni din elevația unor ziduri) localizate cu precizie în rapoartele întocmite de autor⁵². Aceste din urmă cercetări, realizate de Killer în calitate de colaborator extern al Comisiei Monumentelor din Ungaria, urmate de alte săpături - la fel inedite - realizate în 1911, oferă prin rezultatele lor o bază solidă investigațiilor viitoare.

⁵² Nr. inv. al schițelor de plan și al desenelor care însoțesc rapoartele lui Killer: K. 3448-3453, 3455-3456. Arhiva Comisiei Monumentelor din Budapesta. Pentru săpătura din 1911 vezi *MM.*, IV., p. 249.

O PICTURĂ DESPRE CENAD

Având în vedere sărăcia datelor privind arhitectura sacră din oraș, tabloul semnalat (de același Killer Frigyes) ca reprezentând Cenadul ar putea constitui un reper important pentru înfățișarea și soarta monumentelor din incinta cetății medievale.

Tot ceea ce știm în prezent despre această pictură aflată în 1865 la Fehértemplom (azi Bela Crkva din Banatul sârbesc), este cuprins - după cum urmează - într-unul din rapoartele înaintate de Killer Comisiei Naționale a Monumentelor din Ungaria, solicitând achiziționarea ei¹:

..... consider de datoria mea să raportez onoratei Comisii următorul caz: Rausch János, fost tâmplar, sluga actuală a bisericii Cenad, care l-a slujit ca simplu soldat pe colonelul conte Thun Hohenstein de la regimentul nr. 29, mi-a povestit ca fapte adevărate următoarele: activând în 1865 ca tâmplar militar la Institutul Militar Inferior din Fehértemplom și fiind în vizită la soldatul Bauer János, sluga lui Praisz Ferenc (având în acea perioadă funcția de comandant al institutului amintit), ofițerul menționat / a venit la un moment dat / cu o imagine pictată având următorul înscris „Csanad um das Marosch”. Așa cum spunea, dacă-mi-amintesc bine, „a intrat în camera nr. 1300 și acolo a întrebat: cunoști dumneata acest Cenad?”, la care el a răspuns, după ce a privit imaginea, că nu, deoarece aceasta era imaginea unui oraș mare și frumos, ale cărui case / erau redat / panoramic, așa cum stăteau în fața ochilor (evident...) având în general două etaje, ca în strada principală - care era largă și dreaptă - să fie aproape fără excepție cu două etaje. Susține, că pe strada principală, în centrul orașului, era o piață, unde se afla statuia înaltă și pompoasă a unui episcop pe care a recunoscut-o ca fiind a Sfântului Gerard.

După cum spune, nu-și aduce aminte dacă au fost multe biserici în oraș, deoarece, după cum susține, a văzut doar în fugă pictura. Însă își amintește de o biserică, care se afla la marginea orașului, spre nord, între case foarte mari. Nu-și aduce aminte clar nici dacă a avut unul sau două turnuri, însă își amintește că orașul forma un pătrat și era înconjurat circular de apele Mureșului, care spre nord și sud, îl atingeau parțial.

Spune că pictura măsura 0,626 metri în lungime și 47.358 cm în lățime.

Susține că ofițerul menționat a îndepărtat tabloul din camera sa, deoarece pictura era uzată și a dispus agățarea acestuia în camera slugii.

Așa cum relatează Rausch János, Praisz Ferencz a luat-o de soție în 1865 pe sora medicului Legenfels din Fehértemplom plecând din localitate în calitate de comandant al Institutului Militar Superior din Kamenicza, încă în acel an.

¹ Probabil Comisia nu a obținut acest tablou, sau nu a făcut demersurile necesare pentru achiziționarea lui, din moment ce el nu apare la pozițiile referitoare la Cenad în *Repertoriul monumentelor din Ungaria*, publicat în volume succesive, la 1905 și, respectiv, 1906 (*M.M.*, vol. I, pag. 241; *M.M.*, vol. II, pag. 916), repertoriu în care sunt înșirate cu număr de inventar, dimensiuni etc., toate materialele de referință aliate la acea dată în arhiva respectivei instituții, pentru fiecare monument în parte.

În vederea atingerii sigure a scopului, îndrăznesc să rog onorata Comisie să obțină ca acest tablou să i se predea, iar o copie a acestuia să fie cedată instituției parohiale de la Cenad².

Ținând cont de prezența unui monument statuar în piața centrală a orașului reprezentându-l pe episcopul Gerard și de faptul că nu avem de-a face astfel cu o imagine tipizată, ci cu o reprezentare a Cenadului, bănuim că pictura descrisă ar data din secolul al XVIII-lea. Oricum, datele referitoare la istoria așezării exclud posibilitatea încadrării ei în perioada cuprinsă între mijlocul secolului al XVI-lea și începutul secolului al XVIII-lea.

Argumentul principal, pentru o reprezentare în sensul aceluia de sus, îl constituie plasarea bisericii din imagine pe malul Mureșului, între clădiri mari, în partea de nord a orașului, așa cum a fost situată în realitate biserica - catedrală Sfântul Gheorghe - înconjurată probabil de clădirile capitlului său³.

Identificarea bisericii din imagine cu o construcție de epocă modernă pare a fi exclusă de amplasamentul său periferic, neobișnuit, în general, dar mai ales în raport cu modelul oferit de planurile funcțional structurate ale așezărilor înființate de coloniștii veniți în secolul al XVIII-lea, având străzi largi, drepte și paralele, raportate la o stradă principală, sau piață centrală, unde este rezervat un spațiu pentru biserica localității.

Întrucât este puțin probabil ca această situație a bisericii din imaginea pictată să se fi datorat unei eventuale surse documentare⁴, amplasamentul construcției ecleziastice (dacă nu și înfățișarea ei) trebuie să fi avut un reper pe teren la data realizării tabloului.

Biserica de relativ mici dimensiuni, demolată la Cenad în 1868 - în cazul în care ar fi fost reprezentată în pictura respectivă - , nu avea cum să atragă atenția privitorului, care a fost desigur captivat de ceea ce nu cunoștea din orașul său de baștină.

Redarea „panoramică” a caselor, indiferent în ce sens a fost folosit acest termen - în înțelesul cuprinderii în imagine a întregului oraș (așa cum ar fi arătat privit dintr-un punct îndepărtat, mai

² „.....Egyszersmind köteleességemnek tartom Tekintetes Bizottságnak azon esetett is megjelenteni: miszerint Gróf Thun Hohenstein 29. ezrednél mint közkatoná állott volt Csanádi asztalos Rausch János, a mostani Csanádi templom szolgálja, nekem ezt mint valódi tény említké: hogy 1865. évben Fehértemplomban katonái alvezető intézetben mint katonái asztalos munkálkodván, egy alkalommal, azon időben, említett intézetben mint parancsnok működő, főhadnagy Praisz Ferencz szolgáljánál, verbasz születési közkatoná Bauer Jánosnál látogatóban lévén, érintett tiszt egy festett képpel, melynek ezen felírása volt: „Csanad um das Marosch” a hogy mondja, ha jól emlékszem „1300. szobába lépett és őt megkérdezte: Esmeri ezen Csanádot?”. Mire ő azon kép megtekintése után felelé: hogy nem: mert ez egy nagy és szép városnak képe volt, melynek házai panoráma formába (nyilván...) úgy mint szem előtt álltak, és legtöbbszörre, a fő utcában pedig, mely széles és egyenes vala, majd kivétel nélkül két emeletesek valának. Állít, hogy a fő utca vonalban város közepén egy tér volt, melyben egy magas díszes püspöki szobor állott, melyis ő mind Szent Gellérté elismerte. Több templom volt-e a városban arra, a hogy mondja, nem emlékszik, miután ezen képet ahogy állít, csak futtában megnézte. De egy templomra emlékszik, mely igen nagy házak közt a város szélén, észak felé állott, két vagy egy tornyos volt-e, arra sem tisztán emlékszik: de emlékszik, hogy a város egy négy szöget képezett, mely körvonalban a Maros vize által körülölytatott, és általa észak és kelet felé részileg meg is érintett.

Mondja, hogy a kép hosszában 0,626 mt: szélességben 47.358 cm lehetett.

Állítja, hogy az érintett hadnagy azon képet, miután avult festés volt, szobájából eltávolította és a eseléd szobájába akasztani parancsolta.

Praisz Ferencz, a hogy Rausch János mondja, 1865 évben Legenfels Fehértemplomi orvos nőtestvérét nőül vette, és még ezen évben mint kámeniczai akkor katonai főintézetnek parancsnoka Fehértemplomról eltávozott.

A cél biztos elnyerése végett bátorítok tehát Tekintetes tudós Bizottságot alázattal még felkérni, miszerint kegyeskednék kieszközölni, hogy azon kép Tekintetes Bizottságnak átadassék - és egy róla vett másolat a Csanádi plebániái hivatalnak átengedessék.”

Semnat: „Killer Frigyes, csanádi plebános, a M.Ak. Műemléki bizottságának kültagja, Csanádon, 1875 évi október hó”.

(Raport aflat în arhiva Comisiei Monumentelor de la Budapesta, nr. 1875/118, pag. 727- 729).

³ Reamintim că rămășițele bisericii se mai vedeau încă în locul respectiv în a doua jumătate a secolului al XIX-lea.

⁴ *Legenda Sfântului Gerard* ar fi fost accesibilă în zonă doar după anul 1785, cel al publicării ei de către I. Baththyány (*Leges ecclesiasticus regni Hungariae et provinciarum adiacentium. Opera et studia. I. comitis de Baththyan episcopi Transsilvaniae collectae et illustratae*, vol. I, Albae Carolinae, 1785). Pentru prima publicare a *Legendei*, în 1579, de către Arnold Wion, la Veneția, vezi: Juhász Kálmán, *A Gellért legenda*, Cluj-Kolozsvár, 1929, pag. 4, extras din *Erdélyi Tudományos Szemle*.

înalt), sau în accepția reprezentării lui cu trama stradală desfășurată în evantai în raport cu axa constituită de strada principală - pare a fi o reminiscență a modalității medievale de ilustrare a unei așezări.

Astfel, nu este exclus, ca această pictură să fi fost realizată după eliberarea de sub ocupația turcească, pentru a evoca orașul istoric, cu intenția menținerii lui în memoria colectivă - poate și în scopul legitimării episcopiei de la Timișoara, care se declara continuatoarea episcopiei de la Cenad.

În acest caz, tabloul ar putea fi considerat un fel de *ex-voto*, ca o pictură comandată eventual de coloniștii sosiți în secolul al XVIII-lea la Cenad, în căutarea unor rădăcini în noua lor patrie. În acest sens ar pleda și inscripția denominativă în limba germană.

Această funcție și datarea ei propusă par a fi susținute și de imaginea, aparent medievală, care ar reprezenta fosta abație de la Pâncota (fig. 35), reprodusă după o pretinsă gravură (azi dispărută), ridicând în linii mari aceleași probleme de interpretare și încadrare cronologică⁵.

În eventualitatea acceptării imaginii drept o reprezentare a abației respective, ea ar ilustra clădirile acesteia, distruse în secolul al XVI-lea (!), prin redarea celor două componente arhitecturale (biserica și clădirea propriu-zisă a mănăstirii), cu fațadele rabatate, aduse într-un singur plan. Dacă această redare trimite - ca și în cazul picturii de la Cenad - la procedee medievale de ilustrare, nici aici nu avem de-a face cu o arhitectură tipizată, ci cu o reprezentare.

Etapele de construire care au modelat edificiul sunt redată respectând stilul fiecărui component (cum ar fi corpul bazilical romanic, turnul gotic etc.), fără să se procedeze - cum ar fi obișnuit în evul mediu - la ilustrarea mănăstirii, în ansamblul ei, în stilul epocii în care a fost realizată imaginea⁶.

Revenind la pictura de la Cenad, datarea tabloului în secolul al XVIII-lea ar fi posibilă și în privința stării de conservare a acestuia, considerând că în cea o sută de ani ar fi putut să ajungă „uzat”.

Printre numeroasele semne de întrebare pe care le ridică această pictură cu datarea propusă, este și cel al reprezentării orașului în etapa în care nu depășea incinta cetății (indicată de planul său pătrat) și când Mureșul curgea încă sub zidurile sale⁷.

Această fază exclude identificarea bisericii din imagine cu cea sârbească⁸, care a suprapus catedrala la sfârșitul secolului al XVIII-lea (?) - refolosind fundații și poate chiar și ziduri din vestigiile acesteia - fără să fi fost înconjurată vreodată de „case foarte mari” - casa parohială contemporană cu biserica respectivă fiind o modestă construcție bicelulară.

Cu toate că șansele regăsirii tabloului sunt reduse, am solicitat sprijinul Episcopiei catolice de la Timișoara în vederea unor investigații în cadrul diecezei (considerând că nu ar fi totuși exclus

⁵ Conform informației primite la Pâncota de la domnul Pettenkofler Ioan, placa de bronz a gravurii respective, ar fi fost descoperită între cele două războaie mondiale, de către Szabó Károly - intendentul de atunci al domeniului Sulkovszky - în imediata vecinătate a ruinelor mănăstirii. După opinia noastră, aceasta reprezintă (în stânga) o bazilică văzută dinspre nord, cu transept (?) și un turn la colțul de sud - vest, iar construcția din dreapta, plasată oarecum în continuarea bisericii, ar ilustra clădirea propriu-zisă a mănăstirii.

⁶ Pentru planul bisericii de la Pâncota, care nu pare să susțină „reprezentarea ei” oglindită de gravură, vezi în teza de față, capitolul respectiv.

În ceea ce privește placa de bronz, ca sursă posibilă a imaginii, descoperirea ei în pământ, în vecinătatea ruinelor abației, ar fi singurul argument în favoarea atribuirii propuse. Cu greu am putea imagina, ca unul din noii locuitori ai Pâncotei, venit în secolul al XVIII-lea din Alsacia, sau dintre cei sosiți peste câteva decenii din Württemberg, aducând eventual din țara de baștină o placă de bronz cu imaginea unei mănăstiri medievale, să o fi pierdut, sau abandonat, în afara localității de atunci, lângă ruinele fostei abații.

⁷ Cetatea apare cu un plan „pătrat” (mai degrabă dreptunghiular) pe schița lui Marsigli (secolul XVII), păstrată în Bibliotheca Universitaria de la Bologna (Dăvid, *Csanád vármegye*, fig. 17).

⁸ În cazul reprezentării bisericii sârbești, aceasta ar fi trebuit să apară povestitorului drept o clădire cunoscută.

ca plebanul Killer să-și fi atins scopul de a obține copia picturii analizate)⁹, precum și în respectiva localitate din Iugoslavia.

În condițiile în care această pictură realizată în secolul al XVIII-lea, confirmă datele topografice privind cursul Mureșului (modificate deja în secolul al XIX-lea), planul cetății de la Cenad, indicat de schița lui Marsigli (fig. 36), și informația cuprinsă în *Legenda Sfântului Gerard* referitoare la amplasamentul - în prezent disputat - al catedralei, se impune considerarea ei drept o imagine - document.

⁹ Cercetările începute la Cenad în 1868, au fost continuate până prin 1881, prin efortul singular al plebanului Killer și la nivelul profesional al posibilităților sale, care, în perioada indicată, a săpat în diferite puncte din localitate și din împrejurimi. Cam în aceeași perioadă au fost efectuate și săpăturile arheologice de anvergură de la Fehértemplom - în localitatea unde a fost semnalat tabloul analizat - publicate între 1881 - 1883 în *Buletinul de istorie și arheologie* editat la Timișoara (*Történelmi és Régészeti Értesítő*). În aceste condiții, nu ar fi fost exclus, ca plebanul Killer să fi găsit calea de a obține copia dorită printr-o relație susținută de interesul său general pentru arheologie.

SARCOFAGUL DE LA CENAD

Conform procesului verbal întocmit de parohul Killer în timpul demantelării bisericii catolice de la Cenad, sarcofagul a fost găsit în 1868, la vest de edificiul respectiv, în interiorul ruinelor existente în secolul al XIX-lea în dreptul acestuia.

Sarcofagul păstra încă la data descoperirii patru falange de la un picior, faptul că a fost cândva deschis fiind confirmat de urmele lăsate pe capacul său. Killer menționează existența a câte unei cruci pe ambele laturi lungi, una din ele prezentându-se ca o sculptură neterminată. Ipoteza autorului atribuie sarcofagul regelui Ladislau al IV-lea Cumanul (1272 - 1290) în temeiul datelor documentare care susțin înmormântarea acestuia la Cenad¹.

În schimb, Henszlmann pledează pentru identificarea sarcofagului cu mormântul lui Gerard, primul episcop al Cenadului (†1046) canonizat la insistențele regelui Ladislau I. în 1083².

Autorul din urmă precizează punctul „U” de pe planul lui Brandreis ca loc al descoperirii (fig. 1), notând că la data sosirii sale la Cenad sarcofagul se afla deja în curtea parohiei catolice și menționând totodată, pe baza unei scrisori primite de la parohul Killer, că „descoperirea rămășițelor unei bolți în jurul sarcofagului arată limpede că acesta se afla pe vremuri într-o criptă”³.

Sarcofagul în formă de paralelipiped (fig. 2), alcătuit dintr-o ladă monolită sculptată în gresie și o lespede de tuf vulcanic în chip de capac, în prezent se află în biserica catolică de la Cenad, așezat pe un postament de piatră (sau pe un pat de zidărie) cămășuit cu ciment, lipit de perete în unghiul creat de zidul de vest al clădirii cu un pilastru.

Acest amplasament al sarcofagului, la fel ca și cimentarea capacului și a marginilor sale dinspre zidul bisericii, limitează analizarea și studierea lui comparativă cu alte monumente funerare. De relativ mari dimensiuni (lada: 213 x 90 x 50 cm)⁴, sarcofagul prezintă variate modalități de prelucrare pe cele două laturi rămase libere după amplasare și pe capac, reprezentând de fapt, câte o operațiune din cele care se succed în mod obișnuit la cioplirea pietrelor. Capacul, puțin mai lung decât lada⁵, este montat în prezent în poziție inversată, cu partea netedă a lespezii spre interiorul sarcofagului. Pe latura devenită astfel exterioară acesta este prelucrat rudimentar, cu șpițul. Latura lungă, frontală, a sarcofagului - netezită relativ superficial, păstrând pe alocuri urmele prelucrării cu șpițul - este decorată la mijloc cu o cruce realizată în relief plat. La baza crucii, sub arcul trilobat (în interiorul arcului semicircular) se păstrează o urmă a prelucrării cu gradina înscrisă în planul

¹ Henszlmann, *Archaeológiai Kirándulás*, p. 7; Geția, *Vechi rămășițe bisericesti*, p. 413-414, 417-418.

² Henszlmann, *Archaeológiai Kirándulás*, p. 32-33. Această atribuire se sprijină pe identificarea de către autor a unei părți a vestigiilor suprapuse de bisericuța demolată cu rămășițele bisericii Sfânta Maria (conform *Legendei lui Gerard*, locul de veci al episcopului), precum și pe dimensiunile neobișnuit de mari ale sarcofagului. Dimensiunile respective ar fi fost necesare, după Henszlmann, pentru a cuprinde presupusul sicriu de lemn în care ar fi fost transportate reliefele la Cenad de la locul martirizării episcopului Gerard (un deal de pe malul Dunării, azi aflat pe teritoriul Budei, în centrul capitalei ungare). În favoarea ipotezei din urmă, Henszlmann invocă miniatura din *Cronica pictată de la Viena* ilustrând transportarea la Oradea într-un sicriu deschis de lemn a relievelor Sfântului Ladislau.

³ Henszlmann, *Archaeológiai Kirándulás*, p. 31; Geția, *Vechi rămășițe bisericesti*, p. 418.

⁴ Întrucât măsurătorile făcute de Killer (indicând pentru aceeași ladă 213 x 89,5 x 51 cm) și cele ale lui Henszlmann (213 x 84 x 52,6 cm) nu înregistrează date identice (Henszlmann, *Archaeológiai Kirándulás*, p. 31) cu toate că cei doi autori au luat dimensiunile sarcofagului înainte de a fi lipit de peretele bisericii, probabil laturile acestuia nu sunt perfect paralele.

⁵ Dimensiunile capacului: 230 x 90 x 11 cm, din care lungimea de 230 cm, se raportează la lungimea de 213 cm a lăzii.

crucii. Această urmă, care arată la fel ca și cele de pe latura scurtă a sarcofagului, arată cioplirea inițial identică a laturilor.

Dimensiunile sarcofagului și calitatea prelucrării acestuia indică un monument roman resculptat în evul mediu⁶.

Crucea de pe latura liberă (fig. 3) se detașează pe câmpul neted, delimitat doar de muchiile sarcofagului, ocupând întreaga înălțime a acestuia. Dacă relieful crucii, împreună cu suportul său de forma unui arc trilobat, este perfect paralel cu câmpul oferit de latura sarcofagului, cel al Muntelui de pe postament, apare tratat liber, fără vreo constrângere a legilor simetriei sau a structurării geometrice a volumului, constituindu-se în cel de-al doilea plan al reprezentării. Înălțarea crucii de pe un postament subliniază tipul de cruce latină, în ciuda lungimii aproape egale a celor două brațe. Evazarea capetelor la brațul orizontal și în partea superioară a celui vertical apare secundată de lobul central al suportului, conturat de același element - cadru care dublează linia de contur al crucii fără delimitarea postamentului.

Relațiile stilistice bizantine ale acestei reprezentări au fost observate deja de Henszlmann, care invocă paralela stilistică dintre sarcofagul de la Cenad și cel din biserica Pantocrator de la Constantinopol, atribuit împărătesei Irina (†1134), soția împăratului Ioan Comnenul⁷. Însă această analogie, de altfel ademenitoare, dacă ne gândim că împărăteasa Irina - fiica aceluiași rege Ladislau I al Ungariei⁸, care a solicitat sanctificarea episcopului Gerard - ar fi fost în măsură să medieze contactul cu arta constantinopolitană, se reduce de fapt la forma crucii și linia dublă de contur.

Sarcofagul de la Constantinopol⁹, dar mai ales reliefurile cu reprezentări de cruce de la biserica San Marco din Veneția (fig. 5), datate în ultima treime a secolului al XI-lea¹⁰, alături de cele de pe sarcofagul din biserica Sfânta Sofia din Kiev (fig. 4), atribuit enezului Iaroslav (†1054)¹¹, indică mediul artistic care a produs sculptura de la Cenad fără să se constituie întru totul în modele ale reprezentării analizate. Dacă analogiile invocate par să limiteze data resculptării sarcofagului de la Cenad la perioada cuprinsă între mijlocul secolului al XI-lea și prima jumătate a secolului următor - susținând indirect ipoteza lui Henszlmann privind atribuirea Sfântului Gerard a mormântului - ele nu oferă repere pentru arcul trilobat, înfățișarea Muntelui și posibilul caracter simbolic ale acestor reprezentări îmbinate. Nu cunoaștem în prezent vreun postament astfel constituit. Crucile de pe sarcofagele menționate sunt lipsite de postamente sau sunt așezate pe obișnuitele trepte. „zise Golgota”¹². Exemplele reprezentării Muntelui de la baza crucii oferite de câteva miniaturi bizantine începând cu secolul al IX-lea, nu constituie analogii stilistice pentru

⁶ Conform unei mențiuni a lui I. Geția (*Vechi rămășițe bisericesti*, p. 419) proveniența romană a sarcofagului a fost observată deja de profesorul Moga, fostul director al Muzeului Banatului.

⁷ Moravcsik, *Fontes Byzantini*, p. 113. După cele două variante ale *Vieții împărătesei Irina*, păstrate în sinaxarele bizantine (13 august), aceasta ar fi chiar ctitorul bisericii Pantocrator (*Vita Irenae*, în Moravcsik, *Fontes Byzantini*, p. 113-121).

⁸ Vezi în general: Moravcsik Gyula, *Szent László leánya és a bizánci Pantokrator-monostor*, în *A Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet Közleményei*, 7-8, Budapest-Konstantinápoly, 1923.

⁹ W. Salzenberg, *Alt-Christliche Baudenkmäler von Constantinopel vom V. bis XII. Jahrhundert*, Berlin, 1854, p. 36, fig. 5. 6. La fel ca și sarcofagul de la Cenad, cel de la Constantinopol este decorat doar cu cruce: pe laturile lungi - pe lădă și pe capac - câte una cu brațele egale înscrisă în cerc, iar pe laturile scurte ale capacului câte o cruce latină cu capetele evazate. Nici una din cruce nu este așezată pe postament.

¹⁰ Grabar, *Sculptures*, II, p. 75-81, fig. 73, planșa XLVI. Asupra relațiilor stilistice venețiene ale sculpturii de la Cenad, Gerevich a atras atenția deja în 1938 (Gerevich Tibor, *Magyarország románkori emlékei*, Budapest, 1938, p. 159).

¹¹ Grabar, *Sculptures*, II, p. 86-87, planșa LXVI, fig. 76. a, b. Analogia cu sarcofagul de la Kiev a fost observată de Theodorescu (*Bizanț, Balcani, Occident*, p. 115, nota 213). Opinia autorului, conform căreia motivele vegetale și crucile cu care este împodobit sarcofagul de la Kiev „sunt lucrate într-un stil ce leagă respectiva piesă deopotrivă de Constantinopol, de Ohrida și de Veneția, deci de o modă ce pare a fi dominat, în cursul veacului al XI-lea, în acest domeniu al monumentelor funerare, în întreaga Europă răsăriteană, est-centrală și de sud-est” schițează, implicit, și sfera largă în care ar trebui să se desfășoare viitoarele cercetări privind sarcofagul de la Cenad.

¹² Grabar, *Sculptures*, II, p. 87.

sculptura de la Cenad¹³.

Dacă iconografia crucii înălțate pe o stâncă, la origini, putea să fie inspirată de crucea de aur pe care Theodosie al II-lea (408-450) a ridicat-o pe Golgota¹⁴, transpunerea escatologică a temei muntelui divin apare formulată de către Profetul Isaia (2.2), după cum urmează: „Fi-va în vremurile cele de pe urmă că muntele casei Domnului va fi întărit peste vârfurile munților și se va ridica deasupra dealurilor. Și toate popoarele vor curge într-acolo” și, respectiv, la Miheia (4.1): „Și în zilele cele de apoi, muntele casei Domnului se va înălța peste vârfurile munților și mai sus decât dealurile și către el vor curge popoarele”¹⁵.

Nu este exclus ca cei trei lobi ai arcului pe care se înalță crucea de la Cenad să aibă o semnificație simbolică amintind de Sfânta Treime, la fel ca și cele trei stânci (munți) sau piroane aflate adesea la picioarele crucilor. În acest sens pare să pledeze inscripția pusă (după anul 726) de împăratul Leon al III-lea lângă crucea care înlocuia imaginea lui Christos pe Poarta de bronz a Palatului din Constantinopol, inscripție conform căreia: „..... au însemnat poarta palatului cu semnul de trei ori fericit al crucii”¹⁶.

Întrucât decorul sarcofagului de la Cenad este redus la o cruce plasată la mijlocul laturii lungi, în ciuda realizării lui cu o iconografie aparte și la un nivel artistic comparabil cu oricare dintre sculpturile mai sus menționate, piesa a avut probabil o dublă destinație: cea de mormânt, îndeplinind în același timp și funcția de altar-relievar.

Această ipoteză, formulată deja de Dávid Katalin pe baza interpretării unui pasaj al *Legendei lui Gerard*¹⁷, ar explica înălțimea neobișnuit de mare (de 45 cm) a postamentului și alegerea unei lespezi în chip de capac, care depășește în lungime laturile scurte ale sarcofagului cu câte 10 cm¹⁸. În aceeași ordine de idei, materialul diferit (tuf vulcanic) din care a fost confecționat capacul, arată reasamblarea sarcofagului din două piese romane, cu un anume scop¹⁹. Altarul-sarcofag astfel constituit nu putea să fie decorat cu alte motive ornamentale din cele întâlnite pe sarcofage (cum ar fi vegetația luxuriantă, păsările și chiparoșii, evocând probabil Paradisul)²⁰, decât cu simbolul Răstignirii lui Hristos pentru mântuirea de păcat a omenirii, prezent pe latura frontală a numeroase altare creștine de tipul altarelor-sarcofag, al altarelor-relievar, sau cel de „Kastenaltar”²¹.

¹³ Cum ar fi muntele cu trei cratere (?) de la baza crucii, la una din scenele de Răstignire din psaltirea Hludov (sec. IX), cea în care apar iconoclaști acoperind cu var o icoană a lui Christos (Grabar, *Iconoclasmul*, p. 482, fig. 144).

¹⁴ Grabar, *Iconoclasmul*, p. 95, nota 22.

¹⁵ Jean Chevalier, Alain Gheerbrant, *Dicționar de simboluri*, 2, București, 1995, p. 323. Versetele citate, după *Biblia sau Sfânta scriptură*, 1968.

¹⁶ Grabar, *Iconoclasmul*, p. 254-255.

¹⁷ Dávid, *Csanád vármegye*, p. 22-23.

¹⁸ Henszlmann (*Archaeológiai kirándulás*, p. 31) publică: 2”2’, drept lungime a capacului. Dacă socotim că 1° este egal cu 1,8964 m, este evident că cifra avansată de autor se datorează unei greșeli.

¹⁹ Cu ocazia demantelării bisericii catolice de la Cenad în 1868, au fost găsite și alte piese romane, reprezentând câteva stele funerare și fragmente de sculptură arhitecturală (Rómer Flóris, *Magyar régészeti krónika*, în *Archaeológiai Közlemények*, VII, 1868, p. 191).

²⁰ Grabar, *Sculptures*, II, p. 87.

²¹ Braun, *Der christliche Altar*, I, p. 121-122, planșa 5. 28.

Sarcofagul-altar de la Cenad, asamblat din vestigii romane și adaptat la sfârșitul secolului al XI-lea prin resculptarea laturii frontale (probabil) pentru păstrarea relicvelor Sfântului Gerard, constituie totodată și singurul ansamblu de sculptură de la începutul evului mediu păstrat în întregime²².

²² Aprecierea sarcofagului „decorat cu o cruce în relief, de tip bizantin”, despre care „unii autori presupun că ar fi... mormântul Sf. Gerhardus (Gellért) și că... ar fi o operă răsăriteană, est-centrală și de sud-est” schițează, implicit, și sfera largă în care ar trebui să se desfășoare viitoarele cercetări privind sarcofagul de la Cenad. Aprecierea sarcofagului „decorat cu o cruce în relief, de tip bizantin”, despre care „unii autori presupun că ar fi... mormântul Sf. Gerhardus (Gellért) și că... ar fi o operă venețiano-bizantină”, drept o sculptură ne semnificativă, de către Virgil Vătășianu (*Istoria artei feudale*, p. 21), „căci sarcofagul însuși și crucea sunt atât de simple, încât nu permit nici o precizare” a fost formulată pe baza materialului ilustrativ, de proastă calitate, din lucrările citate de autor. Lipsa unei analize nemijlocite, explică semnalarea sarcofagului de la Cenad de către Vătășianu, drept o piesă aflată la Muzeul Național din Budapesta (*Op. cit.*, p. 969, 981). Repunerea în circuitul științific a sarcofagului, cu relațiile stilistice bizantino-venețiene pe care le presupune, se datorează lui Răzvan Theodorescu (*Bizanț, Balcani, Occident*, p. 115-116).

1. SEGMENT ARHIVOLTĂ PORTAL (fig. 6/a.b.c: 7/a.b.c)

Planul oblic din partea superioară a segmentului, racordat sub un unghi de 125° la intradosul ușor concav al arhivoltei, respectiv la planul orizontal al laturii sale inferioare, indică amplasarea directă a acestuia pe unul din montanții portalului, proveniența sa de la pornirea arcului.

Păstrând începutul convex din traseul exterior al arhivoltei (cu o arcuire mai puțin pronunțată decât cea a intradosului), segmentul este profilat pe o latură cu două benzi în relief plat, de lățimi diferite (de 12 respectiv de 18 cm) și cu muchii rotunjite, intercalând o cavetă. Arcuirea benzilor este redusă treptat spre extradados în funcție de curbura imprimată de traseul exterior mai larg al arhivoltei.

Se pare că inițial, arhivolta a fost profilată spre extradados cu încă o bandă în relief plat, despărțită de cea precedentă tot printr-o cavetă.

Întrucât intradosul păstrează alături de laturile de racordare (latura orizontală de la bază și cea oblică, de sus) urme de dăltuire, nu este exclus ca acest segment să fi fost precedat dinspre interior de un alt segment, indicând astfel succesiunea a două arhivolte retrase treptat de la planul vertical al zidului. Însă pare mai plauzibilă posibilitatea ca intradosul neșlefuit să arate racordarea acestuia la luneta arhivoltei. Retragerea treptată a profilelor se realizează și pe segmentul analizat, prin redarea cu diferență de nivel - abia perceptibilă la prima vedere - a celor două benzi păstrate, banda interioară, mai îngustă, având un plan ușor retras în raport cu cel al benzii următoare.

Pe banda interioară se poate observa o porțiune de linie incizată paralel cu marginea sa, la o distanță de 2,5 cm, indicând profilul inițial de bandă tripartită cu partea de mijloc mai lată (registrele laterale ale benzii având astfel câte o lățime de 2,5 cm în raport cu cea a registrului de mijloc, de 7 cm).

Prin urmare, această latură a segmentului pare să fi fost articulată cu trei benzi tripartite dispuse concentric prin intercalarea a două cavete, curbura ușoară a benzilor diminuându-se progresiv spre extradadosul arhivoltei, concomitent cu ridicarea treptată a nivelului profilelor respective, până la planul vertical al zidului.

Segmentul este decorat pe latura opusă (exterioară?) cu o cruce de procesiune având partea inferioară a brațului vertical ușor evazată. Crucea se profilează pe un câmp neted (nedelimitat de vreun element de cadru) pe întreaga înălțime a axei mediane a segmentului, dezaxarea ei aparentă datorându-se rupturilor de la marginea exterioară a arhivoltei. În ciuda deteriorării profilului, care nu permite peste tot observarea precisă a detaliilor, se poate constata că, partea inferioară a brațului vertical are o secțiune semicirculară, ușor aplatizată, spre deosebire de porțiunea de sus a aceluiași braț și de brațele orizontale ale crucii, care au o secțiune dreptunghiulară, pierzându-și volumul treptat spre extremități. Diminuarea progresivă a volumului spre extremități la brațele orizontale și la partea superioară a brațului vertical, conferă impresia evazării acestora. Acest efect plastic apare subliniat de piciorul crucii realmente evazat, decorat cu striuri oblice, incizate (având o distanță de cca 1 cm între ele).

STARE DE CONSERVARE: segmentul prezintă o porțiune lipsă la extradados, rupturi mici și ciobituri pe întreaga suprafață; profilul ros pe ambele laturi.

DATARE: secolul al XI-lea.

MATERIAL: gresie gălbuie cu granulație fină.

DIMENSIUNI: înălțime intrados = 30 cm, înălțime maximă extradados = 51 cm, lățime maximă bază = 39 cm, lățime maximă plan înclinat = 42 cm, grosimea segmentului la intrados = 17 cm, iar la extradados = 25 cm, înălțimea crucii = 42 cm.

LOC DE PĂSTRARE: Muzeul Județean Arad, număr inventar: 2534.

2. FRAGMENT FRIZĂ (FRAGMENT CAPITEL PILASTRU?) (fig. 8 a.b)

Dreptunghiular la bază, fragmentul reprezintă un colț al frizei (capitelului?) decorat atât pe latura scurtă, cât și pe cea lungă cu motivul frunzei de acant. Pe ambele laturi frunzele sunt realizate în relief plat, astfel încât suprafața lor se constituie în raport cu fundalul adâncit într-un al doilea plan, adaptându-se totodată - în paralel cu planul fundalului - curbării pe verticală a laturilor respective. Atât frunza de pe latura lungă a piesei (și începutul unui al doilea motiv acantiform sesizabil în continuarea acesteia), cât și cea plasată la colț, pornesc direct de pe bază, fără să se înscrie cu pornirile lor pe o linie dreaptă, ca și cum baza frizei nu ar însemna un element / o linie cadru pentru motivul decorativ. Pe ambele laturi, planul vertical se adâncește treptat spre extremitățile păstrate ale fragmentului. Această curbură pe orizontală, mai accentuată în cazul laturii scurte, pare a indica pentru decorul părții frontale a piesei de odinioară, două motive de frunze de acant încadrate de câte unul plasat la colțuri. Între două motive ornamentale (între frunza de pe colț și cea de pe latura lungă) se află în partea superioară câte două linii verticale incizate pe fundal, schițând delimitarea lor.

STARE DE CONSERVARE: pe suprafața decorată a fragmentului ciobituri, rosături, partea superioară și spatele rupte.

DATARE: prima jumătate a secolului al XII-lea.

MATERIAL: gresie gălbuie cu granulație fină.

DIMENSIUNI: latura lungă = 47 cm, latura scurtă = 26 cm, înălțime = 32 cm (fragmentul păstrează colțul stâng al piesei).

LOC DE PĂSTRARE: Muzeul Județean Arad, fără număr de inventar (adus în anii 1952 - 1953 de la Cenad, probabil de E. Dörner).

3. CAPITEL DE COLOANĂ ANGAJATĂ (fig. 10/a.b.c)

Corpul semitronconic (cu baza inversată) al capitelului, articulat în partea inferioară cu un inel semicircular (?) în secțiune, este decorat cu două rânduri de frunze de forma unui triunghi isoscel cu laturile lungi ușor arcuite. În secțiune orizontală, capitelul este semicircular cu un element dreptunghiular de racordare la spate. Cele patru frunze din rândul de jos, ușor decroșate, plasate una după alta la cca 1,5 cm distanță, au câte o nervură mediană adâncită (prin incizarea a câte unui șanț dreptunghiular în secțiune), iar capetele răsfrânte, formând un ieșind triunghiular. În rândul de sus se află se pare trei frunze întregi și la capete câte o jumătate, axând pornirile intercalate frunzelor din rândul de jos și capetele mai puțin detașate de corpul capitelului decât cele din partea inferioară. Abacul pe tot traseul lui este rupt: după înălțimea probabilă a rândului superior de frunze, a avut o înălțime de 4 - 4,5 cm.

STARE DE CONSERVARE: cu o excepție, capetele frunzelor rupte, ciobituri pe întreaga suprafață, o bucată din inel ruptă și în continuare o porțiune din partea de mijloc a piesei (de la bază până la abac), unde ruptura a condus la dispariția frunzelor. Abacul rupt.

DATARE: prima jumătate a secolului al XII-lea.

MATERIAL: gresie gri-gălbuie cu granulație fină.

DIMENSIUNI: diametru bază cu inel = 43 cm, diametru maxim în partea superioară = 47 cm, înălțimea maximă = 35 cm, elementul de racordare = 30 x 13 x 35 cm.

4. BAZĂ DE COLOANĂ ADOSATĂ (fig. 11/a.b.c)

Baza este compusă din soclu dreptunghiular suprapus de un tor semicircular, aplatizat în

secțiune, relativ înalt, surmontat la rândul lui de un segment reprezentând trei sferturi din perimetrul unui cilindru mărginit de câte o baghetă jos și sus, și terminal cu un abac articulat la margine cu un tor tot semicircular în secțiune. La mijloc abacul are o cavitate dreptunghiulară, adâncă, pentru racordare. În dreapta, corpul cilindrului este ușor arcuit pe verticală. La cele două colțuri din față se află câte o ghiară, aplatizată lateral, coborând de la marginea de sus a torului. În cele două părți laterale (în spate) aceste elemente par a fi retezate. Soclul bazei de coloană este exact atât de lat, cât este torul, cu ciubucele de racordare la colțuri. Întregul corp al bazei conferă impresia de bloc nearticulat atât prin proporțiile principalelor lui componente care se structurează în două părți egale în raport cu înălțimea totală a piesei, cât și datorită liniilor lui de contur aproape paralele pe verticală. Abacul are un semicerc incizat în scopul indicării amplasamentului exact al coloanei adosate cu diametrul de 28 cm.

STARE DE CONSERVARE: ciobituri la margini; soclul, spate, stânga, rupt și o bucată din partea dreaptă, spate, din grosimea piesei.

DATA: prima jumătate a secolului al XII-lea.

MATERIAL: gresie gălbuie, granulație fină.

DIMENSIUNI: soclu = 42 x 32 cm, diametru abac = 35 cm, înălțime totală = 32,5 cm, nișa de racordare = 12x14x5 cm.

LOC DE PĂSTRARE: Muzeul Memorial Béla Bartók, Sânnicolau Mare, fără număr de inventar.

5. CAPITEL DE PILASTRU (fig. 15/a,b)

Compus dintr-un element aproximativ dreptunghiular (având parțial funcția de element de racordare) la care se atașează din față, la mijloc, un element pătrat, capitelul este decorat pe laturile rămase libere (după racordarea lui la zid și lateral, probabil la câte un alt capitel) cu frunze canelate, cu vârfurile răsfrânte la mijloc și în planul secund și, terminate se pare simplu, fără capătul răsfrânt, atunci când se află la colțuri. Sus și jos se pot zări urmele unor baghete (?) iar partea decroșată a capitelului este ușor evazată, sub abac, și rotunjită. Cele cinci frunze de forma unui triunghi isoscel cu laturile lungi arcuite (plasate, câte una, în cele trei câmpuri frontale ale capitelului și la cele două colțuri ale câmpului central) au alternativ caneluri cu secțiune dreptunghiulară și semicirculară. La bază se află un orificiu de racordare, plasat central, cu un diametru de 7.5 cm.

STARE DE CONSERVARE: la bază, colțul stâng și în spate rupt; în partea superioară marginile abacului rupte, ciobituri.

DATA: în jurul anului 1200.

MATERIAL: gresie gălbuie cu granulație fină.

DIMENSIUNI: inegale la bază a) 72 x 17 / 21 cm. b) 36 x 21 cm. înălțime maximă = 34 cm.

LOC DE PĂSTRARE: Muzeul Județean Arad, număr inventar: 2536.

6. CAPITEL PILASTRU DE COLȚ (fig. 16/a,b)

La bază de formă aproape pătrată, cu un decroș în axa transversală a piesei. Laturile lui opuse celor de racordare și cele create prin decroșul amintit sunt decorate cu același tip de frunze ca și cele întâlnite la capitelul nr. 2536 din muzeul de la Arad (poziția nr. 5), dar mai puțin îngrijit lucrute. Datorită evazării laturilor, în partea superioară abia se mai percepe decroșul de la bază, având terminal o secțiune în segment de cerc, ca și de altfel, laturile exterioare, învecinate cu cele de racordare. Pe aceste laturi exterioare se află câte o frunză plasată la mijloc, încadrată fiecare de câte o jumătate de frunză la colțuri, iar pe laturile interioare - mai înguste - ale decroșului,

aceleași frunze la colțuri încadrează o frunză cu cinci lobi, având un peduncul semicircular în secțiune, relativ gros.

STARE DE CONSERVARE: ciobit la colțuri, în spate bucăți rupte.

DATARE: în jurul anului 1200.

MATERIAL: gresie gălbuie cu granulație fină.

DIMENSIUNI: laturile de racordare la bază = 45 x 40 cm, decroșul = 14 x 13 cm, înălțime = 32 cm.

LOC DE PĂSTRARE: Muzeul Județean Arad, număr inventar: 2535.

7. SEGMENT NERVURĂ (fig. 14;28/a,b)

Nervura este compusă în secțiune din bază dreptunghiulară, suprapusă la colțuri, prin intermediul a câte unei baghete dreptunghiulare (plasată oblic în raport cu pereții laterali ai bazei), de câte o cavetă, surmontată la rândul ei de câte un tor situat la capetele axelor transversale ale segmentului. Cele două toruri intercalează prin câte o cavetă un profil trapezoidal în secțiune, având laturile ușor arcuite. Colțurile de la bază ale segmentului sunt rotunjite.

STARE DE CONSERVARE: ciobituri pe întreaga suprafață, în spate o bucată ruptă.

DATARE: începutul secolului al XIII-lea.

MATERIAL: gresie gălbuie calcaroasă.

DIMENSIUNI: în secțiune = 22 x 20 cm, înălțime segment = 57 cm.

LOC DE PĂSTRARE: Cenad, curtea fostului cămin cultural.

8. SEGMENT NERVURĂ (fig. 12)

Profilată la fel ca și nervura de la poziția nr. 7, însă cu profile de mai mari dimensiuni și ușor curbată pe traseul ei longitudinal.

STARE DE CONSERVARE: ciobituri pe profil, ruptă în spate.

DATARE: începutul secolului al XIII-lea.

MATERIAL: gresie gălbuie calcaroasă cu pigmenți (?) roșiatici.

DIMENSIUNI: secțiune = 28 x 30 cm, înălțime segment = 51 cm.

LOC DE PĂSTRARE: Cenad, curtea parohiei romano - catolice.

9. SEGMENT ANCADRAMENT FEREASTRĂ (fig. 17/a,b: 19)

De dimensiuni relativ mari, segmentul este compus dintr-un element dreptunghiular, cu muchiile exterioare teșite, suprapus la mijloc de un „profil de pară”. Cele două laturi de contact cu următoarele segmente și partea dorsală păstrează urmele dăltuirii: suprafața articulată șlefuită. Forma segmentului arată proveniența sa dintr-o latură verticală a ancadramentului, ca lățimea lui de 87 cm (egală cu cea a glafului) să indice la rândul ei grosimea zidurilor bisericii.

STARE DE CONSERVARE: ruptă în două bucăți (ruptura secționând piesa pe orizontală); ciobituri pe profil.

DATARE: începutul secolului al XIII-lea.

MATERIAL: gresie gălbuie calcaroasă, cu puncte roșii.

DIMENSIUNI: în secțiune transversală = 87 x 38 cm, înălțime segment = 42 cm.

LOC DE PĂSTRARE: Cenad, lângă absida bisericii catolice, în grădină.

10. SEGMENT ANCADRAMENT FEREASTRĂ (fig. 18. 20)

De lățime egală cu fragmentul ancadramentului de la poziția nr. 9. segmentul este compus dintr-un element dreptunghiular având colțurile exterioare teșite (cu o lățime de 9 cm), urmate în stânga și dreapta de câte un segment de cerc care flanchează „nervura” de la mijloc. La rândul ei această nervură, este articulată pe un traseu de segment de cerc - de această dată convex - cu câte două baghete dreptunghiulare, respectiv semitrapezoidale, urmate de câte o cavetă. Între cele două cavete se află o baghetă dezaxată în raport cu linia mediană a piesei (incizată dealtfel, pe axa orizontală a segmentului), racordată în unghi drept la stânga și direct la cavetă în dreapta, rezervându-se astfel un „jgheab” pentru cercevelele ferestrei. Profilele simetrice ale piesei nu sunt realizate în dimensiuni perfect egale.

STARE DE CONSERVARE: latura de racordare ruptă, ciobituri pe profil.

DATARE: începutul secolului al XIII-lea.

MATERIAL: gresie gălbuie, calcaroasă, cu granule roșii.

DIMENSIUNI: în secțiune transversală = 88 x 43,5 cm, înălțime segment = 44 cm.

LOC DE PĂSTRARE: Cenad, lângă absida bisericii catolice, în grădină.

11. FRAGMENT PILASTRU DE COLȚ (?) (fig. 22)

Având o latură ruptă, rămâne în sfera ipotezelor secțiunea exactă și funcția elementului de arhitectură - de relativ mici dimensiuni - pe care îl reprezintă acest fragment. O latură a piesei, lucrată cu gradina, a fost plasată sigur spre zid și, probabil, cea ruptă - azi fără nici o urmă de prelucrare - cu care se întâlnește în unghi drept. Structurarea profilului în funcție de torul aflat la capătul opus al axei transversale pledează pentru un asemenea amplasament și implicit funcție (element de articulare din ambrazura unui portal ?). Torul este încadrat de câte un profil trapezoidal în secțiune, de dimensiuni diferite.

STARE DE CONSERVARE: o latură ruptă.

DATARE: începutul secolului al XIII-lea.

MATERIAL: gresie gălbuie, calcaroasă cu granule roșii / cărămizii.

DIMENSIUNI: la bază = 24,5 x 28 cm. înălțime fragment = 29 cm.

LOC DE PĂSTRARE: Cenad, casa nr. 1627. în curte.

12. SEGMENT COLOANĂ ANGAJATĂ (fig. 23)

Cu secțiune semicirculară, având în spate un element de racordare aproximativ dreptunghiular, cu două orificii de fixare plasate dezaxat unul sub altul.

STARE DE CONSERVARE: elementul de racordare parțial rupt. ciobituri pe corpul semicilindric.

DATARE: secolul al XII-lea (?).

MATERIAL: gresie gălbuie.

DIMENSIUNI: diametru cerc = 38 cm, elementul de racordare în secțiune = 16x6 cm. înălțime maximă = 48 cm.

LOC DE PĂSTRARE: Cenad, în curtea fostului cămin cultural.

13. SEGMENT COLOANĂ ADOSATĂ (fig. 25)

Cu secțiune aproape circulară. lateral cu câte un element dreptunghiular de racordare.

STARE DE CONSERVARE: elementul de racordare din stânga rupt.

DATARE: secolul al XII-lea (?).

MATERIAL: gresie gălbuie.

DIMENSIUNI: diametru cerc = 27,5 cm, o aripă a elementului de racordare = 9x9 cm, dimensiunile lui totale = 45 x 9 cm, înălțime segment = 28 cm.

LOC DE PĂSTRARE: Cenad, turnul bisericii catolice.

14. SEGMENT COLOANĂ ANGAJATĂ (fig. 24)

Cu secțiune semicirculară, fără element de racordare.

STARE DE CONSERVARE: ciobituri în spate.

DATARE: secolul al XIII-lea.

MATERIAL: gresie gălbuie.

DIMENSIUNI: diametru = 40 cm, înălțime = 40 cm.

LOC DE PĂSTRARE: Cenad, turnul bisericii catolice.

15. SEGMENT COLOANĂ ANGAJATĂ (fig. 26)

Semicirculară în secțiune, lateral cu elemente de racordare.

STARE DE CONSERVARE: elementul de racordare din stânga rupt.

DATARE: secolul al XIII-lea (?).

MATERIAL: gresie gălbuie.

DIMENSIUNI: diametru cerc = 39 cm, înălțime = 27,5 cm, element de racordare = 49 x 13 cm.

LOC DE PĂSTRARE: Cenad, turnul bisericii catolice.

16. SEGMENT COLOANĂ ANGAJATĂ (fig. 27)

Semicircular în secțiune, fără element de racordare, refolosit ca semn de mormânt (?) prin incizarea unei cruci latine (cu capetele brațelor rotunjite) pe corpul semicilindric al piesei.

STARE DE CONSERVARE: bună.

DATARE: secolul al XIII-lea și secolul al XVIII-lea (?).

MATERIAL: gresie gălbuie.

DIMENSIUNI: diametru segment = 35,5 cm, înălțime = 40 cm.

LOC DE PĂSTRARE: în curtea clădirii Dom Srbski, Cenad.

17. CONSOLĂ (CAPITEL PILASTRU DE COLȚ ?) (fig. 30)

Vâruielile succesive nu permit analizarea suprafețelor netede ale piesei pentru a stabili - în vederea definitivării formei și a structurii ei - care din acestea sunt rezultatul unor rupturi și care au fost prelucrate. Frontal, consola este profilată pe un plan oblic cu trepte retrase spre bază, care în dreapta piesei se frâng în unghiuri de 110°, continuându-se pe un corp lateral, păstrat fragmentar. Unghiul acesta, mai mare decât cel necesar în cazul plasării sculpturii într-un colț de zidărie, pare a fi corectat de cel reconstituibil în partea dorsală, pe baza laturilor păstrate. Articulațiile nu sunt adâncite. Cioplite fără nerv, ele par mai degrabă o preluare tardivă a unor modele cunoscute în zonă în jurul anului 1200.

STARE DE CONSERVARE: în spate, suprafețe mari rupte: ciobituri pe profil.

DATARE: secolul al XIII-lea (?).

MATERIAL: gresie gri-gălbuie cu granulație mare.

DIMENSIUNI: lățime maximă = 73 cm, grosime jos = 23 cm, sus = 43 cm, înălțime = 34 cm.

LOC DE PĂSTRARE: Cenad, în fața casei nr. 1569, pe stradă.

18. FRAGMENT SOCLU (?)

Profilat simplu, cu plan oblic care se întâlnește cu cel orizontal, de sus, în unghi de 145°.

STARE DE CONSERVARE: în spate și la bază rupturi.

DATARE: secolul al XIII-lea.

MATERIAL: gresie roșiatică.

DIMENSIUNI: lungime = 45 cm, înălțime = 25 cm, grosime = 25 cm.

LOC DE PĂSTRARE: Muzeul Județean Arad, număr inventar: 5564.

19. FRAGMENT SOCLU (?)

Profilat cu plan oblic, la fel ca și fragmentul de la poziția nr. 18.

STARE DE CONSERVARE: suprafețe rupte la spate și la bază, unde două bucăți se desprind.

DATARE: secolul al XIII-lea.

MATERIAL: gresie roșiatică.

DIMENSIUNI: lungime = 38 cm, înălțime = 25 cm, grosime = 28 cm.

LOC DE PĂSTRARE: Muzeul Județean Arad, număr inventar: 5567.

20. FRAGMENT SOCLU (?)

Profilat cu plan oblic, la fel ca și fragmentul de la poziția nr. 18.

STARE DE CONSERVARE: două bucăți detașabile, rupte din zona profilului.

DATARE: secolul al XIII-lea.

MATERIAL: gresie gălbuie într-o parte și roșiatică, cu trecere lină, în continuare.

DIMENSIUNI: lungime maximă = 35 cm, grosime maximă = 35 cm, înălțime = 25 cm.

LOC DE PĂSTRARE: Muzeul Județean Arad, număr inventar: 5568.

21. FRAGMENT CHEIE DE BOLTĂ (fig. 31)

Reprezintă jumătatea unei chei de boltă sexpartită, cu trei porniri de nervuri având între ele câte un unghi de 45°. Nervura este articulată la bază cu câte o cavetă, surmontată prin decroș de un triunghi isoscel cu laturile egale arcuite.

STARE DE CONSERVARE: decorul cheii propriu-zise rupt.

DATARE: secolul al XIII-lea (începutul lui ?).

MATERIAL: gresie calcaroasă gălbuie într-o parte și roșiatică, cu trecere lină, în continuare.

DIMENSIUNI: diametru maxim = 30 x 41 cm, înălțime = 28 cm.

LOC DE PĂSTRARE: Cenad, în curtea fostului cămin cultural.

22. PLACA DREPTUNGHILARĂ REFOLOSITĂ CA SEMN DE MORMÂNT

Placă masivă, cu fața șlefuită și spatele, lucrată cu gradina, refolosită prin sculptarea unei cruci în jumătatea ei superioară, cu brațele egale rotunjite la capete, adâncită în câmp.

STARE DE CONSERVARE: ciobituri pe suprafața șlefuită.

DATARE: secolul al XIII-lea (?), secolul al XVIII-lea (?).

MATERIAL: gresie gălbuie cu granulație fină.

DIMENSIUNI: 45 x 25 x 71 cm.

LOC DE PĂSTRARE: Cenad, în fața porții bisericii sârbești, folosită azi ca piatră de paviment.

23-37. PIETRE MEDIEVALE SCULPTATE REFOLOSITE CA SEMNE DE MORMÂNT (fig. 33/ a,b)

Pietre de talie de diferite forme și dimensiuni, plăci și fragmente de pietre profilate, provenind

din monumentele medievale ale Cenadului, refolosite de comunitatea sârbească din localitate ca semne de mormânt (?). Aceste pietre au fost adaptate la noua funcție prin sculptarea pe fiecare piesă a unei cruci. Aceste cruci adâncite în câmp, cu brațele în general egale și evazate la capete, sunt plasate în majoritatea cazurilor centrat, în partea superioară a câmpului. Semnul de mormânt - o piatră de talie - cu o cruce de tip procesiune, cu brațe egale evazate și cu o linie de contur incizată inclusiv în jurul mânerului, sculptată îngrijit, pare a data începutul reîntrebuințării acestor pietre în secolul al XVI-lea. Crucile cu brațul vertical ușor mai lung, sau cele care nu au capete evazate, realizate toate prin adâncirea lor în câmp, dar mai ales cele realizate prin simpla incizare a crucii, par a fi mai târzii. Pe unele dintre aceste pietre, se află câte un număr incizat cu cifre arabe - în raport cu poziția crucii - pe latura orizontală de sus, după caligrafie, databile - se pare - în secolele XVIII - XIX. Refolosirea acestor pietre de-a lungul a două - trei secole în scopul presupus de noi, indică existența unor ruine la Cenad timp îndelungat. Alături de cele 14 bucăți analizate la această poziție, asemenea pietre refolosite (cu cruci) se află răspândite în comună, aduse în curțile caselor, în grajduri, puse în butoiul cu varză etc. folosite în general în scop apotropaic. Colectivitatea sârbească din localitate, de azi, nu păstrează amintirea vreunei întrebuițări a acestora într-un anume loc și timp, dar consideră că le aparțin în chip de vestigii ale trecutului lor.

STARE DE CONSERVARE: relativ bine păstrate, probabil datorită refolosirii lor ca semne de mormânt.

DATARE: secolul al XIII-lea (?), secolele XVI - XVIII / XIX (?).

MATERIAL: gresie gălbuie de diferite calități.

DIMENSIUNI: 14 bucăți de diferite forme și dimensiuni.

LOC DE PĂSTRARE: Cenad, în curtea fostului cămin cultural.

38. CAPITEL COLONETA ANGAJATĂ (?) RESCULPTAT ÎN EPOCA GOTICĂ (fig. 13, 34/a,b,c).

Pe o latură a sculpturii de formă dreptunghiulară, se decupează un capitel cubic având un relief plat, înalt de 3 cm. Capitelul este profilat cu două semicercuri concentrice (redate prin muchiile semicirculare vag reliefate ale celor două profile în treaptă), urmate de un tor pe același traseu semicircular, constituind totodată conturul elementului arhitectural. Torul, cu funcția de inel, de la baza capitelului, ale cărui capete rotunjite pe orizontală parcă străpung planul al doilea (cel al fundalului), conferind acestei componente a capitelului o oarecare plasticitate, este redat, de fapt, tot în relief plat. Pe aceeași latură a pietrei, în dreapta, un element-cadru flanchează capitelul pe verticală, până spre mijloc. Pe latura orizontală superioară a sculpturii - definită ca atare în funcție de poziția capitelului - se află două orificii de racordare. Opus laturii cu capitel (cubic), piatra a fost resculptată ca segment de arhivoltă (?). Profilat cu un tor (reprezentând un segment de arc) urmat de o scotie, ambele încadrate de câte o baghetă dreptunghiulară în secțiune, iar marginal, spre stânga, cu o teșitură oblică a planului și spre dreapta - unde suprafața degradată nu permite stabilirea exactă a profilului - se pare cu articulări succesive, mărunțite, segmentul are toate articulările dispuse în evantai. Ele au fost sculptate pe planul anume teșit (la 125° în raport cu baza) al întregii laturi, pentru a permite desfășurarea profilelor ușor arcuite. Pe una din laturile intercalate celor două opuse, sculptate în epoci diferite, apare o baghetă rotunjită, plasată la mijloc, delimitând suprafața șlefuită din stânga și cea lucrată cu gradina din dreapta acesteia. Datorită plasării baghetei paralel cu planul oblic al laturii resculptate, se impune și pentru acest element de decor datarea în perioada de refolosire a pietrei. Revenind la perioada primei prelucrări a pietrei, inelul amintit al capitelului se decupează la bază pe un traseu semicircular indicând funcția de capitel de coloană angajată.

STARE DE CONSERVARE: profilul ciobit, rupt, pe o porțiune a segmentului de arhivoltă; ruptură și în partea superioară a piesei.

DATARE: secolul al XIII-lea, secolul al XV-lea (?).

MATERIAL: gresie gălbuie.

DIMENSIUNI: inițial piatră cubică, pe o latură cu capitel cubic decupat, având dimensiunile de 38 x 37 x 30 cm; după teșirea unei laturi în scopul resculptării acesteia dimensiunile s-au modificat după cum urmează: baza = 38 x 27 cm, partea superioară = 38 x 37 cm, înălțimea într-o parte = 30 cm, în cealaltă = 24,5 cm.

LOC DE PĂSTRARE: Cenad, în curtea fostului cămin cultural.

39. FRAGMENT ANCADRAMENT (fig.31)

Profilat pe colț cu tor încadrat de scoție și plan oblic, torul având o ușoară muchie.

STARE DE CONSERVARE: cu excepția porțiunii cu profil, laturile rupte.

DATARE: începutul (?) secolului al XIII-lea.

MATERIAL: gresie gălbuie.

DIMENSIUNI: lungime maximă - 31 cm, lățime maximă = 21 cm, înălțime = 12 cm.

LOC DE PĂSTRARE: Cenad, în curtea fostului cămin cultural.

40. FRAGMENT NERVURĂ (fig. 29)

Compus în secțiune dintr-un element dreptunghiular la bază cu muchiile superioare teșite, suprapus de câte o scotie având la mijloc un „profil de pară”.

STARE DE CONSERVARE: ciobituri pe profil.

DATARE: secolul al XIII-lea.

DIMENSIUNI: secțiune = 14 x 20,5 cm, înălțime = 36 cm.

LOC DE PĂSTRARE: Cenad, în curtea fostului cămin cultural.

IGRIȘ

Fosta mănăstire cisterciană de la Igrîș județul Timiș) - din localitatea aflată pe malul stâng al Mureșului, la cca 18 km de Cenad, spre est - constituie în prezent o necunoscută pentru istoria artei.

Ctitorită de regele Béla al III-lea, cu călugări aduși direct de la Pontigny, ca filială a acestei din urmă mănăstiri, conform unui cartulariu, la 25 aprilie 1179¹ (oricum înainte de anul 1191, când apare prima dată în documente un „Abbas de Egres”)², această mănăstire a funcționat până la mijlocul secolului al XVI-lea (1551), când a fost distrusă definitiv de către turci³.

Istoria mănăstirii, reconstituită pe baza deselor sale menționări în documente, apare azi relativ bine conturată, începând cu „Monasteriologia” lui Damian Fuxhoffer⁴, publicată de Maurus Czinár în 1860, și până la *Repertorium Historicum Ordinis Cisterciensis in Hungaria*, editat de Ferenc Hervay la Roma, în 1984⁵, datele istorice referitoare la această mănăstire, cuprinse în numeroase lucrări de sinteză și monografii, au condus la cunoașterea treptată a rolului și importanței sale⁶.

Desfășurând și activitate de loc de adevărată - cunoscută pentru anul 1239⁷ - mănăstirea din Igrîș a avut cel mai mare venit anual de sare în raport cu celelalte mănăstiri din Valea Mureșului⁸, stabilit în actul emis în 1233 de regele Andrei al II-lea, la cererea legatului papal Iacob. Prin acest act, care reglementează și cuantifică venitul respectiv pentru fiecare mănăstire mai importantă din zonă, alături de consemnarea altor privilegii, regele consfințește totodată și ierarhizarea lor reflectată de puterea economică.

¹ - 1179 „(Apr. 25 - Dominica Palmarum) - fundata est abbatia de Egres secundum tabulas monasterium ordinis antiquiores a rege Bela III. Erat filia Pontiniaci unica extra Gallium” (după cartulariul aflat la Londra, British Library, Ms. Cotton Vespasian A VI fol. 55r-60r, publicat de Leopoldus Janauschek, *Originum Cisterciensium*, tomus I, Vindobonae, 1877: informație preluată din: Hervay, *Repertorium*, pag. 90).

² - 1191 „Abbas de Egres propter speciem malam ex verbis eius de pecunia, quam detulit Pontiniacum, a pluribus conceptum, et propter quaedam alia contra illum dicta, statim apud Pontiniacum redeat, et stet voluntati domini Pontigniacensis. Illa vero pecunia, quam attulerat, ad domum propriam reportetur. Regi autem Ungariae notificetur, quod factum est et qua de causa...” (Hervay, *Repertorium*, pag. 90, preluat din: *Statuta capitulorum generalium Ordinis Cisterciensis ab anno 1116 ad annum 1786*, edidit Josephus Canivez, I-VIII, Louvain, 1933-1941, vol. I pag. 177).

³ De fapt, ultima pomenire a abației se consideră a fi cea din 1501/1514, când a fost donată împreună cu posesiunile ei episcopilor de la Cenad, începând cu Nicolae Chaak, care a condus dieceza între anii respectivi (DI: 22631, publicat de: Juhász, *Die Stifte*, pag. 287-288; Hervay, *Repertorium*, pag. 93). Se pare că din 1541 mănăstirea a devenit deja garnizoană pentru luptătorii lui Petru Petrovici, fișpanul Timișoarei, ca în anul 1551 să ajungă în stăpânirea turcilor (Borovszky, *Csanád vármegye*, vol. II, pag. 162).

⁴ Fuxhoffer, *Monasteriologiae*, pag. 91-92.

⁵ Hervay, *Repertorium*, pag. 90-97.

⁶ Alături de cele mai sus menționate, următoarele lucrări conțin referiri la fosta abație - predominant de natură documentară: Ágoston Bárány, *Torontálvármegye hajdana*, Buda, 1845, pag. 175-177 / Trecutul comitatului Torontal /; Pál Molnár, *Archaeológiai levelek*, VII / Corespondență arheologică /, în *Archaeológiai Értesítő*, 1870, pag. 56-57; Imre Henszlmann, *Kirándulás Egresre* / Excursie la Igrîș /, în *Archaeológiai Közlemények*, 1871, pag. 35-38; Jakab Rupp, *Magyarország helyrajzi története fő tekintettel az egyházi intézetekre* / Istoria topografică a Ungariei cu privire specială la instituțiile eclesiastice, vol. III, Budapesta, 1876, pag. 68-71; Novák Lajos, *Az egresi ciszterci apátság története* / Istoria abației cisterciene de la Igrîș /, în *Religio*, nr. 2, 1892; Borovszky, *Csanád vármegye*, vol. I, pag. 77-78 etc., vol. II, pag. 158-163; *M. M.*, vol. II, pag. 914, vol. III, pag. 238; Bosz E., *Az egresi ciszterci apátság története* / Istoria abației cisterciene de la Igrîș /, Budapest, 1911; Kálmán Juhász, *Hajdani monostorok a csanádi egyházmegyében* / Mănăstiri de odinioară din comitatul ecleziastic al Cenadului, Budapest, 1926, pag. 53-61; Koloman Juhász, *Die Stifte*, pag. 73-87; Györffy, *Történeti földrajz*, I, pag. 855-856.

⁷ „... frater A. dictus abbas de Egres et eiusdem loci conventus... Actum in Egres” (DI. 61140, Juhász, *Die Stift*, pag. 218-219; Györffy, *Történeti földrajz*, pag. 855).

⁸ N. Knauz, *Monumenta ecclesiae Strigoniensis*, Strigonium, 1863, I, 294; *D.I.R.*, doc. nr. 233, pag. 267-268.

Rangul la care ajunge în secolul al XIII-lea mănăstirea - exprimat de cele zece misiuni papale încredințate abaților ei în prima jumătate a veacului respectiv - se datorează și posesiunilor care i-au fost donate succesiv de regii Béla al III-lea, Emeric și Andrei al II-lea⁹. Desigur nu este întâmplător faptul că soția regelui din urmă - Iolanda de Courtenay - a fost înmormântată la Igrîș în 1233, la puțin timp după emiterea privilegiului mai sus menționat¹⁰. Peste doi ani, în 1235, Andrei al II-lea va fi înmormântat tot la Igrîș¹¹, lângă soția sa - dealtfel, sora cavalerului cruciat Robert de Courtenay, împăratul latin de la Constantinopol între anii 1221 - 1228.

Deoarece, conform tradiției locale - consemnată la începutul secolului al XIX-lea - rămășițele pământești ale regelui Andrei al II-lea au fost depuse într-un triplu sicriu: de aur, argint și respectiv, de bronz¹², ruinele mănăstirii - păstrate în localitate până la sfârșitul veacului trecut - au devenit un obiectiv al căutătorilor de comori.

Se pare că biserica abațială de la Igrîș a supraviețuit într-un fel (fără acoperiș) până la 1739, când este dispusă dărâmarea ei¹³. După aceeași sursă, în 1819 ar fi fost demantelată o altă biserică din Igrîș, cea ortodoxă, care la acea dată ar fi avut zidurile păstrate până la nivelul ferestrelor¹⁴.

După opinia noastră însă, aceste date referitoare la cele două construcții ecleziastice, publicate în 1870 pe baza unor informații orale, indică de fapt starea de ruină a bisericii abațiale la data demolării ei, iar anul 1819, data sfințirii noii biserici ortodoxe.

Cu toate că această biserică ortodoxă a fost construită în mare parte din pietrele făcute și sculptate provenite din vestigiile abației, suprapunând se pare, totodată construcții vechi de cărămidă cu bolți intacte¹⁵, în diferite zone din centrul așezării au fost vizibile încă până la sfârșitul secolului al XIX-lea, resturi de zidărie și pietre profilate, menționate în treacăt în literatura de specialitate, începând cu anul 1845¹⁶.

Astfel, în nota semnată de inginerul Pál Molnár și de Flóris Rómer, apărută în 1870 în *Archaeológiai Értesítő*¹⁷, și în articolul lui Imre Henszlmann, publicat în *Archaeológiai Közlemények*, la 1871¹⁸, sunt pomenite ziduri medievale de cărămidă în diferite puncte ale comunei, fragmente de sculpturi în piatră (între care un capitel romanic, nervuri cu profil de pară, pietre de talie, stâlpi cu secțiune octogonală) răspândite pe teren, precum și fragmente de mozaic pavimentar și baze de coloană din marmură albă.

⁹ Györfy, *Történeti földrajz*, pag. 855-856.

¹⁰ După cronică lui Albericus, monah la Trium Fontium, regina Iolanda (Hoilenz) a Ungariei a murit în prezența cardinalului Iacob de Pecoraria (între 1215-1223 abate la mănăstirea respectivă) și a fost înmormântată la Igrîș (*Alberici monachi Trium Fontium Chronicon*, în: *Catalogus fontium historie Hungaricæ æve ducum et regum ex stirpe Arpad descendendum ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC*. Collegit: Albinus Franciscus Gombos, vol. I, pag. 32; Hervay, *Repertorium*, pag. 91).

¹¹ „...rex Andreas ad Dominum anno...tricesimo regni sui, cuius corpus in monasterio de Egrus feliciter requiescit...” (*S.R.H.*, vol. I, pag. 466).

¹² Pál Molnár, *Archaeológiai levelek*, VII, în *Archaeológiai Értesítő*, 1870, pag. 58.

¹³ Conform notei care însoțește rândurile lui Pál Molnár, semnată de Flóris Rómer, informația a fost furnizată de Dionisie Galu, comerciant local, și ar fi fost consemnată „într-o lucrare scrisă în limba română” (*Op. cit., loc. cit.*).

¹⁴ Același an 1819 este indicat drept cel al construirii bisericii ortodoxe, de către Borovszky (*Csanád vármegye*, pag. 163, vol. II), cu specificarea că aceasta a fost ridicată din pietrele vechii abații.

¹⁵ Conform informației primite de noi de la părintele Ioan Jurcă, preot la Igrîș până în 1994, în timpul reparării bisericii au fost vizibile atât în interiorul ei, cât și în exterior, la nord, extradaturile unor bolți de cărămidă (?!); în biserică, în zona altarului, sub pașii credincioșilor sună a gol.

¹⁶ Bárány, *Torontál vármegye*, pag. 177.

¹⁷ P. Molnár, *op. cit.* pag. 58: „Gr. Szapáry Antal uradalmi vadászalaka kertjében középkori téglából készült darab fal áll és több kődúc...Az utcákön is láthatók itt-ott némi épületnyomok, meg a templomon túl is mintegy 500 lépésnyire vannak faldarabok...A korcsmától a szögletig a vár terület el, mely alatt a Maros folyt. Hallottam, hogy a Maros mostani partján is találtnak téglafalak...” / în grădina casei de vânătoare ce ține de domeniul contelui Antal Szapáry, se află o porțiune de zid realizată din cărămidă medievală și mai multe grămezi de piatră... Pe străzi, la fel se pot vedea ici-colo unele urme de construcții, chiar și după biserică, la cca 500 de pași, există porțiuni de ziduri... De la cârciumă și până la colț se întindea cetatea la poalele căreia curgea Mureșul. Am auzit că și pe actualul mal al Mureșului se găsesc ziduri de cărămidă /.

¹⁸ Henszlmann Imre, *Kirándulás Egresre*, în *Archaeológiai Közlemények*, VIII, 1871, pag. 38, unde autorul atrage atenția asupra măsurătorilor efectuate de Pál Molnár, considerându-le greșite.

Din păcate, planurile realizate pe teren de Rómer, însoțite de note și descrieri, depuse în anul 1891 în arhiva Comisiei Monumentelor de la Budapesta, au dispărut. Demersurile noastre insistente pentru regăsirea părții respective a Fondului Rómer, conținând schițe și relevee și pentru alte monumente cercetate de noi în Valea Mureșului, nu au condus deocamdată la nici un rezultat.

După o informație recentă, la muzeul din Makó (din Ungaria) s-ar afla o documentație inedită, compusă din schițe, desene și fotografii, referitoare la un sondaj arheologic efectuat la Igrîș la începutul secolului XX.

Revenind, informațiile privind ruinele de la Igrîș au devenit confuze odată cu publicarea în Repertoriul Monumentelor din Ungaria, editat în 1913, sub redacția lui Gyula Forster, a următoarei note, trecută în dreptul toponimului Igrîș¹⁹:

„Fundațiile dezvelite aproape de Igrîș, pe malul Mureșului, de către Societatea de Pază a Digurilor - reprezentând o bazilică romanică construită din cărămidă, prevăzută cu trei abside - au fost analizate, executându-se și relevee”.

Aceste fundații, care există și azi lângă digul Mureșului la cca 8 km de Igrîș, spre vest, atribuite fostei „Mănăstiri Kemeche”²⁰, au trecut în literatura de specialitate drept rămășițe ale abației cisterciene, cu toate că în 1927, Koloman Juhász atrage atenția asupra acestei confuzii²¹. Virgil Vătășianu, acceptând atribuirea vestigiilor bazilicii respective fostei abații de la Igrîș, notează totuși: „...sigur e însă că bazilica nu e un reprezentant al arhitecturii cisterciene, cum ar fi fost de așteptat, ci un vlăstar al arhitecturii benedictine din Ungaria”²².

În 1808 Igrîșul ajunge în stăpânirea contelui József Szapáry în urma unui schimb de posesiuni cu Tezaurariatul. Pe la mijlocul secolului al XIX-lea, un membru al acestei familii efectuează aici câteva sondaje arheologice, transportând totodată cele mai frumoase pietre sculptate în parcul castelului domenal de la Sânpetru Mare.

În fine, datele până acum înșirate rezumă cam tot ceea ce știm până în prezent despre fosta mănăstire cisterciană de la Igrîș. Azi, în centrul comunei, doar configurația terenului indică posibilul amplasament al abației de odinioară - de altfel, teatrul întâmplărilor pentru legenda locală, care confirmă în diferitele ei variante existența pe vremuri a unei cetăți în locul respectiv. Acest punct, numit „La Ofer”, unde sondajul arheologic executat de Costin Feneșan cu aproximativ 15 ani în urmă a reperat niște ziduri și bolți de cărămidă, a constituit cel puțin în ultimele decenii „cariera” așezării, pietrele sculptate și făcuite extrase de aici fiind refolosite la construirea caselor²³. Menționăm că acest punct se află la o distanță de cca 200 de metri, în linie dreaptă, de biserica ortodoxă, despre care se susține că ar suprapune tot niște construcții vechi.

Cele 44 de fragmente de sculptură în piatră depistate de noi în comună, la Sânpetru Mare și în Muzeul Banatului de la Timișoara, provenite de la Igrîș, se încadrează în majoritatea lor în două perioade distincte, care coincid în linii mari cu construirea abației spre sfârșitul secolului al

¹⁹ „Az Egres (Totontál m.) közelében, a Maros mentén, a Sárafalvi határban a felsőtorontáli ármentesítő társulat által föltárt maradványok - három apszissal ellátott román bazilika téglából épült alapfalai - megvizsgáltattak és műszakilag fölvétettek.” (*M.M.*, vol. III, pag. 238).

²⁰ N. Săcară, *Mănăstirea Kemeche*, pag. 168.

²¹ Juhász, *Die Stifte*, pag. 87: „Dem an Ort und Stelle Weilenden Verfasser gegenüber äusserten sie sich dahin, dass die einstige Egrescher Abtei nicht im Weichbilde der jetzigen Gemeinde Egresch sich befand, sondern ziemlich weit davon, nach Westen zu, am Maroschufer, wo ihre Ruinen auch heute sichtbar sind. Jene Ruinen sind aber die Trümmer des Stiftes Kemetsche.”

²² Vătășianu, *Istoria artei feudale*, pag. 23.

²³ Informație primită de la părintele Ioan Jurcă din Igrîș.

XII-lea și cu etapa până acum doar presupusă de construcții din prima jumătate a secolului al XIII-lea, executate probabil la comanda regelui Andrei al II-lea.

Sculpturile recuperate până în prezent nu constituie analogii stilistice pentru cele de la Cârța, din mănăstirea întemeiată ca filială a abației de la Igrăș.

1. BAZĂ DE COLOANĂ ANGAJATĂ (fig. 13/a.b.c)

Compusă din soclu dreptunghiular relativ scund și baza propriu-zisă profilată (de jos în sus) cu tor, scotie încadrată de câte o baghetă dreptunghiulară în secțiune și o baghetă semicirculară terminal. Toate aceste profile se frâng în unghi de 90° - după ce descriu, succesiv, câte o jumătate de cerc cu diametru diferit - continuându-se rectiliniu până în dreptul laturilor scurte ale soclului. Trecerea de la semicercul bazei la colțurile din față ale dreptunghiului este realizată prin câte o ghiară structurată din două elemente geometrice. Cel exterior, având în esență un plan dreptunghiular cu un capăt triunghiular, se înalță cu o arcuire de pe colțul soclului, racordându-se la cea de-a doua componentă a ghiarei perpendicular. Acest din urmă element, de formă trapezoidală la bază, lipit de tor având pereții perpendiculari pe soclu, este articulat în partea superioară cu câte o nervură arcuită (transversală, pornită din colțurile lui exterioare), încadrând la mijloc ghiara propriu-zisă. Această componentă trapezoidală a ghiarei, pare a fi fost concepută astfel, pentru a reduce suprafețele rămase libere la colțurile soclului, datorită lungimii (neobișnuite) a suportului respectiv, impusă de continuarea în linie dreaptă a profilelor bazei pe cele două laturi.

Articularea acestei baze de coloană nu este perfect simetrică. Cele două adâncituri aproximativ circulare din partea superioară (orificii de racordare?), cioplite superficial, par a fi rezultatul unei intervenții ulterioare.

STARE DE CONSERVARE: cca o treime din colțul drept din față lipsă în partea inferioară, precum și o porțiune din spate; ciobituri, rosături pe profil.

DATA: începutul secolului al XIII-lea (?).

MATERIAL: gresie.

DIMENSIUNI: soclu = $9 \times 46 \times 64$ cm / în lipsa colțului lățimea a fost calculată / , înălțime = 33 cm.

LOC DE PĂSTRARE: Igrăș, în fața casei nr. 776.

2. CONSOLĂ (fig. 2)

Jumătatea dorsală a piesei, de formă paralelipipedică, are funcția de element de racordare / încastrare/, indicată și de suprafețele neșlefuite, sau lucrute cu gradina. Pe două laturi din față, consola este articulată spre bază cu retrageri succesive constituindu-se într-un profil de tor, plasat la mijloc, pe orizontală, încadrat de câte o cavetă. Lipsa profilului pe cea de-a treia latură indică o consolă de colț.

DATA: sfârșitul secolului al XII-lea (?).

STARE DE CONSERVARE: marginile și torul profilului ciobite.

MATERIAL: gresie gălbuie cu granulație fină.

DIMENSIUNI: lățime maximă = 62 cm, grosime maximă = 38 cm, înălțime maximă = 40 cm.

LOC DE PĂSTRARE: Igrăș, în fața casei nr. 776.

3. CONSOLĂ (fig.7/a,b)

Consolă de colț, profilată pe două laturi învecinate cu retragere treptată spre bază. Elementul de încastrare rezultă în urma decupării în unghi drept a unui colț al cubului. Acest decroș scurtează una din laturile profilate ale consolei, fiind realizat la întâlnirea unei părți netede cu una profilată și nu la colțul opus celui dintre profile. Profilul compus în ambele părți din câte două toruri și câte două cavete este ritmat de diametrul diferit, în alternanță, ale acestor elemente.

STARE DE CONSERVARE: una din laturile netede cu rupturi oblice spre bază, ce deformează suprafața inițială. Profilul pe ambele laturi este atât de ciobit la bază, încât torul inferior abia se mai percepe.

DATARE: sfârșitul secolului al XII-lea (?).

MATERIAL: gresie gălbuie, calcaroasă.

DIMENSIUNI: abac = 48,5 x 45 cm, din care se decupează decroșul dreptunghiular cu dimensiuni de 13 x 15 cm, înălțime maximă = 37 cm.

LOC DE PĂSTRARE: Igrîș, în fața casei nr. 202.

4. CONSOLĂ (fig. 7/a,b)

Consolă de colț, în esență cubică, profilată pe două laturi învecinate, având o nișă de racordare decupată sub abac cu suprafețe inegale la unul din colțurile piesei, unde se întâlnește un plan nearticulat cu unul profilat. Cele două laturi articulate sunt diferit decorate, cu câte un tor ieșit până la marginile abacului, încadrat pe una din laturile consolei de un plan oblic sus, substanțial adâncit și jos de o cavetă (?), iar pe cealaltă latură cu câte o cavetă de diferite diametre având la bază un al doilea profil de tor.

STARE DE CONSERVARE: ciobituri la margini și la colțuri, profilul din partea inferioară rupt. Fiind în general inegal și superficial sculptată, părți din suprafețele piesei nu pot fi apreciate cu siguranță (cum ar fi, de exemplu, în cazul nișei) ca forme originare sau rezultate în urma unor deteriorări. În partea superioară a abacului urmele largi, paralele, de dăltuire sau, pe alocuri, în rețea, indică păstrarea integrală a consolei.

DATARE: sfârșitul secolului al XII-lea (?).

MATERIAL: gresie gălbuie, calcaroasă.

DIMENSIUNI: abac = 63,5 x 50 cm, înălțime = 37/38 cm; nișă, în partea superioară = 7,5 x 15 cm.

LOC DE PĂSTRARE: Igrîș, în fața casei nr. 202.

5. CONSOLĂ (?) (fig. 10)

Compusă dintr-un element dreptunghiular, masiv, de încastrare și consola propriu-zisă, poligonală la bază, iar în partea superioară cu laturile arcuite și evazate pe verticală. Lățimea celor cinci fețe (lateralele mai evazate) este inegală, fără să se țină cont de cerințele simetriei, după cum nici decroșul din stânga și dreapta bazei, ce delimitează consola de elementul de încastrare (asigurând totodată - pierzându-se treptat - spațiul necesar pentru evazarea laturilor spre partea superioară) nu este perfect simetric. Nu este exclusă funcția de bază de stâlp în loc de consolă.

STARE DE CONSERVARE: muchii, colțuri ciobite. Profilul consolei în partea de sus rupt, precum și jumătatea laturilor 1, 2, 3, din stânga.

DATARE: sfârșitul secolului al XII-lea (?).

MATERIAL: gresie roșiatică, calcaroasă, cu granulație mare.

DIMENSIUNI: elementul de încastrare = 53 x 45 cm, lățimea consolei = 43 cm, o latură la baza consolei = 11/18,5 cm, înălțime = 30 cm.

LOC DE PĂSTRARE: Igrîș, în curtea casei nr. 262.

6. PORNIRE DE NERVURĂ (fig. 13/a,b)

Reprezentând baza de dimensiuni considerabile (diametrul părții păstrate = 92 cm) împreună cu pornirile a trei nervuri dispuse radial, încadrate în unghi de 45° de câte o nervură plasată transversal, piesa trebuia să fi fost așezată pe o consolă. Racordate în unghi drept la bază,

nervurile au la pornire muchiile orizontale teșite, ceea ce - privit de jos - conferă impresia arcurii lor mai pronunțate spre exterior. Starea de conservare fragmentară, rupturile de pe suprafața nervurilor precum și lipsa simetriei exacte a detaliilor nu permit reconstituirea segmentului de arc în vederea calculării dimensiunilor bolții. Numărul și dispoziția nervurilor indică o boltă sexpartită, ceea ce la rândul ei stabilește un plan bazilical în sistem legat pentru mănăstirea cisterciană de la Igrîș, unei travee din nava centrală corespunzându-i câte două travee în colaterale.

STARE DE CONSERVARE: partea superioară ruptă precum și o porțiune din suprafața nervurilor.

DATA: sfârșitul secolului al XII-lea (?).

MATERIAL: gresie calcaroasă cu granulație mare.

DIMENSIUNI: diametrul maxim = 92 cm, lățime maximă = 51 cm, înălțime maximă = 38 cm.

LOC DE PĂSTRARE: Igrîș, în fața bisericii ortodoxe, la sud.

7. SEGMENT COLOANĂ ADOSATĂ

Compus din fus (cca două treimi din corpul unui cilindru) păstrând în spate un început de element de racordare, segmentul are în secțiune forma unui semipișcot.

STARE DE CONSERVARE: o porțiune considerabilă din corpul fusului ruptă pe verticală, la fel și partea posterioară a elementului de racordare.

DATA: secolul al XIII-lea.

MATERIAL: gresie roșiatică, calcaroasă.

DIMENSIUNI: diametrul fusului = 44 cm, înălțime = 45 cm.

LOC DE PĂSTRARE: Igrîș, la capătul străzii pe care se află biserica unită, după nr. 186, lângă gard.

8. SEGMENT PILASTRU DE COLȚ (?) (fig. 14)

În secțiune, segmentul se prezintă ca un pătrat cu un colț decupat printr-un decroș dreptunghiular. Baza pilastrului (?) șlefuită.

STARE DE CONSERVARE: muchiile din față ale decroșului rupte, rupturi și pe suprafețele laturilor de racordare (cele din urmă indicate prin lipsa șlefuirii).

DATA: secolul al XIII-lea.

MATERIAL: gresie gălbuie cu granulație fină.

DIMENSIUNI: laturile = 56 x 53 cm, din care decroșul = 15 x 19 cm, înălțime = 46 cm.

LOC DE PĂSTRARE: Igrîș, în fața grădinii „Ofer”, din centrul localității.

9. SEGMENT PILASTRU POLIGONAL (fig. 15)

În secțiune, compus dintr-o jumătate de octogon având dorsal o porțiune din elementul de racordare, azi de formă neregulată din cauza rupturilor. Segmentul păstrează două, din cele trei fețe șlefuite în întregime și o parte din cea laterală din dreapta, unde fâșia verticală șlefuită indică punctul de la care a fost încastrat pilastrul.

STARE DE CONSERVARE: porțiuni rupte din elementul de racordare, ciobituri pe muchii.

DATA: secolul al XIII-lea.

MATERIAL: gresie calcaroasă, gălbuie.

DIMENSIUNI: diametru segment = 52 cm, o latură = 27/29 cm, înălțime = 35 cm, unghiuri = 140°.

LOC DE PĂSTRARE: Igrîș, în fața casei nr. 332.

10. SEGMENT STÂLP (ANGAJAT) POLIGONAL

Reprezintă o jumătate de hexagon, fără element de racordare.

STARE DE CONSERVARE: suprafața unei laturi ruptă.

DATA: secolul al XIII-lea.

MATERIAL: gresie roșiatică, calcaroasă.

DIMENSIUNI: diametrul hexagonului = 67 cm, dim. laturi = 33 / 35 cm, înălțime = 38 cm.

LOC DE PĂSTRARE: Igrîș, în fața casei nr. 262.

11. SEGMENT STÂLP DE COLȚ (?)

Laturile exterioare ale piesei, șlefuite, de diferite lățimi, se întâlnesc în diferite unghiuri (de 120, 130 și respectiv de 145°). Cele două laturi lungi (dintre care una exterioară, cu suprafața șlefuită) sunt paralele. Segmentul este șlefuit atât în partea superioară, cât și pe cea inferioară.

STARE DE CONSERVARE: colțul din spate rupt.

DATA: secolul al XIII-lea (?).

MATERIAL: gresie.

DIMENSIUNI: lungime = 58 cm, lățime = 31 cm, înălțime = 21 cm.

LOC DE PĂSTRARE: Igrîș, în fața casei nr. 262.

12. SEGMENT STÂLP (?) (fig. 16)

Forma exactă, secțiunea segmentului, nu se pot stabili din cauza rupturilor și ciobiturilor de pe suprafața profilului. Baza și partea superioară sunt șlefuite, în linii mari semicircular în secțiune, segmentul este articulat cu caneluri, păstrate parțial pe latura stângă, care se succed la 17,5 cm distanță, intercalând planuri drepte. Canelurile sunt adâncite și par să fi avut o secțiune dreptunghiulară.

STARE DE CONSERVARE: în partea dreaptă suprafața profilată cu rupturi mari.

DATA: secolul al XIII-lea (?).

MATERIAL: gresie roșiatică, calcaroasă.

DIMENSIUNI: diametrul maxim = 49 cm, lățime maximă = 33 cm, înălțime = 40 cm.

LOC DE PĂSTRARE: Igrîș, în curtea casei nr. 362.

13. SEGMENT STÂLP (?) (fig. 9,17)

Cele două laturi lungi, neșlefuite, care se întâlnesc în unghi drept, indică apartenența segmentului la un stâlp de colț. În față, piesa este articulată cu planuri verticale de diferite lățimi care se succed fără simetrie raportându-se unul la altul prin unghiuri diferite (de 90, 135, 140 și respectiv 155°). Segmentul este articulat asemănător cu cel de la poziția nr.11.

STARE DE CONSERVARE: una din laturile de racordare are o ruptură pe aproximativ două treimi din suprafață.

DATA: secolul al XIII-lea (?).

MATERIAL: gresie.

DIMENSIUNI: laturile de racordare = 56 x 50 cm, înălțime = 30 cm.

LOC DE PĂSTRARE: Igrîș, în curtea casei nr. 364.

14. FRAGMENT ANCADRAMENT (?)

Porțiunea păstrată este profilată cu planuri verticale de diferite lățimi care se succed fără simetrie, raportându-se unul la altul prin unghiuri diferite (de 120, 140°), planuri ce par a fi fost încadrate de cele două laturi lungi, paralele. Prezintă analogii cu piesele de la pozițiile

nr. 11, 13.

STARE DE CONSERVARE: una din laturile lungi și spatele piesei rupte.

DATA: secolul al XIII-lea (?).

MATERIAL: gresie roșiatică, granulație fină.

DIMENSIUNI: lățime = 19 cm, grosime maximă = 31 cm, înălțime = 25 cm.

LOC DE PĂSTRARE: Igrîș, în curtea casei nr. 283.

15. ELEMENT ANCADRAMENT

Baza dreptunghiulară pe care se ridică o formă geometrică indicând în secțiune o piramidă dezaxată. De-a lungul muchiilor superioare câte un ieșind, neșlefuit, arată zone de racordare.

STARE DE CONSERVARE: unul din elementele de racordare rupt.

DATA: secolul al XIII-lea (?).

MATERIAL: gresie gălbuie, roșiatică.

DIMENSIUNI: baza = 31,5 x 27 cm, înălțime = 19 cm.

LOC DE PĂSTRARE: Igrîș, în curtea casei nr. 311.

16. SOCLU

Dreptunghiulară la bază, piesa pare să fi fost soclul unui stâlp. Urme de prelucrare doar la bază.

STARE DE CONSERVARE: ciobituri, rosături pe toată suprafața, o latură lungă ruptă.

DATA: secolul al XIII-lea.

MATERIAL: gresie gălbuie - cenușie, granulație fină.

DIMENSIUNI: 60 x 50 x 35 cm.

LOC DE PĂSTRARE: Igrîș, în curtea casei nr. 336.

17. ANCADRAMENT (?)

Paralelipipedică, piesa are două laturi lungi cioplite.

STARE DE CONSERVARE: rosături, ciobituri pe suprafață.

DATA: secolul al XIII-lea (?).

MATERIAL: gresie gălbuie.

DIMENSIUNI: 33 x 27 x 55 cm.

LOC DE PĂSTRARE: Igrîș, în curtea casei nr. 336.

18. PIATRĂ DE TALIE

Toate laturile la fel prelucrate, paralelipipedică.

STARE DE CONSERVARE: rosături, ciobituri pe suprafață.

DATA: secolul al XIII-lea.

MATERIAL: gresie gălbuie.

DIMENSIUNI: 28 x 39 x 20 cm.

LOC DE PĂSTRARE: Igrîș, în curtea casei nr. 286.

19. SOCLU (?)

De formă dreptunghiulară la bază, din cauza rupturii din partea de sus nu se poate defini aspectul lui original, cu toate că laturile lui cioplite și șlefuite (până unde se păstrează pe verticală) par a indica un paralelipiped.

STARE DE CONSERVARE: un colț și partea de sus rupte.

DATARE: secolul al XIII-lea.

MATERIAL: gresie roșiatică, calcaroasă.

DIMENSIUNI: baza = 56 x 62 cm, înălțime maximă = 32 cm.

LOC DE PĂSTRARE: Igrîș, în curtea casei nr. 229.

20. SOCLU (?)

În secțiune transversală, semitrapezoidală, piesa are latura în plan înclinat din față și cea de sus șlefuite. În spate (stânga) este practicată o retragere de 18 cm lățime pentru racordare, dispusă pe verticală.

STARE DE CONSERVARE: numeroase rupturi și ciobituri pe suprafața șlefuită; spatele rupt (?).

DATARE: secolul al XIII-lea.

MATERIAL: gresie roșiatică, calcaroasă.

DIMENSIUNI: baza = 59 x 47 cm, înălțime = 39 cm.

LOC DE PĂSTRARE: Igrîș, în fața grădinii „Ofer”, din centrul localității.

21. SEGMENT SOCLU (?)

Semitrapezoidal în secțiune transversală, segmentul este profilat sus cu o baghetă semicirculară în secțiune și jos, aproape de baza planului înclinat, cu o baghetă în plan oblic urmată de un ieșind rotunjit.

STARE DE CONSERVARE: profilul de jos tocit, ros.

DATARE: secolul al XIII-lea (?).

MATERIAL: gresie gălbuie.

DIMENSIUNI: lățime = 92 cm, grosime = 37 cm, înălțime = 37 cm.

LOC DE PĂSTRARE: Igrîș, în fața casei nr. 337.

22. SEGMENT ANCADRAMENT

De forma unei prisme cu laturile scurte (cele două baze) pătrate, segmentul este profilat cu un tor având diametrul relativ redus, decupat dintr-o muchie a unuia din pătrate. Această din urmă latură împreună cu una dreptunghiulară, precum și o fâșie (de-a lungul torului) din suprafața laturii dreptunghiulare învecinate, sunt șlefuite indicând poziția funcțională orizontală a piesei.

STARE DE CONSERVARE: colțul pătratului opus celui cu profilul rupt.

DATARE: ?

MATERIAL: gresie gălbuie.

DIMENSIUNI: 30 x 30 x 78 cm.

LOC DE PĂSTRARE: Igrîș, în fața casei nr. 336.

23. SEGMENT ANCADRAMENT

De forma unei prisme cu cele două baze pătrate, segmentul este profilat cu un tor decupat dintr-o muchie a unuia din pătrate, la fel ca și ancadramentul de la poziția nr. 22. În partea superioară, pe o latură dreptunghiulară segmentul păstrează o bucată de zidărie lipită cu mortar, de formă neregulată.

STARE DE CONSERVARE: ciobituri, rosături pe laturile șlefuite.

DATARE: ?

MATERIAL: gresie gălbuie.

DIMENSIUNI: 30 x 30 x 71,5 cm.

LOC DE PĂSTRARE: Igrîș, în fața casei nr. 336.

24. SEGMENT ANCADRAMENT (?) (fig. 18)

De forma unei prisme, la una din laturile lungi cu un profil marginal, triunghiular în secțiune, depășind planul în înălțime.

STARE DE CONSERVARE: ciobituri, rosături pe cele două laturi lungi opuse, șlefuite.

DATARE: secolul al XIII-lea.

MATERIAL: gresie gălbuie cu granulație fină.

DIMENSIUNI: 25 x 28 x 48 cm.

LOC DE PĂSTRARE: Igrîș, în fața casei nr. 286.

25. SEGMENT NERVURĂ (fig. 5/a, b; 20-22)

Segmentul este compus dintr-o prismă, dreptunghiulară în secțiune, având parțial rolul de element de racordare și nervura propriu-zisă, articulată în față cu două toruri, plasate la colțuri, ce flanchează un element triunghiular în secțiune. Torul din stânga este racordat la prismă prin intermediul unui mic decroș, iar cel din dreapta printr-o scotie a cărei largă desfășurare transformă torul respectiv, teșindu-l, într-un element aproximativ semicilindric. Ușoara arcuire a acestui profil de scotie prin lărgirea lui treptată spre celălalt capăt al segmentului, încadrată de laturile drepte, fără curbura, ale segmentului, elimină totodată staticul simetriei. Decroșul de pe latura opusă este și el arcuit, dar mai puțin pronunțat și fără să i se modifice secțiunea pe traseul curburii.

STARE DE CONSERVARE: la un capăt trei colțuri rupte, profilul triunghiular rupt, ciobit spre celălalt capăt, rosături.

DATARE: începutul secolului al XIII-lea.

MATERIAL: gresie gălbuie.

DIMENSIUNI: 25 x 27 x 51 cm.

LOC DE PĂSTRARE: Igrîș, în curtea casei nr. 318.

26. NERVURĂ (BOLȚAR DE ARC) (fig. 4/a.b)

În secțiune transversală de formă ușor trapezoidală, nervura are o componentă dreptunghiulară în secțiune pentru încastrare (reprezentând aproximativ o treime din grosimea piesei), urmată lateral de câte două cavete suprapuse, alcătuiind câte o aripioară prin intermediul unui sfert de cilindru. Profilul din față este realizat dintr-un element trapezoidal în secțiune (având laturile înclinate arcuite) încadrat de două toruri. Cele două laturi de racordare sunt prelucrate cu urme de dăltuiri vizibile, neșlefuite.

STARE DE CONSERVARE: una din aripioare ruptă, urme de mortar pe laturile de racordare.

DATARE: începutul secolului al XIII-lea.

MATERIAL: gresie cenușie.

DIMENSIUNI: lățime = 17 / 19 cm, grosime = 8 / 10,5 cm, înălțime = 20 cm.

LOC DE PĂSTRARE: Igrîș, găsit în pământ, în curtea casei nr. 332.

27. FRAGMENT ARC TRILOBAT (DE SARCOFAG?)

Fragmentul păstrează mai mult de jumătate din lobul central, aparent semicircular și

începutul celui lateral din dreapta (în sfert de cerc).

Reconstituirea arcului trilobat arată că segmentul de arc al lobului central este puțin mai mic decât semicercul, ceea ce desigur, a impus și pentru segmentele laterale câte o reducere proporțională din respectivele sferturi de cerc. Arcul este profilat frontal cu o baghetă perpendiculară pe planul vertical, din spate, urmată de o scotie. Întregul profil al arcului nu se poate stabili din cauza rupturii de pe suprafața exterioară a piesei. Suprafața profilată este șlefuită fin, asemănător ca efect cu finisarea marmorei. Piesa făcea parte, probabil dintr-un parapet străpuns de o arcadă, indicat de planul vertical pe care îl păstrează fragmentul, de „peretele” situat deasupra arcului trilobat, conservând chiar și o parte din marginea lui superioară. Datele piesei, prin analogie cu vestigiile monumentului funerar atribuit Gertrudei, prima soție a regelui Andrei al II-lea, descoperite în 1967 la Pilis (în Ungaria), permit atribuirea fragmentului unuia dintre cele două morminte regale de la Igrış. Fragmentul de la Igrış (prin analogie cu fragmentele tumbei de la Pilis) permite reconstituirea unui parapet cu un șir de șapte arcade, reprezentând una din laturile sarcofagului, identică în lungime cu cel din Ungaria.

STARE DE CONSERVARE: în spate tocit, rupt, doar mici porțiuni insulare mai păstrează planul peretelui permițând reconstituirea grosimii inițiale a parapetului (luând în calcul și diametrul profilului de arc). Suprafața exterioară a porțiunii de parapet la fel este ruptă, conservând cochilia spiralată a unui nautil.

DATARE: mijlocul secolului al XIII-lea, după 1233 / 1235.

MATERIAL: conform notei semnate de geologii Robert Filipovici și Vodă Alexandru ar fi vorba de un conglomerat roșu-violaceu din era paleozoică, perioada permiană, ce se găsește și în Munții Apuseni. În cazul în care analiza de laborator - în curs - ar permite în comparație cu mostre analizate în aceleași condiții de laborator, stabilirea exactă a provenienței acestei roci din Munții Apuseni și s-ar putea documenta funcționarea în zonă a unei cariere în secolul al XIII-lea, acest fragment ar fi în măsură să pună sub semnul întrebării opinia larg răspândită în mediul de specialitate maghiar, conform căreia, în epoca dată, majoritatea monumentelor funerare de un anumit rang din Bazinul carpatic (inclusiv din Dalmația), cioplite din așa-zisa „marmură roșie” ar fi fost realizate din roca provenită din dealul Gerecse, de lângă Buda și transportate gata sculptate la destinație.

DIMENSIUNI: lățime maximă = 21 cm, grosime = 8,5 cm, înălțime maximă = 19 cm, diametrul reconstituit al arcului trilobat = 35 cm.

LOC DE PĂSTRARE: Igrış, casa nr. 332.

28. PORNIRE DE BOLTĂ (fig. 8)

În secțiune, segmentul este compus dintr-un element dreptunghiular, precedat de o componentă articulată pe un traseu semicircular, reprezentând o treime din grosimea totală a piesei. Aceasta din urmă, încadrată în stânga de latura respectivă a dreptunghiului, în dreapta este racordată printr-un decroș (măsurând 5 x 20 cm în partea superioară) ce se pierde spre bază, îngustându-se treptat. Piesa este articulată pe verticală, lateral cu câte două cavete de diferite diametre, intercalând câte un tor, recurbate ușor spre stânga și respectiv spre dreapta segmentului, iar la mijloc, cu două toruri flancând un element trapezoidal în secțiune, care la rândul lor se recurbează întrucâtva în față, spre exterior. Structura astfel alcătuită a profilului este evidențiată de două toruri, relativ masive, drepte, plasate între cele trei unități constitutive. Articularea segmentului îi determină funcția de pornire de

boltă, indicând amplasarea lui deasupra unui capitel de pilastru, articulat probabil cu coloane angajate, cele trei grupuri de profile având astfel calitatea de nervuri. Raportat la linia mediană a segmentului profilul este dezaxat. Laturile verticale ale dreptunghiului sunt cioplite superficial, partea lui superioară și probabil și cea inferioară sunt șlefuite.

STARE DE CONSERVARE: un colț din spate al dreptunghiului rupt: profilul rupt în partea superioară în stânga, lateral, iar torul nearcuit din stânga până la bază; ciobituri, rosături pe toată suprafața profilată.

DATARE: începutul secolului al XIII-lea.

MATERIAL: gresie calcaroasă cu granulație roșiatică.

DIMENSIUNI: diametre segment în partea superioară = 64 x 82 cm, din care dreptunghiul = 64 x 54 cm, diametrul maxim al profilului = 59 cm, înălțime = 44 cm.

LOC DE PĂSTRARE: Sânpetru Mare (Sârbesc), în curtea casei nr. 206, transformată din fostul conac Szapáry al cărui stăpân de la sfârșitul secolului al XIX-lea a adus la reședința sa mai multe pietre sculptate de la Igrış.

29. FRAGMENT PORNIRE DE BOLTĂ (fig. 19)

Având o formă neregulată din cauza rupturilor și ciobiturilor, aspectul inițial al piesei nu se poate stabili, în linii mari semicilindric, fragmentul este articulat pe o porțiune din față cu profile verticale (caneluri ?), dispuse în evantai, precum și posibil - cu toruri înguste. Deteriorarea profilului nu permite reconstituirea lui exactă; se pare că acesta dezvoltă compoziția profilelor laterale ale piesei de la poziția nr. 28.

STARE DE CONSERVARE: rupturi, ciobituri pe toată suprafața.

DATARE: începutul secolului al XIII-lea.

MATERIAL: gresie gălbuie.

DIMENSIUNI: diametrul maxim al bazei (șlefuită) = 43 cm, lățime maximă = 61 cm, înălțime maximă = 57 cm.

LOC DE PĂSTRARE: Igrış, în fața grădinii „Ofer”, din centrul localității.

30. CHEIE DE BOLTĂ (fig. 6/a.b)

Compusă din două nervuri încrucișate formând unghiuri de 45, respectiv de 135°, cheia de boltă este suprapusă la punctul de joncțiune de un motiv decorativ (probabil vegetal) azi rupt. Profilul în secțiune al nervurilor este structurat dintr-un element dreptunghiular de încastrare, cu colțurile exterioare teșite, formând împreună cu capetele celor două scotii care le suprapun câte un intrând triunghiular. Scotiile încadrează prin câte un plan îngust orizontal, un tor, elementul principal de profil.

STARE DE CONSERVARE: bucăți din profil și dintr-un capăt rupte: ciobituri, rosături pe întreaga suprafață. Fotografia piesei, realizată cândva, până în anul 1927, publicată de Juhász (*Die Stifte*, pag. 80/81, Abb. 20), ar indica pentru motivul decorativ o floare de măceș stilizată.

DATARE: secolul al XIII-lea.

MATERIAL: gresie roșie-violacee într-o parte, galbenă în cealaltă.

DIMENSIUNI: lungimea totală a unei nervuri = 78 cm, lățimea nervurii = 25 cm, înălțimea = 30 cm.

LOC DE PĂSTRARE: Muzeul Banatului Timișoara, în curte, fără număr de inventar.

MĂNĂSTIREA LUI AHTUM (de lângă Pecica)

La punctul numit „Hăblău”, situat între Pecica și Semlac, la vest de Arad, pe malul drept al Mureșului, în vara anului 1992 au fost descoperite în vecinătatea unor rămășițe de construcții vechi - cunoscute deja de localnici – fragmente de capitele, de baze și fusuri de coloane precum și părți din diferite ancadramente¹.

Numele maghiar al punctului, care atribuie vestigiilor arhitecturale de aici funcția odinioară de dig, a apărut cu aproximativ jumătate de secol în urmă, de când a început procesul lent de înaintare a albiei Mureșului spre nord, odată cu dezvelirea treptată a acestor ruine, iar apoi înghițirea lor pe rând de apă².

Fragmentele de sculptură în piatră, mai sus menționate, caracteristice pentru o biserică medievală de un anume rang, au impus identificarea vestigiilor drept rămășițe ale Mănăstirii lui Ahtum („Ahtonmonustura”), localizată în documente la est de Semlac, pe malul Mureșului, mănăstire ce a generat toponimul cu același nume atestat - relativ târziu - în 1315³.

¹ Mulțumim și pe această cale domnului Dr. Kovách Géza, cunoscutul istoric al părților arădene, pentru informația primită la data de 10.09.1992, privind găsierea în punctul respectiv a unor fragmente de sculptură în piatră alături de niște rămășițe de ziduri din albia Mureșului (cele considerate până nu demult resturi ale unui dig de piatră). Tot domnia sa ne-a comunicat și ipoteza provenienței acestor vestigii din fosta mănăstire a localității pe care documentele o plasează cu numele de „Ahtonmonustura” (Mănăstirea lui Ahtum) în această zonă. Menționăm în privința datării fragmentelor găsite, că istoricul amintit a emis ipoteza încadrării acestora în epoca lui Sigismund de Luxemburg (1387- 1437).

Primele pietre sculptate (cum sunt cele două segmente intacte din friza unei cornișe, sau diferite fragmente decorate cu motive vegetale, rupte din câte un capitel, având în medie diametrul de 10 până la 15 cm, precum și cele provenind din diferite baze și fusuri de coloană) au apărut cu câteva luni în urmă, găsite de tânărul Rabb Attila din Pecica (casa nr. 509). Interesat de „antichități”, revenind periodic la locul descoperirii, el a reușit să adune - atrăgând atenția localnicilor asupra vestigiilor - cca 20 de piese reprezentative, considerate de noi de la început de epocă romanică.

² „kógát” (digul de piatră), denumire atribuită de localnici de-a lungul deceniilor câte unei alte porțiuni de ruină, dezvelită succesiv prin înaintarea Mureșului spre nord. Dovada acestei schimbări periodice a albiei, care pare să se fi produs în ambele sensuri pe parcursul secolelor ultimului mileniu, o constituie brațul mort al râului, aflat la cca 150 m spre nord, de obiectivul nostru.

³ Incertitudinea care planează asupra acestei atribuiri se datorează schimbării periodice a albiei Mureșului (vezi supra). Nu se știe sigur până în prezent, dacă mănăstirea recent descoperită, aflată azi pe malul drept al Mureșului - așa cum este localizată în documente „Mănăstirea lui Ahtum” - se situa la fel și la data construirii ei, în raport cu acest principal reper. În cel de-al doilea caz, dacă s-ar dovedi cumva că atunci Mureșul curgea la nord de mănăstirea acum în stare de ruină, deci, la data întemeierii, aceasta s-ar fi aflat pe malul stâng al râului, s-ar impune atribuirea vestigiilor ei fostei mănăstiri Rahonca („Roancensis ecclesia”), menționată pentru prima oară în anul 1232 (Györffy, *Történeti földrajz*, pag. 868), localizată la sud de Mureș - dispărută fără urmă.

În legătură cu atestarea documentară a bisericii analizate, se cere menționată atribuirea de către Soros Pongrácz (*Az elenyészett benzés apátságok*, pag. 444) a datelor privind mănăstirea Ittebe (care nu beneficiază nici în prezent de o localizare sigură), Mănăstirii lui Ahtum, ajungând astfel, să considere anul 1204 (prima pomenire a mănăstirii respective), drept prima menționare a toponimului și, implicit, a bisericii ce ne interesează.

Györffy publică documentul din 1315 - care menționează la data respectivă reinstalarea în posesiunea localității și a pertinențelor moșiei a unui descendent al neamului lui Ahtum - drept prima atestare a toponimului (Györffy, *Történeti földrajza*, pag. 846). Autorul precizează că: „Aici s-a aflat mănăstirea familială (mănăstirea de neam) a urmașilor lui Ahtum, învins la începutul secolului al XI-lea de către Chanad”, localizând toponimul - conform indicației din document - la est de Semlac. După anul mai sus menționat, mănăstirea apare pomenită în 1329 (*D.I.R.*, Veacul XIV, vol. II, pag. 290 -291), 1343 și 1355 (Suciu, *Dicționarul istoric*, vol. II, pag. 280). Ultima menționare cunoscută a toponimului datează din 1415 (*Anjou-kori okmánytár*, vol. VI, pag. 410).

Întrucât mănăstirea și așezarea pe care a generat-o, dispar pe la mijlocul secolului al XVI-lea, ele nu figurează decât în treacăt în monografiile comitatului Cenad. Prin urmare, istoria mănăstirii nu a constituit până în prezent vreun subiect de cercetare. Astfel, nu se găsesc nici în cunoscuta lucrare despre mănăstirile medievale ale diecezei Cenadului, a lui Koloman Juhász, mai multe informații documentare în sumarul capitol închinat acestui așezământ monastic (Juhász, *Die Stifte*, pag. 173-180), menite să contribuie măcar la cunoașterea perioadei lui de funcționare.

Numele de Ahtum al ctitorului mănăstirii indicat de toponim, invocă cunoscutul personaj istoric, stăpân al vastului teritoriu cuprins între Dunăre, Tisa și până la nord de Mureș, creștinat în rit răsăritean la Vidin, în jurul anului 1000, care după relatarea Legendei mari a Sfântului Gerard a ctitorit în reședința sa, la Morisena (Cenadul de mai târziu, situat la vest de punctul „Hăblău”, la o distanță de cca 30 km) o mănăstire pentru călugări „greci” (ținând de biserica răsăriteană), închinată Sfântului Ioan Botezătorul.

Posibilitatea realizării ctitoriei, aflate azi în stare de ruină între Semlac și Pecica, de însuși stăpânul amintit al Banatului, care, învins de Chanad, dispărea la începutul secolului al XI-lea de pe scena istoriei, apare susținută de toponimul respectiv, presupunând existența în acest loc a unei biserici relativ timpurii⁴.

Prin urmare, am considerat de la început că materialul litic descoperit în 1992 - databil după opinia noastră la începutul secolului al XIII-lea - aparține unei reconstrucții a acestei ctitorii, devenită mănăstire familială și, implicit, necropolă a neamului ce îl recunoștea drept strămoș comun pe Ahtum.

Observațiile noastre făcute pe teren au stabilit că cca două treimi din ruinele bisericii se află sub oglinda apei, cu axa mediană lungă dispusă aproximativ perpendicular pe albia actuală a Mureșului și că, doar o parte din capătul ei de vest se mai păstrează în mal.

La începutul cercetărilor noastre prăbușirea acestei porțiuni de mal părea iminentă, riscând astfel, să dispară posibilitatea investigării lui pe cale arheologică. Acest fapt a determinat în vara anului 1993 inițierea unor săpături de salvare.

Finanțate de DMASI, aceste săpături au fost realizate sub conducerea lui Radu Heitel din partea Institutului de Arheologie din București, împreună cu Adrian Axinte în campania din 1993, din partea aceluiași institut, iar în anul 1994, cu colaborarea arheologului Silviu Teodor de la Muzeul Național de Istorie din București. Colectivul a fost întregit de subsemnata, colaborând în calitate de istoric de artă la realizarea celor două campanii de săpături.

Cercetarea rămășițelor unui monument ecleziastic medieval în colaborare directă între reprezentanții acestor două discipline (arheologia și istoria artei) în cazul „Mănăstirii lui Ahtum” s-a dovedit deosebit de utilă. Ipotezele noastre de lucru, formulate în 1992, pe baza cercetării bogatului material litic recuperat din apă și a masivelor rămășițe de ziduri vizibile pe atunci în mal, au fost doar parțial confirmate de rezultatele celor două campanii de săpături arheologice. La fel, unele ipoteze de lucru, bazate pe observații de ordin arheologic, au fost nuanțate, sau chiar modificate, în funcție de datele stilistice ale unor alte vestigii din zonă, raportate la cele ale monumentului analizat.

În campania din 1993, la punctul „Hăblău” a fost efectuat „Profilul 0”, realizat de fapt prin îndreptarea malului Mureșului, dispus aproximativ N-S și S/I, trasată perpendicular pe monument, respectiv pe capătul său de vest apărut în „Profilul 0”.

În anul 1994, în urma unei viituri de pe Mureș configurația terenului schimbându-se radical, malul a fost din nou „îndreptat” prin realizarea „Profilului 0/1”. În continuare, au fost realizate S/II și S/III, dispuse perpendicular (din exterior) pe zidul de vest al monumentului reperat în „Profilul 0”.

Rămășița masivă de zidărie (vizibilă în peretele abrupt al malului) considerată de noi până la inițierea cercetărilor arheologice - alături de fundațiile pereche, de formă dreptunghiulară, existente în apă - drept o componentă a ruinelor bazilicii de la începutul secolului al XIII-lea (pe care o presupun majoritatea fragmentelor de sculptură), s-a dovedit a fi un pilon masiv, înalt de cca 2,50 m.

⁴ Pentru datarea în secolul al XII-lea a toponimelor de acest tip, vezi, în general: Kniezsa István, *Kelet Magyarorszáig helynevei, in Magyarok és románok*, vol. I, Bp., 1943, pag. 111-313.

Având la bază dimensiunile de 2,40 x 2,20 metri, acest pilon construit din bolovani în baie de mortar („fundăție aruncată”) a fost plasat în spațiul interior al bisericii, aproape de zidul ei de vest, descentrat spre nord în raport cu axa E-V a edificiului. Radu Heitel notează în raportul său pe 1993 că „groapa de fundăție a pilonului respectiv începe nu mult sub nivelul de demantelare a zidurilor bisericii (fig. 6), baza și talpa fundăției acestuia au tăiat stratul castaniu, fiind așezat pe nisip”. Prin urmare, autorul propune o datare relativ târzie (secolul al XV-lea) pentru acest element de arhitectură, pe care îl consideră amplasat în interiorul zidurilor indicate de fundății, după demantelarea bisericii respective.

Argumentul de ordin stilistic pentru datarea pilonului, oricum după mijlocul secolului al XIII-lea, a fost oferit de fragmentul de nervură cu o profilatură caracteristică pentru începutul secolului amintit, refolosit în structura lui ca material de construcție (fișa nr. VI/17, fig. 49/a.b). Stratul de demantelare, databil în cursul secolului al XVI-lea, acoperind și pilonul, oferă un terminus ante quem pentru datarea acestei construcții.

Funcția acestui pilon, a fost lămurită odată cu trasarea Profilului 0/1, în campania din 1994. Astfel, cu ocazia dezvelirii unor noi porțiuni ale zidurilor de temelie din preajma colțului de nord - vest, s-a constatat existența a câte unui pilastru adosat pe laturile lor interioare, formând împreună cu pilonul un careu în colțul respectiv (fig. 18). Prin urmare, se impune considerarea pilonului masiv, drept vestigiu al reconstruirii bisericii după mijlocul secolului al XIII-lea - poate în urma distrugerilor provocate de invazia tătară indicând unul din cele două turnuri de pe fațada de vest. Acest turn, sprijinit cu colțul său interior pe pilon, iar cu laturile respective probabil pe arce dublouri susținute de cei doi pilaștri, pare să înlocuiască, împreună cu presupusa lui pereche⁵, pilonii corespunzători ai bisericii anterioare, care trebuia să fi avut la fel, o pereche de turnuri pe fațada de vest. În acest sens pledează masivitatea și lățimea considerabilă de 2 m (până la 2,20 metri) a fundățiilor descoperite pe plajă cu ocazia săpăturilor, reprezentând o porțiune din capătul de vest al acestei biserici - probabil bazilica de la începutul secolului al XIII-lea.

Amplasate direct pe nisip, aceste fundății au fost realizate - se pare concomitent - în tehnici diferite, după cum urmează: o porțiune din zidul de vest spre colțul de sud-vest, din *lespezi masive de piatră legate cu mortar*, continuându-se spre nord cu o porțiune de *zidărie cu emplecton*, ca apoi, de la jumătatea zidului de vest spre nord, să se realizeze *straturi de zidărie din pietre de râu și lespezi legate cu mortar, intercalate cu straturi de pământ galben bătut* (fig. 11), iar colțul de nord-vest și porțiunea păstrată din fundăția zidului de nord, să fie construite prin *intercalarea cu straturi de pământ galben bătut a acelor realizate cu emplecton*⁶ (fig. 8).

Din câte am putut constata până în prezent, zidăria pare să fie legată totuși pe întregul traseu al fundățiilor astfel realizate.

Probele de mortar - fărâmicios, de altfel, din cauza expunerii alternative, în funcție de nivelul apei Mureșului, la condiții de umiditate și uscăciune excesive - recoltate din segmentele respective de fundăție și analizate în Laboratorul de chimie al Muzeului Național de Artă, nu au oferit date concludente⁷.

⁵ La sud de pilon, la o distanță de cca 3 metri, se află pe plajă o rămășiță diformă de zidărie răsturnată reprezentând probabil perechea pilonului analizat.

⁶ Materialul ilustrativ din anexă (planul de situație, profilul Secțiunii nr. 111 și desenul unei porțiuni din fundățiile descoperite) a fost realizat de colegul Silviu Teodor.

În condițiile în care colțul de sud-vest al fundățiilor (descoperit în 1993) a fost distrus de o viitură de pe Mureș, domnia sa - participând doar la campania din 1994 - nu înregistrează întregul traseu al acestora, omițând datele corespunzătoare din documentația anterioară. La fel, după opinia autorului ar fi existat doar două tipuri de fundăție. Această opinie apare contrazisă de fundățiile păstrate și azi pe plajă, indicând încă trei din cele patru tehnici consemnate de noi.

⁷ Analizele au fost realizate de domnul Mihai Lupu, drept pentru care îi mulțumim și pe această cale.

Se cere menționat aici, că aceste fundații, au fost considerate la încheierea primei campanii de cercetări arheologice drept vestigii ale unei biserici mononavate, reprezentând capătul ei de vest cu o lățime interioară de 9 metri. Întrucât la data respectivă cei doi pilaștri adosați nu au fost încă descoperiți, porțiunea păstrată din pilastrul de la sud-vest (fig. 5) a trecut drept colțul de sud-vest al bisericii mononavate care, la rândul ei, ar fi păstrat fundația - alunecată - a zidului său de sud, pe o lungime de 0,35 cm⁸. Având în vedere lățimea interioară de 9 metri, măsurată astfel doar până în dreptul celui de-al doilea pilastru adosat, lățimea totală a bisericii analizate trebuia să fi fost de cca 14 metri.

Diferența de nivel, dintre aceste fundații și cele aflate sub oglinda apei (spre mijlocul albiei mergând până la 4 metri) îngreunează stabilirea și analizarea raportului existent între ele. Această diferență de nivel, conform opiniei unor geologi, s-ar fi putut produce, la un moment dat, în urma ruperii malului și a alunecării lui spre mijlocul albiei odată cu fundațiile conținute care, legate între ele, și-ar fi păstrat structura planimetrică.

Prin urmare, observațiile privind vestigiile din apă - acoperind o suprafață de cca 800 m² - în raport cu fundațiile descoperite pe plajă cu ocazia săpăturilor, se cer cumpănite cu rezervele convenite. Însă, chiar și în aceste condiții, acele trei fundații dreptunghiulare - vizibile în apă, cât timp nivelul Mureșului este scăzut - aliniate spre est la axa indicată de pilon și amplasate la distanțe aproximativ egale, având fiecare pandant, spre sud, câte o fundație la cca 3 metri, au toată șansa să se dovedească elementele de divizare ale bazilicii de la începutul secolului al XIII-lea, reconstruită - cândva - după mijlocul aceluiași secol.

La capătul de est al acestor fundații perechi, la distanța considerabilă de cca 28 metri de la pilonul de pe plajă, spre mijlocul Mureșului, s-a putut constata existența sub apă a unei porțiuni de zid cu o ușoară curbură (absidă?). placat la exterior cu pietre de talie, având o deschidere semicirculară în rezalit (fereastră?). Ipoteza, conform căreia în această zonă răsăriteană a bisericii ar fi supraviețuit unele părți din elevație, pare a fi susținută și de adâncirea bruscă a apei (până la 4 metri) după marginea platformei delimitată de zidul respectiv.

Revenind la zidurile de temelie descoperite pe plajă, după opinia lui Radu Heitel, consemnată în raportul preliminar din 1993, „materialul ceramic găsit în mediul lor arheologic este databil în marea lui majoritate în secolul al XII-lea”.

Referitor la stratigrafia arheologică din zona fundațiilor, autorul notează următoarele: „Baza stratigrafiei arheologice de la punctul „Hăblău” - care în mediul geologic dat se pare că nu poate fi depășită - o constituie depunerile de nisip și pietriș de râu, marcând tot atâtea înaintări și retrageri ale albiei Mureșului. Drept ipoteză de lucru s-ar putea reține atribuirea acestor niveluri epocii preistorice, în favoarea acestei ipoteze pledează și suprapunerea lor de către un strat de natură vegetală prezentând nuanțe diferite ale culorii castanii - în unele locuri pe o grosime de 80 cm - care trebuie să se fi format într-o perioadă de timp destul de lungă. Acest strat vădește și faptul că în această perioadă Mureșul luase alt curs. Dealtfel, la aproximativ 150 m la nord, este încă perfect vizibil traseul unui fost braț (?) sau poate chiar urmele cursului principal.

Se pare că pe acest strat castaniu este nivelul de călcare inițial în perioada evului mediu. Din nou, peste stratul de natură vegetală, apar nivelurile de nisip și pietriș de râu, niveluri în a căror bază au apărut cele mai numeroase fragmente ceramice caracteristice pentru secolul al XII-lea și câteva fragmente databile în prima jumătate a secolului al XIII-lea. Precizăm că materialele tipurilor de vase-borcan sunt lucrate la o roată cu turație medie, arse inegal, suprafețele prezentând

⁸ Această „lungime” constituie jumătatea grosimii pilastrului dinspre nord-vest. În momentul descoperirii, rămășița acestui pilastru de la sud-vest avea o înălțime de doar 45 cm în raport cu cea de cca 1 m pe care o au în medie fundațiile de pe latura de vest.

în general o culoare brună, decorate cu „roțița” sau cu pieptenele, unele - pe umăr - cu unghia sau cu bețișorul. Se remarcă și prezența cunoscutelor „căldărușe”. îngrijit lucrate, arse oxidant. Databile în secolul al XIII-lea sunt vasele-borcan cu buza puternic evazată și profilată. Din punctul de vedere al formelor și al tehnicii de prelucrare ele continuă pe acelea din secolul al XII-lea. Li se alătură vasele de tip „Kragenrand”, cunoscute ca fiind de origine occidentală (fig. 21).

Întreaga succesiune de straturi este căpăcuită de un strat de demantelare, databil pe baza materialului ceramic descoperit în cursul secolului al XVI-lea.

În continuare, până la nivelul actual de călcare, avem de-a face cu depuneri de natură aluvionară, din punct de vedere arheologic sterile, reflectând existența în timp a unor mlaștini întinse”⁹.

În campania din 1994 a devenit posibilă nuanțarea și circumstanțierea stratigrafiei arheologice, a cronologiei succesiunii ei, în principal, prin descoperirea resturilor unui cuptor care a intrat într-un nivel aparținând epocii dacice și a unui mormânt nederanjat, în S/III, din secolul al XI-lea.

Din resturile cuptorului au fost recuperate fragmente ale unei amfore dacice și două vase-borcan, reconstituibile integral.

Aceste două vase-borcan, databile după opinia lui Radu Heitel cel mai târziu la mijlocul secolului al XII-lea, provenind din cuptorul menționat, descoperit cu ocazia prelungirii S/I spre est, cu două carouri, deschise deci în spațiul interior al fostei biserici, constituie un *terminus post quem* pentru realizarea edificiului respectiv. Descoperirea cuptorului în spațiul delimitat de fundațiile capătului său de vest elimină posibilitatea datării acestora înainte de mijlocul secolului al XII-lea, în ciuda tehnicii de zidire cu intercalarea unor straturi de pământ galben bătut, considerată îndeobște timpurie.

Această descoperire, reprezintă totodată și singurul reper cronologic cunoscut în prezent pentru datarea fundațiilor, care, la rândul lor, par să fie totuși rezultatul unor refaceri succesive.

Menționăm în acest sens, acele câteva fragmente de sculptură în piatră care indică o altă biserică trinavată, construită poate în a doua jumătate a secolului al XII-lea, oricum, cu cel puțin câteva decenii înainte de a fi ridicată bazilica pe care o presupun majoritatea sculpturilor recuperate, databile la începutul secolului al XIII-lea.

Astfel, trebuie să avem în vedere ca ipoteză de lucru, existența a chiar două bazine la punctul „Hăblău”, construite succesiv, având - în linii mari - probabil același amplasament.

Cercetările subacvatice începute în 1994 cu ajutorul unor scafandri - în condițiile în care algele și poluarea Mureșului mențin o vizibilitate redusă - nu au condus la rezultate notabile.

La sfârșitul campaniei din 1994, în S/III - unde s-a hotărât sistarea lucrărilor din cauza semnelor de ridicare a apei freatice în directă legătură cu creșterea bruscă a nivelului apei Mureșului - a fost descoperit, cu ocazia șpăcluirii finale a bazei profilului de nord, primul mormânt păstrat în situ, săpat la o adâncime de 2.40 m.

Groapa mormântului a fost descoperită în carourile 4 - 6 ale secțiunii, între 3.50 și 5.40 m. înhumarea s-a făcut în sicriu de lemn, cu capac. Deasupra mormântului, spre mijloc, au fost găsite oase de animal (probabil de pisică). Scheletul (de femeie?), orientat vest-est, a avut lungimea de 152 cm în poziție întinsă, cu picioarele paralele, cu antebrațul drept - așezat peste cel stâng - deasupra bazinului, scheletul a fost descoperit la baza profilului de nord al secțiunii, piciorul stâng de la rotulă în jos intrând chiar sub profil, iar laba piciorului drept aflându-se la numai 8 cm distanță de talpa de fundație a zidului de vest al bisericii, la exterior.

⁹ Radu Heitel, Raport preliminar privind rezultatele cercetărilor arheologice efectuate la punctul „Hăblău” (jud. Arad), Campania 1993. Menționăm aici, că opiniile și observațiile autorului referitoare la rezultatele săpăturilor din 1994 apar în textul de față pe baza notelor consemnate în caietul de șantier, întrucât decesul lui Radu Heitel a intervenit la doar șase săptămâni după încheierea campaniei din 1994, redactarea celui de-al doilea raport preliminar nu a mai avut loc.

Inventarul bogat în piese metalice (argint?) - devenite fărâmicioase din cauza coroziunii - este constituit în principal din centura compusă din aplice cu decor floral (având diametrul de 1.5 cm) prinse cu nituri sau ținte cu capete florale, ori simple (fig. 16, 17). Centura era încheiată cu câte o limbă de curea și o cataramă. Această centură metalică a fost așezată pe o centură de piele, lată de 10 cm.

Deasupra femurului stâng se afla o piesă tubulară, lungă de 14 cm, găsită în poziție verticală, cu diametrul de 1.5 cm, care terminal (spre centură) intra sub o placă dispusă perpendicular pe ea, având lungimea de cca 10 cm și lățimea de 2 cm.

Această piesă, decorată în întregime cu aceleași aplice, părea atârnată de centură.

În zona centurii, a bazinului și de-a lungul femurului stâng, precum și în zona sternului au fost găsite nituri simple sau cu capete florale.

În diferite puncte ale mormântului au fost găsite bile metalice, mici piese tubulare, toate puternic corodate. În fine, a fost recuperat un dinte de cal, descoperit în profilul secțiunii, situat deasupra femurului stâng, la -215 cm.

În mormânt au fost găsite mici bucăți de mortar.

Întregul inventar al mormântului (incluzând și bucăți din lemnul sicriului, din centura de piele etc. ...) a fost depus la Muzeul Național de Istorie pentru radiografierea, conservarea și restaurarea eventuală a pieselor recuperate, iar în S/III s-au luat măsuri de protecție a spațiului respectiv în vederea reluării cercetărilor într-o campanie ulterioară¹⁰.

Descoperirea acestui mormânt - aliniat la axa est-vest, deviată cu 25° spre nord, a bisericii pe care o precede în spațiu și timp - la doar 8 cm distanță de talpa de fundație a zidului ei de vest, nu se poate explica decât prin raportarea sa la o biserică anterioară, având aceeași orientare, suprapusă la un moment dat de bazilica de mai mari dimensiuni, ale cărei ziduri de vest ajung astfel să fie săpate în vecinătatea imediată a mormântului - uitat între timp ca loc de îngropăciune¹¹.

În acest sens pledează și bucățile de mortar găsite în groapa mormântului, provenite astfel din prima biserică de la punctul „Hăblău”, care trebuia să fi fost construită în jurul anului 1000.

Dacă ipoteza noastră s-ar adevăra, acest mormânt datat la începutul secolului al XI-lea ar constitui totodată și cazul cel mai timpuriu de înmormântare lângă o biserică (de necropolă în jurul bisericii), cunoscut până în prezent.

Faptul, că acest mormânt nu a fost distrus cu ocazia reversărilor periodice ale Mureșului, se datorează situării lui la adăpostul colțului de nord-vest al zidurilor de temelie ale bazilicii, respectiv al stâlpului masiv din interiorul acestora.

Întrucât în S/I și S/II, straturile arheologice corespunzătoare au fost înlocuite de depuneri aluvionare, iar la nord de mormântul descoperit, fâșia de pământ protejată de același colț de zidărie nu a mai fost săpată din cauza întreruperii cercetărilor, nu dispunem de date privind existența eventuală chiar a unei necropole întregi timpurii.

Având în vedere relațiile stilistice bizantine pe care le indică primele biserici medievale din Valea Mureșului, presupusa biserică a lui Ahtum trebuie să fi fost construită pe baza aceluiași surse, cu atât mai mult cu cât apartenența la biserică răsăriteană a ctitorului ei este documentar atestată.

¹⁰ Piese de metal puternic corodate - exceptând două aplice, câteva nituri, precum și limbile de curea și catarama - nu puteau fi ridicate una câte una de pe „patul” umed de pământ, prin urmare au fost ridicate împreună cu porțiuni prelevate din acest „suport”. Centura a fost recuperată în două bucăți pe câte un „pat” de cca 2 cm grosime și depusă imediat - acoperită cu pământ luat din mormânt și apoi cu vată umezită - în cutii de carton, iar obiectul metalic atârnat de centură (poate un recipient pentru sare) a fost ridicat deodată, împreună cu un „suport” mai gros. În ciuda măsurilor luate pentru a nu se produce brusc uscarea pământului prelevat și implicit a pieselor aflate deasupra, sau conținute, ele în timp s-au sfărâmat.

¹¹ Având în vedere obiceiul - constat în multe locuri la cercetarea arheologică a unor biserici suprapuse - de a păstra absida vechei biserici prin suprapunerea sa de sanctuarul noii construcții sau înglobarea rămășițelor ei în spațiul acestuia, zidurile de temelie ale primei construcții ecleziastice de la punctul „Hăblău” vor trebui căutate sub partea răsăriteană a vestigiilor ce se zăresc în prezent în albia Mureșului.

Identificarea acestei biserici și a fundațiilor existente încă în mal - conform unor date - la sud-vest de cele deja descoperite, ar constitui obiectivele prioritare ale viitoarelor cercetări arheologice. În perspectivă, se impune și recuperarea fragmentelor de sculptură în piatră, aflate încă în număr mare sub oglinda apei, în albia Mureșului, precum și găsirea unei soluții - în împrejurările date deosebit de dificilă - pentru cartarea fundațiilor aflate în apă, în scopul stabilirii planului exact al fiecărei biserici.

Cele 144 de fragmente și piese întregi de sculptură în piatră găsite până acum, au fost depozitate la Pecica și inventariate pe categorii determinate de funcția lor arhitecturală, numerotate cu cifre romane, iar componentele fiecărui grup astfel constituit, cu cifre arabe. Am considerat necesar acest sistem de evidență pentru regăsirea mai ușoară a lucrărilor. Ca această structură să rămână deschisă viitoarelor înregistrări, numerotarea în cadrul fiecărei categorii începe de la zero. Cum majoritatea fragmentelor datează din secolul al XIII-lea, repertorierea pieselor s-a realizat în ordinea înregistrării lor inițiale la respectivele categorii, după cum urmează:

I. fragmente bază de coloană	1-15
II. fragmente coloană / colonetă și stâlp	1-32
III. fragmente capitel	1-17
IV. fragmente ancadrament (fereastră)	1-17
V. fragmente cute de veșmânt	1-8
VI. fragmente arhitravă / elemente ancadrament. nervură	1-17
VII. diverse (plăci de paviment, de mormânt, postamente, sculptură figurativă)	1-21
VIII. elemente parament	1-14
IX. segmente / fragmente portal	1-3

Încadrarea în categoriile respective a fragmentelor de mici dimensiuni păstrând doar câte o frântură de element de profil a fost propusă pe baza analogiei acestora cu câte o piesă întregă - găsită tot la punctul „Hăblău” - sau prezentând toate componentele articulației.

Analizând aceste sculpturi grupate pe categorii, numărul bazelor de coloană și de stâlp este surprinzător de mare, întrucât cele 13 fragmente descoperite până în prezent¹², reprezintă alături de cele două piese întregi¹³ tot atâtea variante de profilare, sau structuri diferite, iar diametrul lor reconstituit presupune până și dimensiuni variate.

Cele două piese întregi, reprezentând o bază de coloană angajată (I/17), respectiv, baza unui stâlp octogonal (I/6), cu toate că la prima vedere nu par să aibă vreo legătură stilistică între ele, se înscriu totuși în aceeași perioadă cuprinsă între limitele primei jumătăți a secolului al XIII-lea.

Datarea lor este asigurată de reperele oferite de marile șantiere ale epocii care au contribuit la impunerea noii orientări stilistice în zona care ne interesează, și anume: cel de la Strigoniu, de la sfârșitul secolului al XII-lea, dar mai ales cele de la începutul veacului următor, de la Kalocsa¹⁴ (din sediul arhiepiscopal de care ținea teritoriul pe care se afla Mănăstirea lui Ahtum) și de la Pannonhalma. La această biserică din urmă, sfințită după o reconstruire incisivă, la 1224 - supraviețuind în linii mari sub forma pe care a căpătat-o la data respectivă - se regăsesc mai toate elementele de decor arhitectural (în diferite combinații) întâlnite la Mănăstirea lui Ahtum, cum ar fi, de exemplu: baza cu socluri octogonale susținând coloane, sau (în „biserica subterană”) croșete de diferite tipuri prezente pe același capitel, printre care și acelea de la biserică noastră¹⁵.

¹² Vezi în anexă fișele nr. I/1-5, 7-13, 16.

¹³ Fișele nr. I/6, 17.

¹⁴ Vătășianu, *Pannonia medievală*, pag. 36-37, 87, unde se consideră că reconstruirea catedralei de la Strigoniu inițiată de regele Béla al III-lea ar fi durat până pe la 1252, iar catedrala de la Kalocsa ar fi fost construită „în perioada imediată de după invazia din 1241”. Pentru datarea celor două catedrale la sfârșitul secolului al XII-lea, respectiv, la începutul veacului următor, vezi: Takács Imre, *A gótika műhelyei a Dunántúlon a 13-14. században*, în *Pannonia Regia*, 22-26.

¹⁵ Takács Imre, *Pannonhalma újjáépítése a 13. században*, în *Mons Sacer 996-1996. Pannonhalma 1000 éve*, Pannonhalma, 1996, pag. 175 și în general.

Aceste două baze, descoperite la punctul „Hăblău”, indică totodată și cele două tipuri - utilizate se pare concomitent - pe care le reprezintă și fragmentele recuperate, și anume: baze semicirculare, susținând coloane angajate și baze întregi, circulare, amplasate liber, punând stâlpi octogonali sau coloane.

Exceptând fragmentul profilat cu segmente cilindrice suprapuse (I.1) amintind de structura bazelor întâlnite la cel de-al doilea altar de la Pâncota¹⁶ și „ghiara” masivă, provenind probabil dintr-o bază de coloană angajată de felul acelor de la Pâncota și Cenad¹⁷, celelalte fragmente din această categorie - indicând baze atice - se încadrează tot în prima jumătate a secolului al XIII-lea, perioadă în care se înscriu de altfel majoritatea covârșitoare a pieselor descoperite la Mănăstirea lui Ahtum.

În raport cu acestea din urmă, „ghiara” mai sus menționată, realizată - alături de segmentul provenit din ancadramentul unui portal (IX.2), de fragmentele de arhitravă (VI.2, 3) și de capitel - la o scară mai mare, cu elemente masive de profil, în plină epocă romanică (în secolul al XII-lea), susține existența unei bazilici anterioare.

Întrucât cantitatea și diversitatea fragmentelor de sculptură arhitecturală ținând de bazilica din secolul al XIII-lea presupune reconstruirea integrală a bazilicii anterioare, indicată de grupul restrâns al sculpturilor care o identifică, considerăm cele două biserici drept construcții diferite, ridicate succesiv cu același amplasament.

Fragmentele de coloane și colonete (amplasate liber sau angajate) precum și cele de stâlp octogonal stabilesc patru categorii de dimensiuni, documentând totodată două modalități de angajare pentru colonete (II./23, 28) alături de prezența unor fusuri adosate (II./21, 27)¹⁸.

Diametrul coloanelor și al colonetelor indică frecvența mai mare a acelor cu dimensiuni între 9-11 cm, respectiv de 15-17 cm în raport cu cele având 20-22 cm. Reprezentate de 8 respectiv 11 fragmente de fusuri cu cilindrul întreg, sau reconstituit, din cele 32, câte au fost descoperite în total, aceste două categorii de dimensiuni reprezintă probabil elemente de ambrazură - poate din cele două portaluri atestate de fragmentele lor recuperate (IX/1, 2).

Cele 8 fragmente de stâlp octogonal adaugă informații noi referitoare la divizarea spațiului interior, indicând existența unor fusuri cu diametrul (reconstituit) de 30 cm (II./18) alături de cele cu 20 cm (II./13), constatate și în cazul coloanelor.

Exceptând capitelul cu nișă de racordare, decorat cu un fel de caneluri evazate (III./1-3), restul fragmentelor de capitel ilustrează în general volute și croșete simple, globulare, sau formate din frunze - în tot atâtea variante.

Luate în ansamblu, fragmentele de sculptură recuperate până în prezent se caracterizează prin diversitatea tipurilor litologice (gresie, calcar alb și roșu, tuf vulcanic, travertin). Ceea ce surprinde însă, este varietatea gresiilor folosite, presupunând tot atâtea cariere de proveniență. Fragmentul de stâlp octogonal (II./13) și cel de arhitravă (VI./13), realizate din câte o bucată de gresie gălbuie într-o parte, iar în cealaltă roșiatică, elimină culoarea pietrei dintre criteriile de grupare ale sculpturilor.

Cu toate că unele fragmente de cute de veșmânt au fost încadrate cu rezerve în categoria respectivă, nu vedem posibilitatea atribuirii lor decorului arhitectural. Cele sigur încadrate (cum ar fi fragmentele de la pozițiile 1, 2, 6 și 7) presupun sculpturi figurative de dimensiuni diferite, unele apropiindu-se poate chiar de scara umană (V./7).

¹⁶ Vezi capitolul despre Pâncota în teza de față.

¹⁷ Vezi planșa nr. IV a setului de desene de la Pâncota, iar pentru Cenad fișa nr. 4 la capitolul respectiv.

¹⁸ Evident, în cazul fragmentelor care păstrează mai puțin de o jumătate de cilindru, nu putem ști dacă au fost colonete angajate sau amplasate liber.

Existența la Mănăstirea lui Ahtum a unor sculpturi figurative de relativ mari dimensiuni este susținută și de „ghiara” provenită din antepiciorul unui leu de poartă (VII./II) cu calități plastice de excepție, ținând poate chiar de prima bazilică.

Dintre cele 16 fragmente, înregistrate ca arhitrave și diverse ancadramente, doar trei beneficiază de încadrări sigure (VI./2, 6, 11), ca la restul sculpturilor funcția presupusă să oscileze între cele două atribuiri posibile.

Cele 13 fragmente de „marmură roșie”¹⁹ - după denumirea cu care a intrat această piatră confundabilă cu marmura, în documente medievale și în literatura de specialitate, reprezentând de fapt un calcar nemetamorfozat - indică prin însăși prezența lor, un monument de un anume rang la Mănăstirea lui Ahtum. Biserica mănăstirii a fost pavată probabil cu lespezi de „marmură roșie” (VII./6), având poate și un monument funerar realizat din gresie în combinație cu acest material prețios (VII./1, 2, 10), dacă nu a fost confecționată cumva și o mensă de altar din același material (VII./1). În fine, fragmentul de „marmură roșie” de mici dimensiuni, păstrând doar o curbură șlefuită (VII./5), pare a pleda în favoarea folosirii acestei pietre și la realizarea unor sculpturi figurative, poate pentru aceeași tumbă pe care o presupun - prin analogie cu sarcofagul de la Pilis, din Ungaria²⁰ - fragmentele plăcii (VII./1) având o grosime de 12,5 cm. Ținând cont de proporția numerică a fragmentelor de „marmură roșie” (asemănătoare cu cea a pieselor incluse în categoriile de elemente arhitecturale) se impune datarea lor tot în prima jumătate a secolului al XIII-lea - perioadă în care se încadrează dealtfel, și sarcofagul de la Pilis²¹.

Zidurile bazilicii au fost acoperite cu pietre de talie de diferite forme și dimensiuni (VIII./2-10, 14), având în partea superioară o cornișă decorată cu friză de arcuri semicirculare (VIII./11, 12).

Decorul neobișnuit de bogat al celei de-a doua bazilici de la punctul „Häbläu” - precedată în spațiu și timp probabil de alte două construcții ecleziastice - susține atribuirea vestigiilor sale unei biserici prestigioase, care, în zona dată, nu putea să aparțină decât Mănăstirii lui Ahtum.

¹⁹ Lövei Pál, *A tomott vörös mészkő - „vörös márvány” - a középkori magyarországi művészetben*, în *Ars Hungarica*, 1992, 2, pag. 3-5.

²⁰ *Pannonia Regia*, pag. 248-250. Ipoteza provenienței lor dintr-un sarcofag existent cândva la Mănăstirea lui Ahtum, realizat poate după modelul aceluia de la Pilis, pare a fi susținută și de un fragment de capitel găsit cu puțin timp în urmă la punctul „Häbläu”. Acest capitel - realizat în gresie, cu o înălțime de doar 7 cm, decorat la un colț cu o frunză și sub abac cu un șir de pătrățele - ar fi putut susține arcade trilobate, la fel ca la Pilis, unde laturile sarcofagului - realizate în gresie - sunt străpunse de câte un șir de arcade trilobate susținând o lespede de „marmură roșie”.

²¹ Takács Imre, *Gertrudis királyné síremléke*, în *Pannonia Regia*, pag. 251.

I./1. FRAGMENT BAZĂ DE COLOANĂ

Profilat în partea superioară cu două segmente de cilindru cu diferite diametre, între care se intercalează sub formă de treaptă o baghetă dreptunghiulară. Aproximativ două treimi din înălțimea bazei fiind ruptă pe toate laturile sale, nu se poate aprecia forma ei exactă.

STARE DE CONSERVARE: toată suprafața acoperită cu o peliculă gri-negricioasă.

DATARE: secolul al XII-lea (?). MATERIAL: gresie.

DIMENSIUNI: lățime maximă = 17,5 cm, înălțime maximă = 15 cm.

I./2. FRAGMENT BAZĂ DE COLOANĂ

Profilat la margine cu un tor încadrat sus și jos de câte o baghetă dreptunghiulară în secțiune, urmată în partea superioară de o cavetă, toate pe un traseu curb.

STARE DE CONSERVARE: profilul acoperit cu peliculă gri.

DATARE: secolul al XIII-lea.

MATERIAL: tuf vulcanic.

DIMENSIUNI: diametrul fragmentului = 11,7 cm, raza reconstituită a cercului după curbura profilului = 20 cm (diametru cerc = 40 cm).

I./3. FRAGMENT BAZĂ DE COLONETĂ

Profilat marginal cu un tor și într-o parte cu o scotie (?), intermediar cu un plan îngust, oblic, toate pe un traseu curb.

STARE DE CONSERVARE: peliculă neagră pe profil.

DATARE: secolul al XIII-lea.

MATERIAL: gresie gălbuie.

DIMENSIUNI: diametru fragment = 13,5 cm, raza reconstituită a cercului = 11,5 cm (diametru bază după profilul păstrat = 25 cm).

I./4. FRAGMENT BAZĂ DE COLOANĂ (?)

Profilat lateral cu o baghetă cu o secțiune trapezoidală, încadrată sus și jos de două profile netede, racordate în unghi drept. Curbura profilului se înscrie pe un traseu concav (încadrând o deschidere circulară ?).

STARE DE CONSERVARE: peliculă neagră pe profil.

DATARE: secolul al XIII-lea (?).

MATERIAL: gresie poroasă, violacee, cu pietricele.

DIMENSIUNI: lățime maximă = 7,5 cm, înălțime maximă = 5 cm.

I./5. FRAGMENT BAZĂ DE COLOANĂ/COLONETĂ

Fragment de margine, cu profil pe un traseu curb, având în secțiune forma unui triunghi isoscel, cu laturile egale ușor arcuite, urmate, sus, de un început de plan orizontal și jos, de un început de arcuire (cavetă ?).

STARE DE CONSERVARE: peliculă neagră pe profil.

DATARE: secolul al XIII-lea.

MATERIAL: gresie roșie-violacee.

DIMENSIUNI: diametrul maxim = 7,5 cm, raza reconstituită a cercului = 8 cm (diametru cerc = 16 cm).

I./6. BAZĂ DE COLOANĂ (Fig. 24/a,b)

Profilat cu un tor având o largă desfășurare spre partea inferioară. Această componentă determinantă pentru forma bazei pare să fi fost semisferică. Privită de jos, adâncitura concavă din interiorul ei, arată ca o calotă (porțiunile rupte din margini nu permit aprecierea exactă a formei inițiale). Acest tor este suprapus de doi octogoni concentrici, amplasate în treaptă. Contactul dintre cele doi octogoni este realizat prin profile arcuite (cu secțiune concavă), delimitate de muchii, la fel arcuite, care leagă între ele unghiurile celor două elemente suprapuse. Atât octogonul de jos, reliefat cu o baghetă trapezoidală în secțiune, cât și cel de sus cu baghetă semicirculară în secțiune, este compus din laturi cu lungimi diferite, fără să se aibă în vedere măcar distribuția simetrică a celorla cu dimensiuni egale. Toată suprafața profilată este șlefuită cu excepția câmpului delimitat de octogonul mic, lăsat cu suprafața grunjoasă în vederea fixării stâlpului octogonal.

STARE DE CONSERVARE: în partea inferioară bucăți relativ mari, rupte, încât nici într-un punct nu este păstrată marginea de jos a piesei; soclul lipsește.

DATARE: începutul secolului al XIII-lea.

MATERIAL: gresie gălbuie cu granulație fină.

DIMENSIUNI: diametru (lățime maximă) = 46 cm, înălțime maximă = 20 cm, diametrul interior al octogonului de sus = 17,5 cm (diametrul exterior al aceluiași octogon mic = 22 cm), diametrul octogonului mare = 29 cm, o latură a octogonului mic între 8 și 9,5 cm, iar o latură a octogonului mare între 10 și 12 cm.

I./7. FRAGMENT BAZĂ DE COLONETĂ ANGAJATĂ

Profilată cu două segmente suprapuse de semicilindru, având diametre diferite: în partea superioară un semicerc incizat indică poziția necesară la amplasare a colonetei angajate.

STARE DE CONSERVARE: fragmentul păstrează doar o jumătate de parte din semicilindrul de sus, continuată cu un element - păstrat și el fragmentar - de racordare, prelucrat rudimentar și un mic fragment din semicilindrul de jos.

DATARE: secolul al XIII-lea.

MATERIAL: gresie gri.

DIMENSIUNI: diametru fragment = 20 cm, diametrul reconstituit al bazei = 25 cm, diametrul reconstituit al fusului de colonetă aparținând acestei baze (după raza cercului incizat) = 16 cm.

I./8. FRAGMENT BAZĂ DE COLOANĂ

Profilat marginal cu un tor între două planuri orizontale racordate prin decroș, reprezentând, evident, doar unul dintre elementele profilurii sale (în partea inferioară, la capătul interior al planului orizontal o mică curbură convexă indică începutul unui nou profil).

STARE DE CONSERVARE: rosături.

DATARE: secolul al XIII-lea.

MATERIAL: gresie poroasă roșu-violacee.

DIMENSIUNI: diametrul fragmentului = 14 cm, înălțime maximă = 4,5 cm, diametrul bazei la nivelul profilului păstrat = 44 cm (reconstituit după curbura profilului).

I./9. FRAGMENT BAZĂ DE COLOANĂ

Element marginal de profil, compus în secțiune dintr-un triunghi isoscel cu laturile egale ușor arcuite, urmat, sus și jos, de câte o baghetă trapezoidală și respectiv rotunjită, care îl încadrează în chip de aripi, după care, spre interiorul profilului, se află câte un început de curbură (scotie?)

ascendent și descendent - indicând atât pentru partea superioară, cât și pentru cea inferioară începutul a câte unui alt element de articulare.

STARE DE CONSERVARE:

DATA: secolul al XIII-lea.

MATERIAL: gresie cu granulație fină violacee.

DIMENSIUNI: diametrul fragmentului = 12,5 cm, înălțime maximă = 6,3 cm, diametrul bazei la nivelul profilului păstrat (reconstituit) = 37 cm.

I./10. FRAGMENT BAZĂ DE COLOANĂ

Profilat la fel ca și fragmentul de la poziția nr. 9, cu dimensiuni puțin diferite la detalii, păstrând totuși în raport cu piesa precedentă aceleași proporții.

STARE DE CONSERVARE: bună.

DATA: secolul al XIII-lea.

MATERIAL: gresie cu granulație fină, violacee.

DIMENSIUNI: diametrul fragmentului = 15,5 cm, înălțime maximă = 6 cm, diametrul reconstituit al bazei la nivelul profilului păstrat = 35 cm.

I./11. FRAGMENT BAZA DE COLOANĂ

Profilat la margine cu un tor încadrat sus și jos, de câte un element ușor vălurit în secțiune, legat strâns de corpul acestuia.

STARE DE CONSERVARE:

DATA: secolul al XIII-lea.

MATERIAL: gresie gălbuie cu granulație mai fină.

DIMENSIUNI: diametrul fragmentului = 16,5 cm, înălțime maximă = 7 cm, diametrul reconstituit al bazei la nivelul profilului păstrat = 30 cm.

I./12. FRAGMENT BAZĂ DE COLOANĂ

Profilat la fel ca și fragmentul de la poziția nr. 9.

STARE DE CONSERVARE: urme de mortar pe profil.

DATA: secolul al XIII-lea.

MATERIAL: gresie roșu-violacee.

DIMENSIUNI: înălțime maximă = 5 cm, lățime maximă = 6 cm; dimensiunile reduse ale fragmentului nu permit reconstituirea diametrului bazei la nivelul acestui profil.

I./13. FRAGMENT BAZĂ DE COLOANĂ

Reprezintă, pe un traseu curb, un tor cu câte un început de profil sus și jos.

STARE DE CONSERVARE:

DATA: secolul al XIII-lea.

MATERIAL: gresie violacee cu granulație mică.

DIMENSIUNI: diametru fragment = 11 cm, înălțime maximă = 7,5 cm, diametrul reconstituit al bazei la nivelul profilului păstrat = 65 cm (!?).

I./14. FRAGMENT COLOANĂ CANELATĂ (?)

Fragmentul de fus de coloană (?) are un profil compus pe verticală din două planuri succesive pe aceeași latură, urmate de o canelură, racordată în treaptă, care la rândul ei este racordată tot printr-o treaptă la un alt plan, azi cu suprafața ruptă - toate acestea rânduite pe un traseu în esență curb.

Baza fusului intactă, pe porțiunea existentă.

STARE DE CONSERVARE:

DATARE: secolul al XIII-lea.

MATERIAL: gresie gălbuie.

DIMENSIUNI: diametrul la bază = 17,5 cm, înălțime fragment = 11 cm.

I./15. FRAGMENT COLOANĂ CANELATĂ (?)

Fragment de fus articulată la fel ca și cel de la poziția nr. 14.

STARE DE CONSERVARE:

MATERIAL: gresie gălbuie.

DATARE: secolul al XIII-lea.

DIMENSIUNI: diametrul la bază = 8 cm, înălțime fragment = 11 cm.

I./16. GHIARĂ BAZĂ DE COLOANĂ (?)

Răzând o ghiară (?) de bază de coloană, cu suprafața grunjoasă, neșlefuită, piesa are - aproximativ - forma a două sferturi de sferă alăturate pe verticală. Văzută din față în esență, este ovoidală, cu capătul de sus în muchie și cel de jos lățit.

STARE DE CONSERVARE: partea de jos parțial ruptă.

DATARE: a doua jumătate a secolului al XII-lea (?).

MATERIAL: gresie roșiatică calcaroasă.

DIMENSIUNI: diametru fragment = 12,5 cm, lățime = 6,5 cm.

I./17. BAZĂ DE COLOANĂ ANGAJATĂ (fig. 25)

Cele două componente funcționale ale piesei - baza propriu-zisă și elementul de racordare la un colț de zidărie, care o cuprinde din spate - par să se structureze în plan, pornind de la un pătrat al cărui colț opus celui de racordare a fost substituit de către baza de coloană. Articulată cu două toruri care intercalează prin câte o baghetă cu secțiunea dreptunghiulară, un segment de profil semitronconic (în secțiune orizontală), baza semicirculară supralărgită zace pe un suport rectangular, relativ înalt. Ghiara, elementul menit să facă legătura între colțurile stilobatului și baza circulară, apare aici - sub formă de frunză - plasată frontal, la mijlocul suportului, păstrându-și într-un fel funcția inițială, deoarece sprijină marginea torului supralărgit.

STARE DE CONSERVARE: colțul stâng al bazei rupt, ciobituri pe toată suprafața profilată.

DATARE: începutul secolului al XIII-lea.

MATERIAL: gresie gălbuie.

DIMENSIUNI: element de racordare - 32 x 32 cm, înălțime = 27 cm, soclul bazei = 28 x 17 cm, baza propriu-zisă: diametrul superior = cca 18 cm, diametrul inferior = cca 38 cm, înălțime totală = 23 cm.

II./1. FRAGMENT COLONETĂ

Fragment din perimetrul unui fus cilindric.

STARE DE CONSERVARE: peliculă neagră pe suprafața ruptă.

DATARE: secolul al XIII-lea.

MATERIAL: gresie gălbuie.

DIMENSIUNI: diametru fragment = 13 cm, înălțime = 10 cm, diametru fus = 20 cm, reconstituit pe baza razei calculate a cercului.

II./2. FRAGMENT COLONETĂ

Fragment din perimetrul fusului cilindric al unei colonete.

STARE DE CONSERVARE:

DATARE: secolul al XIII-lea.

MATERIAL: gresie galbenă.

DIMENSIUNI: diametrul la bază = 10 cm, înălțime = 12 cm, raza calculată a cercului = 7,5 cm, diametrul reconstituit al fusului de colonetă = 15 cm.

II./3. FRAGMENT COLONETĂ

Fragment din fusul cilindric al unei colonete.

STARE DE CONSERVARE: ciobituri și rupturi pe suprafața cilindrului.

MATERIAL: gresie gălbuie.

DATARE: secolul al XIII-lea.

DIMENSIUNI: diametru fus = 15 cm, înălțime = 14,5 cm.

II./4. FRAGMENT COLONETĂ

Fragment din perimetrul unui fus cilindric.

STARE DE CONSERVARE:

DATARE: secolul al XIII-lea.

DIMENSIUNI: diametrul fragmentului la bază = 8 cm, înălțime = 10 cm, raza reconstituită a cercului = 4,5 cm, diametrul original (fus) = 9 cm.

II./5. FRAGMENT COLONETĂ (?)

Înregistrat provizoriu la această categorie, profilul fragmentului se constituie, în secțiune, prin intersectarea a două segmente de cerc cu raze - se pare - diferite (de 7,5 și respectiv de 11 cm). Nu este exclusă eroarea de calcul, la reconstituirea unei raze, cauzată de dimensiunea mică a segmentului de cerc păstrat. Piesa pare să reprezinte mai degrabă un fragment de nervură. Un segment de nervură cu un asemenea element terminal de profil, de mai mici dimensiuni, descoperit cu ocazia săpăturilor pledează în acest sens.

STARE DE CONSERVARE:

DATARE: începutul (?) secolului al XIII-lea.

MATERIAL: gresie roșu-violacee.

DIMENSIUNI: diametru fragment = 11 cm, înălțime = 10,5 cm.

II./6. FRAGMENT COLONETĂ ANGAJATĂ (?)

Fragment din perimetrul unui fus semicilindric (?) având în sens opus curburii o porțiune - cu rupturi pe toată suprafața lui - care, văzută în secțiune, depășește diametrul cilindrului reconstituit.

STARE DE CONSERVARE:

DATARE: secolul al XIII-lea.

MATERIAL: gresie roșu-cărămizie.

DIMENSIUNI: diametru fragment = 105 cm, înălțime = 5 cm, diametrul reconstituit al semicilindrului = 9 cm.

II./7. FRAGMENT COLONETĂ (?)

Fragment din perimetrul unei colonete articulată cu muchii verticale (caneluri?), sau a uneia

angajate, deoarece la un capăt al curburii păstrate apare un ieșind ca o muchie, având suprafața șlefuită, reprezentând în cazul celei de-a doua ipoteze un element de racordare.

STARE DE CONSERVARE: pe anumite porțiuni ale fragmentului peliculă neagră.

DATA: secolul al XIII-lea. MATERIAL: gresie gălbuie.

DIMENSIUNI: diametru fragment = 14,5 cm, înălțime = 12,5 cm, raza reconstituită a cercului = 8,5 cm, diametru colonetă = 17 cm.

II./8. FRAGMENT COLONETĂ

Fragment din perimetrul unui fus cilindric.

STARE DE CONSERVARE:

DATA: secolul al XIII-lea.

MATERIAL: gresie roșu-violacee.

DIMENSIUNI: diametru fragment păstrat = 10,5 cm, înălțime = 9,5 cm, raza reconstituită a cercului = 10 cm, rază fus = 20 cm.

II./9. FRAGMENT STÂLP OCTOGONAL(?)

Păstrată câte o porțiune din două laturi care se racordează în unghi de 130°. La un capăt, baza păstrată.

STARE DE CONSERVARE: pe anumite porțiuni peliculă neagră.

DATA: secolul al XIII-lea.

MATERIAL: gresie gălbuie.

DIMENSIUNI: diametru fragment = 13,5 cm, înălțime = 9,5 cm.

II./10. FRAGMENT STÂLP OCTOGONAL (?)

Păstrează câte o porțiune din două laturi care se racordează în unghi de 130°. La un capăt, baza păstrată.

STARE DE CONSERVARE:

DATA: secolul al XIII-lea.

MATERIAL: gresie gălbuie.

DIMENSIUNI: diametru fragment = 17 cm, înălțime = 10,5 cm.

II./11. FRAGMENT STÂLP OCTOGONAL (?)

Păstrează câte o porțiune din două laturi care se racordează în unghi de 130°.

STARE DE CONSERVARE:

DATA: secolul al XIII-lea.

MATERIAL: gresie gălbuie.

DIMENSIUNI: diametru fragment = 12 cm, înălțime = 7 cm.

II./12. FRAGMENT COLONETĂ ANGAJATĂ (?)

Fragment din perimetrul unui fus cilindric aplatizat (?), cu suprafața șlefuită și în zona aplatizată, care în cazul ipotezei unei colonete angajate ar fi destinată încastrării.

STARE DE CONSERVARE: urme de peliculă neagră.

DATA: secolul al XIII-lea.

MATERIAL: gresie roșu-violacee.

DIMENSIUNI: diametru fragment = 6,5 cm, înălțime = 9,5 cm.

II./13. FRAGMENT STÂLP OCTOGONAL

Două laturi întregi și una păstrată fragmentar, racordate în câte un unghi de 135° , permit reconstituirea secțiunii stâlpului. Dimensiunile celor două laturi păstrate au lățimi diferite (8 și respectiv 9 cm).

STARE DE CONSERVARE: întreaga suprafață a fragmentului acoperită cu peliculă neagră.

DATA: începutul (?) secolului al XIII-lea.

MATERIAL: gresie gălbuie spre miezul piesei, roșiatică spre exterior.

DIMENSIUNI: diametru fragment = 19 cm, înălțime = 8.5 cm, diametrul reconstituit al stâlpului = 20 cm.

II./14. FRAGMENT STÂLP OCTOGONAL

Reprezintă două laturi păstrate fragmentar ale stâlpului, racordate în unghi de 135° .

STARE DE CONSERVARE:

DATA: secolul al XIII-lea.

MATERIAL: gresie gălbuie.

DIMENSIUNI: diametru fragment = 8,5 cm, înălțime = 9 cm.

II./15. FRAGMENT COLONETĂ (?)

Înregistrat provizoriu la această categorie. Profilul se constituie, în secțiune, prin intersectarea a două segmente de cerc, având raza de 9 cm (?). Piesa pare să reprezinte mai degrabă un fragment de nervură, la fel ca și cea de la poziția nr. II./5.

STARE DE CONSERVARE:

DATA: începutul (?) secolului al XIII-lea.

MATERIAL: gresie roșiatică.

DIMENSIUNI: diametru fragment = 10.5 cm, înălțime = 6.5 cm.

II./16. FRAGMENT STÂLP OCTOGONAL

Cele două laturi ale stâlpului, păstrate fragmentar, racordate în unghi de 135° , indică pentru acesta o secțiune octogonală.

STARE DE CONSERVARE:

DATA: secolul al XIII-lea.

DIMENSIUNI: diametru fragment = 12 cm, înălțime = 11.5 cm.

II./17. FRAGMENT STÂLP OCTOGONAL

Reprezintă două din laturile octogonului, păstrate fragmentar, racordate în unghi de 135° .

DATA: secolul al XIII-lea. MATERIAL: gresie gălbuie.

DIMENSIUNI: diametru fragment = 8,5 cm, înălțime = 18.5 cm.

II./18. FRAGMENT STÂLP OCTOGONAL

Fragmentul păstrează o latură întreagă și parțial două din fețele octogonului, racordate în unghi de 135° .

STARE DE CONSERVARE:

DATA: secolul al XIII-lea.

MATERIAL: gresie gălbuie.

DIMENSIUNI: diametru fragment = 18,5 cm, înălțime = 10 cm, o latură = 12,5 cm, lățime.diametrul reconstituit al stâlpului = 31 cm (considerând toate laturile la fel de late ca și cel păstrat).

II./19. FRAGMENT COLONETĂ

Corpul cilindric al fragmentului de fus păstrat aproape integral.

STARE DE CONSERVARE: ciobituri pe suprafața cilindrului.

DATA: secolul al XIII-lea.

MATERIAL: gresie gălbuie.

DIMENSIUNI: diametrul cilindrului = 15,2 cm, înălțime = 18,5 cm.

II./20. FRAGMENT COLONETĂ

Corpul cilindric al fragmentului de fus păstrat aproape integral.

STARE DE CONSERVARE: ciobituri pe suprafața cilindrului.

DATA: secolul al XIII-lea.

MATERIAL: gresie gălbuie.

DIMENSIUNI: diametrul cilindrului = 15,2 cm, înălțime = 18,7 cm.

II./21. FRAGMENT COLONETĂ ANGAJATĂ

Reprezentând o jumătate de cilindru, cu o cavitate în partea interioară, la mijloc, scobită de-a lungul fusului cu o secțiune dreptunghiulară în vederea fixării unei tije metalice. Fragmentul păstrează una din baze intactă.

STARE DE CONSERVARE: ciobituri spre capetele fragmentului.

DATA: secolul al XIII-lea.

MATERIAL: gresie gălbuie.

DIMENSIUNI: diametrul fragmentului = 15 cm, înălțime = 16,5 cm.

II./22. FRAGMENT COLONETĂ

Fragmentul păstrează o parte din perimetrul fusului cilindric.

STARE DE CONSERVARE:

DATA: secolul al XIII-lea.

MATERIAL: gresie gălbuie.

DIMENSIUNI: diametrul fragmentului = 12,5 cm, înălțime = 19 cm, diametrul reconstituit al cilindrului = 15 cm.

II./23. FRAGMENT COLONETĂ ANGAJATĂ

Păstrează o parte din semicilindrul fusului cu un început de element de racordare.

STARE DE CONSERVARE:

DATA: secolul al XIII-lea.

MATERIAL: gresie gălbuie.

DIMENSIUNI: diametrul fragmentului = 10,5 cm, înălțime = 20,5 cm, diametrul reconstituit al fusului = 10 cm.

II./24. FRAGMENT COLONETĂ

Reprezintă aproximativ jumătate din cilindrul fusului. Baza intactă pe porțiunea păstrată.

STARE DE CONSERVARE:

DATA: secolul al XIII-lea.

MATERIAL: gresie gălbuie.

DIMENSIUNI: diametrul cilindrului = 15,2 cm, înălțime = 6 cm.

II./25. FRAGMENT COLONETĂ

Păstrează mai mult de jumătate din corpul cilindric al fusului.

STARE DE CONSERVARE: ciobitură pe porțiunea păstrată de cilindru.

DATARE: secolul al XIII-lea.

MATERIAL: gresie gălbuie.

DIMENSIUNI: diametrul cilindrului = 9,5 cm, înălțime = 6,5 cm.

II./26. FRAGMENT COLONETĂ

Păstrează o porțiune de cca $\frac{1}{4}$ din fusul cilindric.

STARE DE CONSERVARE:

DATARE: secolul al XIII-lea.

MATERIAL: gresie gălbuie.

DIMENSIUNI: diametrul fragmentului = 11 cm, înălțime = 6,5 cm, diametrul reconstituit al cilindrului = 15 cm.

II./27. FRAGMENT COLONETĂ ANGAJATĂ

Reprezintă o jumătate de cilindru cu o cavitate de-a lungul fusului în partea interioară, la mijloc, scobită în vederea fixării unei tije metalice. Fragmentul păstrează una din baze intactă.

STARE DE CONSERVARE:

DATARE: secolul al XIII-lea.

MATERIAL: gresie gălbuie.

DIMENSIUNI: diametrul semicilindrului = 11,5 cm, înălțime = 19,5 cm.

II./28. FRAGMENT COLONETĂ ANGAJATĂ

Elipsoidal în secțiune; partea din față, semielipsoidală, reprezentând fusul colonetei angajate, are suprafața șlefuită. Partea opusă a colonetei, angajată în zid, completează partea din față a elipsei cu o formă mai puțin regulată și cu suprafața nefinisată prin șlefuire. Baza păstrată.

STARE DE CONSERVARE: ciobituri pe suprafața finisată.

DATARE: secolul al XIII-lea.

MATERIAL: gresie gălbuie.

DIMENSIUNI: diametrul elipsei = 15,5 cm, înălțime = 20 cm, diametrul fusului = 11,5 cm.

II./29. FRAGMENT COLONETĂ

Reprezintă o parte din cilindru.

STARE DE CONSERVARE:

DATARE: secolul al XIII-lea.

MATERIAL: gresie gălbuie.

DIMENSIUNI: diametru fragment = 17,5 cm, înălțime = 3 cm, diametrul reconstituit al cilindrului = 22 cm.

II./30. FRAGMENT COLONETĂ

Fragment din perimetrul cilindrului.

STARE DE CONSERVARE:

DATARE: secolul al XIII-lea.

MATERIAL: gresie roșiatică.

DIMENSIUNI: diametru fragment = 9 cm, înălțime = 6.5 cm, diametrul reconstituit al cilindrului = 9 cm.

II./31. FRAGMENT COLONETĂ

Fragment din perimetrul cilindrului.

STARE DE CONSERVARE:

DATARE: secolul al XIII-lea.

MATERIAL: gresie gălbuie.

DIMENSIUNI: diametru fragment = 7.5 cm, înălțime = 13.5 cm, diametrul reconstituit al cilindrului = 9 cm.

II./32. FRAGMENT COLONETĂ

Fragment din perimetrul fusului cilindric.

DATARE: secolul al XIII-lea.

MATERIAL: gresie gălbuie.

DIMENSIUNI: diametru fragment = 8.5 cm, înălțime = 9.5 cm, diametrul reconstituit al cilindrului = 13 cm.

III./1. FRAGMENT CAPITEL (fig. 29)

Dacă am considera fragmentul aparținând unui capitel de colonetă angajată, după proporțiile definite de dimensiunea sa verticală doar o treime ar lipsi din corpul capitelului (având partea superioară și inferioară intacte pe porțiunea păstrată). În acest sens pledează nișa de racordare, de relativ mari dimensiuni, dreptunghiulară (?) în secțiune, ce străbate nucleul capitelului. Corpul lui, de forma unui sfert de sferă (?), este articulat cu caneluri ce se lărgesc, adâncindu-se totodată, spre partea superioară a piesei.

STARE DE CONSERVARE: cele două margini laterale rupte, lipsind o bucată mai mare din partea dreaptă a piesei.

DATARE: începutul (?) secolului al XIII-lea.

MATERIAL: gresie roșu-violacee.

DIMENSIUNI: diametru fragment = 13 cm, înălțime = 8 cm. Capitelul nu păstrează nici un element orizontal de articulare.

III./2-3. FRAGMENTE CAPITEL COLONETĂ ANGAJATĂ

Două fragmente de capitel (?) profilate la fel ca și cel de la poziția anterioară (III./1), cu caneluri, având dimensiuni reduse (de 6 x 7 și, respectiv, de 4 x 7 cm). Nici unul din cele trei fragmente nu se completează.

III./4. FRAGMENT VOLUTĂ CAPITEL (fig. 32b)

Reprezintă partea exterioară de sus a unei volute, de relativ mari dimensiuni după curbura, profilată cu caneluri ușor evazate înspre partea inferioară (dintre care se păstrează cinci, cu toate că laturile volutei sunt rupte).

STARE DE CONSERVARE:

DATARE: a doua jumătate a secolului al XII-lea (?).

MATERIAL: gresie gălbuie.

DIMENSIUNI: diametru fragment = 11 cm.

III./5. CROȘETĂ CAPITEL (fig. 30)

Capătul croșetei de formă elipsoidală este decorat cu trei rânduri de frunze polilobate suprapuse. Lobii frunzei de mai mari dimensiuni de la mijloc susțin corolar cei 6 lobi ai frunzei de mai mici dimensiuni plasată deasupra ei, iar în partea inferioară, rotunjită, a croșetei, fiecareia dintre acești lobi îi corespund câte doi. Frunzele polilobate, la rândul lor sunt surmontate de o frunză simplă, elipsoidală. Partea inferioară, dinspre capitel, a croșetei (arcuită) se îngustează, având ca principal element de articulare pedunculul gros al frunzei superioare. Croșeta are o curbura și pe orizontală.

STARE DE CONSERVARE: o bucată ruptă din profil.

DATA: începutul secolului al XIII-lea.

MATERIAL: gresie gălbuie cu granulație fină.

DIMENSIUNI: diametru fragment = 8 cm.

III./6. CROȘETĂ CAPITEL (fig. 33a)

Cele două frunze ale croșetei, indicate de cele două pețioluri proeminente (cu secțiuni dreptunghiulară) aflate în partea ei inferioară, se transformă terminal prin înșurubarea abia schițată a capetelor lor în două globuri, alăturate tangențial. Croșeta, văzută de sus, pare să fi fost lipită de colțul capitelului prin elementul, azi rupt parțial spre interior - o a treia frunză (?) -, care acoperă rostul dintre cele două globuri.

STARE DE CONSERVARE: un glob ciobit.

DATA: începutul secolului al XIII-lea.

MATERIAL: gresie cu granulație fină.

DIMENSIUNI: diametru fragment = 8,5 cm, înălțime = 8 cm.

III./7. FRAGMENT (CROȘETĂ) CAPITEL (fig. 31/a.b)

Reprezintă colțul unui capitel, decorat cu trei rânduri de frunze palmate, suprapuse, cu dimensiuni succesiv reduse. Frunza din rândul de sus, ca și cum s-ar compune din două semipalmate alăturate, are două capete înșurubate în sens opus, unite între ele spre exterior. Privită de jos, ultima frunză acoperă parțial croșeta de relativ mici dimensiuni. Pedunculii proeminenți ai fiecărui lob de frunză ritmează suprafețele acestora.

STARE DE CONSERVARE: se păstrează aproximativ jumătate din lungimea frunzelor: croșeta ciobită într-o parte.

DATA: începutul secolului al XIII-lea.

MATERIAL: gresie gălbuie cu granulație fină: în partea superioară a piesei urme de mortar.

DIMENSIUNI: diametrul fragmentului = 13 cm, înălțime = 11 cm.

III./8. VOLUTĂ CAPITEL (fig. 32a)

Văzută din față, voluta este sculptată cu două helixuri proeminente, având curbele interioare avansate treptat cu o muchie progresiv accentuată.

STARE DE CONSERVARE: în partea inferioară și sus rupturi.

DATA: începutul secolului al XIII-lea.

MATERIAL: gresie gălbuie cu granulație fină.

DIMENSIUNI: diametru fragment = 9,5 cm.

III./9. FRAGMENT VOLUTĂ CAPITEL

Reprezintă helixul de pe o latură a volutei cu relief relativ pronunțat. Rupturile de la margini nu permit aprecierea exactă a funcției originare - nu este exclus să reprezinte un fragment de croșetă.

STARE DE CONSERVARE:

DATARE: secolul al XIII-lea.

MATERIAL: gresie gălbuie.

DIMENSIUNI: diametru fragment = 5.5 cm.

III./10. FRAGMENT CROȘETĂ (fig. 34/a.b)

În partea superioară profilată cu o frunză cu lobi alungiți și peduncul reliefat, lățit substanțial la bază. Decorul variat al croșetei se structurează pe cele două laturi prin câte două volute, curbate în sens opus. Cea pornită dinspre baza croșetei, cu helixul adâncit, se raportează prin traseul ei la curbura fragmentului. Voluta ușor reliefată, pornită din partea superioară, de sub un lob al frunzei, articulează în diagonală, cu tija ei energetic trasată, suprafața rotunjită a laturii.

STARE DE CONSERVARE: o bucată din capătul croșetei și cca jumătate dintr-o latură rupte.

DATARE: începutul secolului al XIII-lea.

MATERIAL: gresie fină, gălbuie, cu granulație mică.

DIMENSIUNI: diametru fragment = 8 cm.

III./11. CROȘETĂ (FRAGMENT) (fig. 33b)

Privit de jos, croșeta este profilată cu un element median, ca și un pețiol gros, lățit la bază, care devine element de distanțare în partea superioară între cele două globuri nearticulate, indicând capete de frunze înșurubate.

STARE DE CONSERVARE: partea superioară și spatele rupte.

DATARE: secolul al XIII-lea.

MATERIAL: gresie gălbuie cu bucăți de pietricele.

DIMENSIUNI: diametrul fragmentului = 8 cm.

III./12. FRAGMENT CROȘETĂ (fig. 35)

Câte două globuri suprapuse, reprezentând capete înșurubate de frunze, plasate spre laturile croșetei, legate între ele printr-un element de profil, rotunjit, cu traseu semicircular.

STARE DE CONSERVARE: unul din globuri rupt.

DATARE: secolul al XIII-lea.

MATERIAL: gresie gălbuie.

DIMENSIUNI: diametru fragment = 8,5 cm.

III./13. FRAGMENT CROȘETĂ (?)

Element globular masiv, în partea de jos rupt, indicând prin striuri neregulate o frunză recurbată cu capătul despicat. Cele două terminații astfel obținute, lipite de corpul croșetei, se curbează în sens opus. Nu este exclus ca piesa, cu suprafața neșlefuită, grunjoasă, parcă anume lăsată, ca striurile de la baza și capătul frunzei să fie prin contrast mai evidente, să fi avut funcția de ghiară.

STARE DE CONSERVARE: capătul despicat al frunzei rupt.

DATARE: secolul al XII-lea (?)

MATERIAL: gresie gălbuie, calcaroasă (?)

DIMENSIUNI: diametru fragment = 10 cm.

III./14. FRAGMENT CAPITEL DIN PRESUPUSUL SARCOFAG (fig. 33c)

Reprezintă cca jumătate din partea terminală a unei croșete cu urme ale helixului pe cele două laturi. Sus, la începutul curburii, se păstrează o parte din peduncul.

STARE DE CONSERVARE: profilul ros. DATARE: secolul al XIII-lea.

MATERIAL: gresie gălbuie.

DIMENSIUNI: diametrul maxim = 9 cm.

IV./1. FRAGMENT ANCADRAMENT FEREASTRĂ (?)

Păstrând una din laturile de racordare la zid, fragmentul este profilat la colțul interior al ancadramentului cu un tor, încadrat pe o parte de o cavetă (?) și o baghetă dreptunghiulară în secțiune (înscrise pe o diagonală în raport cu latura de racordare), iar pe cealaltă cu o scotie.

STARE DE CONSERVARE: baza păstrată (prelucrată); rupte: una din laturile de racordare și o porțiune din profil.

DATARE: secolul al XIII-lea.

MATERIAL: gresie gălbuie.

DIMENSIUNI: lățime maximă = 17 cm, înălțime maximă = 15 cm, diametru tor = 6.5 cm.

LOC DE PĂSTRARE: Pecica, casa nr. 509.

IV./2. FRAGMENT ANCADRAMENT FEREASTRĂ (?)

Cele trei bucăți care se completează în prelungire compunând fragmentul indică același profil ca la poziția anterioară păstrând torul și o porțiune din scotie, având dimensiuni ușor diferite în raport cu fragmentul precedent.

STARE DE CONSERVARE: nu se păstrează nici o latură de racordare la zid.

DATARE: secolul al XIII-lea.

MATERIAL: gresie gălbuie, poroasă.

DIMENSIUNI: diametru maxim fragment = 13 cm, diametru tor = 6 cm, înălțime totală = 11.5 cm.

IV./3. FRAGMENT ANCADRAMENT FEREASTRĂ (?)

Profilat la fel cu fragmentul de la IV./1. păstrând doar torul cu cele două planuri oblice care îl încadrează (cel de jos ușor arcuit, al doilea având secțiune dreptunghiulară).

STARE DE CONSERVARE: păstrează una din laturile de racordare și baza pentru porțiunea existentă de profil.

MATERIAL: gresie roșu-violacee.

DIMENSIUNI: lățime maximă = 9 cm, înălțime maximă = 15 cm, diametru tor = 6,5 cm.

IV./4. FRAGMENT ANCADRAMENT FEREASTRĂ (?)

Reprezintă o variantă a decorului întâlnit la poziția IV./1; aceleași elemente de profil, succedându-se în aceeași ordine dar în unghiuri diferite față de prima, după cum întregul profil pare să se fi racordat în altă poziție la unghiul zidului.

STARE DE CONSERVARE: păstrează un început de latură de racordare (?) și una din baze.

DATARE: secolul al XIII-lea.

MATERIAL: gresie roșu-violacee.

DIMENSIUNI: lățime maximă = 14,5 cm, înălțime maximă = 16 cm, diametru tor = 6 cm.

IV./5. FRAGMENTE PROFIL DE TOR

Trei fragmente de profil de tor rupte din diferite ancadramente.

MATERIAL: gresie roșu-violacee.

DIMENSIUNI: diametrul fiecărui fragment = 6 cm, fără să se potrivească unul la altul.

IV./6. FRAGMENTE PROFIL DE TOR

Șase fragmente de diferite lungimi din profilul de ancadrament de fereastră, nu se potrivesc unul la altul.

MATERIAL: gresie roșu-violacee (două fragmente sunt profilate din câte o bucată de gresie pe jumătate gălbuie și pe jumătate violacee).

DIMENSIUNI: diametru = cca 4,5 cm.

IV./7. FRAGMENTE PROFIL DE TOR

Două fragmente ce nu se potrivesc. MATERIAL: gresie gălbuie.

DIMENSIUNI: diametrul semicilindrului = cca 4 - 4,5 cm.

IV./8. FRAGMENT ANCADRAMENT FEREASTRĂ (?)

Reprezintă, probabil, tot o variantă a decorului de la poziția IV./1, păstrând o latură perpendiculară pe una din cele două de racordare, profilată cu plan oblic și tor la colț, care la rândul lui se leagă direct de scotie (?).

STARE DE CONSERVARE: torul rupt până la baza lui, precum și colțul dintre latura de racordare și cea profilată cu tor.

DATA: secolul al XIII-lea.

MATERIAL: gresie roșu-violacee.

DIMENSIUNI: lățime maximă = 13 cm, înălțime maximă = 13,5 cm, diametrul probabil al torului = 4,5 cm.

IV./9. FRAGMENT ANCADRAMENT FEREASTRĂ (?)

Profilat la fel ca și fragmentul de la poziția 8, însă componentele decorului acestuia sunt de mai mari dimensiuni.

STARE DE CONSERVARE: o latură profilată păstrată integral, iar alte două (una profilată, una de racordare) la fel ca și baza, parțial.

DATA: secolul al XIII-lea. MATERIAL: gresie gălbuie.

DIMENSIUNI: lățime maximă = 17,5 cm, grosime = 11,5 cm, înălțime maximă = 28 cm.

IV./10. FRAGMENT ANCADRAMENT FEREASTRĂ (?)

Păstrează profilul de tor la colț, încadrat, de o parte, de un element arcuit în secțiune, racordându-se direct la scotie, în cealaltă.

STARE DE CONSERVARE: o porțiune dintr-o latură de racordare păstrată, precum și baza.

DATA: secolul al XIII-lea.

MATERIAL: gresie roșiatică.

DIMENSIUNI: lățime maximă = 10 cm, înălțime maximă = 19 cm, diametru tor = 5,5 cm.

IV./11. FRAGMENT ANCADRAMENT FEREASTRĂ (?)

Păstrează un profil de tor încadrat de două începuturi de elemente arcuite în secțiune.

STARE DE CONSERVARE: una din baze păstrată.

DATARE: secolul al XIII-lea.

MATERIAL: gresie roșiatică.

DIMENSIUNI: diametru fragment = 10,5 cm, înălțime maximă = 7,5 cm, diametru tor = 6,5 cm.

IV./12. FRAGMENT ANCADRAMENT FEREASTRĂ (?)

Repetă profilul de la poziția nr. 4, însă având dimensiuni și unghiuri diferite.

STARE DE CONSERVARE:

DATARE: secolul al XIII-lea.

MATERIAL: gresie roșiatică.

DIMENSIUNI: înălțime maximă = 13 cm, diametru tor = 5,5 cm.

IV./13-14. FRAGMENTE ANCADRAMENT FEREASTRĂ (?)

Două fragmente la fel profilate ca cel de la poziția nr. 12 fără să se potrivească între ele.

STARE DE CONSERVARE:

DATARE: secolul al XIII-lea.

MATERIAL: gresie.

DIMENSIUNI: a) înălțime maximă = 9,5 cm; b) înălțime maximă = 12 cm.

IV./15. FRAGMENT ANCADRAMENT FEREASTRĂ (?)

Ancadramentul este profilat, la colțul opus laturii de racordare păstrate, cu un element trapezoidal în secțiune, încadrat de un plan oblic și respectiv de o pornire de profil a cărui arcuire pe porțiunea conservată pare a indica o cavetă.

STARE DE CONSERVARE: una din baze păstrată.

DATARE: secolul al XIII-lea (?).

MATERIAL: gresie gălbuie, poroasă.

DIMENSIUNI: înălțime maximă = 15 cm, lățime maximă = 4,8 cm, grosime = 6 cm.

IV./16. FRAGMENT ANCADRAMENT

Reprezentând unul din colțurile unui ancadrament, probabil dreptunghiular, fragmentul este profilat marginal cu o bandă plată constituindu-se într-un cadru de la nivelul căruia se adâncesc cele două profile drepte care îi urmează: unul triunghiular în secțiune altul semicircular. Toate aceste elemente de profil se frâng în 90° la colțul păstrat al piesei.

STARE DE CONSERVARE: suprafața foarte roasă nu permite reconstituirea certă a profilului.

DATARE: secolul al XII-lea (?).

MATERIAL: gresie gălbuie, poroasă.

DIMENSIUNI: lungime maximă = 14 cm, lățime maximă = 5,5 cm, grosime maximă = 8 cm.

IV./17. FRAGMENT ANCADRAMENT(?)

Reprezintă un tor, cu secțiune semicirculară, în partea de jos cu un început de profil în plan oblic.

STARE DE CONSERVARE:

DATARE:

MATERIAL: gresie.

DIMENSIUNI: lățime maximă = 9 cm, înălțime maximă = 15 cm, diametru tor = 6,5 cm.

V./1. FRAGMENT CUTĂ VEȘMÂNT (?)

Fragment de formă neregulată având două cute lineare (dreptunghiulare în secțiune), ușor evazate, scoase pronunțat în relief, între ele formându-se caneluri de lățime și de adâncime inegală cu secțiunile aproximativ semicirculare.

STARE DE CONSERVARE: spatele complet rupt.

DATA: secolul al XIII-lea (?).

MATERIAL: gresie gălbuie.

DIMENSIUNI: diametru fragment = 10,5 cm, înălțime maximă = 6 cm.

V./2. FRAGMENT CUTĂ VEȘMÂNT (?)

Între două planuri oblice, ușor răsucite, se înalță o cută tubulară, evazată vag spre bază.

STARE DE CONSERVARE: păstrează baza șlefuită.

DATA: secolul al XIII-lea.

MATERIAL: gresie gălbuie.

DIMENSIUNI: diametru maxim al bazei = 8,5 cm, înălțime maximă = 14 cm.

V./3. FRAGMENT CUTĂ VEȘMÂNT (?)

Cută tubulară, în planul secund, spre bază, mărginită pe verticală de o ieșitură curbă. Corpul cilindric al cutiei se lărgeste ușor spre bază.

STARE DE CONSERVARE:

DATA: secolul al XIII-lea (?).

MATERIAL: gresie roșu-violacee.

DIMENSIUNI: înălțime maximă = 12 cm, diametru cută = 5,5/6 cm.

V./4. FRAGMENT CUTĂ VEȘMÂNT (?)

Fragment cută tubulară, ușor evazată, ce se pierde în stânga într-un plan oblic, iar la dreapta este mărginită de un început de plan ce se racordează într-un unghi de 45° la cuta propriu-zisă.

STARE DE CONSERVARE: rupturi pe suprafața profilată.

DATA: secolul al XIII-lea (?).

MATERIAL: gresie gălbuie cu granulație fină.

DIMENSIUNI: diametrul cutei = 5,2 cm / 6 cm, înălțime maximă = 12,5 cm.

V./5. FRAGMENT CUTĂ VEȘMÂNT (?)

Repetă profilul cutei de la poziția nr. 4.

MATERIAL: gresie gălbuie.

DIMENSIUNI: diametrul cutei = 5.1 cm / 5.5 cm, înălțime = 11 cm.

V./6. FRAGMENT CUTĂ VEȘMÂNT (?) (fig. 39)

Păstrează două fragmente de „cute tubulare”, alipite, sugerând atât prin evazarea lor în direcții opuse, cât și prin redarea detașată a uneia dintre ele (indicată de șlefuirea aproape integrală a suprafeței acesteia, reprezentând cca 2/3 din circumferință), proveniența fragmentului dintr-una din marginile, sau din partea de jos a veșmântului respectiv.

STARE DE CONSERVARE: alături de cele două fragmente de cute, la stânga se mai păstrează începutul unui alt profil, probabil al unei noi cute.

DATARE: secolul al XIII-lea (?).

MATERIAL: gresie gălbuie (cu mică?).

DIMENSIUNI: diametru = 10 cm.

V./7. FRAGMENT CUTĂ VEȘMÂNT (?)

Fragment cută tubulară, provenind probabil din partea dinspre talie a veșmântului respectiv, după cum pare să indice curbura ei pe verticală (în zona pântecului?), ce se termină în partea superioară cu un mic ieșind, în poziție orizontală, marcând poate linia taliei. Pornirea cutei a doua, atașată la dreapta, fiind foarte roasă, nu este relevantă. În partea inferioară, curbura cutei analizate tinde să se piardă, să se îndrepte în raport cu verticala piesei.

STARE DE CONSERVARE: în spate complet rupt.

DATARE: secolul al XIII-lea.

MATERIAL: gresie cărămizie.

DIMENSIUNI: înălțime maximă = 16.8 cm, lățimea maximă a cutei = 6 cm.

V./8. FRAGMENT CUTĂ VEȘMÂNT (?)

Cută tubulară, ușor răsucită.

MATERIAL: gresie roșu-violacee.

DIMENSIUNI: înălțime maximă = 7.5 cm.

VI./1. FRAGMENT COLȚ ARHITRAVĂ (?)

Reprezintă un colț de arhitravă (?), articulată în partea inferioară cu un element semiovoidal în secțiune, urmat, prin intermediul unui segment de sfert de cilindru, de o scotie aplatizată. Posibil ca elementul superior de profil să fi fost semicircular - ruptura de la capătul lui de sus nepermițând aprecierea lui exactă.

STARE DE CONSERVARE: rupt la bază, sus și la spate.

DATARE: secolul al XIV-lea (?).

MATERIAL: gresie roșu-violacee.

DIMENSIUNI: înălțime maximă = 9.5 cm, lățime maximă: a) = 8.5 cm. b) - 3.5 cm, grosime maximă = 11 cm.

VI./2. FRAGMENT ARHITRAVĂ

Profilat în partea de jos cu un element care pe porțiunea păstrată are curbura unui sfert de cerc, susținând componenta articulației de forma unui sfert de cilindru - ieșită astfel în pinten, încadrat în partea superioară de începutul unui plan vertical. Acesta din urmă are punctul de pornire în același ax cu cel al profilului de jos.

STARE DE CONSERVARE: baza, partea superioară și spatele rupte.

DATARE: începutul secolului al XIII-lea.

MATERIAL: gresie roșu-violacee.

DIMENSIUNI: lungime = 14 cm, lățime = 12 cm, înălțime = 9,5 cm.

VI./3. FRAGMENT ARHITRAVĂ(?)

Profilat cu un plan oblic, ușor arcuit spre bază, suprapus de un tor (o mulură cu secțiune semicirculară). Nu este exclusă funcția de ancadrament.

STARE DE CONSERVARE: jos, sus și în spate rupt.

DATA: secolul al XIII-lea.

MATERIAL: gresie roșu-violacee.

DIMENSIUNI: lungime maximă = 9,5 cm, lățime maximă = 10,5 cm, înălțime = 7 cm.

VI./4. FRAGMENT ARHITRAVĂ (?)

Profilat simplu, cu un început de arcuire (o cavetă ?), sub un plan vertical îngust, indicând poate similitudini cu profilele de la poziția nr. IV./1 și IV./10. Prin urmare, fragmentul ar putea proveni dintr-un ancadrament de fereastră.

STARE DE CONSERVARE: păstrează o porțiune dintr-una din laturile de racordare.

DATA: secolul al XIII-lea (?).

MATERIAL: gresie roșu-violacee.

DIMENSIUNI: diametru fragment = 10 cm, lungime maximă = 10 cm.

VI./5. FRAGMENT COLȚ DE ARHITRAVĂ (?)

Profilat cu un tor deasupra unui segment de cerc, în partea superioară colțul incizat al unui dreptunghi.

STARE DE CONSERVARE: profilul aproape în întregime acoperit cu mortar.

DATA: secolul al XIII-lea (?).

MATERIAL: gresie gălbuie.

DIMENSIUNI: lungime maximă = 10 cm, lățime maximă = 9,5 cm, înălțime maximă = 7 cm.

VI./6. FRAGMENT ARHITRAVĂ

De formă paralelipipedică, având una din laturi profilată - de jos în sus - cu un tor (?) azi rupt și ciobit, urmat de un segment de cerc cu trecere lină în profilul torului marginal de sus, care la rândul lui, este delimitat de câmpul din partea superioară printr-o linie incizată cu secțiune triunghiulară. Latura dreaptă a piesei, cât se păstrează, este șlefuită. Torul (păstrat) sus, aplatizat. **STARE DE CONSERVARE:** suprafața bazei, a laturii din stânga și a celei dorsale rupte; ciobituri, rupturi pe profil.

DATA: începutul secolului al XIII-lea.

MATERIAL: gresie gălbuie.

DIMENSIUNI: lățime maximă = 43 cm, grosime maximă = 36 cm, înălțime = 15 cm, diametru tor = 4,5 cm.

VI./7. FRAGMENT ARHITRAVĂ (?)

Profilat la un colț cu un tor, încadrat de un plan oblic într-o parte și de un segment de cerc, în cealaltă parte (scotie), a cărui curbura decupează o parte din baza torului. Poate fi și ancadrament de fereastră.

DATA: secolul al XIII-lea.

STARE DE CONSERVARE: nu păstrează nici o latură de racordare.

MATERIAL: gresie roșiatică.

DIMENSIUNI: înălțime maximă = 13 cm, lățime maximă = 11,5 cm.

VI./8. FRAGMENT ANCADRAMENT

Profilat la fel ca și cel de la poziția anterioară (VI.7), fragmentul păstrează începutul unei laturi de racordare indicând un ancadrament.

STARE DE CONSERVARE:

DATA: secolul al XIII-lea.

MATERIAL: gresie roșiatică.

DIMENSIUNI: grosime = 9 cm, lățime maximă = 11,5 cm.

VI./9. FRAGMENT ANCADRAMENT

Păstrează curbura de la bază a unui ancadrament.

STARE DE CONSERVARE: există o porțiune din bază.

DATA: secolul al XIII-lea (?).

MATERIAL: gresie roșiatică.

DIMENSIUNI: lățime maximă = 11 cm, înălțime maximă = 16,5 cm.

VI./10. FRAGMENT ANCADRAMENT

Păstrează o parte din bază împreună cu un profil în plan oblic, ușor arcuit spre partea superioară. STARE DE CONSERVARE:

DATA: secolul al XIII-lea (?).

MATERIAL: gresie gălbuie.

DIMENSIUNI: lățime maximă = 9,5 cm, înălțime maximă = 9,5 cm.

VI./11. (FRAGMENT) ARHITRAVĂ (fig. 38)

Între cele două planuri dreptunghiulare, de diferite dimensiuni, ce o delimitează jos și sus, arhitrava este profilată pe o latură lungă și pe una scurtă. Compus din câte două baghete semicirculare în secțiune - cu diametre diferite - ce intercalează un element cu o arcuire relativ largă, semielipsoidală în secțiune, profilul este structurat, de fapt, din două unități, care evidențiază prin mijloace plastice cele două planuri orizontale ale arhitravei (celui inferior, cu dreptunghiul de dimensiuni mai mici, corespunzându-i bagheta mai îngustă). La bază, câmpul este delimitat pe laturile profilate cu două linii incizate (cu secțiune triunghiulară) în cazul celei scurte și cu o linie în cazul laturii lungi precum și la cea din stânga, neprofilată, de racordare la zid. Ruptura din spate, înlăturând și colțul dintre cele două laturi neprofilate, nu permite stabilirea modalității de amplasare a arhitravei.

STARE DE CONSERVARE: mortar pe profil, indicând re folosirea piesei ca material de construcție.

Două laturi rupte.

DATA: secolul al XIII-lea (începutul ?).

MATERIAL: gresie gălbuie.

DIMENSIUNI: sus = 40,5 x 20 cm, jos = 24,5 x 13 cm, înălțime = 12,5 cm.

VI./12. FRAGMENT ARHITRAVĂ (?)

Fragmentul reprezintă un element terminal, compus dintr-o scotie (?) decupată din corpul unui semicilindru, situat, probabil deasupra ei.

STARE DE CONSERVARE: ruptură în spate și la bază.

DATA: sfârșitul secolului al XII-lea (?). Dată stabilită provizoriu, pe baza apartenenței fragmentului la grupul pieselor romanice.

MATERIAL: gresie gălbuie.

DIMENSIUNI: diametru semicilindru = 15 cm, raza segmentului de cerc = 3.5 cm, diametru fragment = 16 cm.

VI./13. FRAGMENT ARHITRAVĂ (?)

Reprezintă un colț de arhitravă (?), profilată jos cu un tor aplatizat urmat pe verticală de un element cu largă arcuire (segment de cerc în secțiune). Profil identic pe ambele laturi păstrate. În partea inferioară a arhitravei, la bază, câmpul este delimitat prin incizarea unei linii, marcând totodată marginea interioară a torului. La colț profilele laturilor se întâlnesc în muchie.

STARE DE CONSERVARE: cu excepția colțului de jos toate laturile rupte.

DATARE: secolul al XIII-lea.

MATERIAL: gresie parțial roșiatică, parțial gălbuie.

DIMENSIUNI: lățime a) = 10 cm, b) = 13,5 cm, înălțime = 8,5 cm.

VI./14. FRAGMENT ANCADRAMENT (?)

Profilat pe o latură cu plan oblic cu trecere lină, fără cezură spre bagheta de la margine, din partea superioară, semicirculară în secțiune, urmată pe orizontală de un câmp delimitat de un șanț triunghiular în secțiune. Piesa, păstrând trei laturi parțial, este profilată doar pe o latură verticală și cea orizontală.

STARE DE CONSERVARE: la bază și în spate precum și la o latură, rupturi.

DATARE: secolul al XIII-lea (?).

MATERIAL: gresie poroasă, gălbuie.

DIMENSIUNI: lățime maximă = 9,5 cm, grosime maximă = 9 cm, înălțime maximă = 10 cm.

VI./15-16. FRAGMENTE ANCADRAMENT

Două fragmente la fel profilate ca și cel de la poziția nr. 14, având dimensiunile componentelor articulare puțin diferite.

STARE DE CONSERVARE: a) păstrează parțial două laturi profilate și una șlefuită; b) păstrează doar torul de la margine cu începutul planului oblic.

DATARE: secolul al XIII-lea (?).

MATERIAL: gresie roșiatică.

DIMENSIUNI: a) lățime maximă = 6.5 cm, înălțime maximă = 7.5 cm, b) lățime maximă = 8 cm, înălțime maximă = 5.5 cm.

VI./17. SEGMENT NERVURĂ (fig. 49/a,b)

În secțiune transversală segmentul este compus din două părți de înălțimi aproximativ egale, reprezentând elementul dreptunghiular de încastrare și nervura propriu-zisă. Corpul prismatic de încastrare este prevăzut dorsal cu un ieșind decroșat cu laturi concave, situat în axa profilului. Profilul nervurii este structurat din câte o cavetă la margini, intercalând prin câte o baghetă un tor cu muchie în axa mediană. Nervura a fost descoperită în miezul pilonului de pe plajă refolosită ca material de construcție, în urma ruperii unei porțiuni de zidărie din corpul acestuia, cauzată de o viitură de pe Mureș.

STARE DE CONSERVARE: ciobituri pe suprafața profilului, rupturi în spate, un colț al

elementului de încastrare lipsă.

DATA: începutul secolului al XIII-lea.

MATERIAL: gresie gălbuie.

DIMENSIUNI: înălțime = 30 cm, lățime = 23 cm, grosime = 26 cm, înălțime profil = 15,5 cm.

VII./1. FRAGMENT PLACĂ „MARMURĂ ROȘIE” (fig. 40)

Fragment de placă, șlefuită pe cele două laturi orizontale. Proveniență posibilă: lepede de mormânt, din mensa unui altar, sau placă dintr-un sarcofag.

STARE DE CONSERVARE: ruptură pe toate laturile verticale ale fragmentului; se păstrează și un fragment desprins din placă.

DATA: secolul al XIII-lea (?).

MATERIAL: așa-zisă marmură roșie, folosită cu precădere pentru lespezi și monumente funerare, precum și în cazul unor portaluri somptuoase din secolele XII-XIII.

DIMENSIUNI: diametru fragment = 21 cm, înălțime = 12,5 cm.

VII./2. FRAGMENT PLACĂ „MARMURĂ ROȘIE”

Provenind probabil din placa de la poziția nr. VII./1, fragmentul păstrează doar una din laturile orizontale, șlefuită.

STARE DE CONSERVARE: acoperită parțial cu peliculă neagră.

DATA:

MATERIAL: „marmură roșie”

DIMENSIUNI: lățime maximă = 12 cm, înălțime maximă = 8 cm.

VII./3. FRAGMENTE „MARMURĂ ROȘIE”

Patru fragmente de diferite dimensiuni, fără urme de prelucrare.

STARE DE CONSERVARE: suprafața ondulată a fragmentelor ca rezultat al modificării pietrei la temperatură înaltă pare să indice un incendiu (?).

VII./4. FRAGMENT PLACĂ (?) „MARMURĂ ROȘIE” (fig. 41)

De formă neregulată, cu o latură șlefuită.

DIMENSIUNI: diametru fragment = 10 cm, înălțime maximă = 6 cm.

VII./5. FRAGMENT PROFILAT „MARMURĂ ROȘIE”

De formă neregulată, într-o parte cu o curbă șlefuită. DIMENSIUNI: diametru fragment = 8 cm.

VII./6. FRAGMENT PLACĂ DE PAVIMENT „MARMURĂ ROȘIE”

Prelucrată cu efect de martelare, având o bordură lată de 0,6 cm, șlefuită.

STARE DE CONSERVARE: atât în lățime cât și în lungime ruptă.

DIMENSIUNI: lungime maximă = 16,2 cm, lățime maximă = 13,4 cm, grosime = 2,7 cm.

VII./7. FRAGMENT PLACĂ (?) „MARMURĂ ROȘIE”

O latură prelucrată cu buciarda.

DIMENSIUNI: lățime maximă = 10 cm, lungime maximă = 19 cm, grosime = 8 cm.

VII./8. FRAGMENT PLACĂ (?) „MARMURĂ ROȘIE”

Una din laturi prelucrată cu martela pornind de la suprafața ei netezită.

STARE DE CONSERVARE: nici o latură nu se păstrează integral.

DIMENSIUNI: lungime maximă = 14 cm; lățime maximă = 10 cm; grosime maximă = 6,3 cm.

VII./9. FRAGMENT PLACĂ (?) „MARMURĂ ROȘIE”

Una din laturi prelucrată cu buciarda.

STARE DE CONSERVARE: nici o latură nu se păstrează integral.

DIMENSIUNI: lungime maximă = 16 cm, lățime maximă = 10 cm, grosime maximă = 4 cm.

VII./10. FRAGMENT LESPEDE DE MORMÂNT (?) (fig. 42)

Una din laturile piesei, de formă neregulată din cauza rupturilor, este șlefuită și păstrează piciorul unei litere „V” (?), având deasupra un punct plasat dezaxat, spre dreapta, în raport cu verticala piciorului. Tipul de literă este întâlnit atât în prima jumătate a secolului al XIII-lea, cât și la capitala umanistă, începând cu mijlocul secolului al XV-lea. Litera este săpată îngrijit, având secțiunea transversală triunghiulară.

STARE DE CONSERVARE: exceptând suprafața ce păstrează fragmentul de literă, nu există nici un indiciu, din cauza rupturilor, pentru stabilirea grosimii piesei.

DATA: secolul al XIII-lea (?).

MATERIAL: „marmură roșie”.

DIMENSIUNI: diametru fragment = 7,5 cm, înălțime literă = 2 cm.

VII./11. GHIARĂ DE LEU (?) (fig.43)

Fragmentul de postament susține un antepicior tridigitat, de relativ mari dimensiuni, aparținând - probabil - unui leu, cu ghiara de mijloc plasată deasupra colțului de soclu. Însă această situație a ghiarelor pe colțul suportului nu concordă cu poziția obișnuită (a labelor paralele) în cazul leilor culcați, ce străjuiesc nu odată portaluri romanice. Unghiul de racordare al oaselor metatarsiene, indicat de un mic fragment al acestora, sugerează poziția aproape verticală a picioarelor. Prin urmare, felina trebuia să fi fost reprezentată în poziție așezată, sprijinindu-se cu picioarele întinse pe labele din față, ușor îndepărtate. Muchiile postamentului sunt teșite. Expresivitatea, plastică a modelării ghiarelor (din cele câte trei falange, câte una substituită de ghiara propriu-zisă, devenind astfel supradimensionată) plasează acest fragment în rândul sculpturilor romanice de excepție.

STARE DE CONSERVARE: din postament se păstrează doar un fragment triunghiular de colț; urmele de mortar de pe suprafața profilului indică refolosirea fragmentului drept material de construcție. Peliculă neagră pe toată suprafața.

DATA: sfârșitul secolului al XII-lea - începutul secolului al XIII-lea (?).

MATERIAL: gresie gălbuie.

DIMENSIUNI: înălțime totală = 15,5 cm, înălțime postament = 8,5 cm.

VII./12. FRAGMENT POSTAMENT

Reprezintă colțul unui postament cu muchiile teșite. În partea superioară, la distanță egală de la margini, păstrează o ridicătură, de formă neregulată, produsă de ruperea elementului (reprezentării ?), pentru care servea drept suport. Muchia este teșită cu o lățime de 1 cm, la fel ca și la postamentul ghiarei, înălțimea lui însă este mai mică cu 1 cm.

STARE DE CONSERVARE:

DATA: secolul al XIII-lea (?), prin analogie cu postamentul pe care se află ghiara.

DIMENSIUNI: înălțime totală = 7,5 cm.

VII./13. FRAGMENT POSTAMENT (?)

Fragmentul păstrează colțul și una din laturile postamentului (?), articulat printr-o cezură cu secțiune triunghiulară, plasată pe orizontală la distanța de 8 cm de la bază (ca și cum două postamente ar fi lipite între ele de-a lungul muchiilor lor teșite pe orizontală). Înălțimea postamentului până la muchia teșită este egală cu cea a soclului care susține ghiara (poziția nr. VII./11).

STARE DE CONSERVARE: rupt pe trei laturi și sus.

DATARE: secolul al XIII-lea (?), prin analogie cu postamentul de la poziția nr. VII./11.

MATERIAL: gresie în parte violacee, în parte gălbuie.

DIMENSIUNI: lățime latură intactă = 15 cm, înălțime fragment = 12,5 cm, lățimea teșiturii = 1,5 cm.

VII./14. FRAGMENT SCULPTURĂ FIGURATIVĂ (?) (fig. 39a)

Fragmentul reprezintă, foarte probabil, o porțiune din piciorul drept al unei figuri umane, cu membrele inferioare în flexiune, orientate lateral, unind cu genunchii cele două componente ale unui capitel geminat (conform capitelului geminat de la Alba Iulia, publicat de V. Vătășianu, în *Istoria artei*, pag. 57m fig. 47). În cazul adevăririi ipotezei noastre, dimensiunile reduse ale fragmentului, ar susține proveniența capitelului de la o fereastră geminată. Ipoteza noastră privind funcția fragmentului de la Mănăstirea lui Ahtum pare a fi susținută și de modelarea piesei, care este articulată doar în față.

STARE DE CONSERVARE: păstrează, aproximativ, jumătatea gambei și două treimi din pulpa piciorului; ruptura din spate menține urme ale racordării.

DATARE: secolul al XIII-lea.

MATERIAL: gresie gălbuie, micăsată (?).

DIMENSIUNI: înălțime maximă = 10 cm, lățime maximă = 8 cm.

VII./18. ELEMENT DECOR TERMINAL (?)

Poliedru cu toate laturile în formă de triunghi aproximativ echilateral, sus teșit.

MATERIAL: gresie roșu-violacee.

DIMENSIUNI: la bază = 8 x 9 x 9,5 cm.

VII./19. FLEURON

De forma unei frunze trilobate, redată într-un singur plan, cei doi lobi laterali decupați la bază pe un traseu semicircular. Modelat pe ambele laturi: în față printr-o trecere lină spre reliefarea câmpului, delimitat la fiecare lob în formă de frunză: în spate cu aceeași reliefare. Însă fără delimitarea câmpului central. Cele două laturi se întâlnesc în muchie.

STARE DE CONSERVARE: rupt la mijloc, pe verticală, se păstrează doar partea din dreapta.

DATARE: secolul al XIV-lea (?).

MATERIAL: gresie roșu-violacee.

DIMENSIUNI: înălțime maximă = 13 cm, grosime = 4,5 cm.

VII./20. FRAGMENT PLACĂ

Fragment de formă neregulată, șlefuit pe o parte.

MATERIAL: travertin.

DIMENSIUNI: lungime maximă = 16 cm, lățime maximă = 9 cm.

VII./21. FRAGMENT PLACĂ (?)

Fragment de formă neregulată datorată rupturilor, șlefuit pe ambele fețe.

MATERIAL: gresie fină, gălbuie.

DIMENSIUNI: diametru maxim = 9 cm, grosime = 9,5 cm.

VIII./1. FRAGMENT CONTRAFORT (?)

Reprezintă probabil partea terminală a unui contrafort cu corp prismatic, vag înclinat spre spate (datorită unghiului de 85° pe care îl formează latura din față cu baza), încheiat în partea superioară ca și cum ar avea un acoperiș în două ape. Acesta din urmă este format de laturile din față și din spate, care, după ce se frâng la diferite înălțimi și în diferite unghiuri (cel din față cu 135°), se întâlnesc în unghi de 85°, într-o muchie situată transversal. Unghiul respectiv generează câte un fronton triunghiular dezaxat în cazul colateralelor. Baza și laterala din stânga, sunt lucrate cu buciarda, șpițul și dalta îngustă, celelalte suprafețe sunt șlefuite, indicând modul de amplasare.

STARE DE CONSERVARE: o porțiune din bază și din spate rupte.

DATARE: secolul al XIII-lea (?).

DIMENSIUNI: înălțime totală = 52 cm, lățime = 21 cm, grosime maximă = 32 cm.

VIII./2. PIATRĂ DE TALIE

De formă paralelipipedică.

STARE DE CONSERVARE: la un capăt ruptă.

DATARE: secolul al XIII-lea.

MATERIAL: gresie gălbuie.

DIMENSIUNI: baza = 25 x 18 cm, lungime maximă = 40 cm.

VIII./3. PIATRĂ DE TALIE

De formă paralelipipedică.

STARE DE CONSERVARE: spatele rupt.

DATARE: secolul al XIII-lea.

MATERIAL: gresie gălbuie.

DIMENSIUNI: baza = 23 x maximum 23 cm, lungime = 40 cm.

VIII./4. PIATRĂ DE TALIE

În secțiune, de formă trapezoidală, în față șlefuită, lateralele sunt lucrate cu buciarda.

STARE DE CONSERVARE: în spate rupt, ciobit.

MATERIAL: gresie gălbuie.

DIMENSIUNI: lungime = 31 cm, lățime = 25,5 cm, grosime maximă = 25,5 cm.

VIII./5. PIATRĂ DE TALIE

De formă paralelipipedică, față șlefuită și lateralele pe o porțiune de cca 2,5 cm grosime.

STARE DE CONSERVARE: în spate ruptă, ciobită.

DATARE: secolul al XIII-lea.

MATERIAL: gresie gălbuie.

DIMENSIUNI: 38,5 x 34 x maxim 25 cm.

VIII./6. PIATRĂ DE TALIE

Reprezintă o piatră de talie de colț de formă aproape cubică, având două laturi învecinate șlefuite

fin, restul prelucrate cu buciarda.

STARE DE CONSERVARE: aproximativ o treime din spate ruptă.

DATA: secolul al XIII-lea.

MATERIAL: gresie gălbuie.

DIMENSIUNI: 38,5 x 39 x 43 cm.

VIII./7. PIATRĂ DE TALIE

De formă paralelipipedică, în față șlefuită și lateralele prelucrate cu buciarda, având fiecare la marginea exterioară câte o bordură șlefuită cu o lățime de 2 cm. În secțiune transversală piatra este ușor trapezoidală.

STARE DE CONSERVARE: ciobituri în spate.

DATA: secolul al XIII-lea.

MATERIAL:

DIMENSIUNI: 45 x 27.5 x 26.5 cm; latura din spate = 38 x 24.5 cm.

VIII./8. PIATRĂ DE TALIE (?)

Piatră de colț, terminată în spate, pe latura din stânga, în unghi ascuțit (de 50°). În față, piatra pare a fi fășuită, având muchia verticală din stânga teșită (cu o lățime de 4 cm), iar colaterala din dreapta, șlefuită (parțial), la fel ca și fața, pe o lățime de doar 9 cm.

STARE DE CONSERVARE: ciobituri pe toate laturile.

DATA: secolul al XIII-lea.

MATERIAL: gresie gălbuie.

DIMENSIUNI: baza = 4 x 19 x 9 x 33.5 x 35 cm, înălțime = 35.5 cm.

VIII./9. PIATRĂ DE TALIE

De formă aproximativ paralelipipedică: șlefuită doar fața, unde apar conturate printr-o linie incizată o jumătate de pătrat și un dreptunghi, alăturate în dreapta câmpului, care par să indice planul unei biserici.

STARE DE CONSERVARE: rupturi la spate, ciobituri la muchii.

MATERIAL: gresie gălbuie.

DIMENSIUNI: lungime maximă = 47 cm, lățime maximă = 24 cm, grosime maximă = 29.5 cm.

VIII./10. PIATRĂ DE TALIE

De formă paralelipipedică.

STARE DE CONSERVARE: ruptă în spate, muchii ciobite.

MATERIAL: gresie gălbuie.

DIMENSIUNI: lungime maximă = 40 cm, lățime maximă = 21 cm, grosime maximă = 26 cm.

VIII./11. SEGMENT CORNIȘĂ (fig. 44)

Blocul de piatră reprezintă un component al unei cornișe decorative cu friză de arcuri semicirculare. Arcurile se compun pe câte două blocuri de piatră, înjumătățite la muchiile verticale tangente ale suporturilor respective. Prin urmare pe segmentul analizat se află două jumătăți de arcuri ce se unesc la baza acestuia, în mijloc. Decorul arcului, alcătuit dintr-o baghetă semicirculară încadrată de două planuri înguste, oblice, realizează totodată și trecerea spre planul secund al profilului - retras cu 4.5 cm față de cel superior cuprins între segmentele arcurilor. Latura din față șlefuită.

celelalte prelucrate cu șpițul și dalta. Blocul se îngustează ușor spre bază.

STARE DE CONSERVARE: bucăți rupte, ciobituri în special la spate.

DATA: începutul secolului al XIII-lea.

MATERIAL: gresie gălbuie.

DIMENSIUNI: 47,5 / 52 x 26,5 x maximum 49,5 cm.

VIII./12 .SEGMENT CORNIȘĂ

Profilat la fel ca și segmentul de la poziția anterioară.

STARE DE CONSERVARE: rupt la bază și la spate.

DATA: începutul secolului al XIII-lea.

MATERIAL: gresie gălbuie.

DIMENSIUNI: 47 / 52,5 x 26 x maximum 41,5 cm.

VIII./13. COMPONENT PARAMENT (FRAGMENT CADRAN SOLAR (?)) (fig. 46)

În linii mari de formă paralelipipedică, cu două laturi lungi, alăturate, șlefuite. Pe una dintre acestea, două linii incizate, dispuse radial, indică proveniența posibilă a fragmentului dintr-un cadran solar pătrat, decorat la margini cu linii ondulate. În cazul adevăririi acestei ipoteze, fragmentul ar reprezenta a opta parte a cadranelui.

STARE DE CONSERVARE: nici o latură nu se păstrează integral.

DATA: secolul al XIII-lea (?).

MATERIAL: gresie gălbuie.

DIMENSIUNI: înălțime maximă = 41,5 cm, lățime maximă = 20,5 cm, grosime maximă = 22 cm.

VIII./14. PIATRĂ DE TALIE (?)

Paralelipiped (?), având atât fața, cât și lateralele, șlefuite.

STARE DE CONSERVARE: partea din spate ruptă.

MATERIAL: gresie gălbuie.

DIMENSIUNI: 39 x 28,5 x maximum 18 cm.

IX./1. SEGMENT ANCADRAMENT PORTAL

Segmentul reprezintă probabil un montant de portal romanic. Este compus, la rândul lui, dintr-un segment de prismă cu baza dreptunghiulară, îndeplinind parțial funcția de element de încastrare, precedat (pe o porțiune de cca 2/3 din lățimea lui) de montantul propriu-zis, păstrând doar un tor din profilul inițial. În partea superioară segmentul este prelucrat cu buciarda, iar jos, la marginea interioară, are o nișă de racordare în formă de „L”.

STARE DE CONSERVARE: cca 2/3 din profil rupt până la bază.

DATA: începutul secolului al XIII-lea(?).

MATERIAL: gresie gălbuie.

DIMENSIUNI: lățime = 43 cm, înălțime = 17 cm, grosime = 36 / 53 cm, diametru tor = 12 cm.

IX./2. FRAGMENT ANCADRAMENT PORTAL (?) (fig. 47/a,b)

Reprezintă probabil un segment de ancadrament de la baza, sau capătul de sus al unui montant de portal de relativ mari dimensiuni. În esență, segmentul are forma unui paralelipiped profilat

pe două din laturile înguste, alăturate, poziția lui - cu desfășurarea volumului pe orizontală - fiind indicată și de cele două laturi (mari) paralele, nefinisate, între care se desfășoară profilul pe fețe învecinate. Laturile înguste (frontală și laterală) sunt decorate cu un tor semicircular în secțiune, dezvoltat pe orizontală, care se frânge în muchie la colțul segmentului. Torul acoperă întreaga înălțime a laturilor respective cu excepția unei benzi înguste de la baza sculpturii (având 4 cm în lățime). Capătul torului de pe latura scurtă apare ca și cum ar fi întors, datorită intersectării lui în unghi drept cu un segment de tor cu același diametru, sau, mai degrabă, în urma frângerii profilului său la 90°. Redat astfel, acest capăt de tor se înscrie totuși în grosimea întregului profil.

STARE DE CONSERVARE: un capăt al segmentului precum și porțiuni din tor, rupte.

DATARE: sfârșitul secolului al XII-lea - începutul secolului al XIII-lea.

MATERIAL: gresie gălbuie.

DIMENSIUNI: lungime maximă = 49 cm, înălțime = 19,5 cm, lățime = 31,5 cm, diametru tor = 15,5 cm.

IX./3. SEGMENT ARHIVOLTĂ (fig. 48/a.b)

Văzut din față, segmentul (bolțar de arc) se arcuiește pe orizontală, pereții lui laterali fiind ușor evazați. Decorul lui este compus din două unități suprapuse, corespunzând celor două trepte cu care este retrasă arhivolta de la fața zidului. Fiecare dintre acestea este profilat cu câte un tor încadrat de câte două cavete, decorul fiind ritmat de dimensiunile mai mari la treapta superioară, ale elementelor sale componente din planul îndepărtat. Evazarea profilului în sensul curburii arhivoltei este asigurată de treapta propriu-zisă (situată între cele două unități ale decorului), ale cărei laturi delimitate exterior de curbura profilelor, se lătesc progresiv în partea inferioară în timp ce se îngustează în partea superioară. În stânga, la treapta de sus, bolțarul este decroșat în vederea racordării segmentului următor. Lateral și în spate, piesa se prezintă cu laturi drepte, ce se întâlnesc în unghi de 90°, între care se înscrie oblic profilul celor două trepte.

STARE DE CONSERVARE: muchiile verticale din spate ciobite.

DATARE: începutul secolului al XIII-lea.

DIMENSIUNI: lățime = 20 / 30 cm, înălțime = 43 cm, grosime = 33 cm, diametru tor = 7,5 / 9 cm.

MONASTERIUM DYENUS (Mănăstirea Dienes)

Mănăstirea Dienes a fost întemeiată de neamul Beche-Gregor pe malul stâng al Crișului Alb, în partea de sud a vastului teritoriu pe care se înșirau posesiunile acestuia din comitatele Bihor și Zarand¹.

Atestată în 1199, drept o mănăstire închinată Sfântului Duh și situată în valea superioară a Crișului, la poalele dealului Mocra², această biserică apare des menționată în documente, din cauza conflictului prelungit timp de un secol și jumătate, care a fost declanșat în jurul dreptului de patronat, disputat nu o dată³ de descendenții neamului Beche-Gregor. La 1199, când regele Emeric retrage acest drept (la intervenția prepozitului Belus) de la fiii comitelui Beche, mănăstirea se afla deja, prin persoana acestora, în stăpânirea nepoților ctitorului⁴.

Menționarea ei în conscripțiile papale din 1332-1337 indică, se pare, îndeplinirea de către această mănăstire (la data respectivă?) și a funcției de biserică parohială⁵. Pentru importanța ei pledează și numirea în 1390 de către papa Bonifaciu al IX-lea a prepozitului Paul de la Mănăstirea Dienes drept capelan papal⁶. Apartenența mănăstirii la un ordin al canonicilor augustinieni apare atestată în același document din 1390⁷.

Numele de „Dyenus” al întemeietorului mănăstirii a ajuns să fie perceput cu timpul ca desemnând hramul de Sfântul Dionis în cadrul denumirii - devenită toponim - de Monasterium Dyenus⁸, cu toate că menționarea la 1199 al „patronatum ecclesie Sancti Spiritus monasterii Dyenus”⁹ înlătură posibilitatea acestei confuzii, ca la 1347 să se specifice și mai clar „ecclesia Sancti Spiritus dicta Dyenusmunustura”¹⁰.

¹ Bunyitay, *A váradi püspökség*, p. 412.

² „patronatum ecclesie Sancti Spiritus monasterij Dyenus comitis, quod supra fluvium Crisij iuxta Macra situm est”, Knauz, *Monumenta*, I, p. 160.

³ După disputa din 1199, mănăstirea apare menționată în temeiul aceluiași conflict în 1258, în jurul anului 1300, în 1318 și 1344 (Bunyitay, *A váradi püspökség*, p. 414).

⁴ Această opinie se întemeiază pe menționarea la 1199, în persoana lui Beche și a fiilor acestuia, Luca și Ioan, a încă două generații care au stăpânit mănăstirea după comitele Dionisie pe baza dreptului de patronat, precum și pe calitatea lui Beche de „moștenitor” al comitelui amintit (*D.I.R.*, I, p. 18-19).

⁵ „Benedictus sacerdos de villa Sancti Dyionisii solvit VII. grossos pro decimis primi anni”, „Benedictus sacerdos Santi Dyonisii solvit VII. grossos pro decimis secundi anni”. „Benedictus sacerdos de villa monasterii Sancti Dyionisii solvit VIII. grossos pro decimis tertii anni”, „Benedictus sacerdos de villa Dyenysmonostara solvit IX. grossos”, „Benedictus sacerdos de villa Dyonisii solvit IX. grossos” și „Benedictus sacerdos villa Diemismonustura solvit IX grossos” (*Monumenta Vaticana*, p. 51, 52, 66, 76, 81, 88). Întrucât, decima este plătită de același Benedict, în calitate de preot din satul (villa) numit Sf. Dionisie sau Mănăstirea Dienes, nu este exclus, ca sumele respective - relativ mici, în raport cu cele încasate de la bisericile din zonă - să se fi plătit pentru o biserică parohială care ar fi funcționat alături de mănăstire.

⁶ „Bonifacius... Dilecto filio Paulo Preposito Monasterii sancti spiritus de Dienesmonostora, per Prepositum solitum gubernari, ordinis sancti Augustini. Agriensis diocesis. Capellano nostro salutem...” după Juhász, *Die Stifte*, p. 163.

⁷ Juhász, *Die Stifte*, p. 163. Acest important document pentru istoria mănăstirii menționează și apartenența sa la episcopia de la Eger. Nu știm dacă, călugării augustinieni, atestați aici la sfârșitul secolului al XIV-lea, nu au luat cumva locul benedictinilor. Bunyitay (*A váradi püspökség*, p. 412) include Mănăstirea Dienes în rândul mănăstirilor ale căror ordine monahale nu au fost identificate, iar Juhász (*Die Stifte*, p. 160) o socotește drept o mănăstire premonstratensă, care a adoptat regula augustiniană.

⁸ Mănăstirea este menționată cu această identificare a hramului și de către Virgil Vătășianu (*Istoria artei feudale*, p. 161-162) reflectând menținerea acestei confuzii la nivelul literaturii de specialitate din veacul trecut.

⁹ Knauz, *Monumenta*, I, p. 160.

¹⁰ Cuciu, *Dicționarul istoric*, II, p. 320. Pasajul citat, după Mező András, *A templomcim a magyar helységnevekben* (11-15. század), Budapest, 1996, p. 222-223, unde este abordată și problema confuziei dintre numele ctitorului și cel al hramului.

Kornel Sorban, atrage atenția asupra menționării expresive în 1318 a satelor românești din preajma Ineului, donate de către Carol Robert de Anjou împreună cu alte așezări: „villis olachalibus... et allis”¹¹ patronului de atunci al Mănăstirii Dienes.

Ultima menționare a stăpânirii Mănăstirii Dienes pe baza dreptului de patronat datează din anul 1344¹², ca la începutul secolului al XVI-lea (în 1502) să se consemneze deja starea de ruină a bisericii¹³. Începând cu anul 1387, când domeniul de la Ineu intră în posesia familiei Losonczy¹⁴, soarta Mănăstirii Dienes depinde de ascensiunea rapidă a acestei localități învecinate.

Bunyitay Vincze, care schițează istoria Mănăstirii Dienes în cartea sa (referitoare la mănăstirile episcopiei de la Oradea) publicată în 1883¹⁵, nu identifică locul exact al bisericii, cu toate că la data respectivă aceasta dispunea încă de niște vestigii, aflate la est de Ineu, la o distanță de câțiva kilometri. Aceste ruine sunt menționate în 1871 după cum urmează:

„În hotarul Ineului dinspre Bocsig, în partea numită Balucan, se află o ruină indicând o mănăstire de pe vremuri, această observație pare să fie întărită de numele de Poiana călugărilor („Ritu caluger”) dat de localnici poienii din apropiere, de lângă albia moartă a Crișului Alb”¹⁶.

Datele despre planul bisericii de la Mănăstirea Dienes, la fel ca și atribuirea acestei mănăstiri a capitelului cu sirenă, descoperit printre ruinele cetății de la Ineu, au intrat în literatura de specialitate datorită lui Márki Sándor, care notează următoarele:

„biserica... a fost înconjurată de un val de pământ de formă ovoidală; șanțurile indică orientarea ei reglementară. La vest, între cele două turnuri, se afla intrarea principală care a condus în nava centrală, aceasta a fost delimitată de colaterale prin stâlpi. Din coloanele angajate aparținând acestora se păstrează doar un capitel... Aceste coloane au susținut imensa boltă în cruce. Șanțurile din zona sanctuarului, rezultate în urma scoaterii zidurilor de temelie, sunt puțin mai late, prin urmare aici trebuia să fi fost transeptul, absida se încheie în semicerc, sub ea se află indubitabil o biserică subterană, ruinele au fost scotocite în asemenea măsură de căutătorii de comori. Încât planul lor nu poate fi realizat decât aproximativ (Anexez planul realizat pe baza măsurătorilor mele, de nespecialist). Spre sud există și alte șanțuri, care semnaleză clădirea prepoziturii de odinioară”¹⁷.

Dacă schița de plan realizată de Márki (fig. 3) prin adaptarea datelor oferite de vestigiile mănăstirii la un plan etalon (probabil, cel al bisericii capitulare de la Arad) ridică semne de întrebare în privința structurii interioare și chiar a componentelor acestei bazilici, relatarea referitoare la cele două turnuri, menționată de către același autor, confirmă cel puțin acest detaliu al desenului și,

¹¹ Sorban, *Az Ineu-i plébánia*, p. 16.

¹² Sorban, *Op. cit.*, p. 59.

¹³ Bunyitay, *A váradi püspökség*, II, p. 415.

¹⁴ Sorban, *Az Ineu-i plébánia*, p. 59.

¹⁵ Bunyitay, *A váradi püspökség*, II, p. 412-415.

¹⁶ „B.- jenei határnak bogszegihez közel eső úgynevezett Balkán részén van egy rom, mely hajdani zárdára mutat, ezt erősíteni látszik egy annak közelében a Fehér-Körös régi árka partján levő rét, melyet a lakosok (ritu kaluger) barát rétnek neveznek. (Török, *Történelmi vázlat*, p. 12).

¹⁷ „A templomot... tojásdad alakú sáncz körítette s az árkolások mutatják, hogy egész szabályszerűen volt orientálva. Nyugaton, két torony közt állott a főkapuzat, mely a középső hajóba vezetett.

Ettől oszlopsorok különítették el a mellékhajókat, melyeknek féloszlopaiból a már említett egyetlen oszlopfő maradt meg. Ezek tartották a hatalmas keresztboltozatot. A szentély közelében az árkolások, melyek az alapfal kiemelése következtében keletkeztek, kissé szélesebbek s így e helyütt kell keresnünk a kereszthajót. Maga az apszis félkörrel záródott s kétségtelenül altemplom volt alatta. A romot kincskeresők úgy össze-vissza turkálták, hogy csak találmokra lehet elkészíteni alaprajzát (Saját laikus fölvételem alapján mellékelem ezt). Délfelé újabb sáncolatok vannak, melyek az egykori prépostság épületét jelzik”. (Márki, *Aradvármegye*, II/1, p. 442).

implicit, cele trei nave ale bisericii. Márki citează această relatare după Peretsényi Nagy László¹⁸, care a consemnat-o în 1804, după cum urmează:

„la moara din Balucan, aflată la o oră de mers /de la Ineu se văd șanțurile și vestigiile de piatră ale unor clădiri mari, în legătură cu care Oroszi Antal, om în vârstă de 92 de ani, a depus mărturie în fața mea arătând că tatăl său /a povestit/ cum că acolo a fost o mănăstire mare și o biserică cu două turnuri”¹⁹.

Interesul lui Peretsényi pentru ruinele de lângă Ineu a condus chiar la realizarea unor săpături, în 1818²⁰. Rezultatele acestora - consemnate poate în jurnalul său rămas în manuscris²¹ - nu ne sunt cunoscute.

Conform planului schițat de Márki și al descrierii sale, biserica Mănăstirii Dienes se afla în incinta unei cetăți de pământ cu un plan neregulat, sau aproximativ dreptunghiular - dacă admitem că laturile dinspre sud-vest ale fortificației nu puteau fi identificate corect din cauza răvășirii terenului în această zonă a presupusei clădiri prepozitale. Însă înscrierea bisericii pe axa transversală a fortificației pare să pledeze totuși pentru un plan neregulat, dacă nu avem cumva de-a face, la fel ca și la Pâncota, cu o cetate preexistentă²².

Dacă existența celor două turnuri de pe fațada de vest a bisericii nu poate fi contestată odată ce a fost confirmată de relatarea mai sus menționată, secțiunea acestora nu putea să se prezinte așa cum apare în desen, cu zidărie plină, având la mijloc doar câte o scară în spirală. Cele șapte perechi de stâlpi care apar în desen delimitând travee pătrate în colaterale, nu par să oglindească situația reală de pe teren. Nu este exclus însă, ca autorul să fi încercat prin numărul acestora să indice dimensiunile mari ale bisericii, din moment ce este de părere că acești stâlpi ar fi susținut o „imensă” boltă în cruce.

Capitelul decorat cu o sirenă (fig. 1.2/a,b), atribuit mănăstirii, indică prezența în biserică a unor coloane angajate.

Aflat din 1878 la Muzeul National din Budapesta, acest capitel a fost descoperit de fapt în timpul restaurării cetății de la Ineu. Conform opiniei lui Márki, acesta ar fi ajuns la Ineu în jurul anului 1652, când „ardelenii, în majoritatea lor reformați, au folosit la construirea cetății și ruinele Mănăstirii Dienes, din vecinătate”²³.

Pentru ipoteza autorului - azi unanim acceptată - pledează reprezentarea figurativă cu valoare simbolică și prelucrarea artistică a capitelului, care, astfel, nu putea să provină dintr-o altă biserică din preajmă, decât din cea a Mănăstirii Dienes, având o formă elegantă cu un decor deosebit („elegantioris industriae forma”), semnalat - fapt ieșit din comun - în 1199, în actul regelui Emeric²⁴. Datarea lui în prima jumătate a secolului al XII-lea²⁵, în presupusa perioadă de construire a mănăstirii, este asigurată de analogiile sale în privința unor detalii referitoare la plastica reliefului.

¹⁸ Márki, *Aradvármegye*, II/1, p. 442, nota nr. 1.

¹⁹ „a balukányi malomnál, mely /Jenőtől/ Bokszeg felé egy órányi járás, némely nagy épületek ásványai, és kórákásai látszanak, erről most is élő 92 esztendőös öreg Oroszi Antal előttem bizonyoságot tett, hogy az ő apja ottan... a Balukánnál, egy nagy monostor, és kéttornyú templom... volt”. (Peretsényi Nagy László, *Arad vármegyének... ismertetése*, kelt Bökényben, 1806, manuscris aflat la Biblioteca Széchenyi din Budapesta, inv. Q.H.60, 163 v.

²⁰ Márki, *Aradvármegye*, II/1, p. 442, nota nr. 2.

²¹ Îndreptarul acestui jurnal, publicat de Márki în *Egyetemes Philológiai Közlöny*, 1889), menționează efectuarea săpăturilor în luna aprilie 1818.

²² După Somogyi (Arad, p. 11), biserica ar fi fost înconjurată de două valuri de pământ sesizabile încă la începutul secolului. Menționăm aici că o serie de case din Ineu au în fundațiile lor - conform unor relatări locale - pietre aduse din Balucana, unde azi, nici conformația terenului nu mai indică locul vestigiilor de odinioară.

²³ Márki, *Aradvármegye*, II /1, p. 441, nota nr. 3.

²⁴ Acest pasaj a fost tradus în *Documente privind Istoria României (D.I.R., I, p. 17)* după cum urmează: pentru felul muncii lor deosebite.

²⁵ Această datare este propusă și de Gerevich Tibor, în *Magyarország románkori emlékei*, Budapest, 1938, p. CXVII.

regăsite la reprezentările figurative din Ungaria, din secolul al XI-lea și prima jumătate a celui următor, cum ar fi, de exemplu, cele de la Székesfehérvár, Győr și Esztergom²⁶.

Legătura dintre sculptura de la Mănăstirea Dienes și capitelul cu sirenă din catedrala de la Pécs - datat în urma cercetărilor recente în prima jumătate a secolului al XII-lea²⁷ - se reduce după opinia noastră la o paralelă iconografică. Semnalată de Virgil Vătășianu²⁸, odată cu precizarea răspândirii reprezentărilor de sirene în plastica romanică din nordul Italiei și în Germania de sud, această paralelă evidențiază totodată și calitatea artistică relativ înaltă a singurei sculpturi păstrate din biserica Mănăstirii Dienes.

²⁶ *Pannonia Regia*, p. 82-86, 96-99, fig. I.18, 28, 40, 41.

²⁷ *Op. cit.*, p. 123.

²⁸ Vătășianu, *Istoria artei feudale*, p. 162.

1. CAPITEL DE COLOANĂ ANGAJATĂ (ADOSATĂ ?) (fig. 1,2 a,b)

Capitelul de formă cubică, este decorat pe trei din laturile sale cu reprezentări figurative, care nu se delimitează iconografic la muchiile verticale ale suportului, sugerând legătura lor tematică. Cu toate că reprezentarea sirenei ocupă în întregime latura frontală în cadrul unei compoziții închise, capetele răsucite, prinse în mâini, ale cozii ei bifurcate, apar profilate și pe fețele laterale ale capitelului, unde motivul principal al celor două compoziții îl constituie peștele, înfățișat în poziție verticală. Abia laturile dinspre perete ale acestor din urmă compoziții apar delimitate de câte un element de cadru (de racordare ?), dispus pe verticală.

Reprezentările sunt realizate în relief plat. În ciuda volumului pronunțat al figurii centrale, planul reprezentării este și aici paralel cu fundalul.

Capul și mâinile sirenei sunt supradimensionate în raport cu bustul. Însă trăsăturile feței sunt expresive, la fel, ca și atitudinea firească cu care sirena își apucă capetele cozii, acoperite cu solzi amintind de forma frunzelor de laur. În contrast cu reprezentarea sirenei, simbolizând puterea autodestructivă a dorinței carnale, peștii - în acest context, probabil, însemne ale sufletelor seduse - apar sub forma unor romburi incizate, cu toate că detaliile plastice ale capetelor lor, la fel, ca și aripioarele, sunt corect redade. Alături de cei doi pești, apar și două capete de păsări cu ciocuri ascuțite, umplând spațiile triunghiulare din colțurile de sus. Pe latura din dreapta a capitelului, se mai zărește un motiv, situat în partea de sus, între coada de pește a sirenei și peștele din centrul compoziției, care pare să reprezinte punctul de pornire al unei arcade sau, mai degrabă, coada unui alt pește, înfățișat în planul secund cu capul în jos. Pe corpul peștilor solzii sunt redați sub forma unor ochiuri de plasă, romburi incizate indicând probabil apartenența lor la o altă lume, dematerializată, amintind poate în același timp de plasa Pescarului divin.

În situația în care reprezentările de pe cele două fețe laterale nu sunt perfect simetrice, iar degradările prezente pe suprafața lucrării nu permit citirea unor detalii, nu se poate ști dacă acest motiv a existat sau nu și pe latura opusă.

Probabil tocirea piesei a condus și la încheierea nefirească din partea superioară a capitelului, unde, în prezent, fruntea bombată a sirenei pare a fi retezată, la fel ca și pornirea de arcadă (sau coada peștelui înfățișat cu capul jos). La bază, capitelul pare să fi avut o secțiune elipsoidală.

Întrucât Rómer Flóris notează pe marginea desenului său realizat la fața locului (fig. 1), la scurt timp după descoperirea capitelului, că sirena „a avut pe vremuri ochi negri”, iar în prezent în locul pupilelor se află câte o gaură sfredelită, fără urmă de pigmenți, ochii au fost marcați probabil cu pastă de sticlă sau, mai degrabă, prin incrustații cu piatră de culoare neagră -care de obicei se desprind în urma degradării pieselor. Ori, desenele lui Rómer, comparate cu fotografiile publicate de Virgil Vătășianu (fig. 2), indică degradări survenite după recuperarea capitelului din ruinele cetății de la Ineu.

STARE DE CONSERVARE: în față, colțul din stânga rupt, la fel ca și colțurile din spate; toată suprafața cu ciobituri și rosături.

DATARE: prima jumătate a secolului al XII-lea.

MATERIAL: gresie calcaroasă roșu-violaceu.

DIMENSIUNI: diametrul bazei = 23 cm, înălțime = 29 cm, partea superioară = 26 x 28 cm, secțiune colonetă = 17 cm.

LOC DE PĂSTRARE: Budapesta, Muzeul Național, nr. inv. 551597 Sz.M. înregistrat ca donație, în anul 1878.

MONASTERIUM KENEZ

La 1192, la atestarea ei documentară, „Monasterium Kenez” (Mănăstirea Cneazului) apare deja ca toponim, ce s-a format desigur prin extinderea denumirii mănăstirii asupra așezării pe care a generat-o¹. După secolul al XIII-lea, componenta de „monasterium” a toponimului nu mai apare în documente - indicând dispariția mănăstirii - localitatea fiind menționată în continuare sub denumirea de „Kenez” (1330) sau „Erdöskenez” (1535), până în secolul al XVI-lea².

Localizarea lângă Nădlac (jud. Arad), „pe malul drept al Mureșului”, a fostei așezări, azi pare unanim acceptată de specialiști, după eliminarea confuziei stărnite de existența în comitatului medieval Cenad a unei alte localități cu toponim asemănător, care, supraviețuind ocupației turcești dintre 1552-1714, a constituit un reper pe teren la refacerea hărții medievale a zonei în cadrul cercetărilor de geografie istorică³.

Asupra acestei confuzii a atras atenția deja Karácsonyi, care publică în cadrul unui articol din 1905 dedicat mănăstirilor necunoscute din valea inferioară a Mureșului date documentare referitoare la Monasterium Kenez, arătând atribuirea eronată de către specialiști a primelor menționări ale acesteia mănăstirii cu denumirea de „Monasterium Kinisa/Kenysa” (azi Banatski Monostor din Iugoslavia)⁴. Autorul localizează Monasterium Kenez, pe baza unui document din 1231, la vest de Nădlac⁵, menționând că amplasarea ei propusă de către Borovszky, la sud de Nădlac, pe malul stâng al Mureșului⁶, nu poate avea temei, din moment ce localitatea Kenez a ținut în secolele XIV-XVI de domeniul Nădlacului, care avea posesiuni doar pe malul drept al râului. Karácsonyi menționează în continuare, că în actul din 1233 al regelui Andrei al II-lea, în care se stabilește venitul în sare pentru mănăstirile din valea inferioară a Mureșului, înșirate în document - de la est la vest - în ordinea succesiunii lor pe teren, Monasterium Kenez apare după „Roncha ecclesia” (Rahonca), susținând localizarea ei lângă Nădlac⁷.

Întrucât argumentele până acum invocate în vederea localizării Monasterium Kenez lângă Nădlac nu au fost luate în seamă în 1951, la publicarea respectivului act regal de danie în *Documente Privind Istoria României*, unde așezarea este plasată de autori în îndepărtatul comitat

¹ Györfly, *Történeti földrajz*, p. 860-861.

² Karácsonyi, *Ismeretlen monostorok*, p. 84; Borovszky, *Csanád vármegye*, II, p. 271-272.

³ Se pare că la începutul Evului mediu au existat în zonă încă trei toponime asemănătoare alături de cel care a stărnit confuzia în privința localizării mănăstirii de lângă Nădlac, indicând mănăstiri, respectiv așezări situate în fostele comitate Cenad și Bodrog, aflate în posesia unor neamuri diferite. Două dintre acestea: Kenesna/Cnesa și Kenesna/Canysa - azi localitățile Stara Kanjiža și Nova Kanjiža din Iugoslavia - s-au format în jurul unui vad pe cele două maluri ale Tisei (Györfly, *Történeti földrajz*, p. 721, 868), ca cel de-al treilea: Kenazmunustura, să fie identificat sub rezervele unei ipoteze de lucru cu mănăstirea Sf. Petru (azi Bački Monostor, în Iugoslavia), situată nu departe de malul stâng al Dunării (Györfly, *op. cit.*, p. 713).

⁴ Karácsonyi, *Ismeretlen monostorok*, p. 84-85; Györfly, *Történeti földrajz*, p. 860.

⁵ Documentul în cauză (transumpt în actul lui Béla, fiul lui Andrei al II-lea, din anul 1231) apare în *Documente Privind Istoria României* (D.I.R., I, p. 241-242) fără localizarea toponimului respectiv.

⁶ Borovszky, *Csanád vármegye*, II, p. 271. De fapt, localizarea propusă de Borovszky nu se referă la malul Mureșului, ci la malul unui braț al râului.

⁷ Karácsonyi, *Ismeretlen monostorok*, p. 84; D.I.R., I, p. 267-268. Între biserica din „Roncha” (Rahonca) și din „Kenaz” doar abația de la Igriș se mai afla pe malul Mureșului, care, dispunând de venituri mai mari, în documentul respectiv apare menționată separat.

Zala al Ungariei⁸, acest important document pentru începuturile Evului mediu din România a trecut un timp neobservat de cercetările moderne.

Abia după publicarea în 1963, de către Györfly, a atestării din 1192 a Monasterium Kenez, odată cu confirmarea localizării ei lângă Nădlac⁹, acest toponim a început să preocupe cercetătorii din zona Aradului, constituind până în prezent singurul indiciu pentru existența mănăstirii - inițial probabil de rit răsăritean - ctitorită în preajma Nădlacului, înainte de anul 1192.

Cercetările noastre privind începuturile artei medievale în valea inferioară a Mureșului, axate în faza actuală cu precădere pe identificarea și analizarea rămășițelor aparținând fostelor mănăstiri din zonă, în vederea constituirii unei bănci de date privind aceste edificii, au condus - printre altele - la descoperirea unor sumare descrieri și a unei schițe de plan privind vestigiile medievale existente încă la Nădlac în secolul al XIX-lea.

Astfel, într-un raport înaintat în 1872 Comisiei Monumentelor de la Budapesta de către inginerul regal Pál Molnár, apare următoarea descriere a unei ruine aflate atunci pe teritoriul orașului Nădlac:

„Zidurile laterale ale bisericii se păstrează încă până la înălțimea de 3 picioare de la sol, însă într-o stare de continuă deteriorare, deoarece locuitorii desfac cărămizile și le transportă de aici, astfel încât pe latura de nord au produs deja o gaură mare. La est și pe două laturi a fost prevăzută cu / câte o / absidă semicirculară, zidul absidei /de răsărit/ „a” este demolat în întregime, / cele ale absidelor laterale / „b” și „c” se păstrează încă până la înălțimea de 3’. Pe latura de vest, „d” \ ortodocșii au construit în secolul trecut un turn, supraînălțându-1 mai târziu, la fel / cum au supraînălțat / și acoperișul bisericii, al cărui urmă se vede și azi pe zidul turnului dinspre est, acoperișul fiind inițial mai scund, iar ulterior mai înalt.

Afirmația din monografia Nădlacului, editată de Dániel Zajác și Lajos Haan în 1853, pagina nr. 5, după care biserica ar fi fost lipită de turn, se bazează pe o eroare, deoarece biserica este veche și turnul a fost construit mai târziu pe fațada ei de vest, ceea ce se poate observa cu ușurință, la fel ca și deosebirea dintre cele două modalități de zidire.

Lângă biserică se află o cruce veche de piatră având lățimea de 14 degete, deteriorată în întregime. În jurul bisericii trebuia să fi fost cândva un cimitir, dovedit de osemintele și craniile răspândite pe teren. Locuitorii de aici cară pământ galben, răscolind mormintele. Populația comitatului Cenad ar trebui invitată să tragă șanțuri în jurul bisericii vechi, pe traseul străzilor, interzicând locuitorilor excavarea pământului, precum și distrugerea în continuare a zidurilor bisericii. La Nădlac nu se găsește nici o altă ruină de biserică”¹⁰.

⁸ *D.I.R.*, I. p. 268, unde forma „Kenaz” din document apare transcrisă drept „Canez” (?!).

⁹ Györfly, *Történeti földrajza*, p. 860-861.

¹⁰ *A Nagy-Laki templomrom, Csanád megyében, nagylaki járásban, a város belterületén. (Ruina de biserică de la Nădlac, comitatul Cenad, plasa Nădlac, aflată pe teritoriul orașului).*

„A templom oldal falai 3 lábba vannak még fenn a földszin felett, de már pusztuló félben, miután a lakosok a téglákat kivájkálják és elhordják, és így már az északi oldalon a falon nagy lyukat vájtak. Keleten, és két oldalt félkörű apszissal volt ellátva, az „a” apszis fala egészen elvan hordva, a „b” „c” még fennáll 3’ magassággal. A „d” nyugati oldalon a múlt században a görög keletiek tornyot építettek, azt később magasították, úgy szintén a templom tetejét, ennek a torony falán kelet felé még mai nap is nyoma látszik, a tetőzet alacsonyabb, később magasabb volt.

Zajác Dániel és Haan Lajos által 1853 évben kiadott Nagy Lak „monographiájá” ban azon állítás az 5. dik lapon, mintha a toronyhoz ragasztatott volna a templom tévedésen alapszik, mert a templom régi, és a torony később építetett a templom élébe és annak nyugati falára, mit könnyen észre lehet venni, és a két féle építést megkülömböztetni.

A templom mellett van egy régi kökereszt, 14 hüvelk széles, az idővihari által egészen megromolva. A templom körül valaha temető is lehetett, elszort emberecsontok, koponyák tanusítják, a lakosok innét hordanak sárge földet és a nyugvó esontokat szétszórják. Csanád megye közönsége felhivandó lenne, hogy a régi templom körül az utcák vonalain árkokat ásatna, és a lakosokat úgy a földhordástól mint a templom falainak pusztításától eltiltaná.

Nagy Lakon egyéb templom rom nem találtak.”

(Punctul nr. 4. referitor la vestigiile de la Nădlac, din raportul întocmit de inginerul Pál Molnár la data de 3 septembrie 1872. Arhiva Comisiei Monumentelor Istorice, Budapesta, nr. 85/1872).

Rezumând datele descrierii lui Molnár - rămasă de altfel în manuscris - și cele oferite de schița de plan ce însoțește textul (fig. 1), biserica a avut un plan treflat, cu naosul prelungit ulterior (?) prin adăugarea unui compartiment, având probabil, la un moment dat, funcția de pronaos, plan completat cândva în secolul al XVIII-lea cu un turn de vest. Edificiul, ale cărui ruine în 1872 se ridicau la cca 1 metru înălțime de la nivelul de călcare, a fost construit din cărămidă, având un soclu profilat simplu, în treaptă. De biserică a aparținut o necropolă cu morminte săpate până la nivelul pământului galben.

Încadrarea cronologică (chiar și sub rezervele unei ipoteze de lucru) a tipului de plan pe care pare să-l indice ruina semnalată de Molnár - prezent în zona largă atât la construcții paleocreștine, cât și la cele de la începutul Evului mediu, sau în spațiul artei balcano-bizantine în secolele X-XII¹¹ - nu poate fi propusă decât în urma unor cercetări arheologice¹². Însă, având în vedere tipul toponimului Monasterium Kenez, care pledează pentru o ctitorie familială pe baza dreptului de patronat, instituționalizat în zona cercetărilor noastre la începutul Evului mediu, precum și probabila orientare spre biserica răsăriteană a întemeietorului având – conform aceluiași toponim - funcția de cneaz, indicată de același toponim, ar putea să fie invocată ca analogie planul bisericii nr. 28 de la Plisca (fig. 2), din secolele X-XI¹³. Evident, dacă apariția acestui tip de plan nu se leagă cumva de prezența în localitate începând cu mijlocul secolului al XV-lea a familiei boierești Jaksics, venită din Serbia, care ajunge în posesia domeniului Nădlac¹⁴.

Pentru localizarea acestor ruine, care s-ar putea să se dovedească totuși drept vestigii ale fostei Monasterium Kenez, monografia Nădlacului din 1853, menționată mai sus de Molnár, oferă următoarele date:

„În 1471, boierii Wuk Gregoriewich și Demeter Jaxits din Serbia, fugind de turci, s-au așezat la Nădlac din dispoziția regelui Matei....Probabil acești sârbi au construit cetatea de la Nădlac, ale cărei cărămizi se pot vedea în miezul digului la curbura așa-zisă Badics, precum și vis-a-vis, pe malul celălalt al Mureșului, înecate în nămol: tot ei ar fi construit și turnul singular aflat în orașul valahilor, care pe atunci putea să fi fost un turn de pază, căruia doar mai târziu i s-a atașat acea biserică care a funcționat până în 1829, precum și biserica cea mare ale cărei ziduri se pot vedea pe o mică porțiune și acum pe /malul/ Mureșului, biserică ale cărei cărămizi au fost refolosite la construirea restaurantului din piață și a casei fișpanului... O parte a bisericii... a fost despărțită cu un zid de restul construcției de către Ana soția lui Peter Jaxits/ și dată spre folosință husiților, astfel încât într-o parte a acestei biserici slujea preotul sârb, iar în cealaltă cel husit.... Românii, ca locuitori mai vechi ai Nădlacului, locuiesc lângă Mureș, în partea sudică a orașului, iar slavii în cea de nord”¹⁵.

În fine, rezumând cele de până acum, autorii monografiei menționează în capitolul „Clădiri vechi, sau ruinele lor” următoarele:

„În partea de sud-vest, pe malul Mureșului, se văd și azi ruinele unei fortificații vechi, care conform legendei a fost construită de eroul sârb Jaxits... mai departe, puțin mai jos, pe malul de sud-est al Mureșului, se pot vedea ruinele unei biserici vechi. Pe malul de sud-est a supraviețuit la fel până în ziua de azi un turn singular”¹⁶.

¹¹Theodorescu. *Despre planul triconc*, p. 222.

¹² În prezent, la Nădlac nu se mai păstrează la suprafață nici măcar o rămășiță de zid din construcțiile semnalate.

¹³Theodorescu. *Despre planul triconc*, p. 221, 222.

¹⁴Borovszky. *Csanád vármegye*, p. 272.

¹⁵Zayácz-Haan. *Ó és új Nagylak*, p. 4, 5, 7, 13 (Locuitorii „slavi” sunt slovacii așezați în secolul XIX la Nădlac).

¹⁶Zayácz-Haan. *Op. cit.*, p. 24.

Trecând peste atribuirea de către autori a tuturor construcțiilor vechi de la Nădlac respectivilor boieri sârbi - dintre care Jaksicsii, ajunși în stăpânirea domeniului de aici, s-au impus ca personalități ale zonei - datele monografiei referitoare la vestigii oferă repere utile pentru localizarea ruinelor descrise de Molnár. Cu toate că formularea ambiguă a textului lasă loc ipotezelor în privința existenței unei singure, sau a două biserici vechi, plasarea acesteia/acestora de către autorii monografiei, pe malul Mureșului, la sud de oraș, restrânge aria geografică a căutărilor. Având în vedere regularizarea cursului Mureșului din penultimul deceniu al secolului trecut, care a schimbat configurația terenului eliminând brațul menționat de autori ca reper pentru amplasamentul vestigiilor și informațiile primite pe teren¹⁷. Rămășițele bisericii descrise de Molnár par a fi acelea care au supraviețuit până prin 1970 (în dreptul casei nr. 14. de pe strada 6 Martie) când au fost acoperite în urma lărgirii și suprainălțării digului Mureșului.

¹⁷ Conform informațiilor primite de la domnul Pavel Hlovoska. la Nădlac au existat trei obiective medievale. reprezentând două biserici și o „Cetate turcească”.

MONOSTOR

Vestigiile din fosta localitate Monostor (județul Arad), omise de sintezele privind arhitectura ecleziastică din zonă, au fost identificate și descrise în 1883¹, după cum urmează:

..... aceste ruine nu sunt amintite de nimeni. La data de 12 iulie m-am deplasat la aceste ruine... Dacă ne uităm la descrierile din 1332-1337, observăm că în secolul al XIV-lea în arhidiaconatul de la Arad a existat între Șimand și Lipova localitatea numită MONUSTRIR², al cărei paroh Kozma a plătit în 1333 ca zeciuială papală suma de 72 banali... Revenind la Monostor, despre ea nimeni nu a știut nimic. Însă, acum a devenit o certitudine că între Cuvin și Covăsiș a mai existat un sat, și anume Monostor. Ruinele lui se găsesc... în partea de nord a localității Cuvin, la câțiva stânjeni de marginea satului, pe pășune. Dacă călătorul mergând de la Radna spre Șiria iese din Cuvin... în stânga, la câțiva stânjeni de șosea, descoperă ruinele pe care... le fac cunoscute după observațiile și măsurătorile mele. Mănăstirea se întindea pe câmpie cu fațada situată vizavi... de așa-zisul deal Capra: lățimea ruinelor ei este de 65 m iar lungimea de 74 m; clădirea era orientată spre răsărit. În mijlocul ruinelor se află o ruină de formă ovoidală, pe care o consider ruina bisericii. Lungimea acesteia este de 29 m, lățimea maximă a ei, adică cu ieșindurile de la sud și nord - unde puteau să fie absidele laterale - este de 13 m, iar în rest de 12 m. Circumferința acestei clădiri ovoidale este de 82 m. Clădirea a avut o formă de cruce, la fel ca și - de exemplu - biserica capitlului de la Arad. Nava principală și absida bisericii se deslușesc limpede, înaintea altarului principal se află o groapă adâncă, săpată de cineva în speranța găsirii unei comori. Biserica a avut un singur turn. Ruinele lui ar trebui săpate, poate s-ar găsi vreun clopot în pământul acoperit cu iarbă... înaintea fațadei se află acum o băltoacă plină de oseminte umane... înălțimea ansamblului de ruine, socotită de la nivelul câmpului din jurul acestora este de 1 m, însă pe alocuri, unde s-a intervenit, se află adâncituri și goluri... întregul teritoriu / al ruinelor / este acoperit deja de... bălării, printre ele doar ici-colo se zăresc porțiuni mici din câte o piatră de temelie... Locul pustiu al mănăstirii din Monostor este numit de către populația românească: Monustir.³

¹ Rácz Károly, *A monostori romok Kuvin mellett / Ruinele din Monostor de lângă Cuvin*, în revista *Alföld*, nr. 163, 1883.

² La publicarea în 1887 a descrierilor papale toponimul apare sub forma „Monustir” (*Monumenta Vaticana*, Series Prima, Tomus Primus, p. 146).

³ „...e romokról senki meg nem emlékezett... Folyó hó / július / 12.-én... kirándultam e romokhoz... Ha a pápai tizedjegyzéket, mely 1332-1337 évekről szól megtekintjük, azt látjuk, hogy az orodi főesperességben volt a 14-ik században Simánd és Lippa közt egy Monustir nevű hely, melynek plébánosa Kozma 1333-ban 72 banalíst fizetett pápai tizedül... Visszatérve mármost Monostorra, erről mindeztideig senki sem tudott semmit. Most azonban sikerült minden kétségen felülívé tenni azt, hogy Kuvin és Kovaszincz közt volt még egy falú, még pedig nem más, mint Monostor. Ennek romjai Kuvin északi oldalán, a falú szelétől néhány ölnyire a legelön, minden kétséget kizárólag, feltalálhatók azon helyen melyet vályogvetésre és téglacégetésre szoktak használni. Ha az más Radnáról Világosra menve, Kuvinből kiér, állapodjék meg, és balra néhány ölnyire az országúttól megtalálja e romokat, melyeket saját szemlélésem és felmérésem alapján a következőkben van szerencsém megismertetni: a zárda homlokzattal a hegy... az úgynevezett Kecskés hegy áttellenében, a síkon feküdt: romjainak szélessége 65 méter, hossza pedig 75 méter; az épület keletnek nézett. A romok közepén van egy tojásdad alakú rom, melyről azt itélem, hogy az volt a templom. Ennek hossza 29 méter, legnagyobb szélessége, azaz északi és déli kiugrással - hol a mellék - szentélyek lehettek - 13 méter, rendes szélessége 12 méter. Ennek a tojásdad alakú épületnek kerülete 82 méter. Éppen úgy keresztalakú volt, mint például az orodi káptalan temploma. A templon főhajója és a szentély tisztán kivehető. A főoltár előtt mély gödör van, melyet valaki azért ásott, mert hihetően ott kincsét találni vélte. A templomnak egy tornya volt, omladványai közt ásatni kellene, talán egy harang felszínre kerülne a gyeppel benőtt földből... A homlokzat előtt most tócsa és pocsolya van, melyben temérdek emberiesontok vannak... Az egész romterület magassága, a körülötte elterülve levő mező felszínétől számítva, mintegy 1 méter magasságot tesz, bár néhol, a megbolygatott helyeken mélyedések és gödörszerű üregek vannak... Az egész területet általában ellepte már a farkasalma, ebkapó, kakukkfű és más dudva, csak itt-ott csillámlik ki közülük egy-egy alapkönek egy kis része... Ennek a monostori zárdának pusztá helyét a kuvini román lakosok monustir-nek nevezik...” (Rácz, *Alföld*, 1883, nr. 163).

Între Cuvin și Covăsiuț, în 1892 sunt semnalate și alte ruine, după cum urmează:

„La hotarul dintre Cuvin și Covăsiuț a existat o fortificație pe vârful abrupt numit „Vuru tornya” /Vârful Turnu/ al dealului. Șanțul destul de adânc, circular, a fost placat cu piatră, ici-colo se văd urmele unor clădiri. După populația românească cetatea a fost construită atunci când / a avut loc / confruntarea armată între împăratul grec /sic!/ și cel al turcilor, cel învins fiind închis în această cetate. Jos, în apropierea satului /n.n. Cuvin/ la fel se găsesc niște ruine, numite de populație: Cetate”⁴.

În fine, în anul 1913 se consemnează că în hotarul satului Cuvin se găsesc trei ruine și că în partea de vest a hotarului de câmpie ar exista o porțiune numită „Cetate”, unde subteran s-ar afla vestigii din cărămidă, fără să existe vreo urmă a acestora la suprafață, iar în partea de nord a comunei un loc asemănător are numele de: Mănăstire⁵.

Datele sumare cuprinse în descrierea ruinelor de la punctul „Mănăstire” (existent de altfel și azi ca toponim lângă Cuvin) par a indica o bazilică cu transept de relativ mici dimensiuni, cu un singur turn la vest, construită din piatră. Osemintele umane aflate în număr mare în dreptul intrării arată că necropola astfel semnalată, sau o parte a acesteia, nu este contemporană cu funcționarea bisericii ruinate. Suprapunerea parțială a necropolei ar putea fi rezultatul unei refaceri a clădirii, cu prelungirea ei spre vest, etapă constructivă în care ar fi fost posibilă și ridicarea turnului singular - neîntâlnit la bazilicile cu transept din zonă. De altfel, diferența de doar un metru dintre lățimea bisericii înspre absidă și restul navei (de 13 și, respectiv, de 12 m) nu ar susține ipoteza existenței transeptului, dacă autorul nu ar fi specificat analogia dintre biserica analizată și cea a capitlului de la Arad. Ori, la biserica din urmă, planul „în cruce” se realizează prin intersectarea navelor cu un transept.

Probabil cele trei ruine semnalate cu decenii în urmă în hotarul de azi al localității Cuvin nu reprezintă toate clădiri ce țineau de o singură așezare, cea în discuție⁶.

Întrucât în 1764, în preajma Cuvinului este atestat documentar un prediu cu numele de „Monostor”⁷, toponimul de lângă localitate indică foarte probabil locul mănăstirii de odinioară în jurul căreia s-a format așezarea cu același nume, azi dispărută.

În acest sens pare să pledeze - atât cât se cunoaște - și planul edificiului ruinat, care indică mai degrabă o biserică de mănăstire, decât una parohială.

Prin urmare, ruina analizată vine să susțină localizarea în acest punct a uneia din cele două așezări „Monustur” semnalate în 1333 în conscripțiile papale ca existente în arhidiaconatul de la Arad⁸. Dacă la data atestării ei, în secolul al XIV-lea, mănăstirea de la Monustur era una dintre bisericile supuse decimei papale, aluzia la un „împărat grec” - ieșită din

⁴ „Kuvin és Kovaszincz... határan is éllt egy erősség a Vuru Tornya nevű meredek csúcson. A kör alakú, elég mély árok oldalai kövel voltak kirakva. S itt-ott épületek nyomai látszanak. Az oláh nép szerint akkor építették, mikor a görög meg a török császár egymással hadakozott: a legyőzöttet ebbe a várba zárták... Lenn a falu közelében is vannak romok, a miket várnak (Csetatyé) nevez a nép.” (Márki, *Aradvármegye*, II/1. 123).

⁵ Somogyi, *Arad*, p. 106-107.

⁶ Somogyi semnalează în hotarul așezării mai multe toponime care indică localități atestate documentar, azi dispărute, cum ar fi: Biserica Albă, Kérésztúr și Piatra (Kövi), dintre care cel din urmă identifică vechiul amplasament al comunei de azi (Somogyi, *Arad, loc. cit.*).

⁷ Blazovich, *Települései*, 208-209.

⁸ *Monumenta Vaticana*, I/1, 146. Györfly (*Történeti földrajz*, 181-182) identifică localitatea Monustur din conscripția papală, atestată între Șimand și Lipova, cu localitatea de azi Mănăștur de lângă Vinga, menționând greșit că ar fi fost inclusă pe lista așezărilor aliate la sud de Mureș.

comun - a legendei locale de la Cuvin, privind ruinele de pe Dealul Capra din preajma așezării, pare a sugera apartenența ei inițială la biserica răsăriteană. Având în vedere că în zona largă memoria colectivă atribuie și azi turcilor mai toate vestigiile de cetăți și biserici⁹, considerăm că nu poate fi întâmplătoare această mențiune, cu atât mai mult cu cât planul bisericii și tipul toponimului pledează pentru o mănăstire relativ timpurie.

În aceeași ordine de idei, menționăm că la Covăsiș, în celălalt sat învecinat cu Dealul Capra, este atestat documentar la 1368 un voievod local¹⁰.

⁹ De exemplu: cetatea de pământ de la Pâncota, unde vestigiile abației erau încă vizibile în perioada interbelică, ruinele de lângă Chelmac atribuite abației din Eperies și nu în ultimul rând, impozantele ruine ale bisericii capitulare de la Arad.

¹⁰ *Történelmi Adattár*, I. 1872. 133-135. Pentru cnezatele și voievodatele din zonă: vezi în general: Andrei Caciora, Eugen Glück, *Cnezate și voievodate arădene*, 154-161.

PÂNCOTA

Abația de la Pâncota, atestată documentar în a doua jumătate a secolului al XII-lea, considerată ca fiind una din primele ctitorii de epocă creștină din zonă¹, conform tradiției cândva renumită², nu a atras până acum în mod deosebit atenția specialiștilor din domeniul istoriei ecleziastice sau de istoria artei, decât în măsura în care a fost implicată în problema controversată a arhidiaconatului cu sediul aflat inițial la Zsomboly apoi la Pâncota, precum și în condițiile descoperirii în secolul al XIX-lea a vestigiilor ei.

În evul mediu Pâncota ținea de comitatul Zarand, iar din punct de vedere ecleziastic se afla pe teritoriul arhidiaconatului de la Zsomboly, enclava episcopiei din Eger înfiptă între diecezele Oradiei și cea a Cenadului³. Arhidiaconatul de la Zsomboly, cu așezarea eponimă - azi dispărută - localizată pe baza toponimului păstrat între satele Măsca și Galșa⁴ la câțiva km de

¹ K. Juhász, *Die Stifte der Tschanader Diözese im Mittelalter*, în *Deutschum und Ausland, Studien zum Auslandsdeutschum und zur Auslandkultur*, 8-9 Heft, Münster in Westfalen, 1927 (Juhász, *Die Stifte*), p. 67.

² „Se știe cât de renumită a fost cândva abația de aici”, *Arad vármegyéből*, în rev. *Hazai Tudósítások*, 1807, II, nr. 47 (*Hazai Tudósítások*), p. 382.

³ *Korai magyar történelmi lexikon (9-14. század)*, Red. Kristó Gyula, Budapest, 1994 (*Kristó, Lexikon*). p. 753.

⁴ Pentru variantele toponimului și localizare vezi: Márki Sándor, *Aradvármegye és Arad szabad királyi város monographiája*, Red. Jancsó Benedek, II/1, 2, Arad, 1892-1895 (Márki, *Aradvármegye*) II/1, p. 70-71, care indică și ruine, atribuite de autor arhidiaconatului respectiv: „... Muszka délkeleti részén, egy dombon, mely két mély völgy összefolyása felett fekszik, a múlt század végén sánczokkal körített épületromok felé emelték a Buday -, most gr. Wenckheim-féle borházat. Ennek mintegy 30 m hosszú s 10 m széles, faragatlan termésköböl elég magas boltozattal épített száraz és igen hideg pinczéjét készen találták s most is használnák. Az épületet igen mély (ma is 4 méteres) árok kerítette, mely egyhelyütt oly közel jut a pinczéhez, hogy mellette csak bajosan haladhat el egy kocsi. A nép az egészket egy zárda romjainak tartja. Ilyen zárdáról azonban sehol sincs emlékezet. Én azt hiszem, hogy itt a zsombolyi főesperesség temploma s épülete állott ... Magát a hegyet alkalmasint Zsombolyhegynek nevezték, mint ezt az 1261 évi említett oklevél is mondja s ennek aljában (a mostani Zsimbolyamocsár szélén, közvetlenül Galsa és Muszka közt) feküdt maga Zsomboly helység.”

(„... În partea de sud-est a localității Măsca, pe o colină situată deasupra încrucișării a două văi, la sfârșitul secolului trecut /n.b. XVIII/ a fost ridicat depozitul de vinuri Buday, azi al contelui Wenckheim construit deasupra unor ruine înconjurată de valuri. Pivnița uscată și răcoroasă a acestui depozit, de cca 30 m lungime și 10 m lățime, ridicată din pietre de carieră necioplite, având o boltă destul de înaltă, a fost găsită pe teren gata construită și este și azi folosită. Construcția a fost înconjurată de un șanț adânc (având și azi 4 m) care într-un loc se apropie așa de mult de pivniță încât acolo cu greu ar trece o căruță. Populația consideră totul drept ruine ale unei vechi mănăstiri, însă despre un asemenea clastru nu se amintește niciunde. Eu cred că în acest loc au fost biserica și clădirea /adiacentă/ a arhidiaconatului de Zsomboly ... Dealul /pe care se află construcția/ se numea „Dealul Zsomboly”, după cum îl pomenește documentul amintit din 1261 și la poalele lui (la marginea mlaștinei de azi Zsimboly, direct între Galșa și Măsca) se situa cândva localitatea propriu-zisă Zsomboly.” Traducerea acestui text și a aceluia care vor urma ne aparține; observațiile noastre, sau eventualele variante de sens fiind trecute între paranteze drepte. Clădirea în discuție se păstrează și azi la marginea comunei Măsca. Utilizată de către IAS ca depozit de vinuri, construcția se numără printre puținele clădiri viticole (numite în Podgoria Aradului „colne”) care au supraviețuit colectivizării. Recent a fost redată în proprietatea familiei Ignișca prin persoana doamnei Șotropa, născută Ignișca, cu domiciliul în București. Amplasamentul ei pe platoul colinei, în incinta valului precedat și azi de un șanț adânc, precum și descrierea amănunțită de către localnici a pivnițelor de aici, care corespunde relatării lui Márki, par a confirma refolosirea unei construcții vechi, întrucât la Măsca este și azi vie tradiția - învăluită în legendă - despre o mănăstire, iar lângă comună se păstrează încă toponimul „Jimbolia”, ipoteza lui Márki are toate șansele să se adevărească.

Pâncota, este atestat începând cu anul 1332 sub denumirea de arhidiaconatul Pâncotei, probabil în urma mutării sediului său în această din urmă localitate⁵.

Evoluția Pâncotei, până a deveni centru eparhial, a fost determinată de prezența cetății⁶ și a abației, care au format nucleul așezării.

Prima menționare cunoscută a abației datează din anul 1177, când este amintit „satul abatelui din Pâncota”⁷. La 1219 este consemnat numele patronului ei, un oarecare Andrei (probabil descendent al ctitorului bisericii), sătenii din Pâncota aflându-se pentru orice

⁵ Balássy Ferencz, *A pankotai főesperesség*, în rev. *Egri egyházmegyei közlönye*, 1875, 15; Kandra Kabos, *A zarándmegyei főesperesség*, în rev. *Századok*, 17, 1883, p. 582-592.

Pentru prima pomenire a arhidiaconatului de la Zsomboly ca aparținând episcopiei din Eger, vezi actul din 1261, emis de regele Béla al IV-lea, privind posesiunile episcopiei respective, păstrat în transumpt în actul de confirmare din 1271 al regelui Ștefan al V-lea, în *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, Studio et opera Georgii Fejer, I-XI, Budac 1829-1844 (Fejer), V, I, p. 156; *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica*, I-II/1, Red. Szentpétery Imre, Budapest, 1923-1943, II/2-3, Red. Szentpétery Imre-Borsa Iván, Budapest 1961 (Reg. Arp.), II/1, nr. 2123. („.../ villa Sombol cum Sombolhege in toto, que villa est locus episcopalis curie/”), cf. și vol. I, nr. 1267; *Documente privind istoria României*, C. Transilvania, I (1075-1250), vol. II (1251-1300), București, 1951-1952 (D.I.R.), II, nr. 33.

Pentru lista arhidiaconilor de la Zsomboly (1248-1332) și, respectiv, de la Pâncota (1332-1511) vezi Márki, *Aradvármegye*, II/1, p. 378-379), care presupune că mutarea sediului arhidiaconal s-ar datora demersului magistrului Petru (arhidiacon de Zsomboly între 1323-1332, și totodată locțiitor al lui Chanad, episcop de Eger devenit arhiepiscop de Strigoniu), motivat de considerente de ordin militar, Pâncota fiind la acea dată mai bine întărită.

Pentru întinderea și modificările teritoriale ale arhidiaconatului, vezi Kristó Gyula, *A vármegyék kialakulása Magyarországon*, Budapest 1988, p. 470-474.

⁶ Primul stăpân cunoscut până în prezent al cetății Pâncotei este voievodul Laurențiu din neamul Igmand, care (după Kristó, *Lexikon*, p. 525) ar fi pierdut-o în urma implicării lui în răscoala din 1316-1317. Din 1318, cetatea Pâncotei, împreună cu cea a Deznei, constituie un domeniu regal aparte (D.I.R., veacul XIV, Seria C. Transilvania, I (1301-1320), București, 1953 (în continuare: D.I.R., veacul XIV, I) p. 294-295 nr. 316), apartenența regală a așezării fiind atestată din 1363. Pentru stăpânirile succesive de la Pâncota vezi: Márki, *Aradvármegye*, II/1, p. 127-128; Fügedi Erik, *Vár és társadalom a 13-14. századi Magyarországon*, Budapest 1977 (Fügedi, *Vár és társadalom*), p. 175-176; Engel Pál, *Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond korban (1387-1437)*, Budapest 1977, p. 141; Blazovich László, *A Körös-Tisza-Maros köz középkori településrendje. Békéscsaba-Szeged*, 1985 (Blazovich, *A Körös-Tisza-Maros köz*), p. 105-106.

Pentru Laurențiu ca voievod, eventual local, vezi în general: Andrei Caciora, Eugen Glück, *Cnezate și voievodate românești arădene*, în *Studii privind istoria Aradului*, București, 1980 (Caciora, Glück, *Cnezate și voievodate arădene*).

⁷ „villa abbatis de Pankhota”, în actul de danie (din 1177) al lui Béla al III-lea, regele Ungariei, către biserica din Arad, *Reg. Arp.*, I, nr. 202 și D.I.R., I, nr. 41, p. 23, 363, unde această danie este atribuită lui Emeric, regele Ungariei, datată cca 1202-1203. Pentru atribuirea lui Béla al III-lea a acestei danii: Borsa Iván, *III. Béla 1177. évi könyvalakú privilégiuma az aradi káptalan számára*, în rev. *Levéltári Közlemények*, Budapest 1962; Géza Kovách, *Documente referitoare la începuturile Aradului*, în *Ziridava*, VI, 1976.

Cum în mai vechea literatură de specialitate nu figurează acest document (în jurul căruia timp de un secol s-a întreprins o vastă cercetare) reconstituit și publicat integral abia în 1962, un timp s-a considerat că prima pomenire a abației este cea din Registrul de la Oradea, datată - în funcție de stadiul cercetărilor privind succesiunea regestelor cuprinse în acesta - la 1217 (Fábián Gábor, *Arad vármegye leírása*, Budán, 1835 (în continuare: Fábián, *Arad vármegye*) p. 113) și, respectiv, la 1219 (Karácsonyi-Borovszky, *Regestrum Varadinense examinum ferri candentis ordine chronologico digestum*, Budapest 1903, p. 230; D.I.R., I, p. 94-95).

pricină sub jurisdicția directă a acestuia și a abatelui din localitate⁸. Începând cu Damian Fuxhoffer, majoritatea autorilor sunt de părere că abația de la Pâncota a fost închinată Sfintei Fecioare Maria și a aparținut ordinului benedictin⁹. Aducând drept argument titulatura de abate, care apare în documentele mai sus menționate, după opinia lor această atribuire este susținută și de pomenirea ei relativ timpurie¹⁰. Însă, în lucrarea despre abațiile benedictine dispărute, publicată sub semnătura lui Sörös Pongrácz într-un volum aparte, inclus în seria aceluia ce tratează istoria

⁸ „Villani de Pankota impetiere convillanos eorum, scilicet, Rolandam et Laurentium dicentes, quod eorum peccatis exigentibus duorum marcarum dampna pertulissent, iudice abbate de eadem Villa, et Andrea patrono eiusdem, prinaldo Georgio de Chonad, Rolandam et Laurentium iustificati sunt.” (Karácsonyi-Borovszky, *op. cit.*, loc. cit.: Márki, *Aradvármegye*. II 1, p. 84; Juhász, *Die Stifte*. p. 67-68; *D.I.R.*, I, p. 94-95). După opinia noastră, formulată pe baza datelor publicate de Karácsonyi János despre neamul Igmand (în *A magyar nemzetségek a XIV század közepéig*. I, Budapest, 1901, p. 239-243; în continuare: Karácsonyi, *Nemzetségek*). prin persoana „patronului Andrei”, Pâncota poate fi considerată deja la 1219 în stăpânirea neamului respectiv. În tabelul genealogic publicat de Karácsonyi (p. 240), ramura pare-se cea mai importantă a acestui neam începe cu un Andrei, care în 1233 - când era considerat „deja un om bogat și cu prestigiu” (p. 241) - cere hotărnicire pentru posesiunile lui cumpărate mai înainte. Din acest act de hotărnicire se cunosc numele a 15 membri maturi ai neamului Igmand, alături de Andrei, fiul lui Farcas, fiind pomeniți: fiii nenominalizați ai lui Hab, comitele Oltus (!), Nana, Szolnok, Martin fiul lui Mika, Nicolae, Fedur fiul lui Moys etc. („Comes Andreas filius Forcos de villa Huigman cum suis cognatis Hab videlicet, Comite Oltus, Naney, Zonuch, Martino filio Myka, Nicolao, Fedur filio Moys, Nicolao, Jacobo, Saul et Salamone, Ombud, Gumb, Symone ex altera ...”, în *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus (890-1300)*, editat de Wenzel Gusztáv, I-XIII, Pest, Budapest, 1860-1889, în seria *Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria* (Wenzel, VI, p. 530). Cel de-al 16-lea membru matur al neamului Igmand, atestat tot în 1233 este Grigore, fiul lui Bazil (Wenzel, I, p. 315). Conform tabelului genealogic întocmit de Karácsonyi, acest Andrei (pomenit în documente între 1233-1257) este bunicul lui Laurențiu, considerat până acum primul stăpân cunoscut al Pâncotei, pe care un document din 1299 îl amintește ca voievod („Laurencio Vayvoda”: Wenzel, V, p. 202). Acest Laurențiu (pomenit în documente între 1287-1306), după opinia lui Karácsonyi „a fost voievod al Transilvaniei, un timp, după toate semnele, în cursul anilor 1294-1296” (*Nemzetségek*. p. 242), însă această ipoteză a autorului se pare că nu a fost confirmată de literatura de specialitate de mai târziu, deoarece lista voievozilor și vicevoievozilor din Transilvania publicată în 1956 (*Documente privind istoria României. Introducere*. I, București, p. 499-500) îl indică pentru perioada respectivă pe Ladislau din neamul Kan (1294 sau 1295 sept. - 1315), iar cea mai recentă listă cunoscută de noi (Krisztó, *Lexikon*. p. 193) pe Roland din neamul Borsa (1288-1297). Francisc Páll, autorul listei din 1956, îl menționează însă pe „Laurențiu, fiul lui Nicolae din neamul Igmand” în șirul celor unsprezece (!) „voievozi titulari” (?) care, conform aceluiași autor, ar fi avut această calitate în perioada voievodatului lui Ladislau Kan (*D.I.R. Introducere*. I, p. 500. nota nr. 3). Pornind de la documentul din 1299, semnalat de Karácsonyi, autorul precizează (între 19 februarie 1299 - 2 februarie 1306) chiar și limitele cronologice ale perioadei în care Laurențiu ar fi fost „voievod titular” pe baza unor documente din anii _____ (*D.I.R. Veacul al XII-lea*. I, p. 40, 46-47).

Se pare totuși, că Jakó nu împărtășește opinia autorului și colegului său mai sus citat privind calitatea de voievod titular a lui Laurențiu și cu atât mai puțin pe cea a lui Karácsonyi, care îl consideră pe Laurențiu voievod al Transilvaniei, din moment ce nu include documentul din 1299 în culegerea sa de documente transilvănene, recent apărută (*Codex Diplomaticus Transsylvaniae*. I, 1023-1300, *Ad edendum in regestis praeparavit et introductione notisque illustravit* Sigismundus Jakó, Budapest 1997, în continuare: Jakó, *Codex Diplomaticus*).

Laurențiu apare în 1304 ca un aristocrat notabil în partida lui Carol Robert de Anjou. În fine, Karácsonyi amintește că ar fi fost în legătură de rudenie (cumnat?) cu voievodul Ladislau Kan (*Nemzetségek*. p. 242).

Karácsonyi consideră că fiul voievodului Laurențiu, Nicolae, pomenit în 1340 ca fiind de la Pâncota, este cel care a pierdut această posesiune, în urma implicării lui în războiul din 1316-1317 a lui Borsa Pleșuvul, fratele lui Roland Borsa (*Nemzetségek*. 243). Revenind la Andrei, fiul lui Farcas (atestat în 1233 ca membru de vază al neamului Igmand), după părerea noastră acesta este una și aceeași persoană cu Andrei, pomenit în 1219 ca patron al abației de la Pâncota, din moment ce descendentul său, voievodul Laurențiu este socotit în literatura de specialitate ca stăpân al cetății Pâncotei.

În ceea ce privește mult discutata mutare la Pâncota a sediului arhidiaconal, suntem de părere că ea a fost prilejuită de decăderea neamului Igmand din dreptul de patronat asupra bisericii din Pâncota, în urma pierderii acestei posesiuni, intrate în stăpânire regală.

⁹ Damian Fuxhoffer, *Monasteriologia regni Hungariae. liber I, Weszprimii*, 1803, p. 228-229; Damiani Fuxhoffer, *Benedictini Pannonii monasteriologiae regni Hungariae. Ad fidem fontium revocavit et auxit* Maurus Czinár, Tomus I, Pestini, 1858 (Fuxhoffer-Czinár, *Monasteriologiae*) p. 291-292; Rupp Jakob, *Magyarország helyrajzi története fő tekintettel az egyházi inézetekre*. III, Budapest, 1876, p. 79; *Geographia ecclesiastica Hungariae ineunte saeculo XIV e tabulis rationes collectorum pontificiorum a. 1281-1375 referentibus eruta digesta illustrata*. redactat de Ortvy Tivadar, 1/1-2, Budapest, 1890-1892 (Ortvy, *Geographia ecclesiastica*) p. 127, 772; Márki, *Aradvármegye*. II/1, p. 84.

¹⁰ În secolul al XIX-lea, când s-a propus această atribuire, autorii au avut în vedere doar ordinul benedictin pentru mănăstirile timpurii din Ungaria, iar cel cistercian, succedându-i abia peste un secol și jumătate (începând cu anul 1142), nu putea fi luat în seamă, mai ales că mănăstirile acestuia din urmă - cu precădere ctitorii regale - erau deja identificate, în majoritatea lor, în această perioadă (Fuxhoffer-Czinár, *Monasteriologiae*. p. 292).

Ordinului Benedictin de la Pannonhalma (sediul provinciei), se precizează că atribuirea abației de la Pâncota ordinului în discuție nu se poate dovedi¹¹.

Din anul 1363 se cunoaște sigiliul Pâncotei care, prin inscripția „Sigillum Hospitum de Pâncota” indică totodată prezența unor coloniști, localitatea având la acea dată statutul de târg¹².

Cetatea de la Pâncota, situată lângă drumul medieval ce lega Lipova de Oradea, a fost donată în anul 1387 de către regele Sigismund lui Ladislau și Ștefan Losonczi, bani ai Severinului¹³. Sumarele referiri din literatura de specialitate privind fosta cetate și abație de la Pâncota nu lămuresc raportul existent pe teren între cele două obiective, dacă abația a fost amplasată în incinta cetății, sau eventual cele două construcții se aflau în puncte diferite.

Se pare că în anul 1565, în urma asedierii Pâncotei de către turci, s-a distrus definitiv și abația din localitate¹⁴. Această dată, însemnând începutul ocupației turcești - care a durat cu mici întreruperi 130 de ani și la Pâncota - marchează totodată și începutul declinului localității. Astfel, în actul de danie din 4 februarie 1651 al lui Gheorghe Rákoczy al II-lea către Marosnémethy Gyulai Ferenc, fișpan al comitatului Zarand, Pâncota apare ca așezare nelocuită („pustă”), iar în 1726 ca localitate distrusă, fiind donată în 1732 ca atare de Carol al III-lea prințului Raynald de Modena¹⁵.

Pâncota Nouă a fost întemeiată de coloniștii aduși în 1785 din Alsacia-Lotaringia și de cei din Würtemberg, veniți în 1817¹⁶, la nord-vest de așa-numitul Deal Pleșuv (Kopaszhegy), la poalele căruia s-a format în Evul mediu așezarea din preajma abației.

În urma reorganizării administrative a teritoriilor eliberate de sub ocupația turcească, o parte însemnată a fostului comitat Zarand fiind alipită în 1734-44 comitatului Arad¹⁷. În monografiile acestuia din urmă, sau în diferite lucrări de sinteză și articole de ziar privind „antichitățile” ținutului apar referiri succinte și la Pâncota, la vestigiile ei medievale. Astfel, ruinele din localitate, atribuite fostei abații, sunt menționate pentru prima dată în lucrarea rămasă în manuscris a lui Peretsényi Nagy László¹⁸ (una dintre monografiile comitatului Arad), scrisă

¹¹ Pankota mint mondiák benzés apátság volt Zaránd - (Arad) megvéhen s a Bold Szűz tiszteletére épült Apátság volt de hogy Szent Benedek fiai lakták, azt nem lehet bizonyítani.” Sörös Pongrácz, *Az elemészett benzés apátságok*. Budapest 1912, în *A pannonthalmi Szent-Benedek-rend története*. Red. Erdélyi László, Sörös Pongrácz, I-XIII/B 1902-1916, IX, p. 6.

În aceeași ordine de idei, considerăm că nu poate fi lipsit de semnificație faptul că marele cărturar Petrus Pázmány (născut în 1570 la Oradea), reprezentantul de seamă al contrareformei, plasează abația din Pâncota, în lucrarea sa de pionierat despre ordinele religioase din Ungaria, scrisă în 1629, în rândul mănăstirilor ale căror preținse ordine monahale le consideră incerte (*apud*: Fuxhoffer-Czinár, *Monasteriologiae*. p. 291; ediția modernă a lucrării lui Pázmány: Petrus Pázmány, *Opera*. Series Latina, Tomus IV, Budapestini, 1904).

¹² I. Fessler, *Geschichte der Ungarn*. VII, Leipzig, 1821, p. 20; Márki, *Aradvármegye*. II/2, p. 166; G. Kovách, *Lupta antiotomană. în Aradul permanentă în istoria patriei*, Arad, 1978, p. 145 și în general pentru ocupația turcească din zonă.

¹³ „(Sigillum) Hospitum de P(ancota)” vezi: *A Tomaj nemzetségbeli Losonczy Bánffy család története*. Red. Varju Elemér, I, Budapest, 1908, p. 559; Blazovich, *A Körös-Tisza-Maros köz*. p. 107.

¹⁴ Csánki Dezső, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. I, Budapest, 1890, p. 722; Engel, *Királyi hatalom és arisztokrácia*. p. 141; Márki, *Aradvármegye*. II/1, p. 127.

¹⁵ Rác Károly, *A Zarándi egyházmegye története*, Arad, 1880, p. 225; Márki, *Aradvármegye*. II/2, p. 190-191.

¹⁶ Török Gábor, *Történelmi vázlat Arad és vidékének múltjából*. în *Arad-megye és Arad-város ismertetése*. Red. Parecz István, Arad, 1871 (*Török, Történelmi vázlat*). p. 17; Somogyi Gyula, *Arad szabad királyi város és Arad vármegye községeinek leírása*. în *Arad vármegye és Arad szabad királyi város monographiája*. III/1, partea a doua, Arad, 1913, p. 207 (în continuare: Somogyi, Arad).

¹⁷ Márki, *Aradvármegye*. II/2, p. 82; G. Kovách, *Stăpânirea habsburgică și destrămarea feudalismului. în Aradul permanentă în istoria patriei*. Arad, 1978, p. 162-163.

¹⁸ Peretsényi Nagy László, *Arad vármegyének...állapottjáról...ismertetése*. kelt Bökényben, 1806, aflat la Budapesta, biblioteca Széchenyi (Q.H. 60).

P. Nagy László, notar la Gașa (nu departe de Pâncota), a făcut și „săpături arheologice” (la măn. Sf. Duh, de lângă Ineu), după cum notează în jurnalul său (vezi Márki, *Aradvármegye*. II/1, p. 442). Prin urmare, și alte lucrări ale autorului, ca cele despre cetățile (Q.H. 429), sau „antichitățile” (Q.H. 795) din comitat, aflate în lăsmântul său după la Biblioteca Széchenyi, ar putea conține informații despre ruinele de la Pâncota. Menționăm că până acum nu am avut prilejul să studiem monografia lui Matthias Bel (*Cornitatus Zaradiensis*). scrisă în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, aflată în manuscris în biblioteca arhiepiscopală din Strigoniu (Membrum pol. B. 1).

în 1806, chiar în anul în care se hotărăște de către Tezaurariat construirea bisericii parohiale din Pâncota Nouă prin refolosirea pietrelor din rămășițele acesteia. Autorul consemnează cu regret actul de distrugere, în măsură să șteargă cu totul mărturia istoriei medievale a așezării, act care a continuat prin construirea în 1809 a școlii confesionale, precum și a unor hambare, pivnițe și fundații de case din aceeași sursă¹⁹.

O știre din 1807 menționează vechea așezare a Pâncotei alături de cea nouă, înființată de coloniști, consemnând unirea celor două localități, realizată în perioada respectivă datorită strădaniei funcționarului cameral F. Jedlitska²⁰.

Fábian Gábor, în *Monografia comitatului și a orașului liber regal Arad*, din care doar primul volum a fost tipărit (în 1835), pomenește de fortificația impresionantă cu valuri masive de pământ ce înconjoară fosta abație²¹.

Török Gábor precizează și el, că ruinele care au supraviețuit ocupației turcești „...de mari dimensiuni, cu bastioane și valuri, împreună cu rămășițele bisericii” au fost demolate în vederea refolosirii la noi construcții a materialului litic astfel obținut precum și pentru repararea drumurilor²². În continuare, invocând relatarea unui martor ocular, autorul notează descoperirea în 1806, în cripta (!) bisericii abațiale, a unor schelete (indicând totodată - ca măsură a distrugerii vestigiilor acesteia - că „demolarea” nu s-a rezumat doar la ceea ce se afla pe atunci deasupra nivelului de călcare), precum și a „...două schelete, așezate față în față într-un sicriu, împreună cu o spadă mare și lată, găsite sub unul din turnurile de colț ale fortăreței”²³.

Peste câteva decenii, după ce câmpul de ruine a dispărut și doar imensele valuri de pământ, conformația terenului precum și câteva ziduri de temelie au mai indicat locul vestigiilor de odinioară, interesul științific pentru edificiile care au existat cândva, în punctul numit azi „Cetatea turcească”, a fost resuscitat de repetatele încercări de sondare arheologică a zonei.

Despre acelea din 1847, realizate de inspectorul Pichler, în numele baronului Dietrich - stăpânul de atunci al domeniului Pâncotei - nu cunoaștem nici o descriere contemporană, însă rezultatele lor apar menționate în treacăt în articolele publicate în 1862, cu ocazia inițierii la Pâncota a unor săpături mai ample. Privind în principal săpăturile din urmă, începute cu scopul dezvelirii rămășițelor abației până în anul 1865, în vederea comemorării a 300 de ani de la distrugerea ei de către turci, aceste două articole indică - printre altele - și existența la Pâncota a două biserici medievale, oferind în același timp date referitoare la vestigiile fostei cetăți.

Având în vedere valoarea de unic document al acestor informații, reproducem *in extenso* pasajele în cauză, după cum urmează:

¹⁹ Márki, *Aradvármegye*. II/1, p. 445; Török, *Történelmi vázlat*, p. 16.

²⁰ *Hazai Tudósítások*, p. 383.

²¹ Fábian, *Arad vármegye*, p. 113-115. Autorul menționează că „mulți (!) geografi consideră /abația/ drept cetate, din cauza întăriturilor ei puternice cu valuri...”

²² „... a romok ... melyek nagyszerűek voltak, bástyával és sánczczal körülvéve, a városi templomnak maradványaival leromboltattak...” (Török, *Történelmi vázlat*, p. 16).

²³ „...1806, évben a m. k. kincstár által, a nagy templomnak még hátra volt romjai a mostani templom építésére felhasználtattak, mely alkalommal a most is élő templomgazda ör. Schmidt András tanubizonysága szerint a templom-kriptájából egész csontvázak emeltettek ki. Azóta csak sánczai és alapfalai láthatók.”

(./.../ în anul 1806, ruinele încă păstrate ale bisericii mari au fost folosite de către Tezaurariat pentru construirea bisericii actuale, ocazie cu care, conform mărturiei lui Schmidt András, slujbaş al bisericii și acum în viață, au fost scoase din cripta bisericii schelete întregi / păstrate în întregime/. De atunci se văd doar valurile și fundațiile bisericii ./.../”

„Az erőd egyik szeglettornya alatt egy koporsóban két szemközt fektetett csontváz egy nagy széles karddal találtatott.” (Török, *Történelmi vázlat*, p. 16).

..... la est de târgul Pâncota - acum în posesia orfelinelor prințului Szulkovszky - se află o creastă de colină pe care sunt vizibile oarecari urme de case. Ca nu cumva aceste ... rămășițe să dispară fără vreo urmă, mai sus menționații / Vörös Antal, Török Gábor și Kopcsányi József / au efectuat săpături în 30 septembrie și ziua următoare a anului în curs, 1862. Alături de aceștia ... au fost prezenți: Bohus László, Hollmayer, intendentul domeniului Pâncotei, Magyari Alajos, paroh la Pâncota și Vásárhelyi Dezső.

După relatarea domnului paroh Magyari Alajos, în acel spațiu al colinei, de la care la nord-est se află cimitirul și spațiul deschis până la dealurile viticole ale Pâncotei, la sud berăria / manufactura de bere (?), la vest Pâncota și la est se ridică dealurile viticole, spațiu delimitat la sud și la vest de un răzor plantat cu șiruri de copaci, a fost o parohie și biserică catolică, conform protocolului bisericii romano-catolice din Pâncota existentă deja la 1370, distrusă definitiv de turci în 1558.

Ruinele acestei parohii și biserici la 1807 stăteau încă în picioare, când Camera a construit din ele actuala biserică și parohie romano-catolică din Pâncota, precum și hambarul domenal. Transportarea pietrelor a fost interzisă numai atunci când ruinele au dispărut cu totul de pe suprafața pământului.

Nimic nu a mai rămas din ele, acum sunt acoperite de pământ arabil ... și doar surparea terenului mai indică locul zidurilor de temelie scoase din pământ, precum și fragmentele mici de sculptură în piatră, de cărămidă și ceramică, răspândite pe teren ... unde se pot vedea cinci șanțuri, care au servit drept teren pentru clădirile de odinioară. În partea de nord ... a fost biserica, indicată de urme, dar și de Schmidt András slujitor al bisericii din Pâncota, de cca 70 de ani, care a susținut în fața noastră că acolo a fost biserica cu o lungime de 45 de pași, iar sanctuarul ei a fost spre răsărit, așa cum se obișnuia pe vremuri.

La sud de biserică, în partea dinspre berărie se văd urmele a patru clădiri, care țineau probabil de parohie.

Săpăturile începute în prezența celor de mai sus, în mai multe puncte ale acestui spațiu, au dat la doar câteva degete adâncime de moloș, și mai jos, de grămezi de pietre... Este de crezut că doar în cripta bisericii s-ar găsi ceva într-adevăr interesant ... dar aceasta pare a fi surpată, așa că aici ar fi necesară o săpătură mai amplă, a cărei realizare a și fost promisă de domnul Hollmayer...

Membrii grupului, luând cu ei câteva fragmente de sculptură în piatră, de cărămidă și de ceramică, s-au deplasat la ruinele unde pe vremuri a ființat o abație și a fost o cetate întărită cu ziduri și șanțuri adânci”.

„Din câte se pare, ruinele acestei abatii nu numai că nu au fost considerate până acum demne de atenție, dar au fost distruse și ele de mâini barbare. Având exact soarta ruinelor mai sus menționate, / pietrele / au fost cărate pentru / diferite / construcții... Nu mai există decât o movilă de pământ și ici-colo ziduri de temelie înconjurată / toate / de un șanț adânc. Această movilă este de asemenea scotocită neregulat de către căutători de antichități și de comori.

... Se află la cca 5-600 de pași la nord de cea anterioară, în direcția actualei biserici ortodoxe, între târgul Pâncota și dealurile lui cu plantații de vie.

A fost înconjurată cu trei șanțuri de luptă și cu tot atâtea ziduri de apărare. Cel interior are o lățime de cca 6 stânjani și o adâncime de 3-4 stânjani. Urmele celui de-al doilea și al treilea șanț nu se mai văd decât puțin. Cel exterior are o întindere amplă, ajungând până în oraș și cimitirul actual.

La cele patru colțuri / ale cetății / se pot încă dibui urmele turnurilor de apărare; în turnul din stânga al laturii de est se afla fântâna, acum deja astupată. Ziduri de temelie existente încă în mijlocul / incintei / indică o absidă orientată spre est: zidurile sanctuarului au o grosime de 2 picioare, cele laterale de 3 picioare.

După cum susțin martorii oculari (activând ca muncitori la săpătură, dar și alții, cum ar fi Sepsi György ... maistru olar la Pâncota, în 1847), inspectorul Pichler al domeniului prinț

Szulkovszky din Pâncota, efectuând săpături, a dat de cavou (cripta ?), unde s-a găsit un cazan de aramă și trei schelete umane într-un sicriu de piatră, iar în cripta de sub sanctuar la fel a fost o tibie lungă. Cu excepția cazanului, toate acestea au fost însă zdrobite de către muncitori.

După cum spun muncitorii, s-a găsit și un inel mare, luat de inginerul de atunci care a supravegheat săpăturile și nu se știe unde l-a pus.

Au săpat și în colțul din stânga al laturii răsăritene până la o adâncime de 5-6 stânjeni, unde au găsit un potir și mai multe monede de argint vândute de Pichler la Viena pe bani puțini. În colțul din dreapta al aceleiași laturi răsăritene, de după turnul în spatele turnului de apărare se vede o boltitură umplută cu dărâmături.

După obținerea acestor date preliminare grupul a scrutat terenul pentru a putea începe săpături reglementare.

Înainte de toate s-a săpat în jurul sanctuarului. În urma acestor săpături în două zile a fost descoperit traseul zidurilor de temelie acoperite de pământ.

Prin această săpătură au fost găsite sub dărâmături oseminte umane și de porcine un fragment de hanger, mici oale vechi de o formă specifică, cioburi, sticlă veche, un fragment de cărămidă smălțuită, chihlimbar și / un / ornament de altar.

A fost cercetat și șanțul cimitirului, până unde se întinde și șanțul exterior / al cetății /, care pe întreaga lui lungime a fost acoperit, sub stratul superior de pământ, cu pământ ars (aflat la o adâncime de jumătate de picior și având o grosime de jumătate de picior), cu corpuri descompuse de animale, ici-colo cu pietre arse, înnegrite, precum și cu cioburi de oale asemănătoare ca formă și dimensiuni cu cele găsite în cetate ...

Monede vechi nu s-au găsit cu această ocazie, dar un muncitor care a săpat în timpul lui Pichler, precum și alte persoane, au arătat monede găsite aici - ele însă sunt deja monede germane ...

Deoarece movila cu ruine - fiind săpată și aici neregulat - este scotocită în toate direcțiile, pentru a putea obține oarecare rezultate ar fi necesară secționarea ei transversală, presupunând putere financiară, timp și perseverență. Cu toate că grupul a încercat și în acest caz să exercite o influență morală, ca rămășițele ruinelor să nu fie distruse în continuare, ele ar merita să fie transformate după cercetare într-o movilă regulată, prevăzută cu o / placă / comemorativă cu o inscripție simplă, inaugurată în 1865 (luna mai), când se împlinesc exact trei sute de ani de la distrugerea abației...

După aceea, am vizitat izvoarele băii turcești de odinioară, aflate la est de Pâncota, pe latura de nord a Dealului Pleșuv ... în prezent, nu există nici o urmă a clădirii de odinioară a acestei băi ...

... în grupul nostru s-a ivit spontan ideea înființării în comitatul Arad a unei asociații care să-și asume misiunea cercetării și conservării antichităților²⁴.

²⁴ „.... Pankota mezővárosától - mely most herczeg Szulkovszky árvái birtoka, - keletre van egy dombtető, melyen őseink lakhelyeinek még némi nyomai látszanak, Nehogy ezen ereklyék ... maholnap nyomtalanul elenyésszenek, a fenntebbiek ott folyó 1862-ik évi szeptember hó 30-án és következő nap ásátásokat eszközöltek. Ezekon kívül ... számosan voltak jelen, nevezetesen: Bohus László, Hollmayer pankotai uradalmi főtiszt, Magyarai Alajos pankotai plébános és Vásárhelyi Dezső.

A dombtető azon térségén, melytől északkeletre a temető és ettől a pankotai szőlőhegyekig levő nyílt térség, délre a sörház, nyugatra Pankota és keletre a térség felett a pankotai szőlőhegyek fekszenek, és melynek déli és nyugati szélén fasorokkal beültetett dűlőút vonul - Magyarai Alajos plébános úr előadása szerint a pankotai római kath. egyház jegyzőkönyve nyomán már 1370. évben r. kath. plébánia és templom volt, mely azonban a török által 1558-dik évben végleg elpusztított.

E plébánia és egyház romjai még 1807-ben állottak, a midőn a kamara által belőlük építettett a mostani pankotai római kath. egyház és plébániai lak, valamint az uradalmi magtár, és a romok elhordása csak akkor tiltott be, midőn a romok a föld színéről már egészen elhordattak.

Most már semmi maradványuk, uradalmi szántóföld van rajtuk és csak a kiszedett alapfalak helyeinek behorpadása és még szétszorra létező apró kőfaragvány, kő-, téglá- és cseréptöredékek jelezik azon helyet ... /ahol/ öt volgyelet látható, melyek a hajdani épületeknek telekül szolgáltak. Az északi részen levő romhelyen volt a templom, mint az a nyomokból kittünt, de ezen ásatásnál jelenvolt Schmidt András pankotai templomatya, mintegy 70 éves ember szinte állítá nekünk, hogy ott volt a templom, melynek hossza 45 lépés, a szentélye pedig kelet felé volt mint az hajdan szokott lenni.

A templomtól délre a serház felé eső részen négy épület nyoma látható, melyek a plébániához tartozó épületek lehettek. E térség több pontján a fenntebbiek jelenlétében megkezdvetven az ásátás, alig néhány hüvelyknyi mélységben kőpor és alantabb összehányott kőhalom volt található. Itt igen érdekeset hihetőleg csak is a templom sírboltjában ... lehetne találni, de a sírbolt összeomlottnak látszik, és azért itt nagyobbszertű ásátás igényeltetik, mit eszközölni Hollmayer úr meg is ígért ...

A társaság néhány kőfaragvány-, kő-, téglá-, és cseréptöredéket magával vive, tovább zarándokolt azon romhalmazhoz, hol hajdan apátság székel és falakkal s mély sánczokkal erődített lak vagyis várak volt.” (Kopcsányi József, *A pankotai romoknak. Vörös Antal, Török Gábor és Kopcsányi József által eszközölt ásátása és Aradon létesítendő régiségtársulat eszméjének*

Nu deținem informații detaliate nici despre aceste săpături. Se pare că ele au fost întrerupte după campania din 1863 fără să se ajungă la dezvelirea completă a ruinelor abației, întrucât Török Gábor, unul dintre cei prezenți în 1862 la inaugurarea cercetărilor, nu menționează decât anul respectiv pentru continuarea lucrărilor, consemnând totodată descoperirea „...între ruinele zidurilor de temelie de mari dimensiuni ale bisericii” a unui fragment de „...dantelă de mătase, brodată cu fir de aur” și a „...numeroase cărămizi decorate în relief cu motive animaliere și vegetale, ale căror tocire presupune folosirea lor ca piese de paviment”²⁵. Piese rezultate în urma „cercetărilor” din 1863, printre care dantela amintită și o placă de paviment decorată cu două animale afrontate, donate Muzeului Național din Budapesta, nu au fost regăsite de noi²⁶.

De fapt, tot ceea ce știm despre amplasamentul, planul și decorul arhitectural al fostei abații de la Pâncota, se datorează demersului insistent al lui Medgyaszay Lajos, maistrubutar în Pâncota, care în anul 1883 a efectuat pe colina cetății săpături arheologice pe baza autorizației și a sprijinului material obținute din partea administrației publice a comitatului Arad²⁷. Însă, repetatele cereri ale lui Medgyaszay privind continuarea săpăturilor, înaintate,

megpendítése, în rev. *Alföld*, 1862, nr. 245, în continuare: *Alföld*, 1862, nr. 245)

„Ezen apátság romhalma is, úgy látszik, még eddig nem csak hogy figyelemre nem méltatott, de az barbár kezekkel szét romboltatott. Eppen a fentebbi romoknak sorsában részesült. t. i. építkezésekre szét hordatott ... Csak egy földhalom létezik még, a még itt ott létező alapfalakkal, körülvéve mély sánczczal. És e földhalom is szabálytalanul fel van túrva a régiség és kincskeresők által.

... Fekszik az előbbtől mintegy 5-600 lépésnyire éjszakknak a mostani óhitű templom irányában Pankota mezővárosa és a pankotai szőlőhegyek közt.

Három viárokkal és ugyanannyi védfallal volt körülvéve. A belső mintegy hat 01 széles és három-négy 01 mély, a második és harmadik árok nyomai már csak kevésbé láthatók. A külső nagy terjedelemben egész a városba és a mostani temetőbe kiterjedve vette körül.

A négy sarkán védtorony nyomai vehetők ki. a keleti oldal baltornyában volt a kút, mely már azonban be van temetve. Középen még meglevő alapfalak keletnek néző szentélyre mutatnak, a szentély fala 2 láb és a mellék falak 3 láb szélességűek.

Az ásásnál munkásképp működő szemtanúk, de mások is mint nevezetesen Sepsi György ... pankotai fazekas mester állítja, hogy Pichler Szulkovszky herceg pankotai uradalmi inspectora 1847-ik évben ásatván a sírboltra akadt, hol egy rézüst és egy kőkoporsóban három embertest találtatott. a szentély sírboltja alatt pedig szinte egy hosszú lábszáresont vala, mind ez azonban az ásó emberek által szétzúzatott az üst kivételével.

Mint a munkások mondják egy nagy gyűrűt is találtak, de azt az akkori mérnök, kinek felügyelete alatt az ásás véghez vitették, azt elvette, és hogy hová tette nem tudják.

A keleti oldal bal sarkán szintén ástak majd 5-6 01 mélységre hol egy kelyhet és több ezüst pénzű leletek, melyeket Pichler Récsben csekély áron eladott. Ugyan a keleti oldal jobb sarkán a védtorony mögött egy boltozat látható, mely omladékkal tömve van.

A társaság ezen előismeretek megszerzése után hozzá fogott a kémleléshez, hogy szabályozott ásatáshoz foghasson.

Mindenek előtt a szentély körül történt ásás, melynek nyomán a földdel borított alapfalak menete a két napi ásatás folytán felfedeztetett.

Az ásás által az omladványok alá temetkezett sertés és embercsontok találtak, valamint elporhanyult állati test, handzsár darab, régi sajtáságos alaku kis bögrék cserepek, régi üveg, mázzal bevont téglacserép, borostyánkő és oltárdíszitmény.

A temető arka is, a hova szinte kiterjed a külső sáncz, szemle alá véttetett, mely egész hosszában a föld felső rétege alatt fél lábny i mélységre fél láb szélességű égett földdel és több helyütt az égő üszkők alá temetkezett állati testek porhadmányival, itt ott égett fekete kövekkel, és a varlakban talált bögre cserepekhez hasonló alakú és nagyságu bögreretedékekkel volt elborítva ...

Régi pénzek ezúttal nem lelettek, de a Pichler idejében ásó munkás és más egyének mutattak elő ott lelt pénzeket, de azok már német pénzek ...

Minthogy itt is a romhalom szabálytalanul ásatván, az összeveissa van túrva, és annak keresztbe ásatása szükségeltetnek hogy bizonyos eredményre jutni lehessen: ilioz pénzerő, idő és kitarítás szükségeltetik. Noha itt is erkölcsileg a társaság igyekezett odaliatni, hogy e romok maradványai tovább ne pusztíttassanak, és meg is érdemlendi, hogy átkutatása után szabályos halommá átalakítva, 1865-ik év május havában midőn éppen háromszáz éve leszen elpusztíttatásának, egyszerű felíráttal ellátott emlékekkel ünnepélyesen ellátassék ...

Ezután megtekintettük Pankotáról keletre fekvő kopárhegy éjszaki oldalán levő hajdani török fürdő forrásait ... E fürdő hajdani épületének jelenleg semmi nyoma ...

... társaságunkban, önként támad fel egy régiségi társulat eszméje is Aradmegyében létesítendő, mely e régiségek ... átvizsgálását s fenntartását tűzte feladatául.” *Alföld*, 1862, nr. 246); vezi și: Márki Sándor, *A pankotai ásatások*, în rev. *Történelmi és régészeti értesítő*, Temesvár /Timișoara/(Márki, *A pankotai ásatások*), 1885, p. 198.

²⁵ „...16 ép foggal ellátva szokatlan nagy ember állcsont mellett, arany himzetű selyem csipke. Számtalan különféle domborúan kiálló, állat- és növény-alakokkal czifrázott téglák, melyeken látható kopás padlózatként történt használatúsukat gyaníttatja.” (Török, *Történelmi vázlat*, p. 16).

²⁶ Piesele figurează în registrul-inventar al Magyar Nemzeti Múzeum (1864/pagina 92, poziția nr. 1), ca predate de Török Gábor. Au dispărut, odată cu numeroase alte lucrări ale muzeului, în timpul celui de-al doilea război mondial.

²⁷ Márki, *A pankotai ásatások*, p. 198.

conform normelor în vigoare și a condiției impuse de oficialitățile de la Arad, ministrului cultelor și al instrucțiunii publice al Ungariei, se pare că nu au fost aprobate.

Demersul lui Medgyaszay este oglindit de actele referitoare la Pâncota, aflate în arhiva Comisiei Naționale a Monumentelor, reprezentând de fapt corespondența dintre Ministerul Cultelor și Comisia respectivă privind conservarea vestigiilor descoperite și acordarea autorizației pentru continuarea săpăturilor²⁸.

Prelungită timp de peste doi ani din cauza nerealizării la timp de către arhitectul secund Khuen Antal a sarcinii ce i s-a repartizat de Comisie pe linie de serviciu, de a se deplasa la Pâncota în vederea analizării vestigiilor descoperite și a confruntării datelor acestora cu cele cuprinse în documentația înaintată de Medgyaszay, această corespondență indică totodată și fazele cercetării abației. Aflăm, astfel, că Medgyaszay a înaintat încă din 1882 ministrului cererea sa pentru autorizarea săpăturilor pe care avea să le realizeze anul următor. Comisia Monumentelor, căreia i se expediază de la minister cererea respectivă în vederea avizării ei, consideră însă că nu poate recomanda autorizarea săpăturilor, deoarece „petiționarul ... în cererea sa nu indică nici locul potrivit pentru săpături, și nici competența sa profesională...”²⁹. Rezumatul adresei Ministerului, cuprins în procesul verbal al Comisiei (din 16 decembrie 1882), precum și răspunsul acesteia, care menționează că „petiționarul a renunțat *ulterior* la cererea sa privind sprijinul material ...” pentru săpături, indică o corespondență premergătoare între Medgyaszay și forurile respective, azi pierdută³⁰.

Următorul act al „dosarului Pâncotei”, adresa Ministerului (din 2 aprilie 1883), însoțită de schița de plan a ruinelor dezvelite la Pâncota, realizată de Medgyaszay și înaintată, împreună cu un raport, de subprefectul comitatului Arad, atestă deja efectuarea primelor săpături³¹. La 22 mai 1883, Comisia hotărăște „trimiterea pe teren a arhitectului secund conte Khuen Antal în vederea analizării ruinelor”, căruia îi predă documentația (schița de plan și raportul subprefectului), azi dispărută³².

Dacă în această primă perioadă actele se emit conform dispozițiilor legale și circulă într-un ritm oarecum firesc, după desemnarea respectivului arhitect secund, săpăturile de la Pâncota, devenind o problemă nesoluționată timp de doi ani, rămân în atenția celor două foruri datorită revenirilor stăruitoare ale lui Medgyaszay cu rapoarte și cereri, păstrate doar parțial, în arhiva Comisiei.

²⁸ Dosarul astfel constituit, conține 14 piese inedite, din anii 1882-1885, intercalate actelor înregistrate cronologic în arhiva Comisiei (3 rapoarte/cereri ale lui Medgyaszay; 5 adrese ale Ministerului însoțind în două cazuri câte un raport al lui Medgyaszay, existând pe fiecare câte o rezoluție a Comisiei; 6 procese verbale de ședință din partea Comisiei, cuprinzând mențiuni, sau rezoluții pentru cazul în discuție; raportul de activitate al Comisiei pe anul 1884; raportul arhitectului secund Khuen Antal).

²⁹ „Kérelmező ... (miután) folyamodványában sem az ásátásra alkalmas helyek, sem szakértelme ninesen kimutatva, a bizottság az engedély megadását nem ajánlhatja.” (Arhiva Comisiei Monumentelor Istorice, Budapest (în continuare: Arh.), 1882 nr. 97, pr. verb. al ședinței din 16 decembrie, poziția nr. 11).

³⁰ „Kérelmező kérelméről pénz segélyert utóbb éllalott” (*loc. cit.*).

³¹ Adresa nr. 11286, din 2 aprilie 1883, înaintată Comisiei din dispoziția ministrului de către consilierul departamental Forster Gyula: „Aradmegye alispánjának f. évi márczius 27-én 4003 sz. a. kelt jelentését mellyel Medgyaszay Lajos budapesti ??? illetőségű egyén által a pankotai apátsági felfedezett templomról készített alaprajz vázlatot felterjesztvén ezen műemlék tekintetében sürgős intézkedést kér, van szerencsém a bizottságnak f. alatt oly czélből küldeni meg, hogy a szóban levő templom felfedezett alapfalainak fenntartása, esetleg azok felvétele iránt véleményesen nyilatkozni szíveskedjék.” (Arh. 1883/nr. 24). Conform notiței de pe marginea adresei, aceasta a fost însoțită de cele două anexe: „Deoarece, subprefectul comitatului Arad, înaintând raportul său din 27 martie, anul curent, înregistrat la nr. 4003, împreună cu schița de plan a bisericii abațiale descoperită la Pâncota, realizată de Medgyaszay Lajos cu domiciliul la Budapesta ???, cere măsuri urgente în privința acestui monument, am onoarea să trimit comisiei /aceste două acte/ ca să comunice opinia sa referitor la conservarea fundațiilor descoperite ale bisericii în discuție și, eventual, despre relevarea acestora.”

³² „a romok megvizsgálására gr. Khuen Antal másodépitész küldetik ki.” (Arh. 1883 / nr. 37, pr. verb. al ședinței din 22 mai, poziția nr. 8).

Adresa din 30 august 1883 a Ministerului, trimisă Comisiei cu scopul urgentării avizului așteptat³³, și răspunsul acesteia, după care: „nu se poate pronunța în această privință, deoarece contele Khuen, arhitect secund, însărcinat cu analiza, respectiv, relevarea ruinelor, nu și-a înaintat până în prezent raportul”³⁴, indică situația mai sus pomenită.

De la începutul anului următor datează primul raport păstrat al lui Medgyaszay, care în lipsa mult așteptatelor măsuri se hotărăște să se adreseze direct Comisiei. Reproducând, după cum urmează, pasajele raportului care conțin informații referitoare mai ales la stadiul cercetărilor, dar și unele date neîntâlnite în materialul publicat de Márki, în 1885, despre rezultatele acestora, avem în vedere adunarea la un loc a tuturor mărturiilor - posibil utile - pentru analiza fostului monument în ansamblul său:

„Deoarece eu am descoperit deja la 18 martie 1883 biserica abației de la Pâncota și clădirile ei anexe, distruse cu ocazia atacului turcesc din 1565, în speranța că ruinele și mormintele încă neatins / necercetate ar conduce la descoperirea rămășițelor aparținând mai multor bărbați de seamă ai țării. Întrucât dintre pietrele valoroase / sculpturi interesante / se remarcă și acel capac de sicriu pe care se află inscripția B E L A, ar fi momentul să trimeată Comisia la Pâncota un arheolog de profesie, care să analizeze toate ruinele, mormintele / încă / zidite / nederanjate ?/, și celelalte antichități.

Totodată îndrăznesc să aduc la cunoștința onoratei Comisii Naționale a Monumentelor, că în urma activității mele ostenitoare am reușit să descopăr pe dealul Pleșuv (proprietate prinț Szulkovszki) ruinele imense ale unei clădiri rămase de la turci, pe care arheologul cu pricepere profesională, urmând a fi trimis la Pâncota, ar putea totodată să le cerceteze.

Repetând cererile de mai sus ... solicit avizul grabnic și sprijinul onoratei Comisii a Monumentelor, cu atât mai mult cu cât folosirea prestărilor de munci obștești pentru săpături și cercetări, hotărâtă în ședința publică a administrației comitatului Arad, ar fi mai potrivită acum, decât atunci când lucrările de primăvară se aglomerează”³⁵.

La 3 aprilie 1884, Medgyaszay se adresează din nou Ministerului, repetând în linii mari scrisoarea de mai sus, din 24 ianuarie, menționând cu această ocazie că:

..... biserica, clădirile anexe și mormintele abației benedictine de la Pâncota le-am descoperit deja în luna martie 1883, raportându-le tot atunci, iar osemintele găsite în morminte le-am trimis la Budapesta, la somația domnului dr. Török Aurel (directorul Institutului de Antropologie), la data de 12 aprilie 1883”.

³³ Adresa nr. 26282, din 30 august 1881, înaintată Comisiei din dispoziția ministrului (Arh. 1883 nr. 58).

³⁴ „a romok megvizsgálásával s illetőleg felvételével gr. Khuen másodépítész lévén megbízva s eddig jelentését nem adván be, a bizottság e tekintetben nem nyilatkozhatik.” (Arh. 1883/nr. 71, pr. verb. al ședinței din 21 noiembrie, poziția nr. 6)

³⁵ „.....mivel az 1565 évi török hadjárat alkalmával rombadőlt pankotai benediktus apátság templomát és melléképületeit már én 1883. évi mártius hó 18-án felfedeztem, és én reményelem, hogy a még meg nem bontott romok és sírok irányadóul fognak szolgálni hazánk több nagy férfiai maradványaira, mivel a többi értékes kövek között feltűnő azon koporsófedél is mely B E L A felirattal van ellátva, azért időszerű volna ha a T. k. tetes Műemlékek Bizottsága egy szakavatott régészt Pankotára leküldene, mely mind az összes romokat, befalazott sírokat és más többi régiségi tárgyakat megvizsgálna.

Együttal mély alázatossággal vagyok bátor a T. tes Országos Műemlékek Bizottságának tudomására hozni azt is, hogy a pankotai hertzeg Szulkovszki birtokát képező Kopasz hegytetőn láradtságos működésem által sikerült a törököktől maradt óriási épület romokra találni, melyet a Pankotára leküldendő szakértő régész egyúttal meg is vizsgálhatna.

Fentebbi kéréseim ismételve vagyok bátor a T. tes Országos Műemlékek Bizottsága mielőbbi véleményét s kegyes pártfogását annál inkább is kérni mivel a tekintetes Arad megye közigazgatási közgyűlésén az ásatás és kutatásra elhatározott megyei közmunkának felhasználása sokkal tetszerűbb volna most, mint mikor a tavaszi munkák összecsoportosulnak.” (Arh. 1884/nr. 4, raport din 24 ianuarie). Conform mențiunii trecute pe acest raport, Comisia abia la 18 martie a dezbătut problema în cauză, hotărând din nou trimiterea la Pâncota a arhitectului secund Khuen Antal.

.... să binevoiți a dispune atât continuarea săpăturilor și a cercetării, cât și punerea în vânzare a pietrelor din dărâmături, cu atât mai mult, cu cât găsirea pietrei de temelie ar fi îndrumătoare pentru descoperirea celorlalte lucruri ascunse”³⁶.

În cea de-a treia cerere, Medgyaszay oferă datele cele mai complete privind demersul său pentru dezvelirea vestigiilor de la Pâncota și totodată semnalarea acestora în vederea aprecierii lor de către specialiști. Adresând-o de această dată ministrului de interne al Ungariei (la 27 aprilie 1884), petiționarul enumera cu grijă aprobările obținute conform dispozițiilor în vigoare precum și pe cele solicitate, fără să fi obținut vreun răspuns până la data respectivă. Prin urmare, reproducem pasajele corespunzătoare, eliminând părțile care rezumă informații din cereri anterioare:

„Conform articolului nr. XXXIX al legii din 1881 am obținut aprobarea atât de la biroul de administrație publică al subprefectului comitatului Arad, cât și de la administrația domeniului prinț Szulkovszki pentru săpături și cercetări la punctele mai jos pomenite și am descoperit deja în luna martie a anului 1883 biserica ruinată ... a abației benedictine de la Pâncota, care se compune din pietre cioplite /sculptate/ cu finețe, clădirile anexe și mormintele /boltite ? ale/ acesteia, alte obiecte vechi și sculpturi în piatră. Înștiințând oficial cu documentele necesare Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice ...

Sedința administrației publice a comitatului Arad a aprobat deja în ianuarie 1883 forța de muncă necesară pentru săpături și cercetarea ruinelor acestei foste abații. .. cu condiția obținerii conform articolului XXXIX al legii din 1881 a autorizației pentru continuarea săpăturilor și a cercetărilor de la ... Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, ceea ce am și încercat pe calea trebuincioasă. Până în prezent nu am primit nici aprobarea pentru continuarea săpăturilor nici cea pentru vânzarea pietrelor de construcție scoase din pământ și nici o dispoziție privind modalitatea de păstrare a antichităților găsite.”

Solicitând din nou autorizația pentru săpături, precum și o dispoziție pentru folosirea forței de muncă promise (!?) de comitat, Medgyaszay raportează în continuare:

..... pe baza aprobărilor necesare am reușit să descopăr pe dealul așa-zis Pleșuv (posesiunea domeniului Pâncotei), în urma activității mele ostenitoare zidul /zidurile ?/ acoperit de pământ al unei construcții rămase de la turci. Sper că prin continuarea cercetării acestuia să descopăr și baia terapeutică, pe vremuri renumită, astupată de turci. Am reușit să descopăr și o uriașă piatră, care ar putea avea cca 350, 400 metri-chintal și acoperă o suprafață / un loc / cu pietre mai mici și mortar turnat peste ele /. Această piatră, datorită dimensiunilor ei mari și prin semnele ei incizate, ar putea proteja / ascunde/ antichități de foarte mare valoare ...

³⁶.....a pankotai benedictus apátság templomát, melléképületeit s sirjait én már 1883 év mártzius hóban felfedeztem és sirokban talált csontokat és koponyákat N. m. dr. Török Aurel B.pesti Magyar kir. Embertani Intézet igazgatója felszólítására 1883 évi ápril 12-én fel is küldöttem.”

....vagyok bátor...kérni, hogy mind a további ásást, kutatást és a romokban talált kövek elárúsítását kegyesen elrendelni méltóztassék annál inkább is mivel az alapkö feltalálása irányadóul szolgálna a többi titkok felfedezésére.”

(Arh. 1884/ nr. 18, raport din 11 aprilie înaintat Comisiei cu adresa Ministerului nr. 10151, din 20 martie 1884, redactată din dispoziția ministrului de consilierul departamental Forster Gyula).

... Îndrăznesc să solicit protecția ... și dispozițiile Dvs. cu atât mai mult cu cât la 750 de pași de la biserica ruinată a abației trebuie să fie și o fântână umplută cu pământ. În care, după opinia mea, ar putea fi ascunse clopotele acestei biserici abațiale și alte valoroase obiecte vechi aparținând acesteia. În apropierea acestei abații se ridică și un dâmb, unde în timpul funcționării ei a fost probabil pământ neted, dâmb spre care conduce un zid de piatră acoperit de pământ...³⁷.

Incapabilă parcă să soluționeze situația creată, în ciuda repetatelor somații ale Ministerului, Comisia continuă să condiționeze avizul său de raportul arhitectului secund, de îndeplinirea obligației acestuia repartizată pe linie de serviciu³⁸. Cu toate că la 30 septembrie 1884, ministrul cultelor și instrucțiunii publice, Trefort Ágoston, se hotărăște să aprobe continuarea săpăturilor în zona necropolei, în vederea recuperării pentru Muzeul Antropologic de la Budapesta a materialului osteologic, sub directa supraveghere a profesorului Török Aurel³⁹, în darea de seamă pe anul 1884 a Comisiei, raportul lui Khuen figurează încă pe lista restanțelor⁴⁰.

³⁷ „Az 1881. évi XXXIX törvényzikk értelmében mind a tekintetes Arad megye közigazgatási alispáni hivataltól, mind pedig a pankotai hertzeg Szulkovszki jószágigazgatóságától ezen alább megemlített helyek ásátása és kutatására engedélyt nyertem és én az 1565 évi török hadjárat alkalmával rombadólt pankotai benediktus apátság templomát, mely finom faragott kövekből áll, s ennek melléképületeit sirboltjait és más többi régiségi tárgyakat s kőfaragványokat már 1883 év mártziusban felfedeztem és kellő okiratokkal hivatalosan a ... Vallás és Közoktatásügyi Minisztériumnak be is jelentettem...

Ezen volt... apátság romjai további ásátása és kutatására szükséges munkaerőt T. tes Arad m. közigazgatási közgyűlése még 1883 év január havában el is határozta, azon megjegyzéssel, hogy az 1881. ki törvény XXXIX, e zikk értelmében az engedélyt a további ásátás és kutatásra a... Vallás és Közoktatásügyi Minisztériumnál eszközöljem, melyet kellő úton meg is kísértettem, de még eddig sem engedélyt a további ásátásra kutatásra sem a föld alatt talált épületkövek elárúsítására, sem a talált régiségi tárgyakkali mikénti elbánásra rendeletet nem kaptam...

... a pankotai uradalom birtokát képező úgynevezett Kopaszhegytetőn, kellő engedély folytán, a törököktől maradt földdel borított épületfalat fáradságos működésem által sikerült felfedezni, melynek további ásátása és kutatásával reménylem a törökök által eltartak régen hírneves gyógyfürdőt is feltalálhatni: továbbá sikerült egy óriási nagy követ felfedezni, mely körülbelül 350-400 métermázsa lehet, mely malterrel és apróbb kövekkel béontott helyet fed, mely kö nagyszerűsége és a bevéselt jelek által igen nagy értékű régiséget fedezhet ...

Ezen ... kéresemmel azért bátorkodom N. méltóságú Kegyeségéhez is ... fordulni, mivel már 1882-ik évben kétszer volt szerencsém a kihallgatáson N. méltóságú Kegyeségénél ezen ásátási s kutatási kérelemmel ... megjelenni, melyre kegyeskedett ... azt ígérni, hogy kérelmem el fogja intézni.

... kegyes pártfogását s rendeletét annál inkább is vagyok bátor igénybe venni, mivel ezen lerombolt apátság templomától 750 lépésnyire kell egy földdel töltött kútnak is lenni, melyben nézetem szerint ezen apátság templom harangjai és más értékes régiségi tárgyai lehetnek rejtve, továbbá ezen apátsághoz közel egy domb is emelkedik, mely valószínű, hogy ezen apátság fennállásakor sima föld lehetett, melyhez egy földdel borított kofat is vezet...”

(Arh. 1884-nr. 31. raport din 27 aprilie înaintat Comisiei cu adresa Ministerului nr. 17239 din 14 mai 1884, redactată din dispoziția ministrului de consilierul departamental Forster Gyula).

³⁸ Arh. 1884-nr. 34. pr. verb. al ședinței din 20 mai 1884. Conform pozițiilor nr. 2 și 15 ale acestui act, rapoartele - cereri ale lui Medgyaszay de mai sus, din 20 martie (!) și, respectiv, 27 aprilie au fost prezentate împreună, abia la 20 mai, în cadrul aceleiași ședințe, primind invariabil următoarea rezoluție:

„... az e tárgy vizsgálatára még tavaly kiküldött gr. Khuen másodépítész mindaddig nem adván be jelentését, a bizottság e jelentés hiányában véleményt ez ügyben nem adhat.” (..... deoarece, conte Khuen, arhitect secund, trimis încă de anul trecut pentru examinarea acestui obiectiv, nu și-a înaintat până în prezent raportul, în lipsa acestui raport Comisia nu poate da aviz în această cauză.”).

³⁹ „Dr. Török Aurel a bpesti tud. egyetemen az embertan ny. r. tanárának kérelmére megengedőnek találtam, hogy Medgyaszay Lajos pankotai lakos, az ottani apátsági templom romjainál már megkezdett ásátásokat, a nevezett tanár közvetlen felügyelete alatt és utasításai értelmében folytathassa.

Ezen ásátások ezéltzatát jelenleg csak az képezi, hogy az említett templom romjai mellett még épségben található sírokban és sírúregékben lévő esontvázak a tudomány számára való megtartás ezéltzából, az embertani múzeum számára megszereztessenek.

Erről a bizottságot oly kérelemmel van szerencsém értesíteni, hogy a nevezett Medgyaszay Lajos által régészeti ásátások engedélyezése iránt előterjesztett kérelem tárgyában a bizottságtól a f. é. máj. 14-én 17239 sz. a. bekívánt véleményes nyilatkozatot ide mielőbb felterjeszteni sziveskedjék.”

(Arh. 1884-nr. 53. adresa din 30 septembrie 1884 a ministrului Trefort Ágoston, Ráspunsul neschimbat al Comisiei în: Arh. 1884 nr. 60. pr. verb. al ședinței din 18 octombrie 1884, poziția nr. 20)

„La rugămintea profesorului de antropologie dr. Török Aurel, de la universitatea din Budapesta, am considerat de admis ca Medgyaszay Lajos (locuitor în Pâncota) să continue săpăturile deja începute la ruinele bisericii abațiale de acolo sub directa supraveghere și în sensul dispozițiilor numitului profesor.

În prezent, intenția acestor săpături o constituie numai recuperarea pentru muzeul antropologic a scheletelor din mormintele și gropile de morminte aflate încă întregi / neatînse / lângă ruinele bisericii amintite, în scopul păstrării lor pentru știință.

Am onoarea să înștiințez Comisia despre aceasta cu rugămintea ca în chestiunea cererii înaintate de numitul Medgyaszay Lajos în vederea aprobării săpăturilor arheologice, să binevoiască a înainta cât mai urgent avizul așteptat în temeiul adresei din 14 mai a.c. nr. 17239.”

⁴⁰ Arh. 1884-nr. 71.18 decembrie 1884.

În sfârșit, la 25 martie 1885 Khuen înaintează Comisiei următorul raport:

„Pe baza hotărârii onoratei Comisii, luată în cadrul ședinței din 22 mai 1883, referitoare la examinarea ruinelor bisericii abațiale de la Pâncota, m-am deplasat la fața locului și am analizat ruinele pomenite.

Rămășițele bisericii abațiale sunt în conformitate cu / cele din / releveul înaintat de subprefectul comitatului Arad. Din zidurile fostei biserici doar soclul realizat din pietre sculptate este vizibil parțial. Acesta / întreaga dispoziție / fiind atât de primitiv și în lipsa unor detalii mai interesante subsemnatul nu consider că ar avea temei să atrag atenția onoratei Comisii asupra rămășițelor acestui monument sau să fac propuneri referitoare la conservarea lui...”⁴¹.

Dacă propunerea pentru conservarea vestigiilor era condiționată de resursele financiare ale Ministerului, presupunând, conform legii patrimoniului din 1881, obligația acestuia de a restaura edificiul⁴², opinia arhitectului secund în privința rămășițelor abației, formulată la doi ani după deplasarea lui la Pâncota, chiar dacă astfel se referă la primele rezultate ale săpăturilor, este surprinzătoare, mai ales, în raport cu cele consemnate în 1885 de Márki Sándor⁴³. Relatarea lui Márki despre săpăturile de la Pâncota, publicată după vizita autorului din 27 septembrie 1885, indică, prin rezultatele acestora, comparate cu cele din rapoartele lui Medgyaszay, continuarea un timp a săpăturilor respective și fără autorizația mult așteptată⁴⁴.

Ținând cont de valoarea de document a raportului lui Márki pentru vestigiile fostei abații, dispărute până în zilele noastre aproape în întregime, redăm în continuare în *extenso* partea corespunzătoare a articolului din 1885⁴⁵.

/p. 198/ În luna noiembrie 1883 Medgyaszay s-a folosit de aprobarea - valabilă timp de un an - obținută după multă insistență de la Ministerul de interne în vederea cercetării ruinelor bisericii abațiale de la Pâncota. Aceasta nu a fost o idee nouă. În 1847, din partea domeniului Dietrich, a fost deja scormonit teritoriul indicat și dacă atunci s-ar fi mers mai în profunzime cu săpătura, opera lor ar fi fost încununată de succes. La fel a încercat și Pulszky

⁴¹ „A pankotai apátsági templom romjai megvizsgálása tárgyában a tekintetes bizottság 1883. évi május 22-én tartott ülésében hozott határozata folytán a helyszínre kiszálltam és az említett romokat megsemmeltem.

Az apátsági templom maradványai megegyeznek az Aradmegye alispán által felterjesztett felvételi rajzzal. A volt templom falazatából csak is a faragott kőből készült lábazat részben látható. Az egész dispozició oly primitív, azonkívül érdekesebb részletek hiánya miatt, tisztelettel alulírott nem érzi indokoltnak a tekintetes bizottság figyelmét ezen műemlék maradványaira utalni, vagy pedig a nevezett romok fenntartására nézve javaslatokat tenni...”

(Arh. 1885/nr. 19. raportul arh. secund Khuen Antal din 25 martie 1885 însoțit de adresa Comisiei către ministrul Trefort Ágoston încheiată cu următoarea rezoluție: „... prin urmare Comisia nu consideră de dorit săparea în continuare a acestor ruine.”).

⁴² Pentru competențele atribuite Ministerului de legea patrimoniului din 1881 în raport cu posibilitățile financiare, vezi în general: Horler Miklós, *Az intézményes műemlékvédelem kezdetei Magyarországon*, în *A magyar műemlékvédelem korszakai*, Budapest 1996, p. 105.

⁴³ Márki, *A pankotai ásatások*, în general.

⁴⁴ Datele cuprinse în materialul de arhivă, prezentat până aici, lasă impresia revenirii pe șantier a lui Medgyaszay (după campania din martie 1883) și în primăvara anului 1884, între 20 martie și 27 aprilie, deoarece cel de-al treilea raport al său aduce informații despre vestigii nesemnificate anterior.

⁴⁵ Considerăm necesar să publicăm acest instrument de lucru pentru viitoarele cercetări nu doar pentru a-l face accesibil mai multor specialiști prin traducerea lui, ci și datorită faptului că volumul din 1885 (caietul nr. 4) al anuarului *Történelmi és régészeti értesítő*, în care a apărut articolul lui Márki, după câte știm se găsește numai la Timișoara? în bibliotecile din București, Cluj, Arad revista fiind prezentă incomplet.

Ferencz, în numele Muzeului Național și al Comisiei Naționale a Monumentelor să-și asume această sarcină, dar nu a dispus de timpul necesar pentru a o rezolva.

Medgyaszay - un simplu maestru brutar, fiu al unui preot reformat de familie bună, cu gimnaziul terminat, interesat întotdeauna de istorie - nu s-a lăsat descurajat de toate acestea, apucându-se de treabă la data indicată cu trei zile.

Imensa ridicătură de pământ, care în direcția precizată se întinde pe un plan dreptunghiular, sărind în ochii trecătorului care merge pe drumul de vară, dinspre biserica reformată înspre Dealul Pleșuv (Kopasz-, Plesch-, Pilis-hegy) dovedește destul de clar că acolo trebuie să fi fost o cetate sau un monument istoric. Peste două săptămâni s-a adevărat că pământul ridicat ulterior la o înălțime atât de mare acoperă o biserică de epocă romanică și, respectiv, că prima ei parte dezvelită (la răsărit) e chiar sanctuarul. Curând după aceasta, comitatul a cedat lui Medgyaszay 238 de zile din prestările de munci comunale ale Pâncotei, pe care acesta le-a mărit prin propria prestare la 360 de zile. Săpăturile însoțite inițial de zâmbete ironice, în scurt timp au fost încununete de un succes total.

Privitorul avea în fața ochilor zidurile de temelie ale unei biserici cu o lungime de cca 22,5 m și o lățime de 11,45 m. Zidurile se compun din pietre cioplite, frumos șlefuite: în partea exterioară a sanctuarului, precum și la turn se ridică neștirbite bazele de stil / armonioase / ale semicoloanelor / pilaștrilor/. Anexez schița de plan pe care am realizat-o în grabă cu ocazia / p. 199 / vizitei mele din 27 septembrie 1885¹. (Nota nr. 1: Vezi anexa cu planul bisericii abațiale de la Pâncota; în textul nostru fig. 1)

„Accesul (A) cu mai multe trepte se afla la vest, între cele două turnuri (B), în / turnul / din stânga sunt păstrate încă în întregime trei din treptele scării în spirală. La distanță mică, corespunzând proeminențelor celor două turnuri, se află două compartimente. Acestea au reprezentat un fel de transept și au servit probabil drept locuri pentru altare. Probabil aici au fost amplasate inițial pietrele de altar, descoperite mai spre răsărit (pe desenul nostru indicate cu E). Una din ele (cea din stânga), este o piatră sculptată, foarte frumos decorată, de exemplu la capete cu câte doi dragoni cu capetele întoarse² (Nota nr. 2: Un cap de dragon se află și în centru, între cununi. Placa, ruptă în două, are lungimea de 152 cm, lățimea de 71 cm și o grosime de 32 cm), iar cealaltă, (din dreapta) se sprijinea pe patru pietre sculptate. Sunt doar fragmente ale antichităților, dar chiar și așa foarte interesante. Sanctuarul (F) este de formă semicirculară, amplu și deschis. Sacristia (G) se află în stânga acestuia. Aproape de intrarea în sacristie a fost găsită una din lespezile de altar. Baza de stâlp, lată, cu o înălțime de peste un metru (indicată cu D), este un exemplar frumos. După cum am auzit, în spatele acestora au găsit încă două coloane / stâlpi / mai mici. În acest caz ar fi putut să formeze partea inferioară a amvonului, cu toate că astfel - dacă nu a fost cumva dislocată între timp - s-ar afla mult prea aproape de tribuna care a umplut spațiul dintre cele două turnuri la înălțimea unui etaj.

Biserica a fost împrejmuită până la semicercul sanctuarului pe toate laturile ei cu o incintă (M) construită din pietre cioplite. Între acestea și biserică au fost descoperite la 26 ianuarie 1884 deja 19 schelete, aflate parțial în sicrie de lemn, iar în parte în morminte căptușite cu pietre, acoperite în general cu plăci de piatră bine cioplite (K). De atunci au săpat încă aproximativ 35 de morminte. Mormântul cel mai important este cel aflat între sacristie și sanctuar (J), din care dr. Török Aurel - venit în grabă de la Budapesta la vestea bogatelor descoperiri osteologice - a recoltat un schelet uman pentru Muzeul Antropologic. Însă nu numai schelete umane se ascund în aceste cimitire. La

baza exterioră a turnului și a altarului lateral de pe latura din stânga, a fost descoperit alături de coarne de cerb prelucrate și craniul unui dam împreună cu rozeta coamelor.

La baza zidului lung din dreapta (notat cu L) au fost înșirate cca 6 morminte mai mari, cu oarecari spații între ele. Într-unul dintre acestea a fost descoperită o cruciuliță metalică, desprinsă probabil de pe rozariul vreunui călugăr. Tot aici a fost găsită și o lespede de piatră cu o lungime de cca 1,5 metri pe care doar primul cuvânt, cu dăltuire bombată: A BS se mai vede cu claritate, / p. 200 / după care în unele intervale apare încă: OLV...SS; iar jos, drept decor, cerceulețe ce se împletesc unul în altul. „ABS” este prescurtarea cuvântului ABBAS. La cine se referă ?, vor trebui să lămurească cercetări mai ample și confruntarea mai bună a circumstanțelor. Amintesc că la capătul aceleiași lespezi se află / scris / cu dăltuire îngropată, mai târzie, BELAE, iar lateral POLO...¹ (Nota nr. 1: Lungimea de 160, lățimea de 47, grosimea de 29 cm). În zona acestor morminte a fost găsită și o cheie mare, ruginită, veche, după Medgyaszay cheia bisericii. Mânerul ei nu s-a păstrat.

În interiorul bisericii și la sud-est de sanctuar au fost descoperite ziduri clădite rudimentar din piatră de carieră. Aceste construcții au fost realizate indubitabil după incendierea bisericii de către turci și transformarea ei într-un fel de cazarmă. Faptul că la ocuparea localității în 1565 de către aceștia biserica a fost incendiată este dovedit de bucățile de sticlă și aramă topite, iar prezența soldaților în biserică o dovedesc o serie de pinteni, topoare, cuțite, vârfuri de lance, ghiulele și gloanțe care, datorită bunăvoinței domnului Medgyaszay Lajos vor ajunge peste puțin timp – împreună cu toate piesele descoperite - în colecția de antichități a liceului din Arad. Între acestea nu se găsesc doar piese războinice. Din câte știu, o cruce de argint, o imagine din argint a Fecioarei Maria și zece bucăți de monede de argint din secolul al XIV-lea au ajuns la Muzeul Național de la Budapesta. Câteva fragmente ale unui clopot, un fel de cristelniță din piatră, fragmente colorate - unele irizate - ale unui vas de sticlă, mărgelile de rozariu din ceramică, cahle cu decor în relief (cu și fără smalt), un talger fin de cântar, un clește etc. arată că aici, după cercetări mai ample, ar fi posibilă descoperirea urmelor unei culturi de alt gen.

Materialul de construcție se compune din gresie și trahit cu șlefuire fină precum și cărămidă în șase modele diferite. Dintre acestea cinci au apărut în număr mare cu ocazia actualelor săpături. Cel de-al șaselea model - cel mai decorativ - al cărui tipar în relief reprezintă un dragon cu capul întors, nu a apărut decât cu ocazia scormoneliilor anterioare. Faptul că se găsesc în abundență colți de mistreți, maxilare de animale și unelte confecționate din corn de cerb, arată că benedictinii au construit deja peste o așezare preistorică.

Paralel cu zidul de incintă de pe partea nordică au fost descoperite enorm de multe lemne putrezite. Acestea se pare că au fost așezate sub formă de/ „singfák alakjában”/, date cu mortar în partea superioară pentru o mai mare rezistență. La sud de biserică, / p. 201 / despărțită de aceasta de zidul de sud al incintei și de o ridicătură de pământ, urmează alte ruine. Unul din ziduri, cu o structură mai rudimentară, stătea paralel cu zidul de sud al bisericii, iar celălalt - corespunzând edificiului lipit ulterior părții de sud-est a bisericii - se întindea de la nord la sud, astfel că ele indicau forma / planul /. La sud-vest se afla curtea cu câteva clădiri anexe, unde din nou se găsesc frecvent pietre cubice. Aici se afla probabil claustrul propriu-zis.

Mai departe, spre sud, urmează partea a treia, până acum nederanjată, a complexului / masei / de clădiri. Luând în considerare că toate sunt înconjurată de un șanț dublu, adânc, este posibil ca această cea mai sudică ridicătură de pământ să ascundă fortăreața propriu-zisă, sau - dacă am risca o afirmație mai îndrăzneată - ruinele cetății. Nu avem motive să susținem dobândirea caracterului de cetate a Pâncotei abia după 1565, deoarece de la 14 iunie 1318 este cunoscut un „Iwanka Castellanus de Pankota et Derne”. Cetatea Pâncotei reprezintă probabil de la această dată și până la sfârșitul secolului al XVII-lea - neîntrerupt - una din verigile lanțului de cetăți: Șiria, Pâncota,

Șimand, Ineu, Dezna, constituind un loc de refugiu al zonei de o anume importanță. Acele imense valuri de pământ care înconjoară cele trei componente ale grupului de clădiri, dintre care cel mai evident biserica, sunt ridicate ulterior, deoarece dintre acestea au trebuit să fie eliberate zidurile bisericii, păstrate până la o înălțime de 1-2 metri. Inițial biserica se afla la același nivel cu zona exterioară aferentă, pe când azi se înalță mult deasupra acesteia.

Biserica, partea cea mai importantă, este deja dezvelită în linii mari, însă nici aici nu s-a terminat încă activitatea. Sub navă, în apropierea sanctuarului, huruitul roabelor cu moloz provoacă un sunet înfundat, așa că străpungerea bolților s-ar putea să aducă surprize plăcute. Așteptând indicațiile competente ale dr. Török Aurel, nici locurile mormintelor nu sunt deocamdată cercetate amănunțit. În partea centrală a grupului de clădiri nu s-au întreprins săpături sistematice, decât niște scormoneli, iar în cea sudică nici atât⁴⁶.

⁴⁶/p. 198/..1883 novemberében Medgyaszay Lajos igénybe vette, a belügy minisztériumtól hosszas utánajárás után egy év tartamára kapott azon engedélyét, hogy a pankotai apátság templomának romjait kikutassa. Nem volt ez új eszme. Valamikor 1847-ben már a Dietrich-féle uradalom is turkált a kijelölt területen. s ha egy-két ásonyommal lejjebb megy. művét siker koszorúzza. Pulszky Ferencz a nemzeti múzeum, illetőleg a műemlékek orsz. bizottsága nevében, szintén megpróbálkozott e feladattal: de nem volt rá ideje, hogy megoldja. Medgyaszayt. - ki csak egyszerű pékmester ugyan: de mint jó családból való református pap fia, gimnáziumot végzett, és a történelem iránt mindenkor érdeklődött. - nem csüggesztette el mindez: és a mondott időben, összesen 3 napszámossal fogott a munkához.

A hatalmas földhányás, mely a mondott irányban négyszögalakban terül el; és a református templom fölől a Kopasz - (Plesch-, vagy Pilis-) hegy-felé, a nyári úton menőnek, okvetetlenül szemébe ötlök, elég világosan bizonyította, hogy ott várnak vagy műemléknek kellett állania. És két hét múlva kitűnt, hogy a később oly magasra fölhányt föld románkori templomot borít: és hogy ennek először föltárt részlete (keleten), maga a szentély. A megye a pankotai közmunkából csakhamar 238 napszámot engedett át Medgyaszaynak: ez pedig a magáéból 360-ra növelte azt: és az elcintén gúnyos mosolylyal kísért ásatást csakhamar teljes siker koszorúzza.

Mintegy 22 1/2 méter hosszú, és 11 m. 45 cm széles templomnak alapfalai álltak a szemlélő előtt. A falak szépen csiszolt, faragott kövekből valók: és a szentély külső oldalán, valamint a toronynál sértetlenül emelkedtek a stílszerű féloszlopok alapzatai. Azt a vázlatot, amit 1885. szeptember 27-én tett /p. 199/ látogatásom alkalmával hamarosan készítettem, rövidség okáért melléklem!

Nota nr. 1: A pankotai apátsági templom alaprajza/.

A bejárat (A) nyugaton, több lépcsőn át történt, a két torony (B) közt. A baloldalt fekvőben egészen ép még a csigalépcső három foka. Csekély távolságban a torony kiugrásainak megfelelő két fülkét találunk. Ezek a kereszthajó egy nemét képviselték és valószínűleg oltárhelyek voltak. Eredetileg itt helyezhették el az odább keletfelé talált (rajzunkon E-vel jelzett) oltárköveket. Az egyik (baloldalt) igen szépen, végein pl. két-két visszahajló sákánynyal ékített faragott kövön /Nota nr. 2: Közepén is van, koszorúk közt, egy sárkányfej. A kettőtört lap hossza 152. szélessége 71. vastagsága 32 cm - a másik pedig (jobbról) négy faragott kővön nyugodott. A réginek mind csak töredékei: de így is igen érdekesekek. A szentély (F) félköralakú, tágas és nyílt. A sekrestye (G) tőle balra esik és kijárata közelében találtak az egyik oltárlapot. Szép példány (a D alatt jelzett) 1 méternél magasabb, széles oszloptalpat, mely mögött, mint hallom, két kisebb oszlopot is találtak. Ez esetben a szöszék alját képezhette: bár, úgy látszik, ha csak időközben nem mozdították ki helyéről, nagyon is közel esett a karhoz, mely a két torony közt levő helyett emeletmagasan töltötte ki.

A templomot, a szentély körivéig, minden oldalon faragott kövekből épült falazat (M) kerítette: s ez, és a templom között, már 1884. január 26-áig, 19 esontvázat találtak: és pedig részint fakoporsókban, részint kőből kirakott és rendesen jól faragott kőlapokkal fedett (K) sírokban. Azóta még mintegy 35 sírt ástak föl. Legnevezetesebb a szentély és sekrestye közt (J alatt) levő sír, melyből a gazdag esontletetek hírére Budapestről lesietett dr. Török Aurel egy szinte páratlanul ép embercsontvázat mentett meg az antropológiai múzeum számára. De nemesak embercsontvázatokat rejtegetnek e temetők. A baloldali torony és mellékoltár külső falazatának tövében a kidolgozott szarvasagancson kívül egy dámvad félkoponyája, a szarv rózsájával együtt került napfényre.

Jobboldalt (L jeggyel) a hosszú fal tövében mintegy 6 nagyobb sír sorakozik, némi közökkel, egymás mellé. Ezek egyikében érckeresztcskére bukkantak, mi valami barátjának olvasójáról szakadhatott le: s itt lelték egy körülbelül 1 1/2 méter hosszú kőlapot is, melyen csak az első, domborvésetű szó: A BS /p. 200/ látható világosan; azután még, némi közökben: OLV...SS: és lent, díszítésül, egy másba fonódó köröcskék. Az ABS az Abbas szónak rövidítése, és hogy mire vonatkozik? azt bővebb vizsgálatnak és a körülmények jobb összevetésének kell kiderítenie. Megemlítem, hogy ugyanazon lap végén későbbi, homorú vésettél, BELAL: oldalt pedig POLO... áll!) /Nota nr. 1: Hossza 160, szélessége 47, vastagsága 29 cm/. E sírok táján találtak egy régi nagy rozsdás kulcsot is. Medgyaszay szerint a templom kulcsát. Fogója nincs meg.

Részint a templom belsejében, részint a szentélytől délkeletre, terméskövekből durván rakott falakra bukkantak. Ezek az idomtalan épületek kétségtelenül akkor készültek, mikor a templomot a törökök leégették s azután kaszárnyafélévé alakították át. Hogy a helynek 1565-ben általuk való elfoglaltatása a templom leégetésével járt, az olvadt üveg- és rézdarabok bizonyítják: hogy pedig csakugyan katonák tanyáztak benne, a sarkantyúk, patkók, balták, kések, lándsahegyek, ágyú- és puskahegyek tanúsíthatják, mik az összes leletekkel együtt Medgyaszay Lajos úr szívességéből nemsokára az aradi liczeum régiségtárába kerülnek. S ezek közt nemesak harezias emlékek vannak, 1 ezüst kereszt, Szűz Máriának ezüst képe s a XIV. századból 10 drb ezüst pénz, úgy tudom, a nemzeti múzeumba került: egy harang némi töredékei: egy kő szenteltvíztartó-féle: színes és már megszivárványosodott üvegedény darabkái: cserép olvasószemek: domborműves kályhaeserepek (mázzal és a nélkül): egy finom mérlegserpenyő: harapófogó stb. arra utalnak, hogy e helyen, bővebb kutatás után, másnemű műveltségnek nyomaira is lehet akadni.

Az épület anyaga részint homokkő, részint trachit: mind finoman csiszolva: továbbá téglá, mely jelenleg hat különféle alakban ismeretes. Ezek közül öt feles számmal fordult elő ezen ásatások alkalmával: a 6. és legdíszesebb alak, mely dombomyomatban

În 1892, Márki revine asupra vestigiilor abației de la Pâncota⁴⁷ rezumând cele cuprinse în acest articol și publicând două desene drept ilustrație, considerate până în prezent singurele mărturii cunoscute ale plasticii edificiului de odinioară. Alături de completările și rectificările, abia sesizabile la prima lectură, inserate în această a doua scriere a lui Márki, timidele încercări ale autorului de a analiza datele prezentate, conferă și acestui text valențe de material documentar.

Astfel, în dorința de a aduna la un loc toate referirile posibil utile, de a constitui o „bancă de date” în vederea impulsivării la Pâncota a speratelor cercetări viitoare, obligatoriu interdisciplinare, cităm și acest text în cele ce urmează:

/p. 443/ „... La Pâncota a fost descoperită în întregime biserica abației. Accesul în nava principală - delimitată de cele laterale prin stâlpi / coloane / sculptați - se realiza între două turnuri prin portalul principal / articulat / cu trei retrageri / succesive /. Baza unui asemenea stâlp / p. 444 / s-a păstrat în întregime, / vezi în textul nostru fig. 2. publicată de Márki cu titlul: „Detaliu de stâlp de la Pâncota” /. Este caracteristică că atât la nord, cât și la sud, la distanță mică de cele două turnuri, se află câte o încăpere proeminentă, în care au fost așezate indubitabil altare. Spre răsărit de aceste compartimente zidirea se îngustează, sugerând ipoteza după care biserica, la origine romanică, ar fi fost mărită în perioada angevină prin construirea la vest a intrării mai largi, monumentale, cu două turnuri. Sanctuarul este / vezi al doilea plan publicat de Márki, la noi fig. 3 / semicircular, larg deschis; sacristia se afla în stânga acestuia. Zidurile realizate din pietre șlefuite se înalță încă cu 1-2 metri deasupra solului. Ele au fost prevăzute cu cornișe sculptate și cu alte ornamentații. Una dintre pietrele sculptate, decorată foarte frumos, cu câte două capete întoarse de dragon la extremități, precum și în centru cu unul între cununi, este o autentică operă de artă / vezi fig. 4/a publicată de Márki: relief de la Pâncota /. Cărămizile găsite în șase modele / forme / diferite, au reliefuri reprezentând la fel animale cu capetele întoarse, în poziție așezată, unul contra altuia / alăturate, în poziție așezată, cap / coadă /.

Într-unul din turnuri a fost descoperită masa topită a unui clopot, iar în interiorul bisericii: o cruce de argint și una de bronz: o icoană reprezentând-o pe Fecioara Maria, patroana bisericii,

visszatekintő sárkányt ábrázol, csak régibb keletű turkálások idején került elő. Azon körülmény, hogy szarvasaganeszszközők, disznóagarak, állatok állkapcsai, szintén bőven vannak, mutatja, hogy már a benesések is őstelepre építkeztek.

Az északi oldalon levő kerítéssel párhuzamosan tömérdek korhadt fára akadtak. Ezek úgy látszik, singfák alakjában voltak rakva, és felül, ékes magyarsággal mondva, bemalterozva, hogy tovább tartsanak. - A templomtól délre, s attól a déli kerítés (p. 201. és egy földhányás által elválasztva, újabb romok következnek. Az egyik, durvább szerkezetű fal, a templom déli falával párhuzamosan; a másik pedig, a templom délkeleti részéhez utóbb ragasztott épületnek megfelelően északról délre vonult és így az egész alakot mutatott. Délnyugatra volt az udvar néhány melléképülettel, melyek között ismét gyakoriak a koczakövek. - Itt állhatott maga a kolostor.

Még odább délre következnek az épülettömb harmadik, idáig nem botyगतott része. Tekintve, hogy valamennyit kettős, mély sáncz veszi körül, valószínű, hogy ezen legdélibb földhányás rejtegeti a tulajdonképeni erődítvényit, vagy - ha talán kissé merészebb allítást akarnánk kocsázhatni - a vár dűledékeit. Mert nincs okunk azt hirdetni, hogy várjellegét csak valamikor 1565 után kapta Pankota: mivel 1318. június 14.-éről már ismeretes „Iwanka Castellanus de Pankota et de Derne” s valószínű, hogy Pankota ettől kezdve a XVII. század végéig folytonosan egyik szemét képezte a világosi, pankotai, simándi, jenei és déznai várláncolatnak és hogy egyik főbb menedéke volt a vidéknek. Azok a roppant sánczolatok, mik ma az épületesoportozatoknak mind a három részét: legszembetűnőbben pedig magát a templomot körítik, későbbi földhányások: mert hiszen ezek közöl kellett kiszabadítani a templomnak nemes idomokra következtetni engedő s 1-2 méter magasságig meglévő falait. Eredetileg a templom egy színvonalban állott a mezővárostól a Kopaszhegy felé szép szelíden emelkedő külterülettel, holott annak ma jóval föléje emelkedik.

Legnevezetesebb része, a templom, nagyjából immár föl van tárva; a munka azonban még itt sines beféjezve. A szentély közelében, a templomhajó alatt, tompa hangot ad a törmeléket kihordó talyicskák dőbörgése; s úgy lehet, hogy e boltozat attörése kellemes meglepetéssel fog járni. Maguk a sírhelyek sincsenek még részletesen átkutatva, s ezek dr. Török Aurél szakavatott intézkedéseire várnak. A középső épülettömb helyén csak turkáltak és nem ástak rendszeren; a legdélibbet pedig meg sem kezdték.” (Márki. *A pankotai ásatások*, p. 198-201).

⁴⁷ Márki. *Aradvármegye*, II/1. p. 443-445.

pe fond de argint, o cristelniță de piatră, fragmente de vas de sticlă, mărgelile ceramice de rozariu etc ... În jurul bisericii au fost descoperite aproximativ 54 de morminte și o singură piatră de mormânt ale cărei litere bombate și adâncite indică două epoci diferite¹. (Nota nr. 1: Pe lespede doar primul cuvânt A BS (abbas?) se vede limpede, după care, cu unele intervale OLV... SS și în partea inferioară cerculețe ce se înlanțuie unele în altele. La marginea aceleiași lespede este săpat ulterior, cu litere adâncite BEL...E, iar lateral POLO... Lungimea lespedii este de 160. lățimea de 47, grosimea de 29 cm). La sud de biserică, delimitate de un zid de incintă ridicat parțial din pietre cioplite, se văd ruinele claustrului între care se găsesc și azi multe pietre cubice. Mai departe, spre sud, urmează cea de-a treia parte a masei de zidărie - până acum necercetată - probabil cetatea pomenită deja în 1318². (Nota nr. 2: Ruinele bisericii au fost săpate de maistrul brutar din Pâncota, Medgyaszay Lajos, cu bani de la comitat și proprii. Piese descoperite au fost predate în parte Muzeului National, și în parte liceului din Arad. Însă cele mai frumoase pietre sculptate zac și acum în locul descoperirii lor și nimeni nu are grijă de ruinele descoperite cu iscusință).

/p. 445/ Regele Francisc I, ordonând construirea la Pâncota a unei biserici cu cheltuieli proprii, au fost săpate ruinele claustrului și ale bisericii în vederea refolosirii pietrelor de aici la ridicarea în centrul comunei a bisericii proiectate, a cărei piatră de temelie a fost așezată la 5 martie 1806. În anul 1809 a fost construită școala din grădina parohială, de asemenea din pietrele vechii biserici¹. (Nota nr. 1: Protocollum rerum memorabilium ab exordio erecta capelle Neo-Pankottensis)⁴⁸.

În capitolul monografiei închinat meșteșugurilor medievale din comitatele Arad-Zarand, Márki revine asupra cărămizilor găsite în număr mare „cu, și fără smalt ... între ruinele abației de la Pâncota”, considerându-le de această dată cahle de sobă⁴⁹. Desenul reprodus cu acest prilej (fig. 5, intitulată de Márki: „cărămidă de la Pâncota”), al unei „cahle” păstrate fragmentar, decorată cu reprezentarea stilizată (?) a două animale, cu capetele întoarse, așezate spate în spate cu picioarele unuia la capul celuilalt, este însoțit sub colțul din dreapta, jos, al piesei, de sigla „M”, de inițiala lui Márki. Indexul materialului ilustrativ care însoțește monografia lui Márki, îl indică pe autor ca desenator și pentru planul publicat în 1892, precum și pentru „relieful de la Pâncota” (fig. 3 și 4), iar în cazul bazei de stâlp (fig. 2) pe un anume „Malachovszky”⁵⁰.

⁴⁸ /p. 443/Pankotán teljesen föl van tárva az apátság romankori egyháza. Két torony közt. a középső mezőben, hármias betétű főkapu vezetett a főhajóba. melyet jobbra és balra faragott oszlopok választottak el a két mellékajtótól. Ez oszlopok közül az /p. 444/ egyiknek alapzata teljes épségben maradt reánk. Sajátságos, hogy a tornyoktól csekély távolságban mind éjszakon, mind délen kiugrásokat találunk, melyekben kétségtelenül egy-egy oltárt helyeztek el. Rajtok túl keletfelé összéb szukúl a templom falazata. a mi azon hitet kelti föl, hogy az eredetileg ó-román egyház elé csak később, az Anjouk idejében építették a nyugati tágasabb és emlékszerű bejáratot a két toronnyal. A szentély félköralakú, tágas es nyit: a sekrestye tőle balra esett.

A falak, melyek még 1-2 méterrel emelkednek a felszín fölé, esizolt kövekből készültek s faragott párkányzatokkal és egyéb ékítésekkel voltak ellátva. Az egyik igen szépen, végein két-két visszahajló sárkányfejjel s közepén koszorúk közt szintén sárkányfejjel díszített kő valódi műdarab. Magukon a hatféle alakban előforduló téglákon is vannak domborművek s ezek is, egymás ellenében, nyugvó, visszanező állatokat ábrázolnak.

Az egyik toronyban megtalálták egy harang olvadttömegét s benn a templomban találtak egy ezüst és egy sárgaréz keresztet. a templom védő asszonyát. Szűz Máriát ezüst alapon ábrázoló képet, kő szenteltvíztartót, üvegedény-töredékeket, cserép olvasószerkezet stb.: a falakon kívül pedig körülbelül 54 sírt tártak fel ideig, köztük egyetlenegy sírkövet, melynek homorú és domború betűs feliratai azonban két különböző korra utalnak¹) /Nota nr. 1: A kölapon csak az első A BS szó (Abbas?) látható világosan: azután még, némi közökben, OLV...SS és lenn egymásba fonódó köröcskék. Ugyanazon lap szélén későbbi, homorú vésettél BEL...E, oldalt pedig POLO... áll. A lap hossza 160, szélessége 47, vastagsága 29 cm/. A templomtól délre s attól egy, részben faragott kövekből emelt kerítés által elrekesztve, a kolostor romjai láthatók: ezek közt még ma is sok a koczkakő. Még odább délre következik az épület-tömeg harmadik, ideig nem bolygatott része, mely valószínűleg a már 1318-ban emlegetett várát foglalta magában²) /Nota nr. 2: A templom romjait Medgyaszay Lajos pankotai pékmester a vármegye és saját költségén ásatta ki s talált tárgyakat részént a nemzeti múzeumnak, részént az aradi lyceumnak szolgáltatotta be. A legszebb faragott kövek azonban még most is a lelet helyén hányódnak s az ügyesen föltárt romok megóvásával senki sem törődik./.

/p. 445/ I. Ferenc király a század elején elrendelvén, hogy Pankotán saját költségén emeljének templomot, kiásták a földből az apátság kolostorának s egyházának romjait, hogy köveit felhasználják a falu közepére tervezett templomhoz, melynek alapkövét 1806. márcz. 5. tették le. 1809-ben a plébániái kert végén levő iskolát is e régi templom köveiből emelték¹) /Nota nr. 1: Protocollum rerum memorabilium ab exordio erectae capellae Neo-Pankottensis./ (Márki, *Aradvármegye*, II/1, p. 443-445).

⁴⁹ Márki, *Aradvármegye*, II/1, p. 424.

⁵⁰ Márki, *Aradvármegye*, II/1, p. XIII.

Desenul „cărămizii” a constituit punctul de plecare pentru identificarea pieselor de la Pâncota, donate de Medgyaszay liceului din Arad, parțial regăsite de noi în Muzeul Județean din localitate.

Alături de cele scrise de Márki despre săpăturile lui Medgyaszay se cer prezentate și cele două articole de ziar, publicate în 1883, de Magyarai Alajos, paroh la Pâncota și de un oarecare corespondent⁵¹, care adaugă la cele expuse până aici unele date și observații utile, referitoare la vestigiile abației, după cum urmează:

„... Până acum au fost săpate fundațiile zidurile de temelie ale bisericii care se afla în centrul construcțiilor abațiale. (Grundriss) Se prezintă cu o lungime de 14 stânjani și cu o lățime de 7 stânjani. Zidăria a fost realizată din pietre cioplite / sculptate / în întregime, șlefuite, cum azi nu se găsesc nicăieri. Săparea în întregime a construcțiilor abațiale ar necesita o muncă foarte mare, deoarece ar cere înlăturarea unei cantități imense de moloz și pământ adunate în urma scormoneliilor anterioare ... În cursul săpăturilor s-au găsit până acum cca 16 schelete umane și cranii, se văd două sicrie de piatră acoperite cu lespezi care încă nu sunt dezvelite nici pe jumătate. Au fost găsite plăci splendide sculptate în piatră, lungi de câte un stânjen, care ar putea fi refolosite undeva, sau valorificate la un preț bun. Deopotrivă, pietre sculptate, de diferite forme, se găsesc multe ... Pâncota, la 26 ianuarie 1883”⁵².

Scris peste trei luni, cel de-al doilea articol de ziar raportează deja majoritatea descoperirilor pe care le va invoca Medgyaszay în sprijinul continuării lucrărilor și le va face cunoscute Márki într-o revistă de specialitate:

„Pentru cititorii noștri nu sunt necunoscute cercetările de la Pâncota, care până acum nu au condus la rezultate. Determinarea greșită a locului / săpăturii / și, în consecință, efectuarea unor lucrări într-o direcție nepotrivită, natural, nu au rezultat nimic ...

Medgyaszay ... a început cercetările deja anul trecut în luna noiembrie ... ca după 14 zile de săpături să se poată constata amplasamentul obiectivului căutat. După două săptămâni de muncă au apărut ziduri în pământ, însă nu / niște / dărâmături comune, ci rămășițe de arhitectură care au făcut de necontestat faptul că descoperirea este una dintre cele mai interesante.

Din acest moment cercetările au decurs ... pe întreg teritoriul cu vestigii.

Comitatul, văzând rezultatul favorabil, s-a grăbit să ofere mijloace și din partea sa, în vederea aducerii acestora la suprafață.

Acum, rezultatul este deja faptul împlinit, care se prezintă în fața noastră sub forma fundațiilor unei biserici mari și a numeroase alte descoperiri interesante.

⁵¹ *A pankotai ásátásokról* (Fötiszt. Magyarai Alajos apát úrnak a Kölcsey-egyesület történelmi szakosztályának elnökéhez intézett leveléből), în *Alföld*, 21 februarie 1883, nr. 42, în continuare: *Alföld*, 1883: *A pankotai lelet*, în *Arad és Vidéke*, 17 aprilie 1883, nr. 163, în continuare: *Arad és Vidéke*, 1883. Se pare că au apărut încă două articole referitoare la săpăturile lui Medgyaszay (în *Történelmi Értesítő*, Budapest, 1883 și, respectiv în *Történelmi és Régészeti Értesítő*, Temesvár /Timișoara/, 1886) negăsite de noi până în prezent.

⁵² „... Eddigélé ki van ásva az apátsági épület közepén állott templomnak alapzata. (Grundriss) 14 öl hosszúnak és 7 öl szélesnek mutatkozik. A falazat egészen faragott, majdnem csiszolt kőből készült, milyent ma sehol sem találunk. Az apátsági egész épületnek kiásása iszonyú munkába kerülne, mert az ezelőtti turkálások folytán roppant mennyiségű törmelék, és földhalmazt kellene eltakarítani ... eddig találtak mintegy 16 ember-csontvázat s koponyát, két kőkoporsó mutatkozik, köllappal borítva, mely azonban még felére sincs kiásva. Gyönyörű, 81 hosszú faragott köllapok találtattak, melyeket valahova felhasználni, vagy jó áron értékesíteni lehetne. Egyáltalában, kő, különféle alakú faragott, sok mutatkozik.” (*Alföld*, 1883)

... Judecând după măsurătorile făcute la ruinele bisericii, aceasta trebuia să fi fost una din cele mai mari construcții ale genului, iar în ceea ce privește decorul ei exterior a fost probabil fără pereche / a avut un aspect singular /. Lungimea bisericii: 22,30 m; lățimea: 11,45 m. Fundațiile turnurilor, care se află pe fațada bisericii pe cele două laturi ale intrării, au lățimea de 3,20 m, astfel lățimea totală a fațadei este de 14,65 m.

Zidurile sunt învelite atât în exterior, cât și în interior cu pietre fin șlefuite, iar pe acestea ici-colo se întâlnesc sculpturi foarte interesante. Grosimea medie a zidurilor este de 95 cm.”⁵³

Legenda referitoare la schița de plan (fig. 6), care însoțește textul în ziar, indică pentru punctul nr. 3 „o piatră sculptată cu finețe”, pentru cel cu nr. 4 „un loc de altar cu patru pietre sculptate”, iar pentru punctul nr. 5 „o rămășiță de stâlp având înălțimea de 95 cm”. În privința mormintelor se face următoarea diferențiere netă: nr. 9 indică „sicrie, în număr de peste 50”, iar nr. 10 „morminte boltite”. Punctul nr. 11: „zid din pietre cioplite”⁵⁴.

Trecând în revistă piesele descoperite, autorul anonim notează în continuare:

„În privința calității artistice și a curiozității, primul loc îl ocupă capacul de sicriu din piatră, cu șlefuire netedă, având lungimea de 160, lățimea de 47 cm, înălțimea de 26 cm: acoperișul superior al capacului este semicilindric și are o lățime de 29 cm. ... O placă gravată din piatră, pe care se poate vedea arta vremurilor din trecut, are lungimea de 152, lățimea de 71 și grosimea de 32 cm. La cele două capete ale lespezii sunt sculptați 4 dragoni în / câte un / cadru, iar pe latura ei, tot într-un cadru, este sculptat un cap asemănător. O lespede puțin mai mare, sculptată. 10 bucați de monede vechi de argint, o cruce de argint, o imagine a Fecioarei Maria din argint, 2 securi /?/ vechi de oțel, o lance, 4 pinteni, 4 cuțite, 2 clești, o grămadă de ghiulele de fier și de piatră de diferite dimensiuni, un taler fin de cântar, fragment dintr-un clopot, / piese / din aramă, țigle, cărămizi, un cap de cerb, corn de cerb, potcoave, pietre prelucrate artistic, sculpturi, postamente de piatră etc”⁵⁵.

⁵³ „Nem ismeretlenek e lap olvasó közönsége előtt a pankotai ásátások, melyek mindedig eredményre nem vezettek. A hely hibás meghatározása s az ennek folytán helytelen irányban kezdett munkálatok természetesen mit sem eredményeztek ...

Medgyaszay ... még a múlt év november havában megkezdte a kutatást ... hogy 14 napi ásátás után konstatálni lehessen a keresett tárgy hollétét. Két heti munka után ugyanis falak kerültek elő a talajban, meg pedig nem közönséges fálomladékok, hanem oly épületmaradványok, melyek kétségtelenné tették, hogy a lelet egyike a legérdekesebbeknek.

Ettől kezdve a lelet egész területén teljes munkaerővel folytak az ásátások. A megye látva a kedvező eredményt, a maga részéről is sietett a kutatóknak eszközöket nyújtani a leletnek felszínre hozatala czéljából.

Az eredmény most már a bevégzett tény, illetőleg egy nagy templom alapzata s egy csomó más érdekes lelet alakjában áll előttünk

... A templommaradványoknál tett felmérések után ítélve, egyike lehetett az e nemű építmények legnagyobbjainak, a mi pedig a külső esint illeti, e tekintethen ritkíthatta párját. A templom hossza: 22,30 m, szélessége: 11,45 m. A toronyalapszatok, melyek a templom homlokzatán, a bejárat két oldalán vannak, 3,20 m szélességűek s így a homlokzat egész szélessége 14,65 m.

A falak kívül és belül finoman esiszolt kövekkel vannak burkolva s ezeken itt-ott igen érdekes faragványokkal találkozni. A fálvastagság átlag 95 cm.” (*Arad és Vidéke*, 1883)

⁵⁴ „... 3. egy finoman faragott kő, 4. egy oltárhely, négy faragott kövel, 5. egy oszlopmaradvány, 95 cm magas ... 9. koporsók, több ötvennél, 10. sírboltok, 11. faragott kőfal.” (*Arad és Vidéke*, 1883)

⁵⁵ „Első helyen áll ... érdekesség és műbecs tekintetében egy koporsófedél simán esiszolt kőből, 160 cm hosszú, 47 cm széles, 26 cm magas, a felső tetőzet gömbalakú s 29 cm széles ... Egy metszett kölap, melyen a múlt idők művészetét lehet észlelni, hossza 152 cm, szélessége 71 cm, vastagsága 32 cm. A kölap két végén 4 sarkány van kifaragva keretben s oldalán egy hasonló fej szintén keretben. Egy valamivel nagyobb faragott kölap, tíz darab régi ezüstpénz, 1 ezüst kereszt, 1 ezüst Szűz Mária kép, 2 darab régi aczélfokos, 1 lándzsa, 4 sarkantyú, 4 kés, 2 harapófogó, egy halom vasgolyó és különböző nagyságú kötekék, egy finom mérlegserpenyő, egy harang darabja, aztán réz-, cserép- és téglaneműek, szarvasfej, szarvasagancs, patkók, mükövek, faragványok, kőállványok stb.” (*Arad és Vidéke*, 1883)

În ceea ce privește raportul existent pe teren între biserica abațială și cetatea de pământ a Pâncotei cu valuri masive, schița de plan inedită (fig. 7), realizată în 1870 de către Rómer Flóris, pe baza rămășițelor acestora vizibile la data respectivă, constituie în prezent singurul indiciu⁵⁶. Ruinele abației, vestigiile ei descoperite cu ocazia săpăturilor, pomenite încă în 1913 și 1934 ca existente⁵⁷, cu timpul au dispărut acoperite de pământ, sau refolosite ca material de construcție. Azi doar valurile impresionante ale cetății indică localizarea ei.

Materialul documentar, prezentat până acum, se completează cu desenele inedite, descoperite de noi recent în arhiva Comisiei Naționale a monumentelor de la Budapesta, reprezentând pe cele cinci planșe păstrate: planul bisericii abațiale (pl. I), diferite fragmente de sculptură în piatră și elemente arhitecturale (pl. IV, V, VI), precum și desenul unui altar din cele două altare de la Pâncota (pl. VII)⁵⁸. Ținând cont de calitatea desenelor, de felul lor îngrijit de prezentare, de faptul că planșele sunt numerotate, fără să fie trecut pe ele locul de proveniență al pieselor, data executării și numele aceluia care le-a realizat (cum este obișnuit în cazul materialelor documentare depuse în arhiva respectivă), acestea par să fi fost pregătite pentru publicare de către un autor care nu și-a realizat planul dintr-un motiv oarecare⁵⁹.

Considerând că inițial au existat în total șapte planșe, una din cele două care lipsesc ar trebui să reprezinte celălalt altar de la Pâncota, apreciat în mod deosebit de Márki pentru calitatea lui artistică⁶⁰.

Având în vedere nivelul tehnic și artistic asemănător al desenelor de pe planșele păstrate cu cele două desene arhitecturale publicate de Márki în 1892, în cazul umbrelor hașurate similitudinea dintre ele mergând până la identitate, presupunem că planșele azi dispărute au fost scoase din setul

⁵⁶ Schița de plan apare într-unul din caietele lui Rómer cu „note de călătorie” privind - între altele - vestigiile din zona Aradului, aflat în arhiva Comisiei Monumentelor de la Budapesta (Rómer, *Jgyk*, p. 59).

⁵⁷ „Az apátság omladékai mai napig is megvannak azon a részen, melyet vár-nak (Cetatie) neveznek.” („Ruinele abației există și în zilele noastre în acea parte care se numește Cetățuie”) Somogyi, *Arad*, p. 206; Dr. Sorban Kornel, *Az inuei (borosjenői) rom. kath. plébánia története*, Oradea (Nagyvárad), 1934, 8.

Locuitorii din preajma cetății de la Pâncota povestesc despre un „tunel” boltit, construit din piatră, având înălțimea de cea 1.5 metri și lățimea de 2 metri, a cărui intrare prevăzută cu trepte coborâtoare și cu o ușă de fier s-ar fi aflat în incinta cetății de pământ, pe latura ei de est, la sud de biserică (informație: Kiss Lajos, Str. Soarelui nr. 6). Această intrare în tunel ar fi doar astupată acum, locul ei exact s-ar cunoaște și azi. Demne de semnalat sunt și relatările privind descoperirea unor fundații ziduri de temelie cu o lățime de ceea 80 de cm, la o adâncime de 1-1.5 m, cu ocazia construirii casei nr. 6 de pe strada Soarelui, învecinată spre nord-vest cetății de pământ, precum și relatările doamnei Varga Maria, privind terenul casei nr. 3, de pe aceeași stradă, unde zidul găsit ar fi avut lățimea de cea 1 metru și ar fi fost construit din „șoter”. Tot aici s-ar fi descoperit și o „placă de piatră, cât un blat de masă”, precum și un cuptor cu vase întregi. Atât această placă cât și rămășițele zidurilor (care marchează probabil traseul laturii de nord a cetății de piatră) au fost refolosite la construirea caselor de pe strada respectivă.

Interesanta relatare despre o sculptură „de gips”, o „statuie de mărimea unui vițel” reprezentând „o capră”, descoperită în 1952 pe teritoriul cetății și folosită drept greutate (!) la mașini agricole, ține probabil de sfera legendelor locale, cu toate că detaliile exacte privind datele sculpturii (cenușie, roasă, capul și picioarele din spate lipsă; între picioarele anterioare cu o ușită de culoare galbuie, având mărimea unei cutii de chibrit; dacă o mișcai, din interior se auzea un fel de bocănit) precizate de povestitor (mai sus citatul Kiss Lajos), în calitatea pretinsă de martor ocular, par să susțină veridicitatea ei.

Menționăm că Márki amintește la 1892 (*Aradvármegye*, II/1, p. ___) folosirea unei sculpturi zoomorfe la Șiria în același scop.

⁵⁸ Mulțumim și pe această cale doamnei dr. Váli Istvánné, consilier principal la Oficiul Național de Ocrotire a Monumentelor (fosta Intendență a Monumentelor), fără al cărei aport generos regăsirea acestui material documentar (considerat până acum pierdut) nu ar fi fost posibilă.

Planșele au aplicată atât ștampila Comisiei, cât și cea a instituției succesoare, a Intendenței Monumentelor, înregistrarea lor fiind făcută la unitatea din urmă, fără să se țină cont de succesiunea indicată de numerotarea acestora, după cum urmează: planșa I (Inv. k 7000); planșa IV (Inv. k 7005); planșa V (k 7001); planșa VI (k 7002); planșa VII (k 7003).

Lipsa numărului curent 7004 presupune existența în momentul inventarierii a uneia din cele două planșe azi dispărute.

⁵⁹ Având în vedere calitatea artistică, decorul ieșit din comun al altarului desenat pe planșa VII, credem că în eventualitatea publicării setului, nu putea să treacă neobservat de către specialiști.

⁶⁰ Nu este exclus totuși ca ambele planșe pierdute (nr. II și III) să fi ilustrat elemente arhitecturale, situație în care setul trebuia să fi fost compus inițial din cel puțin opt planșe. În favoarea acestei ipoteze ar pleda succesiunea firească a planșelor, indicată și de cele regăsite: după planul bisericii urmând reprezentarea elementelor ei arhitecturale, ca setul să fie încheiat cu desenele ilustrând mobilierul liturgic. Această alternativă ar presupune însă ca desenatorul să nu fi catalogat mensa descoperită fără stipes drept o lespede, cum a fost pomenită inițial, ci după funcția ei de mobilier liturgic, identificată în 1885 de Márki, care în 1892 menționează mensa respectivă totuși ca „piatră sculptată”.

gata pregătit de autorul prezumtiv cu scopul publicării lui într-un articol aparte și folosite ca model pentru desenele reproduse în monografia comitatului. Astfel, dacă desenul realizat și publicat de Márki, ilustrând una din laturile scurte al celui de-al doilea altar (fig. 4) pledează pentru o planșă cu acest subiect, cel datorat lui Malachovszky reprezentând un fragment de pilastru cu colonete angajate (fig. 2), indică elemente arhitecturale pentru cea de-a doua planșă dispărută.

În ceea ce privește detaliul de altar, desenul publicat sub forma unei viniete se prezintă ca o copie micșorată a presupusului desen de pe planșa dispărută care, la rândul ei, trebuie să fi fost concepută ca și cea cu numărul șapte, redând separat fiecare latură decorată a mensei, alături de imaginea de ansamblu a acesteia. Dacă acest desen, realizat cu mână liberă, la mărimea reprodusă, fără instrumentele desenului tehnic pentru elementele geometrice, la prima vedere nu pare să întrunească calitățile desenelor de altar de pe planșa păstrată, în cazul fragmentului de pilastru, această sursă, aflată într-una din planșele setului, pare a fi de necontestat, presupunând unul și același desenator.

În prezent, nu dispunem de nici o informație referitoare la data realizării planșelor, sau privind autorul lor. Ipoteza folosirii de către Márki a două dintre ele în 1892, care ar impune data respectivă ca *terminus ante quem* pentru executarea setului, pare a fi confirmată indirect și de o adnotare a planșei I, reprezentând planul bisericii. Nota în cauză precizează în privința traseului stâlpilor și, în consecință, a lățimii navelor laterale (care apar doar pe această variantă de plan a bisericii) că: „cel care a copiat / desenul / meu 1-a deviat; de corectat. Distanța / în sens de lățime / este de 1 m până la capăt !!”⁶¹. Persoana care a făcut această precizare în legendă a intervenit și asupra planului, îndreptând devierea respectivă, înscriind totodată lățimea reală, de 1 m, în spațiul colateralelor. Această intervenție permite să constatăm pe baza analizării comparative a scrisurilor că toate dimensiunile trecute pe plan precum și legenda acestuia, împreună cu adnotarea mai sus amintită, aparțin aceleiași persoane. Cum scrisul de pe planșa în discuție este identic cu cel din registrul colecției de antichități a liceului din Arad (fig. 8), întocmit de Márki (cel care a realizat desenul pentru cărămida cu reprezentare zoomorfă, și pentru detaliul de altar, publicate în 1892), considerăm că nu poate fi pusă la îndoială implicarea autorului în executarea setului de planșe⁶². În aceeași ordine de idei, având în vedere cele expuse până aici privind legătura desenelor de pe planșe cu cele publicate de Márki, după opinia noastră colaboratorul său la executarea setului trebuie să fi fost Malachovszky, autor de altfel, al tuturor desenelor reprezentând piese aflate la Muzeul Național din Budapesta, apărute în 1892 în monografia comitatului.

⁶¹ „NB. A másolóm elferdítette. kiigazítandó. 1 m a távolság végig.” Adnotarea este precedată de literele „xy”, trecute pe plan la capătul de vest al navei laterale de sud.

⁶² Chiar dacă termenul de „másolóm” (vezi nota nr. 60), scos din context, s-ar cere tradus „copiatorul meu”, cu sensul de persoană la dispoziția autorului în calitate de desenator, lipsind astfel textul notei de pe planșă de formularea explicită a copierii unui desen realizat de Márki, această notă relevă totuși prin conținutul său cunoașterea exactă de către Márki a planului bisericii, din moment ce atrage atenția asupra greșelii comise.

Având în vedere obișnuința lui Márki de a desena la un nivel corespondent publicării, dovedită și de alte desene publicate în monografia comitatului sau de cele de pe paginile respectivului registru inventar, dar mai ales de planul din 1885 al bisericii, realizat de autor (Márki, A pankotai ássatások, p. 198-199), considerăm că este vorba de copierea propriului său plan. În acest caz însă, rămâne o problemă deschisă neutilizarea acestui plan în 1892, din moment ce, în capitolul respectiv al monografiei Márki a editat - în cazul bisericii capitulare de la Arad - un plan tot atât de temeinic elaborat (Márki, *Aradvármegye*, II/1, p. 448) ca și cel al bisericii de la Pâncota de pe planșa I (vezi mai jos ipoteza noastră la analizarea planului bisericii abațiale). Comparând între ele desenele de pe planșe, se poate constata la prima vedere că sunt inegale din punct de vedere tehnic și calitativ, desenele de pe planșele I și VII fiind mai elaborate și în același timp mai corecte. Dacă în cazul planșelor IV, V și VI, amănuntul înscrierii în câte o ramă a numărului lor curent susține oarecum gruparea acestora în cadrul setului, ca lucrări elaborate eventual de un alt desenator, hașurile pentru toate desenele (cum ar fi cele care indică solul la planșele IV și VII) sunt realizate evident de o singură persoană, la fel ca și înscrierea dimensiunilor la planul bisericii și în dreptul sculpturilor, identificată pentru cazul din urmă cu Márki.

Prin urmare, colaborarea lui Márki cu „copiatorul său” la elaborarea desenelor de pe cele cinci planșe păstrate se dovedește a fi de necontestat, însă delimitarea exactă a contribuției sale la finalizarea acestora rămâne deocamdată în sfera ipotezelor.

Identificarea, în persoana lui Márki, a autorului care a pregătit desenele vestigiilor de la Pâncota în vederea publicării, deschide perspectiva căutării planșelor dispărute în arhivele unde au fost depuse diferite părți ale lăsamântului său⁶³, delimitând totodată perioada cuprinsă între anii 1886-1892 pentru realizarea setului.

Faptul că aceste planșe nu sunt semnalate la 1906, în *Repertoriul monumentelor din Ungaria*⁶⁴, în care sunt înșirate cu număr de inventar, tehnică, dimensiuni etc. toate materialele de referință - pentru fiecare monument în parte - aflate la acea dată în arhiva Comisiei Monumentelor, arată că ele încă nu erau depuse în arhiva respectivă. Având în vedere că în timpul săpăturilor de la Pâncota, Forster Gyula, cel care a redactat repertoriul în discuție, era consilier departamental la Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, calitate în care - după cum am văzut - s-a și implicat în demersul lui Medgyaszay, iar între 1886-1906 a îndeplinit funcția de vicepreședinte al Comisiei Monumentelor⁶⁵, considerăm exclusă eventualitatea omiterii desenelor de pe lista materialelor documentare referitoare la abație⁶⁶, dacă cumva s-ar fi aflat la 1906 în arhiva Comisiei. În aceeași ordine de idei, faptul că planșele setului nu au fost depuse în arhiva respectivă, imediat după realizarea lor, arată că ele nu au fost elaborate în cadrul activităților curente de evidență, inventariere și documentare ale Comisiei, confirmând indirect executarea lor în vederea publicării.

În fine, după opinia noastră, planșele au ajuns în arhiva Comisiei oricum după 1927 (anul încetării din viață a lui Márki), dar nu mult înainte de 1949, deoarece, cu toate că a fost aplicată pe ele ștampila Comisiei Monumentelor, desființată la data din urmă, înregistrarea lor s-a efectuat la Intendența Monumentelor, instituția care a luat locul Comisiei la 1957⁶⁷.

Valoarea documentară a desenelor prezentate până acum este susținută și de câteva dintre piesele ilustrate (cărămida desenată de Márki și fragmente de sculpturi de pe diferite planșe (fișele nr.: 1, 3, 4, 5 și 6) regăsite de noi în Muzeul Județean de la Arad, precum și de un fragment de parapet (?), descoperit recent la Pâncota (fișa nr. 2), având un decor înrudit cu cel al altarelor. Identificarea în muzeul din Arad a două baze (fig. 11, 12) din cele care susțin colonetele altarului reprezentat pe planșa VII (una din ele având exact aceleași dimensiuni cu cea desenată separat pe planșa VI, la nr. 2 a. b), oferă certitudinea reprezentării altarului respectiv în conformitate cu datele lui reale de ordin stilistic.

Trecând în revistă informațiile privind încercările succesive de sondare și de cercetare arheologică a zonei în vederea descoperirii vestigiilor abației, precum și etapele decopertării acestora de către Medgyaszay, se conturează următoarele date-reper.

La începutul secolului al XIX-lea, demolarea rămășițelor bisericii în scopul refolosirii materialului litic a mers în unele locuri până la săparea zidurilor ei în adâncime, din moment ce se relatează descoperirea unor schelete în 1806, în „cripta bisericii” și „sub unul din turnurile de colț ale fortificației”⁶⁸.

⁶³ Conform informației primite de la domnul profesor Kovách Géza, fonduri Márki se află în arhive din Arad, Cluj, Budapesta și Szeged.

(Dorim să exprimăm și cu acest prilej recunoștința noastră, datorată domniei sale, pentru numeroasele sfaturi și informații, precum și pentru obiectiile cu care a urmărit și a susținut, de la început, cercetările noastre în zona Aradului).

Menționăm că, până acum, am verificat doar fondul aflat în Arhivele Statului de la Arad, care nu conține date inedite în privința vestigiilor de la Pâncota.

⁶⁴ Gerece Péter, *A műemlékek helyrajzi jegyzéke és irodalma*, în *Magyarország műemlékei*, red. Forster Gyula, Budapest, II, 1906 (în continuare: *M.M.*).

⁶⁵ Vezi lista membrilor Comisiei și a funcțiilor acestora, întocmită de Granasztóiné Györfly Katalin, în eulegerea de studii *A magyar műemlékvédelem korszakai*, Budapest, 1996 (în continuare: *Műemlékvédelem korszakai*), p. 268, 269.

⁶⁶ *M.M.*, p. 117-118.

⁶⁷ *Műemlékvédelem korszakai*, p. 199.

⁶⁸ Török, *Történelmi vázlat*, p. 16.

Dacă informațiile privind rezultatele săpăturilor din 1847⁶⁹ nu oferă date precise, demne de luat în seamă la o analiză a pieselor descoperite (un cazan de aramă și un „sicriu de piatră” cu trei schelete găsite într-un mormânt (cavou?), „un inel mare”, un potir și mai multe monede de argint, vândute la Viena), ele au totuși valoarea de a fi semnalat bogăția, presupunând și o anume calitate a descoperirilor, azi iremediabil pierdute.

Articolul care consemnează datele de mai sus la începerea săpăturilor din 1862, constituie unica sursă de informare și pentru unele componente - azi dispărute - ale sistemului de apărare. Aflăm astfel, că cetatea a fost înconjurată de trei valuri, respectiv șanțuri de apărare (cel de mijloc și cel exterior fiind indicate deja de puține urme), iar fortificația de zid a avut un plan dreptunghiular, păstrând încă la cele patru colțuri urmele turnurilor de apărare. Dintre acestea din urmă, cel de sud-est avea încă la acea dată vestigii mai însemnate, din moment ce articolul în cauză menționează că „în spatele turnului de apărare se vede o boltitură”.

În fine, la 1862 apar menționate ca obiectiv al viitoarelor cercetări și vestigiile bisericii parohiale de la Pâncota⁷⁰, nesemnate niciunde în altă parte. Acest al doilea obiectiv medieval de pe colina cetății se afla la o distanță de 5-600 de pași, la sud-vest de ruinele abației, respectiv de vechiul cimitir de pe aceeași colină. Ruinele ei existente încă la 1807 - indicând, printre altele, o biserică cu o absidă la est și cu o lungime de 45 de pași - au împărțit soarta ruinelor abației, devenind cariera de piatră a constructorilor care au ridicat noua biserică parohială de la Pâncota și hambarul domenal.

Prin urmare, în eventualitatea recuperării unor fragmente de sculptură medievală dintr-una din clădirile ridicate în secolul al XIX-lea la Pâncota se cere avută în vedere ca posibilă proveniență și fosta biserică parohială.

Datele sumare consemnate de Török despre investigațiile din 1863 constituie la fel unica sursă referitoare la veșmintele de un anume rang găsite în morminte și existența unor plăci pavimentare cu decor vegetal (vrejuri?) alături de cele cu reprezentări zoomorfe. Aceste săpături au fost efectuate probabil cu o oarecare exigență, depășind nivelul obișnuitelor căutări de comori, dacă avem în vedere intenția celor prezenți la inaugurarea lucrărilor de a se constitui într-o societate arheologică, cedarea pieselor mai importante în favoarea Muzeului Național de la Budapesta și implicarea lui Török Gábor, cel care publică în 1871 o parte din datele mai sus menționate. Cum fragmentul de „dantelă de mătase, brodată cu fir de aur” și o placă de paviment, au fost predate muzeului în 1863, imediat după descoperirea lor, este de presupus că Török Gábor, în calitatea sa de subprefect al comitatului Arad, dar mai ales în cea de colecționar al antichităților din zonă, a urmărit îndeaproape săpăturile respective⁷¹. Deoarece, după cum am văzut mai sus, tot un subprefect al comitatului este cel care mediază și în cazul lui Medgyaszay, înaintând raportul său către minister împreună cu documentația realizată de autorul săpăturilor: după părerea noastră, în arhiva fostei prefecturi de la Arad ar trebui să existe material documentar și despre faza din 1863 a săpăturilor.

Întrucât Török menționează în 1871 fundații vizibile ale bisericii, referindu-se probabil la acele rămășițe de zid care apar pe schița de plan a lui Rómer din 1870 (fig. 7), rămâne o problemă deschisă cum de a fost necesară peste un deceniu căutarea vestigiilor abației prin încercări succesive de săpături, eșuate pe rând, până la cele efectuate de Medgyaszay, dacă nu avem în vedere acoperirea din nou a ruinelor abia descoperite în 1863 - conform proiectului - cu o „movilă regulată”⁷².

⁶⁹ *Alföld*, 1862, nr. 246.

⁷⁰ *Alföld*, 1862, nr. 245.

⁷¹ Vezi în textul nostru nota nr. 26 și Török, *op. cit.*, unde se specifică predarea lor la 28 decembrie 1863. Datele biografice ale autorului sunt cuprinse în istoricul colecției de antichități a liceului din Arad, aflat în registrul-inventar întocmit de Márki.

⁷² *Alföld*, 1862, nr. 246.

În cadrul acestor încercări, menționate în articolul publicat în 1883 în *Arad és Vidéke* ca efectuate - se subînțelege - cu puțin timp înainte de săpăturile realizate de Medgyaszay, terenul a fost sondat după câte se pare și de către un specialist, în persoana lui Pulszky Ferenc. Amintind această intervenție în trecut, în raportul său publicat în 1885, cu precizarea că lipsa timpului necesar nu i-a permis acestuia obținerea rezultatelor scontate. Márki oferă și un reper privind perioada în care s-au desfășurat cercetările respective, când menționează calitatea dublă în care a acționat Pulszky, de reprezentant al Muzeului Național din Budapesta și al Comisiei Naționale a Monumentelor. Deoarece Comisia, înființată în 1872, a funcționat până în 1881 sub denumirea de Comisie Provizorie a Monumentelor din Ungaria, ca la această dată să se transforme în Comisia Națională a Monumentelor⁷³, considerăm că prezența lui Pulszky nu putea avea loc înainte de 1881⁷⁴, dar nici după noiembrie 1882, când Medgyaszay se pare că începe deja săpăturile sale⁷⁵. Având în vedere că Pulszky a întreprins săpăturile respective în numele celor două instituții mai sus menționate, este de presupus că a întocmit un raport, aflat poate azi într-un oarecare fond de arhivă.

Datele documentare de care dispunem privind activitatea lui Medgyaszay - prilejuită după câte se pare de întreruperea cercetărilor începute de Pulszky - confirmă și ele faza pregătitoare din 1882 a săpăturilor⁷⁶, fără să indice însă debutul lor la data respectivă.

Schița de plan realizată de Medgyaszay și alăturată adresei din 27 martie 1883 a subprefectului de la Arad⁷⁷, indică deja descoperirea în acel moment a ruinelor. Acest plan, care timp de doi ani, până la redactarea raportului de specialitate de către Khuen, a constituit singurul suport științific al cererilor lui Medgyaszay, a fost apreciat, cum am văzut, de arhitectul secund, ca fiind în conformitate cu dispunerea vestigiilor pe teren. Prin urmare, în cazul regăsirii lui în arhivele Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice, căruia i-a fost remis odată cu mult așteptatul raport Khuen⁷⁸, ar putea contribui în mod hotărâtor la definirea tipului de plan al bisericii, la nivelul săpăturilor din 1883.

Dacă pentru perioada cuprinsă între data primului raport și 30 septembrie 1884, când ministrul cultelor aprobă continuarea săpăturilor în zona necropolei, nu avem indicii clare despre vreo activitate pe șantierul de la Pâncota, datele pe care le oferă Márki în 1885, în raport cu cele cuprinse în articolul de ziar din aprilie 1883 și în rapoartele păstrate ale lui Medgyaszay⁷⁹, lasă loc presupunerii acesteia.

Ipoteza realizării în continuare a unor săpături până la autorizarea parțială a acestora în 1884, și după această dată, având ca obiectiv principal biserica abațială, câștigă mai mult temei dacă comparăm știrile din 1885 cu cele din 1892, dar mai ales în relație cu planul de pe planșa I a setului de desene. Întrucât în 1892, odată cu publicarea informațiilor care pledează pentru continuarea cercetărilor și după 1885, Márki precizează din nou că biserica a fost săpată de Medgyaszay, îl indică drept autor și pentru investigațiile din urmă⁸⁰.

⁷³ *Műemlékvédelem korszakai*, p. 267, 268.

⁷⁴ Cu toate că Pulszky a fost membru fondator al Comisiei Provizorii, activând totodată ca director al Muzeului Național din Budapesta în toată perioada care ne interesează (*Műemlékvédelem korszakai*, p. 90, 267), nu credem că Márki ar fi folosit la întâmplare denumirea de după 1881 a instituției puse în slujba ocrotirii monumentelor.

⁷⁵ Data precizată în articolul din 1883, publicat în ziarul *Arad és Vidéke*, ca fiind „noiembrie 1882”, este evident greșită la Márki, care în preambulul articolului său (*A pankotai ásátások*) publică data de „noiembrie 1883”, deoarece Medgyaszay raportează deja în luna martie a anului respectiv descoperirea vestigiilor.

⁷⁶ Arh., 1882/nr. 97, proces verbal al Comisiei din 16 decembrie; cele două audiențe solicitate în 1882 de Medgyaszay la Ministerul de Interne, pomenite în a treia cerere (*Arh.*, 1884/31).

⁷⁷ vezi nota nr. 31 (*Arh.*, 1883/nr. 24).

⁷⁸ Remiterea planului este precizată în adresa Comisiei care însoțește raportul lui Khuen, redactată la 1 aprilie 1885 (*Arh.*, 1885/nr. 19).

⁷⁹ din 24 ianuarie, 3 aprilie și 27 aprilie 1884.

⁸⁰ Semnalând în continuare precizării respective că „nimeni nu are grijă de ruinele descoperite cu iscusință”. Márki indică starea de păstrare a șantierului la 1892, sistarea probabil definitivă a lucrărilor.

Înainte de a încerca să reconstituim planul bisericii abațiale pe baza datelor oferite de desenele lui, cunoscute în prezent în patru variante, se impune analiza comparativă a acestora, în ordinea realizării lor.

Dacă primele trei planuri, publicate în 1883, 1885 și 1892 (fig. 6. 1 și 3), prezintă în linii mari aceleași componente arhitecturale, diferențiindu-se între ele doar în privința ilustrării proporțiilor acestora, cel de-al patrulea, desenat pe planșa I, se distanțează net de cele anterioare indicând parcă un alt tip de plan.

Reamintim, pentru citirea adecvată a primelor trei, că cele două dreptunghiuri indicate cu numerele 3 și 4 în cazul planului din 1883, respectiv notate cu litera E pe cel din 1885 și trecute fără vreo indicație pe planul din 1892, marchează mensele altarelor, fără să contribuie la structurarea planului bisericii.

Evident, aceste trei planuri au fost desenate la scară cel mult în privința dimensiunilor de bază ale bisericii (a lungimii axelor ei mediane), chiar dacă au fost elaborate în urma unor măsurători. Astfel, dacă planul publicat de Márki în 1885 reproduce dimensiunile navei la scara indicată în desen, în comparație cu acesta, planul din 1883 este schițat evident doar cu scopul indicării componentelor lui, fără raportarea acestora la vreo scară, din moment ce dimensiunile precizate în articolul din 1883 (de 20,30 m pentru „lungimea bisericii”, măsurată fără absidă⁸¹, și 11,45 m pentru lățimea ei) sunt identice cu cele notate de Márki în 1885. Prin urmare, valoarea documentară a acestui plan și, în consecință, a celui din 1892, care pare să-l copieze, se dovedește a fi relativă în privința proporțiilor.

Însă componentele defnitorii, prezente pe cele trei planuri ale edificiului și anume, o biserică mononavată, cu absidă largă, semicirculară, având două turnuri pe fațada de vest, flancată în dreptul navei de două compartimente dispuse simetric și de o încăpere la nord-est, de relativ mari dimensiuni (identificată de autori drept sacristie), precum și o bază de stâlp (singurul element ce sugerează o divizare a spațiului navei), nu pot fi contestate din moment ce apar în descrierile bisericii, fiind confirmate - cu excepția celor două capele - și de planul de pe planșa I.

Dacă cele două compartimente laterale, care conferă o structură singulară planului bisericii, constituie totodată componenta arhitectonică care impune asocierea acestor variante de plan, redarea navei cu partea ei răsăriteană îngustată (la două din cele trei planuri), le diferențiază.

În ceea ce privește compartimentele laterale, prezente pe planul din 1883 fără nici o trimitere la funcția lor, Márki le acordă o atenție specială. Autorul propune ipoteza cu cele mai multe șanse de validare, atunci când identifică în 1885 funcția lor probabilă cu „locuri pentru altare”, iar din punct de vedere arhitectonic le consideră drept „un fel de transept”, dacă avem în vedere faptul că la data respectivă Márki aprecia părțile constitutive ale planului ca fiind contemporane, analizându-l ca pe un tot unitar. Nici în 1892, când expune supoziția construirii ulterioare a părții de vest a navei cu cele două turnuri, Márki nu renunță la această ipoteză, inspirată desigur de existența celor două altare, transformând-o chiar în certitudine cu precizarea că în aceste „încăperi proeminente ... au fost așezate indubitabil altare”⁸². Fascinat evident de ineditul structurii planului cu cele două spații anexe, autorul nu observă în 1885 lățimea mai mare a navei în partea ei vestică, în măsură să sugereze o adăugire dintr-o altă etapă constructivă. Prin urmare nava nu apare pe planul din 1885 cu această diferență de lățime, constatată deja în 1883. Atenționat poate de acest plan (din 1883)

⁸¹ Lungimea de 22.5 m, precizată de Márki pentru biserică în 1885, măsurată pe planul anexat la scara indicată, este doar lungimea exterioară a navei, așa cum lățimea de 11,45 m se referă pe plan la dimensiunea ei măsurată fără decroșul turnurilor, la exterior.

⁸² Considerând cele două încăperi drept o caracteristică a edificiului, autorul devine prudent de această dată în privința identificării menselor de altar, din moment ce, menționând doar una din ele, vorbește despre o „piatră sculptată” (Márki, *Aradvármegyey*, II/1, p. 444).

asupra detaliului deloc neglijabil al proporțiilor navei⁸³. Márki găsește soluția. În 1892, pentru a ilustra caracteristica respectivă a planului, figurând întreaga navă cu o abia perceptibilă îngustare progresivă spre est, marcând totodată lățimea mai mare a părții ei vestice.

Această „soluție”, care trădează ideea de plan unitar și în 1892 (!), arată că planul nu a fost actualizat în raport cu informațiile și ipotezele noi, consemnate la data respectivă în text, cum ar fi probabila „mărire a bisericii, la origini romanică, în perioada angevină”. În aceeași ordine de idei, faptul că în câmpul navei, pe acest plan din 1892, apare din nou doar baza de stâlp, din moment ce textul menționează „nava principală, delimitată de cele laterale de stâlpi sculptați / coloane sculptate”, pledează la fel în favoarea unui decalaj între informațiile noi, deținute de autor la data respectivă și măsura ilustrării lor în cadrul monografiei comitatului.

Întrucât pentru baza de stâlp, funcția sugerată de Márki în 1885 este cea de picior de amvon⁸⁴, după opinia noastră nu trebuie avută în vedere eventuala reconsiderare de către autor a tipului de plan, fără să fi avut la dispoziție date noi, care să impună socotirea bisericii (în 1892) drept o bazilică. În acest sens, precizarea lui Márki din 1892, conform căreia „la Pâncota a fost descoperită în întregime biserica abației”⁸⁵, în raport cu cele consemnate pe aceeași temă în 1885, când același autor își încheie articolul notând că „biserica ... este deja dezvelită în linii mari, însă nici aici nu s-a terminat încă activitatea”⁸⁶, pare a fi relevantă.

Prin urmare, nu găsim altă explicație pentru neutilizarea în 1892 de către autor a planului de pe planșa I, elaborat evident pe baza rezultatelor obținute într-o nouă campanie de săpături în zona bisericii, decât aceea a rezervării desenelor care reprezintă vestigiile și date inedite, în vederea publicării lor în întregime într-un articol aparte, cu excepția bazei de stâlp și a detaliului de altar, care ilustrează piese descrise sau menționate de Márki deja în 1885, cu o oarecare insistență.

În fine, identificarea drept sacristie a încăperii atașate navei dinspre nord-est, de autorii care au elaborat cele trei planuri, până acum analizate, are toate șansele să fie infirmată, având în vedere dimensiunile ei relativ mari și faptul că nu comunică direct cu sanctuarul. Construirea ei ulterioară, indicată prin grosimea diferită a zidurilor sale de planul de pe planșa I - unde nu mai apare în întregime - ar fi singurul argument indirect, după părerea noastră, care ar pleda pentru atribuirea propusă.

Analizând planul de pe planșa I, în raport cu celelalte trei, se poate constata la prima vedere, că acesta prezintă două modificări esențiale: lipsa celor două încăperi proeminente și prezența unor elemente arhitecturale de divizare a navei. Deoarece, pe acest plan, realizat în linii mari corect la scara indicată⁸⁷, lungimea navei se dovedește a fi de doar 15,5 m, în raport cu cea de 22,5 m, avută în vedere de autorii care au elaborat planurile până acum analizate, desenul de pe planșa I reprezintă incontestabil doar partea răsăriteană, considerată mai veche a bisericii. Astfel, cele două travee ce țin de fațada de vest, delimitate la exterior de zidurile îngroșate ale turnurilor, iar în interior de cei doi stâlpi (probabil articulați cu pilaștri), se cer privite ca suprapunând zona

⁸³ În Fondul Personal Márki, vol. 10, aflat în Arhivele Statului de la Arad (nr. 400), fișa Pâncotei, din geografia istorică - rămasă în manuscris - a comitatului Arad, este însoțită de o tăietură de ziar cu articolul din 1883, constituind filele 815-816.

⁸⁴ Márki, *A pankotai ásatások*, p. 199. În legătură cu eventuala dislocare a bazei de stâlp și referitor la cele două „coloane mai mici” găsite în preajma ei, vezi mai jos ipoteza noastră privind forma și funcția inițială a bazei respective.

⁸⁵ Cum această precizare este făcută chiar în fraza introductivă a textului despre vestigiile de la Pâncota, ea apare ca un fapt care se cere evidențiat (Márki, *Aradvármegye*, II/1, p. 443).

⁸⁶ Márki, *A pankotai ásatások*, p. 201.

⁸⁷ Ajustând unele dimensiuni măsurate probabil greșit pe teren, sau în cazul distanțelor ce nu dispun de puncte fixe, planul arată totuși proporțiile reale ale fostei biserici, fără să fie desenat exact la scara indicată. Astfel, în privința dimensiunilor - reper, cum ar fi lungimea de 11 m, a navei (înscrisă în dreptul zidului ei de nord), desenul prezintă 10,35 m, iar lățimea totală de 8,5 m, înscrisă la capătul ei de est, dacă e să adunăm dimensiunile înscrise tot acolo pe tronsoane, însumează 9,15 m.

La articularea zidului de vest al turnului de nord, cu toate că soeul colonetei de pe exterior are aceleași dimensiuni cu cele ale secțiunii lesenei (soelului ?) care articulează pilastrul interior, ele sunt reproduse la mărimi diferite.

cu cele două încăperi proeminente de pe planurile anterioare, modificările și nuanțările aduse de rezultatele noilor săpături desființând caracterul lor de spații delimitate ale navei și, prin urmare, funcția lor propusă de „locuri pentru altare”.

Acest al patrulea plan oferă totodată și argumentul decisiv în privința reluării săpăturilor, cândva după 1885, a realizării campaniei arheologice decisive pentru lămurirea planului bisericii după o întrerupere destul de lungă, dacă a fost necesară o nouă dezvelire a ruinelor⁸⁸ - în zona considerată mai veche a bisericii - indicată pe plan de linia de contur în zig-zag (E), care delimitează suprafața săpată cu ocazia respectivă.

Planul analizat prezintă la colțurile fațadei de vest câte un început de zid care atestă continuarea bisericii spre vest cu o lățime mai mare. Aceste rămășițe păstrate - conform indicației (C) din legendă - până la nivelul medieval de călcare, confirmă și ele prin grosimea lor redusă în raport cu zidurile navei, adăugirea celei de-a doua fațade într-o altă etapă constructivă.

Ceea ce derutează însă la planul bisericii, în varianta lui prescurtată, este reprezentarea capătului ei de vest cu o structură asemănătoare cu cea indicată de Márki în 1885 pentru a doua fațadă, reeditând până și detaliul celor trei trepte ale scării în spirală din turnul de nord-vest și articularea exterioară a acestuia pe latura lui de vest.

După opinia noastră, nu este exclus ca Márki să fi localizat greșit, în 1885, pe planul său schițat în grabă, detaliile mai sus menționate, care ar fi indicat încă de pe atunci funcția de turn pentru cele două încăperi proeminente, deoarece - în text - autorul menționează fără rezerve o tribună flancată „de cele două turnuri”, care s-ar afla atât de aproape de baza de stâlp, încât ar anula funcția ei, de altfel considerată posibilă, de picior de amvon⁸⁹. Ori, conform desenului de pe planșă, capătul de vest al bisericii indică tocmai structura precizată de Márki în 1885, iar pentru cea de-a doua fațadă - în situația în care ar fi repetat dispoziția planimetrică a celei dintâi - nu s-ar potrivi distanța menționată.

În privința compartimentării navei nu dispunem de nici o informație scrisă. Prin urmare, la stabilirea tipului de plan al bisericii, considerat drept bazilical de Márki, trebuie să ne lăsăm conduși de datele inedite, oferite de desenele de pe planșe.

Dacă absida relativ largă și proporțiile navei, cu zidurile ei construite uniform, nu ridică nici un semn de întrebare în privința realizării într-o singură etapă a bisericii de pe planșa I, elementele de divizare ale spațiului, conferindu-i la prima vedere un plan bazilical, par a susține succesiunea a cel puțin două faze.

Identificând cu ajutorul desenului nr. 1, de pe planșa VI, elementele de susținere de plan dreptunghiular din mijlocul navei, cu baze de coloană⁹⁰, legate între ele de câte o fundație (parapet?) longitudinală, care se prelungește până în dreptul bazei de stâlp păstrată în nord-vest, avem în față o bazilică a cărei navă - cu dimensiunile de 11 x 8,5 m - apare împărțită de două perechi de coloane și o pereche de stâlpi. Lățimea colateralelor ei fiind de doar un metru.

Deoarece stâlpii nu se înscriu pe linia trasată de coloane, respectiv de fundațiile prelungite până la punctul amplasării lor⁹¹, iar bazele de coloană, cu o formă simplă, compuse dintr-un soclu

⁸⁸ Întrucât vestigiile bisericii abațiale au suscitât timp de decenii un interes aparte, este posibil ca o eventuală răvășire a terenului de către obișnuiții căutători de comori să fi necesitat „noua dezvelire” a bisericii. În acest sens pledează cunoașterea exactă a delimitării spațiului vizat în vederea noilor cercetări.

⁸⁹ Márki. *A pankotai ásatások*, p. 199.

⁹⁰ Având în vedere dimensiunea de 53 cm, înscrise ca lățime în dreptunghiul de nord-est, identică cu două din laturile bazei de coloană desenată pe planșa VI, planul indică îndubitabil baze de coloană pentru partea centrală a navei.

Înscrind dimensiunea respectivă mai mult pentru a înlesni identificarea bazei de coloană de pe planșa VI, ea reprezentând una din cele aflate în mijlocul navei, autorul probabil nu a ținut cont de poziția firească a acesteia, care ar orienta laturile ei mai lungi (53 cm) paralel cu axa longitudinală a bisericii.

⁹¹ Probabil devierea colateralelor se datorează încercării de a ajusta planul oferit de vestigiile de pe teren, în vederea unei structuri unitare.

prismatic surmontat de un trunchi de piramidă, indică surse stilistice diferite de cele ale stâlpilor, articulați cu colonete angajate, se impune ipoteza revenirii asupra compartimentării navei într-o altă etapă de construcție. În aceeași ordine de idei, prelungirea fundațiilor până la cei doi stâlpi, presupune că inițial a existat încă o pereche de coloane, înlocuită ulterior.

Ținând cont de faptul că legenda planului (C) identifică fundațiile respective cu ziduri păstrate până la nivelul de călcare medieval și de lățimea lor redusă în raport cu cea a bazelor de coloană, care pune sub semnul întrebării funcția de pat de fundație a acestora, nu poate fi eliminată ipoteza considerării lor drept parapete, elemente arhitectonice care contribuie la separarea longitudinală a spațiului.

Pentru structura inițială a edificiului în zona de vest a navei, cuprinsă între cei doi stâlpi și tribună, nu avem nici un indiciu. Prin urmare, nu putem avansa ipoteza continuării „colateralelor” până la capătul navei, indicat de prelungirea neîntreruptă a zidurilor ei până la decroșul celor două turnuri de pe fațadă⁹².

Baza de stâlp (planșa IV), având un soclu înalt, aproape pătrat⁹³, compus din blocuri mari de piatră, articulată pe trei laturi cu colonete angajate, ar putea fi socotită - împreună cu presupusa ei pereche - drept suport pentru o tribună.

Cele trei colonete se sprijină pe baze relativ înalte, având câte un tor lat, ușor aplatizat, reprezentând două treimi din înălțimea lor și câte două ghiare simple, fusiforme, ce urcă până la mijlocul acestora. Aceste baze, articulate în partea superioară cu toruri înguste, încadrate de câte o scotie și abacă, sunt legate între ele prin prelungirea profilelor respective, alcătuind un brâu pe trei din laturile stâlpului. Acest brâu, care subliniază unitatea funcțională a bazei de stâlp, echilibrând totodată raportul dintre colonetele relativ înguste și suprafețele plane ale laturilor, la rândul lui este secondat de brâul îngust ce se formează în partea inferioară a aceluiași baze, din profilul simplu al soclurilor lor. Colonetele angajate, de pe cele trei laturi ale stâlpului, presupun porniri de nervuri (arce dublouri) în tot atâtea direcții indicate prin poziția acestuia.

Însă, nici cele două rânduri de coloane din navă și nici perechea de stâlpi, care susțin laturile interioare ale celor două turnuri, conform planului, nu se raportează prin poziția lor la acești stâlpi articulați care, de altfel, sunt mult prea masivi în raport cu proporțiile navei și, în consecință, cu înălțimea posibilă a zidurilor ei, pentru a fi socotiți drept martori singulari ai unei etape de construcție care ar fi transformat biserica într-o bazilică cu stâlpi.

Întrucât pentru stâlpii din navă, ipoteza funcției lor de suporturi pentru o tribună ar fi singura plauzibilă, după părerea noastră doar răvășirea ruinelor, mergând până la dislocarea unor vestigii, ar putea explica situația înregistrată în secolul al XIX-lea pe teren, generând lipsa reperelor pentru boltirile indicate de colonetele angajate, în direcțiile determinate de poziția bazei de stâlp. Mai precis, ne gândim la o eventuală rotire spre navă a bazei de stâlp care, schimbând poziția raportată la spațiul boltit de sub turnuri a celor trei colonete, respectiv direcțiile spre care porneau presupusele lor nervuri (sau arce dublouri), ar fi desființat totodată alinierea acesteia la stâlpul turnului de nord-vest. O asemenea mișcare ar fi fost posibilă, dar mai ales ar fi putut avea un rost, în cadrul refolosirii de către turci a construcțiilor parțial ruinate.

Această refolosire este susținută de planul din 1885 pentru zidul de sud al navei (prelungită prin adăugirea noii fațade), care - conform indicației desenului - ajunge să constituie una din laturile încăperii construite de turci în interiorul bisericii, din moment ce pereții de est și de vest ai încăperii

⁹² Prelungirea colateralelor, posibilă după ritmul coloanelor, indicat de amplasamentul celor două baze păstrate pe latura de nord, nu poate fi luat în considerare după părerea noastră din cauza lipsei fundațiilor.

⁹³ Conform desenului de pe planșa IV (realizat la scara 1:5) înălțimea soclului este de 47.5 cm, măsurată probabil de la nivelul la care a coborât săpătura, iar baza lui de 100 x 105/106 cm (după dimensiunile acestuia trecute pe plan).

respective se opresc în dreptul acestuia. Implantarea acestei încăperi în spațiul bisericii conducând probabil și la dispariția elementelor de susținere din partea sudică a edificiului ecleziastic⁹⁴. putea să aducă dislocarea sau reamplasarea unora dintre vestigiile rămase în preajma noii construcții. Poate acestor împrejurări se datorează și amplasamentul nefuncțional al celor două altare, indicat de mensele lor, descoperite în fața absidei, cu laturile lungi situate perpendicular pe zidul de est al navei.

Revenind la baza de stâlp, argumentul pentru posibila ei dislocare îl oferă compararea desenului acesteia, publicat în 1892, cu cel de pe planșa IV.

Deoarece toate cele patru planuri ale bisericii indică o singură bază de stâlp, situată în același punct, iar secțiunea stâlpului, trecută pe planuri (exceptând pe cel din 1883), elimină orice dubiu în privința ilustrării aceluiași element arhitectural, după opinia noastră, reprezentarea ei în mod diferit, derutantă la prima vedere, se datorează realizării desenelor respective în două variante de asamblare a componentelor acesteia. Astfel, dacă desenul din 1892 reprezintă soclul bazei de stâlp surmontat direct de segmentul cu cele trei colonete angajate, cel de pe planșa intercalează segmentul cu cele trei baze de pe care pornesc colonetele respective.

Această constatare, confirmată de înălțimea de cca 1 metru⁹⁵ avută în momentul descoperirii ei, în raport cu cea de 145 cm, indicată de cel de-al doilea desen al acesteia⁹⁶, care o reprezintă reasamblată cu cele trei segmente, atestă utilizarea vestigiilor respective la un moment dat, cu o funcție diferită de cea inițială.

În fine, în ceea ce privește ilustrarea piesei pe planșa IV, reasamblată funcțional cu segmentul intermediar, găsit probabil în ultima campanie de săpături, aceasta pare să reediteze recompunerea în desen a altarului de pe planșa VII, care conform datelor, de altfel destul de confuze, referitoare la împrejurările descoperirii lui, a fost găsit (se subînțelege) cu mensa prăbușită⁹⁷. Întrucât reasamblarea pe teren a bazei de stâlp - mai mult ca sigur - nu s-a produs, desenul de pe planșa IV, alături de cel publicat în 1892 (elaborat probabil după presupusul model de pe una din planșele dispărute, care ar fi reprezentat-o și sub forma în care a fost descoperită)⁹⁸, dovedește strădania autorului acestora de a realiza o documentație cât se poate de exactă și completă, cu datele reale ale fostului edificiu.

Revenind la planul bisericii, dacă am accepta o relație funcțională între cele două structuri arhitectonice care definesc partea ei de vest, considerându-le ca făcând parte din așa-numitul *Westwerk*, am avea două turnuri pe fațada de vest, intercalând la nivelul etajului lor o tribună, lărgită spre est, peste spațiul navei, de zidirea cu același rost, care, la rândul ei, separă la parter capătul de vest al bisericii în trei travee, accesul spre tribună fiind asigurat de scara în spirală, atestată și de cele trei trepte descoperite *in situ* în turnul de nord-vest.

⁹⁴ Această încăpere, construită rudimentar, din pietre de carieră (Márki. *A pankotai ásatások*, p. 200), sau din pietre slăbimate provenite din dărâmături (după legenda planșei I, care precizează această materie primă pentru rămășițele de ziduri din dreptul absidei, semnalate de Márki ca fiind construite tot din pietre de carieră), a avut probabil proporții mai alungite cu dimensiunile aproximative de 14 x 6/7,5 m, ținând cont de cele două lățimi ale navei.

Desenând zidurile acestei încăperi cu ajutorul reperelor oferite de planul din 1885, pe planul de pe planșa I, ele delimitează exact zona din care lipsesc elementele de divizare prezente în partea de nord a bisericii, dispărând până și zidurile groase ale turnului de sud-vest, păstrate conform planului doar până la nivelul medieval de călare.

⁹⁵ Între 95 cm (*Arad és Vidéke*) și „peste un metru” (Márki. *A pankotai ásatások*, p. 199).

⁹⁶ Dacă avem în vedere lățimea de 1 metru a soclului (indicată pe plan pentru latura desenată pe planșa IV), desenul bazei de stâlp de pe planșa arată 97,5 cm, pentru înălțimea totală a celor două segmente care au compus-o la data descoperirii și 47,5 cm pentru segmentul intermediar.

⁹⁷ Definierea altarului desenat pe planșa VII, în articolul de ziar din 1883, drept „loc de altar cu patru pietre sculptate” (*Arad és Vidéke*) și folosirea verbului refl. „a se sprijini” la trecut de către Márki, atunci când amintește că „cealaltă / piatră /, din dreapta, se sprijinea pe patru pietre sculptate” (Márki. *A pankotai ásatások*, p. 199), arată că acesta a fost găsit - cum era de așteptat - prăbușit împreună cu elementele sale de susținere.

⁹⁸ I.a fel ca și în cazul altarului desenat pe planșa VII, pentru care baza unui picior apare reprodus și separat - probabil așa cum a fost descoperit - pe planșa VI.

Pentru raportul complementar, presupus între cele două părți ale edificiului, în privința tribunei de vest pledează dimensiunile egale ale celor două perechi de stâlpi, măsurate la baza acestora.

Articularea zidurilor exterioare ale turnului de nord-vest cu câte o colonetă angajată, care pe latura de nord repetă dispropoziția constatată în cazul stâlpului din navă dintre diametrul aceluiași element de profil și câmpul la care se raportează⁹⁹, impune acceptarea construirii chiar în aceeași etapă a celor două părți vestice ale edificiului, dacă avem în vedere și faptul că soclul colonetei de pe fațada de vest are dimensiuni egale, în secțiune, cu cele ale pilaștrilor aflați pe latura interioară ale aceluiași ziduri. Articularea exterioară a zidurilor bisericii cu colonete angajate - indicată în puncte diferite de planurile din 1883 și 1885, pentru zona celei de-a doua fațade - este consemnată de Márki și pentru absidă. Întrucât din informația oferită de autor reiese că absida a fost articulată la fel cu turnul respectiv¹⁰⁰, acest decor al sanctuarului a fost probabil aplicat odată cu ridicarea celor două turnuri, împreună cu tribuna de vest, în cea de-a doua etapă de construire a bisericii. Dacă avem în vedere lățimea de doar „două picioare” a zidurilor absidei în raport cu cea de „trei picioare” în cazul zidurilor navei (specificată în cel de-al doilea articol apărut în 1862) și considerăm această diferență de lățime drept un indiciu al înlocuirii vechiului sanctuar, realizarea decorului acestuia în cea de-a doua etapă de construire a bisericii pare să se confirme.

Tribuna de vest, destinată feudalului local pentru a participa la slujbă alături de cei de rând, păstrându-și rangul și funcția de stăpân prin ocuparea acestui loc anume rezervat, indică prezența unui ctitor cel puțin pentru faza de reconstruire a bisericii¹⁰¹. Entz Géza, în lucrarea sa de referință privind originea, funcția și diferitele variante de amplasare ale acestor tribune, consideră cele două turnuri cu pronunțat caracter reprezentativ de pe fațada de vest, împreună cu tribuna seniorială (*Herrschaftsempore*) intercalată la nivelul etajului lor, drept structura-reper a bisericilor mănăstirești ridicate în temeiul dreptului patronal de membri de vază ai clanurilor (*Sippenklosterkirche*)¹⁰². După același autor, aceste structuri, legate organic de corpul bazilical al bisericilor respective, s-ar fi definitivat la mijlocul secolului al XII-lea¹⁰³.

Însă această încadrare cronologică, după opinia noastră, este infirmată în cazul bisericii de la Pâncota de datele de ordin stilistic oferite de baza de stâlp din navă și, respectiv, de articularea exterioară a zidurilor. Fără să ne oprim cu acest prilej asupra filiației posibile pentru faza stilistică incipientă oglindită de întreaga articulare a stâlpului și forma bazelor de colonete, propunem datarea acestuia și, în consecință, a tribunei de vest în prima jumătate a secolului al XII-lea, pe

⁹⁹ Conform desenului de pe planșa IV, diametrul colonetei ar fi de 15 cm în raport cu latura de 85 cm a stâlpului, ca pe latura de nord a turnului, lățimea înserisă pe plan pentru soclul bazei să fie de 28 cm. Prin urmare, coloneta nu depășea probabil nici aici diametrul de 15 cm, în raport cu câte 115 cm (!), pe care le prezintă cele două planuri ale peretelui astfel articulată.

¹⁰⁰ După părerea noastră, odată cu furnizarea informației despre prezența unor baze de coloane angajate „în partea exterioară a sanctuarului precum și la turn” (Márki. *A pankotai ásatások*, p. 199), autorul stabilește prin paralela localizării acestor articulări și o paralelă stilistică.

¹⁰¹ G. Entz. *Westemporen in der ungarischen Romanik*, în *Acta Historiae Artium*, 1959, Tomus VI, Fasciculi 1-2 (Entz. *Westemporen*), p. 1-19.

¹⁰² Entz. *Westemporen*, p. 7-9.

Referitor la contestarea funcției de tribună seniorială a acestor construcții, sau a caracterului exclusiv al acestei destinații, vezi: Pálóczi-Ilorváth, András. *Archaeological Research of The Calvinist Church at Rakacaszend*, în *Communicationes Archaeologicae Hungariae*, 1984, p. 127-128 și Ilona Valter. *Romanische Sakralbauten Westpannoniens*, în *Burgenland Mosaik*, Eisenstadt, 1985, p. 1. 34 (după: Tari. Edit. *Arpadian Age Rural Churches Surroundings of Cegléd*, Cegléd, 1995, p. 105).

¹⁰³ Entz. *Westemporen*, p. 7. unde autorul precizează că edificiul sau vestigiul cu structura respectivă se cunosc (n.b. la 1959 !) doar începând cu a doua jumătate a secolului XII. Prin urmare, este posibil ca data propusă de autor pentru definitivarea acestor structuri să fi fost modificată în urma cercetărilor arheologice din ultimul timp.

temeiul analogiei oferite de o bază de coloană de la Arad¹⁰⁴. Această datare se impune, dacă avem în vedere proporțiile mai evoluate ale piesei de la Arad (fig. 16), ținând de prima etapă de construire a bisericii capitulare, întemeiată între anii 1131-1134¹⁰⁵.

Această analogie între bazele de colonete de la Pâncota și baza de coloană din importanta ctitorie de la Arad ne obligă la prudență atunci când încercăm o încadrare cronologică mai timpurie în cadrul intervalului propus, în temeiul datelor de ordin stilistic care definesc structura stâlpului. Întrucât acest stâlp se prezintă ca o construcție cu masă compactă, cu planuri largi, nediferențiate, încă dominante, care parcă reduc la rolul unui decor elementele sale de articulare cu rost funcțional, ar putea fi datat chiar în primele decenii ale secolului al XII-lea. Însă delimitarea pe orizontală a componentelor sale funcționale, reflectând tendința surprinsă la sfârșitul secolului al XI-lea în arhitectura romanică, de transformare a stâlpului în element individual de sprijin, independent de structura de susținere determinată de zidurile bisericii¹⁰⁶, împinge datarea lui înspre al doilea sfert al secolului al XII-lea.

Datată astfel, tribuna lărgită de la Pâncota, reprezentând oricum o variantă structurală relativ rar întâlnită, nu beneficiază în prezent de analogii directe. Tribuna bisericii de la Mănăstireni (jud.Cluj), considerată o variantă simplificată a aceleia din biserică premonstratensă de la Bina (Slovacia), ar putea prezenta o paralelă principială, dacă s-ar dovedi ridicarea concomitentă a părților ei constitutive¹⁰⁷.

Întrucât bolta în cruce pe muchii nu poate fi luată în considerare pentru cele trei travee dreptunghiulare delimitate cu dimensiuni diferite de stâlpii articulați de sub tribună, probabil și aici au fost bolți cilindrice, la fel ca și sub partea ei cuprinsă între cele două turnuri. În acest caz, colonetele laterale ale stâlpului analizat puteau să susțină arce dublouri, ca aceea de mijloc - ridicându-se pe verticală - să articuleze stâlpul, respectiv parapetul tribunei¹⁰⁸.

Pentru ipoteza noastră privind structura interioară și datarea primei biserici, punctul de plecare îl constituie baza de coloană de pe planșa VI (desenul 1), ca una din cele patru (posibil șase) suporturi ale elementelor de divizare longitudinală a navei, precum și forma ei definită în mediu bizantin.

¹⁰⁴ Alături azi la Muzeul județean din Arad (fără nr. inventar) piesa a fost publicată drept „piatră sculptată” de Egon Dörner (*Cu privire la ruinele unei biserici de lângă Arad din feudalismul timpuriu*, în *Ziridava*, I, 1967, p. 20, fig. 6) și ca aparținând fostei mănăstiri Bistra/Bizere. Această atribuire - propusă cu prudență - împreună cu datarea ei în a doua jumătate a secolului al XIII-lea (ca o consecință a datării bisericii în această perioadă), reflectă stadiul cercetărilor de acum trei decenii din zonă. Confuzia, care a persistat timp de un secol, în privința atribuirii ruinelor respective de lângă Arad, din actuala comună suburbană Vladimirescu, a fost risipită odată cu descoperirea în 1980, lângă comuna Frumușeni, a ruinelor mănăstirii mai sus menționate și, în consecință, cu atribuirea vestigiilor în discuție bisericii capitulare de la Arad.

¹⁰⁵ Cîtorirea ei atribuită regelui Béla al II-lea ar putea explica funcționarea capitulului deja la 1156, când este pomenit prepozitul Primogenitus (Györlly György, *Geographia Historica Hungariae tempore stirpis Arpadianae*, I, ediția a treia, Budapesta, 1987, p. 170-171).

Atribuirea bazei de coloană primei faze de construire este susținută de cercetările noastre în curs de publicare privind biserică capitulară.

¹⁰⁶ Marosi Ernő, *A román kor művészete*, Budapesta, 1972, p. 117.

¹⁰⁷ Entz, *Westemporen*, p. 11-12, fig. 13. Presupusele travee din navă fiind izolate de parterul turnurilor, trebuie să avem în vedere constituirea „tribunei lărgite” de la Mănăstireni eventual în două etape de construire.

¹⁰⁸ La rândul ei, înălțarea (pe un traseu vertical) a colonetei de mijloc, ar indica existența unor arcade triple și deasupra tribunei, legătura dintre cele două rânduri de deschideri fiind marcată într-un fel tocmai de elementul de articulare în discuție, împreună cu presupusa lui pereche, care s-ar fi ridicat de pe baza de stâlp din sud. O tribună cu un sistem în principiu asemănător de deschideri și de articulare ar fi, de exemplu, cea a bisericii capitulare Sfântul Servatius din Quedlinburg, reconstruită și sfințită în 1129 (Friedrich Mobius, *Romanische Kunst*, Berlin, Wien und München, 1969, p. 181, fig. 152; Marosi, *op. cit.*, p. 158-159, fig. 98). Însă tribuna bisericii saxone are o arcadă dublă la parter, respectiv două arcade bipartite la etaj, situate sub câte o arhivoltă sprijinită spre centru pe coloneta angajată, care leagă pe verticală cele două nivele de deschideri.

Menționăm cu acest prilej că nu este exclus ca cele două „coloane mai mici”, pomenite de Márki (*A pánkotai ásatások*, p. 199), care ar fi fost găsite în spatele respectivului stâlp din navă, să fi constituit fragmente ale articulării lui cu colonetă și pe cea de-a patra latură, având funcția de suport pentru un arc dublu. Astfel s-ar putea explica poziția retrasă a stâlpului, în raport cu marginea soelului său, pe latura respectivă.

Dacă am accepta pentru prima biserică de la Pâncota o structură bazilicală de tip occidental, am avea următoarea situație: nava prelungită până la decroșul celor două turnuri de pe fațada de vest, având o lățime interioară de 8,5 metri, ar fi împărțită longitudinal prin două (sau trei) perechi de coloane, pe o porțiune de 8.5 metri, din lungimea ei totală de 11 metri¹⁰⁹. Zidurile interioare ale navei s-ar sprijini pe coloane cu diametrul de 24 cm, egal cu cel al bazelor de colonete care susțin mensa unuia dintre altare. Tipul bazilicii cu coloane în loc de stâlpi, izolând biserica de la Pâncota în cadrul arhitecturii locale, impune căutarea surselor lui stilistice în primul rând în mediul bizantin pe care le presupun bazele coloanelor respective, două fragmente de sculpturi arhitecturale și cel puțin unul din cele două altare.

Analizând planul bisericii așa cum se prezintă pe planșa I, cele două perechi de coloane se înscriu într-un spațiu pătrat, fără să formeze un careu prin amplasamentul lor, iar capătul de vest al navei apare izolat de această structură interioară prin lipsa oricărui element de divizare, sau a vreunei sugestii în acest sens. Cu aceste date biserica s-ar apropia, până și în dimensiuni, de tipul bazilicilor simple de la Plisca¹¹⁰. Însă la Pâncota nu apare bema și biserica nu (mai?) prezintă nici elementele de divizare transversală care delimitează „pridvorul” la bazilicile din Plisca (fig. 17, 18)¹¹¹. Datorită absidei largi și a colateralelor relativ înguste, proporțiile bisericii de la Pâncota par a fi diferite, de exemplu, de cele ale bazilicii nr. 13 (cu stâlpi) de la Plisca, cu toate că dimensiunile de bază ale celor două sunt aproape identice¹¹².

În sfera acestor relații, nu ar fi fost exclus ca încăperea apreciată de autorii de până acum drept sacristie, atașată navei (!) bisericii de la Pâncota, să fi reeditat funcția și amplasamentul uneia dintre cele două încăperi - socotite pastoforii - care flanchează „Biserica de curte” de la Plisca (fig. 19)¹¹³ sau, mai târziu, o bazilică din Preslav, așa-numita „Delidușca” (fig. 20)¹¹⁴, dacă planul de pe planșa I al bisericii noastre nu ar fi impus considerarea respectivei încăperi, drept o construcție ulterioară¹¹⁵.

În fine, incinta bisericii de la Pâncota¹¹⁶ pare să descindă din cea (de aceleași proporții) oferită de vestigiile templului păgân pe care le adaptează „biserica de curte” de la Plisca, sau poate mai degrabă, din construcțiile „pridvorului exterior” ale bazilicii mai sus citate de la Preslav¹¹⁷.

¹⁰⁹ Lungimea de 8.5 metri pentru porțiunea divizată a navei, măsurată pe baza ritmului indicat de amplasamentul coloanelor din partea de nord, nu ia în calcul baza de stâlp, presupunând că aceasta înlocuiește elementul de sprijin inițial.

¹¹⁰ Crăstiu Miatev, *Arhitectura v srednovecovna Bulgaria*, Sofia, 1965 (Miatev, *Arhitectura*), p. 84, 88-89, fig. 76, 79. Dintre aceste două biserici, cea din urmă (nr. 5) cu coloane, având însă trei abside, arcade oarbe pe zidurile de nord și de sud, precum și un sistem de acoperire care evidențiază zona absidelor prin boltire, ea pentru restul clădirii să se recurgă la șarpantă. (Traducerea pasajelor corespunzătoare din cartea de mai sus a fost asigurată de domnul Paul Florea, lector la Facultatea de Arhivistică din București, pentru care îi mulțumim și pe această cale).

¹¹¹ Miatev, *Arhitectura*, loc. cit.

¹¹² Această biserică, considerată ca fiind deosebită de celelalte bazilici de tip Plisca ale grupului din care face parte, tocmai datorită traseului semicircular al absidei sale și din cauza formei ei ușor lărgite, cu dimensiunile de 12 x 10 metri (măsurate la exterior, fără absidă, aproape identice cu cele de 12.75 x 10.25 metri ale bisericii de la Pâncota) se prezintă cu lățimea interioară de 4 metri pentru nava centrală și de câte 1.80 metri la colaterale, în raport cu cele de 6 metri pentru nava principală și de 1 metru pentru cele laterale în cazul Pâncotei (Miatev, *Arhitectura*, p. 84).

¹¹³ Așa-zisa „Dvorčovata țareva”, care adaptează vestigiile unui templu păgân, adăugând construcției dreptunghiulare din interiorul acestuia trei abside la est și respectivele încăperi în flancuri (Miatev, *Arhitectura*, p. 89-90, fig. 81).

¹¹⁴ O bazilică cu o structură aparte, de relativ mari dimensiuni (dacă este măsurată împreună cu „pridvorul ei exterior”) care continuă tradiția de la Plisca, însă reprezentând deja un alt capitol (Miatev, *Arhitectura*, p. 90, fig. 82).

¹¹⁵ Deoarece indicațiile primelor trei planuri, care nu marchează eventuala diferență de lățime a zidurilor (ținând de funcția acestora și de fazele succesive de construire a bisericii) nu pot fi luate în considerare, trebuie să acceptăm datele planului de pe planșa I, indicând atât lipsa țeserii zidurilor în punctele de racordare ale încăperii, cât și lățimea lor mai redusă.

¹¹⁶ Pentru incinta de la Pâncota vezi: planul din 1885 (unde zidurile ei sunt prezentate ca păstrând vestigii pe întregul lor traseu dreptunghiular) și cel de pe planșa I, care indică câte o porțiune a zidului de est și de sud.

¹¹⁷ Miatev (*Arhitectura*, p. 90) remarcă referitor la pridvorul cu o structură neobișnuită al bazilicii, că acesta nu dispune de o intrare pe latura de vest, ale cărei ziduri mai groase, depășind lățimea bisericii, constituie totodată și zidul de vest al așa-numitului pridvor exterior, continuat la nord și la sud prin câte o colonadă. Conform aceluiași autor, grosimea mai mare a zidului de vest - care după opinia noastră subliniază cea de-a doua funcție a acestuia, de zid împrejmuitor - nu s-ar justifica din punct de vedere constructiv și prin urmare, ar sugera ridicarea ulterioară a respectivei construcții.

Însă, la prima dintre aceste surse posibile, chiar temeiul principal al analogiei, modalitatea de o asemănare frapantă de a încheia latura de est a împrejurării prin străpungerea zidurilor ei de către absidă, pune filiația sub semnul întrebării, întrucât la Plisca acest plan al incintei este generat de o intervenție ulterioară, de nevoia de a face loc pentru absida mai amplă a celei de-a doua biserici, desființând totodată restul incintei prin înglobarea ei în structura noii construcții. Deoarece, realizarea aceluiași plan la Pâncota în cadrul unor etape succesive, presupunând recursul repetat la sursa bulgară, este greu de imaginat, nu este exclus să avem de-a face cu preluarea drept model a soluției de la Plisca privind încheierea laturii răsăritene a incintei.

Biserica de la Preslav, invocată de această dată ca o eventuală sursă a incintei de la Pâncota, unde „pridvorul exterior” al modelului ar fi evoluat spre o construcție aproape independentă (care ține de biserică doar prin racordarea sa la componenta ei esențială) oferă în același timp un model și cu ampla ei absidă exterioară, dacă nu cumva și prin colateralele sale relativ înguste.

În aceeași ordine de idei, trebuie să menționăm că incinta de la Pâncota, construită după Márki din pietre cioplite¹¹⁸, conform planului întocmit de același autor în 1885, ar fi inclus și construcțiile datorate refacerilor succesive ale bisericii. Cum în prezent nu avem nici o informație privind existența în partea de vest a acesteia a unor construcții premergătoare, suprapuse sau înglobate, de cele realizate cu ocazia respectivelor refaceri, datarea incintei de la Pâncota rămâne o problemă deschisă.

Datele sumare de care dispunem în prezent privind plastica primei biserici de la Pâncota nu susțin nici ele o datare apropiată în timp de cea (din secolul al IX-lea și, respectiv, de la începutul secolului al X-lea) a bazilicilor mai sus invocate de la Plisca și de la Preslav, din întâia și cea de-a doua capitală a primului Țarat bulgar. Prin urmare, chiar dacă s-ar adevăra în cursul unor viitoare cercetări arheologice că absida largă, desenată pe planșa I, ține de cea de-a doua fază de construire (din secolul al XII-lea) a bisericii, eliminând astfel unul din argumentele ipotezei noastre privind distanțarea în timp a bisericii din Pâncota de sursele ei arhitecturale de la Plisca și Preslav, datarea acesteia va fi decisă de datarea analogiilor stilistice ale decorului său parietal, semnalat ca fiind - spre deosebire de cel al construcțiilor bulgare mai sus citate - excepțional de bogat și variat.

După cum am văzut, toți autorii care se referă la vestigiile descoperite la Pâncota în 1883, remarcă varietatea și bogăția decorului bisericii, însoțind sumara lor menționare de calificative câteodată chiar entuziaste, atunci când vorbesc de „plăci splendide sculptate în piatră”¹¹⁹, sau consideră că „decorul ei exterior a fost probabil fără pereche”¹²⁰. În acest sens, datele oferite de cele două articole de ziar din 1883, privind numărul mare al pietrelor sculptate în diferite forme și existența unor „sculpturi interesante”, aflate ici-colo pe laturile interioare și exterioare ale zidurilor învelite cu pietre șlefuite. „cum nu se găsesc nicăieri”¹²¹, precum și informația lui Márki, conform căreia zidurile „au fost prevăzute cu cornișe și alte ornamentații”¹²², sunt cu atât mai relevante cu cât ele se referă la vestigiile care se înălțau cu doar unu până la doi metri deasupra solului¹²³.

¹¹⁸ Márki, *A pankotai ásatások*, p. 199. Astfel, materialul de construcție al incintei de la Pâncota se dovedește a fi diferit de cel al bisericii „Delidușca” de la Preslav, construită din pietre nefasonate și tencuită la exterior cu tencuială de var.

¹¹⁹ După opinia noastră, este aproape exclus ca această semnalare să se refere la cele două mense de altar, întrucât cel care o face este Magyari Alajos, parohul erudit al Pâncotei, prezent și la săpăturile din 1862-1863, iar formularea frazei lasă să se înțeleagă că este vorba de mai multe plăci, care prin lungimea lor de câte un stângen (cca 1.90 m) ar fi fost considerabil mai mari decât cele două mense având lungimea de 152 și, respectiv, de 130 cm (*Alföld*, 1883: Márki, *A pankotai ásatások*, p. 199; planșa VII).

¹²⁰ *Arad és Vidéke*, 1883.

¹²¹ Evident, nu avem siguranța că aceste date privesc numai prima biserică din Pâncota, însă programul general al decorului, intuit pe baza acestor informații, indică după opinia noastră același mediu artistic pe care îl reprezintă sculpturile cele mai vechi (bazele de coloană, altarele etc), plăcile de paviment și nu în ultimul rând, planul edificiului.

¹²² Márki, *Aradvármegye*, H/1, p. 444.

¹²³ Márki, *op. cit.*, *loc. cit.*

Ori, cu aceste date se cer avute în vedere pentru prima biserică de la Pâncota cele două puncte de reper esențiale ale sculpturii bizantine posticonoclase: decorul arhitectural al bisericii întemeiate în 873/4 la Scripou (în Beotia) și cel al bisericii lui Constantin Lips, ctitorită în 908 la Constantinopol, numită după transformarea ei în moschee „Fenari Isa Camii”¹²⁴.

Nu intrăm cu acest prilej în amănunte privind probabila descendență a decorului sculptat de la Pâncota din cel al monumentelor mai sus citate, intermediată eventual de unele monumente de la Preslav, legate strâns prin reliefurile, cornișele și dalele lor sculptate de aceleași surse¹²⁵. Trebuie să precizăm însă, că perioada în care arhitecții bizantini recurg în acest fel și în asemenea măsură la decorul arhitectural sculptat - de altfel destul de izolat în cadrul artei bizantine posticonoclase - se situează conform limitelor ei cronologice propuse de Grabar între sfârșitul secolului al IX-lea și mijlocul secolului al X-lea¹²⁶.

Evident, sursele programului general al decorului de la Pâncota nu pot fi limitate la cele două monumente de vârf ale sculpturii bizantine, chiar dacă - așa cum vom vedea - ele reprezintă în același timp și punctele de plecare pentru repertoriul de motive, modalitatea de reprezentare și tehnica care vor defini mai târziu decorul celor două altare din biserică noastră. Căutările pentru analogiile decorului arhitectural de la Pâncota vor trebui extinse, poate chiar până în Lombardia, dacă ne gândim la paramentul bisericii, din pietre cioplite, diferit de cele tencuite ale bazilicilor bulgare până acum invocate¹²⁷.

Întrucât planul primei biserici de la Pâncota pare să reediteze tipul bazilicilor simple de la Plisca, pe baza variantelor sale, în timp ce, contrar evoluției acestui tip în mediul bulgar - unde tinde spre centralizarea spațiului, exprimată de bazilicile cu cupolă de la Preslav¹²⁸ - la Pâncota domină caracterul longitudinal al structurii și o anume suplețe a construcției, biserică analizată presupune verigi intermediare, azi dispărute.

În acest sens, existența de odinioară - poate chiar și în spațiul nostru geografic - a unor alte clădiri de tipul acestor bazilici, pare a fi susținută după opinia noastră de planul îndepărtatei biserici transdanubiene de la Zselicszentjakab (în prezent cartier al orașului Kaposvár din Ungaria)¹²⁹. Această biserică, descoperită în urma unor săpături arheologice efectuate în anii 1960-1966, a fost ctitorită în 1061 - conform actului ei de întemeiere - pe locul unei biserici închinată Sfântului Apostol Iacob, surpată din cauza vechimii (!)¹³⁰. Planul complicat al bisericii (fig. 21) prezintă nave laterale deosebit de înguste, la care se racordează / la nord și la sud / pe ambele laturi exterioare, fundațiile de mari dimensiuni ale unor scări de galerie parțial închise și boltite, precum și alte elemente de divizare interioară. Patul de fundație al șirului de coloane / și stâlpi /, care delimitează colateralele, este deosebit de masiv, iar distanța dintre elementele de susținere este inegală¹³¹.

¹²⁴ André Grabar, *Sculptures byzantines de Constantinople (IV-X siècle)*, în: *Bibliothèque Archeologique et Historique de L'Institut Français D'Archéologie D'Istanbul*, XVII, Paris, 1963 (în continuare: Grabar, *Sculptures*), p. 90-91, 100.

¹²⁵ Grabar, *Sculptures*, p. 113-114, planșa XI.II fig. 1-4, planșa I.XIII fig. 1-4; Miatev, *Arhitecturata*, p. 55, fig. 49, p. 113 fig. 118-119/a.

¹²⁶ Grabar, *Sculptures*, p. 90, 100.

¹²⁷ Miatev, (*Arhitecturata*, p. 90-91), precizând construirea bisericii „Delidușca” din pietre nefasonate legate cu lut și tencuirea paramentului cu tencuiială de var cu adaos slab de nisip, arată că acest mod de a construi este total diferit de cel al modelelor premergătoare (al bazilicilor de tip elenistic și paleobizantine) din centrul și nord-estul Peninsulei Balcanice, adăugând totodată, că aproape toate bisericile săpate la Preslav din epoca lui Simeon (893-927) și Petru (927-969) sunt realizate din pietre nefasonate și tencuite la exterior.

¹²⁸ Miatev, *Arhitecturata*, p. 111-112, fig. 109-112.

¹²⁹ Nagy Emsce, *Előzetes jelentés a kaposzentszjakabi apátság feltárásáról*, în rev. *Mitteilungen der Musees des Komitates Somogy*, I, Kaposvár, 1973 (în continuare: Nagy, *Előzetes jelentés*) p. 335-339, în general, în literatura de specialitate apare și denumirea ulterioară (de azi ?), de Kaposzentszjakab, folosită de autor.

¹³⁰ Nagy, *Előzetes jelentés*, p. 335.

¹³¹ *Idem*, p. 335-338.

Acest plan ciudat, care sugerează cu cei patru stâlpi ai săi dispuși în careu și având fundații mai adânci, că ar constitui rezultatul transformării vechii biserici, după opinia autorului săpăturii, aparține în întregime bisericii întemeiate în 1061, chiar dacă „/.../ urmele / bisericii anterioare / puteau fi descoperite ici-colo în zidurile de temelie ale bisericii din secolul al XI-lea ...”¹³². Însă, faptul că planul publicat de același autor nu prezintă cei patru stâlpi masivi din mijlocul navei ca fiind contemporani cu celelalte elemente de divizare ale spațiului, permite după părerea noastră socotirea lor drept vestigii ale primei biserici, reprezentând poate stâlpii centrali ai unei bazilici simple de tipul acelor de la Plisca sau, mai degrabă, ai unora cu cupolă de la Preslav¹³³. În acest sens, existența la Zselicszentjakab a tribunei de vest¹³⁴, construită probabil - ca și în cazul ipotezei noastre privind tribuna lărgită de la Pâncota - în locul pridvorului primei biserici și, în consecință, planul aproape pătrat al zidurilor exterioare de temelie care delimitează restul navei, precum și forma sanctuarului, par a fi relevante¹³⁵.

În sfera acestor relații stilistice se cere avută în vedere ca posibilă, datarea eventuală a primei biserici de la Pâncota în a doua jumătate a secolului al X-lea, chiar dacă - după cum vom vedea mai departe - nici una din sculpturile ei până acum cunoscute (ținând de mobilierul liturgic și de elementele aferente de divizare interioară) nu beneficiază de repere date în această perioadă.

Datarea bisericii în secolul al X-lea ar explica subordonarea arhidiaconatului de aici îndepărtatei episcopii de la Eger - una din primele episcopii înființate în secolul al XI-lea - prin lipsa la data constituirii lui (în temeiul acestei biserici) a diecezelor învecinate de la Cenad și Oradea, organizate, se pare, începând cu anul 1030. În aceeași ordine de idei, alegerea Morisenei ca sediu al unei episcopii catolice (viitoarea episcopie a Cenadului) s-a datorat probabil existenței lăcașului de cult în fosta reședință a lui Ahtum, care putea să fie folosit, un timp, drept catedrală a diecezei în organizare.

În fine, menționăm în acest context, că biserica de la Pâncota a fost ridicată probabil în incinta unei cetăți preexistente de pământ (*Burgwall*), având valuri întărite cu palisade de lemn¹³⁶, suprapuse de actuala fortificație de pământ. Temeiul aserțiunii noastre îl constituie grătarul de bârne, descoperit paralel cu zidul de nord al incintei bisericii, pe care îl indică descrierea lui Márki („... enorm de multe lemne putrezite așezate ... în coadă de rândunică (?) și date cu

¹³² *Árpád-kori kőfaragványok. Katalógus, Szekesfehervár, 1978 (Árpád-kori kőfaragványok)*, p. 91.

¹³³ vezi: Miatev, *Arhitecturata*, p. 88-89, fig. 79 și p. 109-110, fig. 109, pentru posibile surse la Plisca, sau: p. 112, fig. 111, pentru o biserică de la Preslav, cu trei abside la est, însă fiecare cu același plan ca și cel al absidei de la Zselicszentjakab. În aceeași ordine de idei, consola des invocată pentru ilustrarea decorului sculptat de la Preslav (vezi la același autor: fig. 119/a), după opinia noastră, stă la obârșia decorului vegetal al unui capitel și al unei baze de coloană de la Zselicszentjakab (Nagy, *Előzetes jelentés*, planșa LXXV, fig. 1-2).

¹³⁴ *Árpád-kori kőfaragványok*, p. 91. Menționăm că, la republicarea datelor cuprinse în sumarul raport din 1973, autorul nu mai menționează existența tribunei de vest (*Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon, 1000-1541. Kunst und Architektur in Pannonien, 1000-1541*, Budapesta, 1994, în continuare: *Pannonia Regia*, p. 71).

¹³⁵ Legăturile stilistice bizantine ale bisericii de la Zselicszentjakab au fost observate desigur și de cei care publică sau analizează datele și sculpturile edificiului, apelând însă la alte repere decât cele propuse de noi. Astfel, autorul săpăturii (Nagy, *Előzetes jelentés*, p. 338) precizează că analogiile planului ei (considerat ca aparținând în întregime construcției din secolul al XI-lea) sunt de căutat „pe teritoriul bizantin”, iar Marosi Ernő, cel care redactează fișa de catalog pentru două din sculpturile bisericii, amintește „legătura foarte apropiată” a unei baze de coloană, găsită *in situ* la Zselicszentjakab, cu o placă decorativă, din secolul al X-lea, din geamia Fenari Isa de la Constantinopol (*Árpád-kori kőfaragványok*, p. 92).

¹³⁶ Pentru tipul și datarea acestor cetăți vezi în general: Radu R. Heitel, *Die Archäologie der ersten und zweiten Phase des Eindringens der Ungarn in das innerkarpatische Transilvanien, in Dacia, Revue D'Archeologie et D'Histoire Ancienne, XXXVIII-XXXIX, 1994-1995*, p. 416, nota nr. 85, unde autorul insistă asupra datării, cel mai târziu, la sfârșitul secolului al IX-lea, a fazelor inițiale ale acestor cetăți, care apar în nord-vestul Transilvaniei (la Dăbâca, Cluj-Mănăștur, Moigrad) datorită unor influențe moraviene directe. Pentru cetatea de pământ de la Arad-Vladimirescu, ca posibilă analogie a celeia de la Pâncota, vezi: Mircea Zdroba, Mircea Barbu, *Săpăturile arheologice de la Felnac și Vladimirescu (Raport preliminar)*, în *Ziridava*, VI, 1976, p. 51-55; Mircea Brabu, Mircea Zdroba, *Șantierul arheologic de la Arad-Vladimirescu. Campania 1977*, în *Ziridava*, X, 1978, p. 102, 112-113, unde, după autorii săpăturilor, prima fază a fortificației datează din secolele IX-X, urmată de distrugerea sa în prima jumătate a secolului al X-lea, ca apoi, în prima jumătate a secolului al XI-lea să fie surprinsă a doua distrugere și abandonarea ei.

mortar pentru mai mare rezistență)¹³⁷. Pe planul schițat de Römer în 1870 (fig. 7) incinta de piatră a bisericii, apare - indicată de conturul său dreptunghiular - în interiorul cetății de pământ, înconjurată pe trei din laturile sale de șanțurile de apărare ale fortificației, iar săgeata îndreptată spre nord („E”) indică zidul corespunzător al incintei, respectiv latura cetății de pământ, succedându-se paralel¹³⁸.

Existența acestei întărituri la data construirii bisericii ar explica devierea spre nord cu 45° a axei sale longitudinale, ca impusă de orientarea axelor, respectiv a laturilor cetății, în raport cu punctele cardinale¹³⁹.

O parte a fragmentelor de ceramică, găsite de-a lungul anilor în incinta cetății de la Pâncota (fig. 22), reprezintă plăci ornamentale, nesmălțuite, decorate în relief (uneori plat) cu motive vegetale, animaliere sau geometrice, databile, se pare, în secolul al XI-lea. Temeiul acestei datări - propusă aici ca ipoteză de lucru - îl constituie analogia dintre motivul ornamental (fig. 22/a. b. c. d) compus din bandă mărginită de denticuli în „dinți de ferăstrău”, profilată la mijloc cu un șir de motive dreptunghiulare, și decorul din această perioadă al unei lespezi funerare de la Zalavár (din Ungaria) - centrul de putere în secolul al IX-lea al conducătorului slav Pribina și al fiului său Kocel, unde activitatea și interesele episcopiei de la Salzburg au fost contracarate un timp de prezența lui Metodiu (în 869/70) în calitate de episcop al Panoniei¹⁴⁰.

Aceste plăci ornamentale de la Pâncota, decorate cu motive geometrice sau vegetale (fig. 22/d, e) însoțite de denticuli, vor trebui analizate și în raport cu decorul arhitectural al unor biserici de la Plisca și Preslav, unde denticulii respectivi apar la cornișe în șiruri suprapuse.

În fine, fragmentul de disc ceramic, recuperat din incinta cetății de la Pâncota (fig. 22/f), păstrând trei benzi concentrice cu entrelacuri, indică fără îndoială surse bizantine, presupunând utilizarea la un moment dat (în secolul al XI-lea?) a unor discuri ca elemente de decor parietal.

Cele două altare descoperite în 1883 la Pâncota, deschid un nou capitol în istoria artei noastre medievale, reprezentând în același timp repere importante pentru sculptura de sorginte bizantină din secolul al XI-lea, care se înscrie în tradiția filonului pornit de la Scripou, în strânsă legătură de interdependență cu arta lombardă, dar și pentru forma și decorul altarelor creștine, în general.

Recapitulând pe scurt datele de care dispunem privind condițiile descoperirii acestora, cele două mense de altar au fost găsite în amplasament secundar, în afara absidei, în nava bisericii, având axele lungi dispuse paralel cu mediana est-vest a clădirii¹⁴¹.

Cea din stânga, mensa decorată cu capete de dragoni, a fost descoperită fără elemente de susținere, la intrarea încăperii atașate navei dinspre nord, suprapunând un loc cu pietre mai mici

¹³⁷ Márki. *A pankotai ásatások*, p. 200.

¹³⁸ Întrucât Römer nu identifică cele trei accente (rămășițe de ziduri?) unite de brațul săgeții, așa cum procedează în cazul rămășiței de zid din colțul din stânga, jos, al schiței, unde notează „fal” (zid), sau în dreptul axei indicate de săgeată (dreapta, sus), unde precizează „fal mélyen” (zid în adâncime), credem că este vorba mai degrabă de indicarea orientării firești (spre est: „K”) a construcțiilor, care nu apar la data respectivă cu vestigii vizibile. În acest sens pledează și faptul că, Römer notează pe marginea din stânga a schiței „40°”, indicând probabil devierea orientării bisericii în cazul în care vestigiile ei - descoperite abia în 1883 - ar avea amplasamentul identificat. În consecință, cu rezerve („templom”) de autor. Constatarea acestei devieri îl constrânge pe Römer să corecteze direcția indicată de rămășița de zid, aflată în adâncime - posibil vestigiu al cetății de piatră cu bastioane (*Alfold*, 1862, nr. 246).

¹³⁹ Această deviere este indicată de planul de pe planșa I, cu absida bisericii îndreptată spre nord-est („EK”). În ceea ce privește planul din 1885, al lui Márki, considerăm că punctele cardinale au fost trecute convențional, fără măsurători. Pentru devierea maximă, de 25°, spre nord, sau spre sud, a orientării bisericilor în funcție de hram, vezi în general: Alfred Prox. Blaubeuren. *Die Ostung der Burzenländer mittelalterlichen Kirchen*, în *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*, Köln, Wien, 1985, 8. Jahrgang, 1. p. 27-31, unde sunt semnalate pentru câteva biserici din Țara Bârsei și orientări deviate impuse de condițiile de teren.

¹⁴⁰ Tóth Sándor. *A keszthelyi Balatoni Múzeum kótára*, în *A Balatoni Múzeum állandó kiállításának katalógusai*, 10. Zalaegerszeg, 1990 (în continuare: Tóth Sándor. *A keszthelyi Balatoni Múzeum kótára*), p. 147-148, 179; fig. J.

¹⁴¹ Acest amplasament este indicat de primele trei planuri ale bisericii, unde locul și forma lor apar marcate ca și cum ar constitui elemente de divizare interioară.

și mortar turnat peste ele¹⁴². Prin urmare, se pare că această mensă nu a mai fost montată în chip de altar după dislocarea ei, patul de pietriș remarcat de autorul săpăturii indicând noua sa funcție probabilă, de suport, eventual pentru un element de construcție. Astfel, autorul celui de-al doilea articol de ziar din 1883 nu identifică funcția ei inițială, menționând-o - de altfel, semnificativ pentru stilul sculpturilor - ca „piatră sculptată cu finețe” și „lespede gravată, care indică arta vremurilor de demult”.

Márki, inspirat de existența celor două compartimente laterale ca posibile „locuri de altare” (delimitate de fapt de zidurile primei perechi de turnuri, adăugată bisericii la vest) identifică funcția lespedei decorate cu dragoni drept mensă a celui de-al doilea altar, specificând totodată că aceasta este ruptă în două¹⁴³.

Greutatea mensei, apreciată de Medgyaszay la 350-400 metri-chintali¹⁴⁴ (cca 3500 kg), raportată la cei 0,345 m², pe care le presupun dimensiunile ei de 152 x 71 x 32 cm¹⁴⁵, indică o piatră cu textură densă.

Altarul din dreapta, dinspre sud-est, a fost găsit cu mensa prăbușită peste elementele sale de susținere și lipită de zidul de sud al navei¹⁴⁶.

Întrucât legenda planului din 1883 indică punctul descoperirii ca „loc de altar cu patru pietre sculptate”¹⁴⁷, iar Márki confirmă (reia?) numărul suporturilor¹⁴⁸, nu ar fi fost exclus ca altarul să fi avut inițial patru colonete de sprijin¹⁴⁹.

Însă numărul elementelor de susținere, specificat de autorii de mai sus, este derutant în raport cu altarul reconstituit pe planșa VII, de tip masă (Tischaltar)¹⁵⁰, cu două colonete intercalând un suport prismatic. Chiar dacă am admite că acest altar ar fi reprezentat varianta cu câte un stipes la fiecare colț al mensei, având în centru un suport prismatic, mai frecventă oarecum în cadrul aceluiași tip¹⁵¹, numărul total al elementelor sale de sprijin ar fi ajuns la cinci. În aceeași ordine de idei, dacă avem în vedere că autorii mai sus citați nu menționează forma și, în consecință, funcția „pietrelor sculptate”, semnalându-le global, este posibil ca numărul în cauză să fi inclus și postamentul de altar.

Oricum, indiferent de numărul suporturilor laterale (de existența a două sau patru colonete), structura acestor altare de tip masă este determinată de stâlpul central, inclus în componența lor, de obicei cu rol de *sepulcrum* (pentru păstrarea relievelor)¹⁵². Prin urmare, considerăm că cele două variante posibile de reconstituire reprezintă în principiu aceeași categorie.

¹⁴² Vezi cea de-a treia cerere a lui Medgyaszay, din 27 aprilie 1884 (în textul de față nota nr. 37). Faptul că Medgyaszay pomeneste în 1884 doar mensa în discuție, ar putea fi explicat prin invocarea acesteia drept argument în favoarea continuării săpăturilor, în ideea că „uriașa piatră” cu „semnele ei incizate” ar ascunde comori.

¹⁴³ Márki, *A pankotai ásatások*, p. 199

¹⁴⁴ Vezi cererea lui Medgyaszay din 27 aprilie 1884. Cele 3500 kilograme pentru greutatea pietrei, rezultă din baza de calcul de 100 kg pentru o „majă”: unitate de măsură echivalată de altfel, în funcție de timp și spațiu, cu 50 până la 100 de kg.

¹⁴⁵ *Arad és Vidéke*, 1883: Márki, *A pankotai ásatások*, p. 199.

¹⁴⁶ Vezi în textul nostru nota nr. 97. Amplasamentul indicat de planul din 1883 (*Arad és Vidéke*) apare confirmat de reconstituirea altarului de pe planșa VII, unde acesta este reprezentat în fața unui zid.

¹⁴⁷ *Arad és Vidéke*, 1883.

¹⁴⁸ Márki, *A pankotai ásatások*, p. 199.

¹⁴⁹ În eventualitatea provenirii de aici a celor două „coloane mai mici”, găsite după Márki (*loc. cit.*) în spatele bazei de stâlp din navă. Pentru o altă apartenență posibilă a colonetelor respective, vezi în lucrarea de față nota nr. 108.

¹⁵⁰ Joseph Braun S.J., *Der christliche Altar in seiner geschichtlichen Entwicklung*, München, I, 1924 (în continuare: Braun, *Der christliche Altar*), p. 125-126, unde autorul propune gruparea altarelor de tip masă în funcție de numărul elementelor lor de sprijin, indiferent de forma și punctele de racordare ale acestora, criteriul cronologic funcționând doar la prezentarea succesivă a pieselor în cadrul fiecărui grup, astfel stabilit.

¹⁵¹ Braun remarcă (*Der christliche Altar*, p. 167-169) numărul redus în primul mileniu al altarelor din această categorie, prezente însă din secolul al VI-lea la Ravenna (în San Vitale și la biserica San Giovanni Evangelista), precum și la Borasima, în Hertegovina (unde vestigiile datate în secolul VI sau VII ale unui asemenea altar au fost recuperate din ruinele unui oratoriu paleocreștin) ca apoi, în a doua jumătate a evului mediu, să devină - în special în Italia - puțin mai frecvente.

¹⁵² Se pare că nu a existat o regulă privind locul de păstrare al relievelor, ele găsiindu-se adesea într-o lădiță plasată deasupra mensei, sau, în cazul altarelor menționate, uneori în nișa rezervată în corpul stâlpului central (Klaus Wessel, *Altar*, în *Reallexikon zur byzantinischen Kunst*, Band I, Stuttgart, 1966, p. 119). Braun menționează în cazul altarului cu „cinci picioare” din Capela Tuturor Sfinților de la Regensburg, des invocată pentru ilustrarea acestui tip, că relievele sale nu au fost găsite în stâlpul central, ci în mensa altarului (*Der christliche Altar*, p. 173, planșa 20).

În fine, înainte de a trece la analizarea altarelor de la Pâncota, menționăm că în ciuda proporțiilor diferite ale celor două mense (având dimensiunile de 153 x 71 x 32 și de 130 x 65 x 32 cm)¹⁵³ grosimea lor este identică.

Mensa apreciată de Márki drept „o autentică operă de artă”¹⁵⁴, a fost decorată pe laturile scurte cu câte doi dragoni cu capetele întoarse, iar pe cea lungă cu unul în centru „între cununi”¹⁵⁵.

Desenul ilustrând una din laturile scurte ale acestei mense (fig. 4/a, b) arată în câmpul dreptunghiular, mărginit de un cadru îngust și neted, două registre horizontale delimitate de același profil de cadru, lățimea registrului superior reprezentând o treime din lățimea celui inferior. Registrul inferior prezintă două rânduri suprapuse de cercuri, aplatizate în măsură diferită, surmontate la extremități de cei doi dragoni cu capetele întoarse, afrontate, iar cel superior, două benzi simple, cu capetele unite, șerpuind - una peste alta - în ritm inegal. Dacă în registrul de jos, suprapunerea cu translarea motivului geometric, a celui de-al doilea rând de cercuri, creează impresia de înlănțuire a cercurilor din cele două rânduri¹⁵⁶, onduirea în sens opus a benzilor din registrul de sus conferă iluzia răsucirii acestora.

În aceeași ordine de idei, cele două nivele ale decorului geometric par a fi aduse la un singur plan și prin decorul vegetal - abia perceptibil la dimensiunile desenului analizat - prezent, sus și jos, în spațiile triunghiulare (cu laturile arcuite) dintre cercuri, precum și prin marcarea (cu incrustații, sau pastă de sticlă?)¹⁵⁷ a spațiilor ovoidale, în alternanță cu ornamentele respective.

Cercurile sunt realizate din benzi simple, având aceeași lățime ca și cele din registrul superior. Gradul lor diferit de aplatizare - la fel ca și ritmul inegal al onduirii benzilor - rezultă probabil din dificultățile executării desenului la o scară atât de mică. Astfel, analizând decorul de la stânga la dreapta, în ordinea firească a realizării lui, am putea aprecia că, de fapt, aceste cercuri, doar la capetele sculpturii ar fi fost aplatizate, această formă datorându-se în rest inabilității autorului de a înscrie motivele respective în spațiul dat. În acest sens ar pleda accentuarea aplatizării lor în măsura înaintării desenului spre dreapta și, în consecință, reprezentarea dragonului de la acest capăt al registrului, cu corpul mai alungit. Redarea inegală a formelor geometrice, evidentă în cazul măririi desenului (fig. 4/b), rezultă și din faptul că Márki nu reproduce proporțiile reale ale dreptunghiului pe care îl formează laturile scurte ale mensei. Dimensiunile acestora de 71 x 32 cm, presupunând un raport de cca 2:1, între lungimea și lățimea lor, reproduse la scară, ar fi condus în cazul desenului analizat, la un cadru pentru desfășurarea decorului cu o lungime considerabil redusă.

În contrast cu relieful plat (*relief en creux*) al decorului până acum analizat, cele două reprezentări zoomorfe de la capetele registrului sunt realizate cu alte mijloace stilistice, prin abandonarea caracterului dominant al liniei de contur. Corpurile lor, cu un relief pronunțat, nici nu se mai înscriu în cadrul oferit de cele două cercuri aplatizate, anume rezervate la extremitățile decorului. Dacă capetele dragonilor se întorc urmând curba lină a cercurilor aplatizate, corpurile lor - depășind cadrul - apar, în același timp, deasupra câmpului rezervat în interiorul acestora. Această situație a dragonilor, realizată prin segmentele de cerc interpușe, este subliniată de redarea lor în picioare, sprijinindu-se pe profilul de cadru al sculpturii.

¹⁵³ Dimensiunile pentru cel de-al doilea altar sunt trecute pe planșa VII.

¹⁵⁴ Márki, *Aradvármegye*, II/1, p. 444.

¹⁵⁵ Dacă, în 1883 (*Arad és Vidéke*) se specifică existența a câte doi dragoni la capetele mensei (corespunzător cu desenul publicat în 1892), iar pentru latura lungă, a unui cap asemănător, Márki reia această informație (*A pankotai ásatások*, p. 199) eliminând precizarea paralelei dintre respectivele reprezentări, menționând astfel pentru latura lungă a mensei doar „un cap de dragon, în centru, între cununi”, ca apoi, în 1892 (*Aradvármegye*, II/1, p. 444) să vorbească numai despre capete în toate cele cinci puncte unde apar imaginile zodiacale, contrazicând chiar propriul desen, publicat cu aceeași ocazie.

¹⁵⁶ În vederea păstrării simetriei între cele două zone evidențiate prin reprezentarea dragonilor, cercul aplatizat din stânga apare suprapus de primul cerc din planul secund, rezultând trei straturi de decor la acest capăt al registrului.

¹⁵⁷ Medalioanele de la extremități probabil au fost incrustate la fel ca și spațiile ovoidale, ale căror tratare diferită, în raport cu restul suprafeței, este indicată prin hașuri.

Prin acest plan diferit, creat de reprezentarea dragonilor în relief, în raport cu decorul plat din planul secund, fără o legătură organică cu cel din urmă, decorul acestei mense de la Pâncota se înscrie în rândul reliefurilor bizantine, definite de Grabar ca fiind în două planuri (*à deux plans*)¹⁵⁸.

Nu ne propunem cu acest prilej, așa cum am mai apus, abordarea filiației complexe, din mediul artistic definit de reliefurile de la Scripou și de cele din biserica lui Lips de la Constantinopol, pe care o presupune sculptura de la Pâncota, în privința repertoriului său ornamental și a tehnicii sale prezumtive.

Rezumându-ne cu această ocazie la analizarea acelor date ale sculpturii noastre care o includ în grupul reliefurilor în două planuri, observăm că acela de la Pâncota reprezintă, de fapt, faza finală a evoluției care a condus la acest mod de a decora, documentând momentul desprinderii celui de-al doilea plan. Această constatare vine să susțină ipoteza formulată de Grabar cu rezerve, conform căreia, reliefurile în discuție ar fi putut să apară în arta bizantină și în urma unei eventuale evoluții interne¹⁵⁹. Însă, lipsa sculpturilor de acest fel, timp de aproape un secol, după debutul în jurul anului 1000 a acestor reliefuri în orfevrăria de lux constantinopolitană, l-au constrâns pe autor să încline spre ipoteza apariției lor la Daphni, către sfârșitul secolului al XI-lea și a înmulțirii lor în Grecia, pe la mijlocul secolului al XII-lea, în urma unor influențe musulmane directe¹⁶⁰. Cum modelele islamice ale reliefurilor în două planuri sunt frecvente începând cu secolul al X-lea, probabil au fost preluate sporadic și prelucrate în atelierele bizantine de sculptură înainte de sfârșitul secolului al XI-lea¹⁶¹, reliefurile de la Pâncota constituind unul din exemplele posibile ale pieselor intermediare, considerate azi dispărute.

Decorul plat, cu onduirea liberă a vrejului, sau cu cercuri înlănțuite prin împletirea aceluiași benzi simple, de pe cornișele incrustate (!) de la Daphni (fig. 25), pare a fi ulterior reliefului de la Pâncota, chiar dacă compoziția acestuia din urmă, determinată de motivul geometric al cercurilor tangente, este înviorată de înlănțuirea lor aparentă și de șerpuirea benzilor din registrul superior, care o secondează.

Această diferență se profilează și în privința reprezentărilor zodiacale. Dacă dragonii de la Pâncota apar într-o poziție tipizată, mai mult ca motive ornamentale, pasărea de la Daphni, din imagine, este redată într-o atitudine firească, cu vigoarea unor trăsături reale¹⁶².

Având în vedere datele de mai sus ale sculpturii noastre în raport cu reliefurile de la Daphni și înrudirea decorului său geometric cu cele care apar pe stâlpii de cancel (fig. 26) din biserica de la Serçikler (din Frigia), datată în secolul al XI-lea¹⁶³, decorul mensei de la Pâncota pare să se situeze între reliefurile acestor două monumente, cu o datare la mijlocul, sau cel mult în a doua jumătate a secolului al XI-lea.

¹⁵⁸ André Grabar, *Sculptures Byzantines du Moyen Age*, II, (X-XIV siècle), Paris, 1976 (în continuare: Grabar, *Sculptures*, II), p. 24.

¹⁵⁹ Autorul nu expune argumentele acestei ipoteze, pe care o formulează, observând probabil unele tendințe ale evoluției sculpturii bizantine în acest sens (Grabar, *Sculptures*, II, p. 25), care ar putea să fie indicate deja, de exemplu, de scoaterea într-un prim plan a medalioanelor cu reprezentări figurative în relief plat, la unele sculpturi -de asemenea incrustate - de la Serçikler (Asia Mică), datate în secolul al XI-lea.

¹⁶⁰ Presupunând că primele încercări bizantine (lămoasele icoane, în aur și email, reprezentându-l pe Arhanghelul Mihail, aflate în trezoreria bisericii San Marco din Veneția) au fost inspirate deja de modelele musulmane, autorul subliniază totodată temeiul primei sale ipoteze (*Idem*, p. 25-26), chiar dacă răspândirea acestor reliefuri în Bizanț și în Spania, începând cu mijlocul secolului al XII-lea, ar avea la bază o nouă influență a modelelor musulmane.

¹⁶¹ Menționând că reliefurile bizantine „în două planuri” nu pot fi puse în legătură genetică decât cu piesele musulmane, autorul notează totuși că versiunile grecești păstrează o anumită originalitate prin redarea corectă a trăsăturilor animalelor, așa cum le figurau bizantinii în secolele imediat anterioare (Grabar, *Sculptures*, II, p. 26).

¹⁶² Considerăm că tocmai această diferență esențială dintre cele două sculpturi probează succesiunea lor propusă, deoarece reprezentările zoomorfe de la Pâncota sunt mai apropiate de maniera redării prin linia de contur asociată cu tehnica de incrustare.

¹⁶³ Grabar, *Sculptures*, II, p. 41-42, planșa IX, fig. 1. a.

Fragmentul de parapet (de cancel), sau de antependium (fișa nr. 2), pare să provină la prima vedere din același atelier care a realizat altarul până acum analizat. Însă această sculptură (fig. 10), descoperită de câteva decenii în incinta cetății de la Pâncota¹⁶⁴, cu decorul său geometric realizat în relief plat și prin traforare, transpune în piatră o modalitate de ornamentare proprie orfevrăriei, forma determinată funcțional a caboșoanelor în alternanță cu goluri traforate.

În acest sens pledează analogia ei principială cu un fragment de sculptură în piatră de la Novi Rakovac, din Iugoslavia (fig. 27), reprezentând o cruce decorată cu caboșoane pătrate și romboidale¹⁶⁵.

Prin urmare, banda netedă și îngustă, care conturează motivele geometrice astfel determinate ale sculpturii de la Pâncota, după părerea noastră nu poate fi invocată ca element de analogie cu decorul altarului respectiv. Acest element, alături de relieful plat al lucrării, indică doar aceeași perioadă a secolului al XI-lea, însă în temeiul unor alte surse stilistice din același mediu al artei bizantine.

În condițiile în care sculptura de la Novi Rakovac nu beneficiază de repere certe de datare - fiind posibilă proveniența ei atât din fosta biserică de la punctul „Crkvina” (secolele IX-X), cât și din mănăstirea de la punctul „Gradina” (secolul al XI-lea) atestată în 1237, odată cu așezarea din preajmă, sub numele de Dombó¹⁶⁶ - datarea sa la sfârșitul secolului al X-lea, propusă de autorul săpăturii, doar cu rezerve poate fi acceptată ca un *terminus post quem* pentru încadrarea fragmentului nostru de sculptură.

În ceea ce privește funcția lepedei din care provine fragmentul analizat, decorul său amintind de ornamentația altarelor bizantine sau occidentale confecționate din metal (de obicei din metal), împodobite cu pietre prețioase sau traforate¹⁶⁷, pare să pledeze pentru întrebuintarea sa ca antependium, fără să excludă proveniența ei eventuală dintr-un cancel.

Întrucât cancelul este strâns legat de altar, prin destinația sa de a despărți spațiul acestuia (presbiterul) de cel al navei, ajungând în biserică răsăriteană să intre, ca suport, în componența iconostaselor de mai târziu, motivele decorului de la Pâncota puteau să fie preluate și utilizate la ornamentarea respectivului element de divizare.

Fragmentul de capitel, ilustrat pe planșa VI a setului (desenul nr. 4), constituie cea de-a treia sculptură de la Pâncota care datează din secolul al XI-lea, presupunând relații stilistice bizantine¹⁶⁸. În partea superioară, forma capitelului pare să fi fost cubică, cu muchiile ușor convexe, delimitând fețele laterale de formă probabil pentagonală cu unghiul ascuțit orientat spre partea inferioară.

¹⁶⁴ Mulțumim și pe această cale domnului Gyula Pettenkofer din Pâncota, care a recuperat și ne-a încredințat această sculptură în vederea efectuării unor analize de laborator. Cercetată la microscop de domnul Mihai Lupu, chimist la Muzeul Național de Artă al României, din București, piesa nu prezintă urme de pastă de sticlă (mastic). Acele câteva urme izolate, prezente pe suprafața piesei sub forma unor puncte minuscule, translucide, roșii și verzi, abia vizibile cu ochiul liber, dovedindu-se cu această ocazie ca fiind rezultatul stropirii accidentale a fragmentului de sculptură cu vopsea de epocă modernă.

¹⁶⁵ Nagy Sándor. *Dombó. középkori monostor és erőd*, Novi Sad, 1987 (în continuare: Nagy, *Dombó*), p. 35, planșa XIV, nr. 37. Dimensiunile relativ mici (18.5 x 13.5 cm) ale sculpturii, realizată din calcar de culoare albă, presupun proveniența ei din „arhitectura interioară” a bisericii (ținând de mobilierul liturgic).

¹⁶⁶ Cercetările arheologice inițiate în 1963 la Novi Rakovac, localitate întemeiată în 1947 pe teritoriul așezării medievale Dombó (aflată pe malul drept al Dunării, la poalele dealului Fruska Gora, la vest de Novi Sad) au condus la ipoteza refolosirii ca material de construcție a unor pietre sculptate de la punctul „Crkvina”, cu ocazia reconstruirii în epocă gotică a mănăstirii de la punctul „Gradina” (Nagy, *Dombó*, p. 7, 19, 21). Pentru mediul artistic în care se înscriu sculpturile de la Novi Rakovac (Dombó), vezi în general: Angela Horvat. *Die Sculpturen mit Flechtbandornament aus Syrmien*, în *Südost-Forschungen*, XVII, 1959, unde autorul insistă asupra relațiilor stilistice din Pannonia pentru sculpturile analizate din zona Sirmium, în cazul vestigiilor de la Novi Rakovac bazându-se pe câteva sculpturi cunoscute deja la data respectivă, decorate cu benzi împelțite, tripartite.

¹⁶⁷ Cum ar fi, de exemplu, cea a altarului din Goslar (Saxonia) cu stipes de bronz în formă de ladă (Kastenaltar), datat în secolul al XI-lea, cu cercuri și romburi traforate (Braun. *Der christliche Altar*, p. 114, planșa 3).

¹⁶⁸ Gruparea și ilustrarea pe aceeași planșă (nr. VI) a elementelor de arhitectură de la Pâncota care indică relații stilistice bizantine, arată că autorul desenelor a realizat această determinată a formelor lor.

Racordarea sa la coloană se făcea probabil prin intermediul unui trunchi de piramidă, delimitat de interfețe concave, triunghiulare. Alături de banda simplă, nearticulată, care încadrează câmpul neted și adâncit pe fiecare latură a capitelului¹⁶⁹, lipsa decorului vegetal înrudește această sculptură cu fragmentul de lespede mai sus analizat. Dimensiunile reduse ale capitelului¹⁷⁰ pledează în favoarea provenienței sale dintr-o componentă de „arhitectură interioară” a bisericii, eventual din cancelul presupus.

Înainte de a trece la analiza celui de-al doilea altar de la Pâncota, trebuie să comentăm asocierea de către Márki a motivelor de animale (inclusiv dragoni) cu capetele întoarse de pe plăcile de paviment, cu reprezentarea dragonilor de pe mensa primului altar¹⁷¹.

Dintre aceste plăci nu cunoaștem în prezent decât cărămida pavimentară păstrată la Muzeul Județean din Arad (fișa nr. 1, fig. 9). Ilustrând unul din cele cinci modele diferite găsite în număr mare cu ocazia săpăturilor efectuate de Medgyaszay, aceasta indică de fapt același mediu artistic căruia îi aparțin cele trei sculpturi de la Pâncota, până aici prezentate.

Acest mediu artistic rezultă dintr-o tendință caracteristică a sculpturii ornamentale bizantine posticonoclaste, care, prin folosirea incrustațiilor la decorarea reliefurilor plate, precum și a unui repertoriu de motive de care aparțin și diversele reprezentări de păsări și animale înscrise în medalioane, ajunge să se individualizeze având trăsături proprii unui stil. Această tehnică de incrustare - presupunând reprezentări figurative sau motive ornamentale plate, delimitate prin liniile lor de contur - prezentă se pare la Constantinopol (în biserica lui Lips) deja la începutul secolului al X-lea, în cursul secolului următor apare aplicată și la cancelul de la Serçikler (din Asia Mică), dar cu precădere la pardoseli, sau în zone tot mai periferice ale arhitecturii, cum ar fi în cazul frizelor de la Daphni. Cu o difuzare numerică destul de limitată în general, tehnica respectivă apare și în Italia, de exemplu la biserica San Marco din Veneția (la sfârșitul secolului al XI-lea), la Ancona și la Bari (în Apulia) - exact în zonele expuse unor influențe bizantine puternice¹⁷².

Nu ne putem propune în cadrul lucrării prezente abordarea problemei complexe privind sursele stilistice ale reprezentărilor de animale cu capetele întoarse, înscrise singular în câte un cerc sau patrat, ori redade ca perechi afrontate sau alăturate câte două, cu capul unuia la picioarele celuilalt.

Întrucât cele cinci modele de plăci pavimentare reprezentând animale perechi și cel de-al șaselea model, „mai decorativ”, ilustrând un dragon cu capul întors, de o calitate plastică distinctă, nu par a fi contemporane, nu este exclus ca aceste două tipuri (ținând ambele de același mediu artistic) să provină din două straturi de pavare aflate în zone separate ale bisericii, în această situație, tipul din urmă asociat cu reprezentările de dragoni de pe mensa datată la mijlocul, sau în

¹⁶⁹ Rezervarea acestor câmpuri adâncite pentru incrustații ar explica lipsa decorului.

¹⁷⁰ Faptul că desenul nu este realizat la scară - evident, la o comparare a dimensiunilor capitelului cu cele ale bazelor de coloană, în raport cu datele lor înscrise pe planșă - nu credem că modifică proporțiile componentelor acestuia. Prin urmare, având în vedere înălțimea de 14 cm, indicată pe planșă pentru partea superioară a capitelului, reprezentând, conform desenului, cea două treimi din înălțimea lui totală, aceasta din urmă trebuie să fi avut cca 20 de cm.

¹⁷¹ Menționând imediat după prezentarea mensei de altar cu dragoni, că aceste cărămizi pavimentare „găsite în șase modele diferite, au reliefuri reprezentând la fel /s.n./ animale cu capete întoarse” (Márki, *Aradvármegye*, II/1, p. 444) autorul ar putea trimite - alături de poziția asemănătoare a capetelor - și la o paralelă stilistică între aceste reprezentări. Însă precizarea deosebirii celui de-al șaselea model, al cărui tipar în relief ilustrează un singur dragon cu capul întors, probabil la fel ca și pe mensa primului altar, considerat în același timp „mai decorativ” decât celelalte (Márki, *A pankotai ásatások*, p. 200) pare să asocieze stilistic doar această variantă a plăcilor pavimentare.

¹⁷² Datorăm această viziune de ansamblu doamnei dr. Melinda Tóth, cercetător la Institutul de Istoria Artei din Budapesta, care ne-a schițat aceste date privind problema apariției și răspândirii incrustațiilor acum cinci ani, în cadrul unei scrisori ample având valențele unui studiu. În scrisoarea respectivă (din 1 decembrie 1993), primită în urma discuțiilor prilejuite de deplasarea noastră la Budapesta în cadrul schimburilor interacademeice, domnia sa subliniază rolul - pe atunci doar intuit, pe baza unor fragmente incrustate de la Frumușeni (jud. Arad) - de mediator al influențelor bizantine, pe care trebuia să-l fi avut zona cercetărilor noastre în raport cu Pannonia, eliminând o parte a influențelor puse până acum de cercetarea maghiară în domeniu, pe seama surselor bizantinizante din nordul Italiei.

a doua jumătate a secolului al XI-lea a primului altar, ar putea constitui la rândul său un terminus post quem pentru reprezentările de animale perechi.

Pentru încadrarea cronologică a tipului reprezentat de cărămida pavimentară de la Muzeul din Arad (fig. 9), nu dispunem în prezent decât de paralele principiale, privind poziția celor două animale alăturate. În acest sens, ar putea fi invocată miniatura ilustrând doi iepuri înscrși într-un medalion din Evangheliarul grec nr. 354 de la Vatican, datat la mijlocul secolului al X-lea¹⁷³.

În fine, existența eventuală la Pâncota a două pardoseli timpurii acoperind porțiuni separate din interiorul bisericii, readuce în discuție funcția și datarea încăperii atașate navei la nord.

Având în vedere prezența celor două altare, realizate după cum vom vedea - la scurt timp unul după altul, precum și datele privind funcția și amplasamentul unor capele anexate bisericilor bizantine¹⁷⁴, încăperea respectivă de la Pâncota trebuie să fi avut un rol funerar, destinată poate comemorării ctitorului defunct. Astfel, această încăpere putea să fie construită (și pavată eventual cu plăcile reprezentând câte un dragon)¹⁷⁵ într-un timp relativ scurt după ridicarea bisericii, cu rostul celebrării pe altarul dedicat întemeietorului ei („altar privilegiat”)¹⁷⁶ a liturghiilor pentru salvarea sufletului acestuia.

O capelă cu un rost similar, pare să fi avut și mănăstirea de pe malul stâng al Crișului Repede (în comitatul învecinat Békés, din Ungaria) construită de neamul Csolt, descendent din căpetenia Vata, conducătorul așa-numitei revolte păgâne din 1046, cu un „program” de tentă bogomilă¹⁷⁷.

Vestigiile acestei mănăstiri, descoperite între anii 1968-78 lângă localitatea Vésztő, indică o rotundă și trei biserici suprapuse (fig. 28)¹⁷⁸. Pivnița din secolul al XIX-lea, construită transversal peste acestea din urmă, a distrus în principal rămășițele primei biserici din acest punct, de relativ mici dimensiuni (14, 8 x 7.8 m), eliminând posibilitatea reconstituirii planului său exact. Conform autorului săpăturii, această biserică, datată în a doua jumătate a secolului al XI-lea, a avut o absidă semicirculară construită prin re folosirea unor pietre păstrând fragmente de pictură murală „realizată la începutul secolului al XI-lea în stil bizantin”, provenite dintr-o biserică neidentificată¹⁷⁹.

Rostul funerar al capelei în discuție, atașată dinspre sud sanctuarului alungit al celei de-a doua biserici din acest punct, datată în primele decenii ale secolului al XII-lea, este susținut, după opinia noastră, de rămășițele criptei descoperite în interiorul încăperii respective¹⁸⁰.

¹⁷³ Grabar, *Sculptures*, p. 134-135, planșa XI.VI, fig. 3. Miniaturile reproduse de Grabar ale acestui manuscris datat în 949, ilustrând păsări și animale înscrise în medalioane din bandă simplă, împletită, utilizează concomitent cele două tipuri semnalate la Pâncota.

¹⁷⁴ Gordana Babic, *Les chapelles annexes des églises byzantines. Fonction liturgique et programmes iconographiques*, Paris, 1969, p. 47-49, 175.

¹⁷⁵ În acest caz, găsirea în număr redus a plăcilor ilustrând câte un dragon (Márki, *A pankotai ásátások*, p. 200) s-ar explica prin confecționarea lor pentru o suprafață mai mică. Poate aceste plăci au fost amplasate în combinație cu cele având motive vegetale, găsite la fel, doar cu ocazia investigațiilor premergătoare săpăturilor lui Medgyaszay (Török, *Történelmi vázlat*, p. 16).

¹⁷⁶ În biserica latină, altarele privilegiate - pe care celebrantul câștiga indulgență plenară în favoarea unui defunct - puteau să fie locale și personale atunci când privilegiul era acordat unei persoane pentru un anume altar (*Enciclopedia Italiana de scienze, lettere ed arti*, Istituto Giovanni Treccani, 1929, VII, p. 693). Întrucât Pâncota este situată în zona de interferență a influențelor celor două biserici creștine, iar altarele bisericii sale provin exact din perioada în care - la 1054 - se ajunge la actul final al schismei, cu consecințe înregistrate treptat și lent la periferie, această funcție în variantă latină a comemorării nu ar fi exclusă.

¹⁷⁷ Pentru revolta din 1046, vezi: Kristó, *Lexikon*, p. 550-551.

¹⁷⁸ Juhász Iren, *A Csolt nemzetség monostora*, în rev. *Műemlékvédelem*, XXXVI, 1992, 2 (Juhász, *A Csolt nemzetség monostora*), p. 95.

¹⁷⁹ *Idem*, p. 98-99. După opinia autorului, pietrele cu urme de pictură murală ar putea să provină eventual dintr-o biserică chiar mai mică decât prima din cele trei suprapuse, aflată sub acestea și, în consecință, distrusă în întregime cu ocazia construirii pivniței, sau din „rotonda” considerată o probabilă biserică timpurie. Însă forma și dimensiunile acesteia din urmă (cu diametrul exterior de 6,6 m și cel interior de 3,8 m), după părerea noastră ar putea să indice și o construcție inițial civilă, de felul „culei” de la Preslav (Miatev, *Arhitectura*, p. 38, fig. 31).

¹⁸⁰ Conform opiniei aceluiași autor, încăperea respectivă ar fi fost o sacristie, iar cripta („camera de mormânt” subterană) din interiorul ei, construită - ca și „rotonda” - din cărămidă, este „probabil mai târzie” (Juhász, *A Csolt nemzetség monostora*, p. 100).

În această perioadă au fost datate și sculpturile de marmură descoperite la Mănăstirea Csolt, care presupun incrustații¹⁸¹, constituind un important *terminus ante quem* pentru datarea celui de-al doilea altar de la Pâncota.

Acest altar de la Pâncota, desenat pe planșa VII, aparține aceluiași mediu artistic care a definit decorul mensei cu dragoni, presupunând însă legături stilistice și cu cercul sculpturilor lombarde și panonice având bandă împletită (*Flechtbandornament*).

Planșa ilustrează reasamblat altarul, alături de cele trei desene din partea superioară, care reproduc separat fiecare latură decorată a mensei. Dacă desenele din urmă sunt realizate - în linii mari - la scara de 1:5, cel al altarului nu este raportat la o scară anume, trădând totodată, dificultățile avute de autor la redarea elementelor de sprijin aflate în planuri succesive. Astfel, proporțiile altarului și ale componentelor sale, reproduse corect la începutul desenului (în stânga), ajung să fie modificate substanțial din cauza reprezentării mensei, respectiv a lespedezii-suport, cu o lungime aproape dublă față de cea reală, înscrisă pe planșă (fig. 35/a, b)¹⁸².

Această supradimensionare a mensei în lungime, se datorează incapacității desenatorului de a indica altfel forma și amplasamentul central al stâlpului masiv din planul al doilea, care în cazul redării proporțiilor corecte ale altarului ar fi ajuns să fie acoperit parțial de colonetele din primul plan.

Autorul face concesii și în raport cu cerințele unui desen tehnic, atunci când, de exemplu, raportează laturile scurte ale mensei, respectiv ale lepedezii-suport, la linii de fugă diferite, cu scopul de a sugera lățimea puțin mai mare a aceleia din urmă.

Mensa acestui altar, reluând structura și motivele decorului de pe mensa cu dragoni, prezintă două registre ornamentale pe latura lungă și câte două figuri animaliere pe laturile sale scurte. Cu excepția registrului superior de pe latura lungă, decorul său este realizat în relief plat. Sculpturile ornamentale ale acestei mense nu apar înscrise în câte un cadru. Privit în ansamblu, decorul acestora sugerează prin elementul-cadru (lat și neted) din partea inferioară a laturii lungi, prezent pe verticală la marginea exterioară a laturilor scurte, înscrierea lor într-un singur cadru, ca și cum s-ar constitui într-o friză neîntreruptă, având la capete câte două medalioane. Lateral, acest cadru apare sugerat mai degrabă de cele două benzi verticale, tripartite, care îl delimitează cu lățimi diferite, din cauza prezenței pe latura din stânga a unei benzi răsucite, alături de cea tripartită. În fine, dacă proporția de 1:3 între lățimea registrelor de pe latura lungă a mensei și același raport între lățimea baghetei care le delimitează și a elementului-cadru din partea inferioară, indică un decor structurat geometric, motivele ornamentale de pe laturile scurte apar tratate mult mai liber, fără respectarea simetriei.

Registrul inferior este decorat cu două rânduri intercalate de cercuri înlanțuite. Sus și jos, în alternanță, încheierea fiecărui cerc este întreruptă de câte un motiv vegetal (palmetă) compus din trei frunze, aflat în planul secund, sugerând astfel, onduirea neîntreruptă a benzii tripartite care compune cercurile. Acest efect plastic, insuflat și de suplețea benzii tripartite, având partea din mijloc mai lată, devine evident dacă este analizat din punctul celui de-al zecelea cerc din rândul de jos, singurul închis complet¹⁸³. Motivele vegetale, care se substituie încheierii cercurilor, sunt secondate sus și jos de replicile lor de mici dimensiuni, plasate în spațiile triunghiulare (cu laturi arcuite) dintre două cercuri tangente.

¹⁸¹ Erno Marosi, *Die Anfänge der Gotik in Ungarn. Esztergom in der Kunst des 12.-13. Jahrhunderts*, Budapesta, 1984, p. 290, fig. 42.

¹⁸² Laturile scurte ale mensei sunt redată (la scara 1:5) cu dimensiunile de 6,2 x 13,8 cm și respectiv, de 6,2 x 14,3 cm, în raport cu cele reale, de 32 x 65 cm, înscrise în dreptul lor, ca desenul laturii lungi, cu dimensiunile de 6,6 x 26,5 cm să fie și mai aproape de cele reale (32 x 130 cm).

¹⁸³ Nu știm dacă acest cerc închis nu se datorează cumva inabilității desenatorului, deoarece el nu apare pe desenul realizat la scară a laturii respective.

Hașurile, care marchează câmpurile ovoidale de la întretăierea cercurilor, indică umplerea acestor spații cu pastă de sticlă (mastic) sau, mai degrabă, incrustații cu pietre de altă culoare¹⁸⁴.

Registrul superior, semicircular în secțiune, sau cu un relief pronunțat, pare a fi decorat cu motive triunghiulare perechi, care străpung profilul conceput aparent ca o împletitură.

Cele două perechi de medalioane, realizate din aceeași bandă tripartită, structurează în mod diferit decorul pe laturile scurte ale mensei.

Dacă banda răsucită de la marginea laturii din stânga restrânge câmpul rezervat ilustrării celor două figuri animaliere, medalioanele acestora, devenite tangente, ajung să fie legate între ele - cu totul neobișnuit - doar de două segmente de cerc interpuse, ca și cum ar suprapune un cerc cu raza mai mică. Restrângerea, în raport cu relieful din dreapta, a spațiului rezervat pentru decorul figurativ, rezultă și micșorarea nodului împletit, care leagă unul din medalioane de banda verticală, tripartită, precum și ilustrarea cu numai două petale (frunze?) a motivului vegetal plasat între cercurile tangente ale acestora (și probabil în colțul de jos, din dreapta).

Pe latura opusă, chiar dacă soluția elegantă a înlănțuirii celor două medalioane s-ar datora - în mod paradoxal - lipsei unei părți din buclă, dispărută eventual în urma degradării intervenite în zona lor de legătură, atitudinea grațioasă a animalelor în mișcare și prezența palmei doar la un colț (din stânga, jos) al reliefului, conferă întregii compoziții un aer degajat, eliminând rigiditatea structurii sale geometrice.

Patrupezii înscriși în medalioanele de pe această latură a mensei, mușcându-și coada cu capetele întoarse, se succed în aceeași atitudine, unul după altul, spre deosebire de cei afrontați, redați într-o poziție statică, de pe latura din stânga.

Incrustațiile (sau pasta de sticlă) indicate de hașuri, în cazul laturilor scurte, constituie fundalul reprezentărilor figurative, presupunând că lipsa hașurilor, respectiv a acestor elemente de marchetărie la medalioanele din stânga se explică prin desprinderea lor în urma deteriorării sculpturii. Ele marchează totodată și nervurile motivelor vegetale.

Trebuie să precizăm aici, că reprezentările de animale - utilizate în general împreună cu imagini de păsări și plante pentru ilustrarea Paradisului - au doar o valoare estetică, după cum subliniază Grabar în temeiul unui pasaj din al treilea *Antirrhetus* al patriarhului Nichifor, scris între 817-828¹⁸⁵. Acest text, în care se arată că „animalele sălbatice și domestice” reprezentate pe perdelele iconostaselor, pe cancelii, pe coloanele și porțile altarelor, se află la locul lor „pentru podoabă și frumusețe” și că lor nu li se adresează „decât privirea”, după părerea lui Grabar înlătură odată pentru totdeauna opinia, conform căreia aceste ornamente ar fi îndeplinit o funcție simbolică¹⁸⁶.

În aceeași ordine de idei, Grabar atrage atenția asupra faptului că această scriere coboară data folosirii sculpturii ornamentale zoomorfe în decorația bisericilor bizantine, în raport cu primul exemplu cunoscut, cel al sculpturilor din 874 de la Scripou, atestând totodată, prezența la Constantinopol a unor asemenea reliefuluri în perioada iconoclastă¹⁸⁷.

Revenind la cel de-al doilea altar de la Pâncota, acesta poate fi considerat - spre deosebire de cel cu dragoni - ca având legături stilistice cu unele sculpturi „bizantinizante” din Panonia (decorate cu benzi împletite și cu reprezentări animaliere presupunând chiar tehnica incrustației), fără să se regăsească însă pe piesele respective toate motivele decorului său.

¹⁸⁴ Dacă aceste hașuri ar fi marcat câmpuri adâncite, nedecorate, ele trebuiau să apară și la planul secund pe care se profilează medalioanele perechi pe laturile scurte ale mensei.

¹⁸⁵ André Grabar, *Iconoclasmul bizantin. Dosarul arheologic*, București, 1991 (Grabar, *Iconoclasmul*), p. 331-333.

¹⁸⁶ Grabar, *Iconoclasmul*, p. 334.

¹⁸⁷ *Op. cit.*, p. 334-335.

Rezumându-ne cu această ocazie doar la stabilirea limitelor cronologice ale perioadei în care s-ar încadra altarul analizat, sculpturile de la Zalavár (fig. 29) și cele ținând de așa-zisul grup al sarcofagului de la Székesfehérvár, impun prin datarea lor - recent propusă - în jurul anului 1080¹⁸⁸, un terminus post quem. Ca limită de sus a perioadei, se cere amintit capitelul de la Esztergom (fig. 30) cu reprezentarea unor animale mușcându-și coada în atitudine de salt, ținând de cercul sculpturilor lombarde din prima jumătate a secolului al XII-lea¹⁸⁹.

Însă stilul decorului cu bandă împletită și nu în ultimul rând tehnica prezumtivă a incrustației, apropie reliefurile mensei de limita de jos a acestei perioade, cu o datare a altarului în jurul anului 1100, cel mai târziu, la începutul secolului al XII-lea. În acest sens pledează reprezentarea grifonului și a *Agnus Dei* din medalioanele înlănțuite ale reliefului datat în jurul anului 1100 de la Somogyvár¹⁹⁰, dar mai ales capitelul sculptat în marmură (fig. 31) cu motive zoomorfe în relief plat, din primele decenii ale secolului al XII-lea, provenind din mănăstirea deja menționată, de pe malul Crișului Repede, a neamului Csolt¹⁹¹.

Raportate în privința decorului la datele cuprinse în voluminoasa lucrare - considerată și azi de referință - consacrată altarelor creștine, editată în 1924 de Josef Braun, și la ilustrația selectată de autor, cele două altare de la Pâncota se înscriu în rândul operelor de excepție.

La rândul ei, biserica căreia i-au fost destinate, are toate șansele să se dovedească, la fel, o construcție ieșită din comun, atât în privința decorului său parietal indicând surse stilistice bizantine, cât și în cea a valorii documentare și istorice pe care o presupun vestigiile sale aflate probabil încă în incinta cetății acoperite de pământ.

Menționată în trecut, în literatura modernă de specialitate, drept o bazilică benedictină din secolul al XIII-lea¹⁹², biserica de la Pâncota, construită poate în secolul al X-lea, dar mai degrabă în cel următor, în incinta unei cetăți de pământ preexistente, a avut un plan care pare să reediteze tipul bazilicilor simple de la Plisca, presupunând verigi intermediare, azi dispărute. Întemeiată foarte probabil ca mănăstire de rit răsăritean, la 1177 apare deja în rândul mănăstirilor benedictine preluată de către acest ordin poate în urma reconstruirii ei în prima jumătate a secolului al XII-lea.

¹⁸⁸ *Pannonia Regia*, p. 80-92. Pentru reconsiderarea datării acestor sculpturi - încadrate până nu demult în prima jumătate a secolului al XI-lea - vezi: Sándor Tóth, *A 11. századi magyarországi kő ornamentika időrendjéhez*, în *Pannonia Regia*, p. 54.

¹⁸⁹ Marosi, *Die Anfänge der Gotik*, p. 22, 194, fig. 36. 37.

¹⁹⁰ Tóth Sándor, *A székesfehérvári szarkofág és köre*, în *Pannonia Regia*, p. 91.

¹⁹¹ Marosi, *Die Anfänge der Gotik*, p. 290, fig. 42.

¹⁹² Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale în țările române*, București, 1958, I, p. 33-34.

1. PLACĂ DE PAVIMENT (fig. 9)

Placa aproximativ pătrată este decorată cu doi patrupezi alăturați cap-coadă, având capetele întoarse. Animalele se profilează pe un câmp neted (ușor adâncit spre centru) delimitat de un chenar lat de 2 cm, retras cu 0,2 cm de la nivelul decorului, marcat, la rândul său, de marginile câmpului și de relief plat al reprezentărilor. Corpul stilizat al animalelor sugerează mișcarea prin reprezentarea unuiia (?) dintre patrupezi în atitudine de salt. Spatele acestuia drept conturat, care se racordează la linia gâtului sub un unghi ascuțit conferă o anume vigoare întregii compoziții. Porțiunea păstrată din cea de-a doua reprezentare animalieră nu pare să indice aceeași atitudine de salt.

STARE DE CONSERVARE: un colț rupt, cca o treime din piesă lipsă.

DATARE: secolul al XI-lea (?).

MATERIAL: lut ars.

DIMENSIUNI: 18,5 x 18 cm; grosime: 5 cm.

PROVENIENȚA / LOC DE PĂSTRARE: conform registrului vechi al muzeului din Arad, piesa a fost descoperită în 1872 între ruinele bisericii abațiale de la Pâncota și donată de Török Bela din Șimand în 1881.

Muzeul Județean Arad, nr. inv.: MF.41.

2. FRAGMENT DE PARAPET/ANTEPENDIUM(?) (fig. 10,32)

Fragment dintr-o placă cu decor geometric, realizat în relief plat și prin traforare, indicând poziția funcțională a piesei pe verticală.

Fragmentul este decorat cu un motiv romboidal (păstrat pe jumătate) având laturile ușor arcuite, formate din bandă cu secțiune dreptunghiulară și câmpul bombat, ridicat până la nivelul cadrului. În planul decorului, motivul romboidal este încadrat, sus și jos, de câte un segment de cerc (marcat de aceeași bandă simplă, cu secțiune dreptunghiulară) indicând două motive traforate - inițial probabil circulare - având suprafața interioară șlefuită pe întreaga grosime a lespezii. Câmpul adâncit până la baza motivului romboidal, păstrat pe fragmentul analizat între o latură a rombului și segmentul mai mare de cerc, este delimitat lateral - în linie dreaptă - de un început de cadru (?) cu suprafața netedă.

Dacă avem în vedere succesiunea pe verticală a celor două motive traforate intercalând pe cel romboidal (fig. 32), elementul-cadru indică proveniența fragmentului de la o margine verticală a plăcii, iar în cazul succesiunii de la stânga la dreapta a motivelor respective, rămășița de cadru ar delimita în partea superioară, sau inferioară, decorul, înscris inițial (probabil) într-un cadru dreptunghiular.

Deoarece acest decor, realizat strict în două planuri, cu o diferență de nivel de 0,5 cm, prezintă aceeași șlefuire fină pe întreaga lui suprafață, probabil nu a avut fundalul umplut cu pastă de sticlă (mastic ?) și nici incrustații cu piatră de altă culoare.

Cu toate că placa a fost prelucrată pentru a fi așezată pe verticală, pare mai puțin probabilă amplasarea ei liberă, în chip de parapet, întrucât latura dorsală a lespedei nu este decorată și prezintă o netezire superficială.

STARE DE CONSERVARE: relief ros, pe alocuri ciobit.

DATARE: secolul al XI-lea.

MATERIAL: gresie gălbuie cuarțoasă¹⁹³.

¹⁹³ Tipul litologic a fost identificat de doamna Dr. Doina Săndulescu, director al Muzeului de Geologie, București, pentru care îi mulțumim și pe această cale. Întrucât, această piatră nu este recunoscută de localnici ca extrasă din carierele din zona Pâncotei, cariera de proveniență se va putea stabili comparând-o în condiții de laborator cu mostre de același tip ale surselor catalogate.

DIMENSIUNI: 31 x 22 cm, grosimea plăcii 10.5 cm.

PROVENIENȚA / LOC DE PĂSTRARE: recuperat din incinta cetății de pământ de la Pâncota de Gyula Pettenkofer (strada Eroilor nr. 2).

3./a. CAPITEL (?) STIPES ALTAR (fig. 11, a; 12, b)

Compus din două segmente de cilindru cu diametrul diferit, suprapuse - în chip de abacă - de o placă aproximativ pătrată având laturile ușor inegale în dimensiuni. Partea superioară a plăcii prezintă urme ale unor dăltuiți late, distanțate, de cca 3x2 cm. Piesa nu are nici un orificiu sau element de racordare.

Deoarece, conform desenului de pe planșa VII, reprezentând unul din cele două altare de la Pâncota, capitelele și bazele colonetelor care susțin mensa altarului respectiv sunt structurate la fel, funcția de capitel pentru sculptura analizată a fost propusă pe baza proporțiilor mai reduse ale segmentelor sale cilindrice, în raport cu cele pe care le prezintă cea de-a doua piesă păstrată - probabil baza uneia dintre colonetele aceluiași altar. Pentru funcția de capitel a piesei în discuție pledează și diametrul de 18 cm al profilului său cilindric de racordare, egal cu cel al fusului, indicat de planșa VI (desen nr. 2 a, b), pentru baza de colonetă provenind evident din același altar.

STARE DE CONSERVARE: un colț rupt, muchii ciobite.

DATARE: sfârșitul sec. XI - începutul sec. XII.

MATERIAL: gresie gălbuie cu granulația fină („piatră de Milova”).

DIMENSIUNI: înălțime: 20,5 cm, „abac”: 29 x 30 x 28,5 x 30 cm, diametru cilindru de racordare: 18 cm.

PROVENIENȚA / LOC DE PĂSTRARE: donată în 1885 de Medgyaszay Lajos: Muzeul Județean Arad, nr. inv. 655.

3./b. BAZĂ DE COLONETĂ STIPES ALTAR (fig. 11, b și 12, a)

Compusă din soclu aproximativ pătrat, suprapus de două segmente de cilindru cu diametrul diferit. Partea inferioară a soclului prezintă urme de dăltuire lungi de 4-5 cm, late de 0.5-1 cm. STARE DE CONSERVARE: muchii ciobite, un colț rupt.

DATARE: sfârșitul sec. XI - începutul sec. XII .

MATERIAL: gresie gălbuie cu granulație fină („piatră de Milova”).

DIMENSIUNI: înălțimea: 19.5 cm, baza: 28 x 29,5 x 28 x 29 cm, diametrul cilindrului de racordare: 20 cm.

PROVENIENȚA / LOC DE PĂSTRARE: donată de Medgyaszay Lajos în 1885: Muzeul Județean Arad, nr. inv. 653.

4. FRAGMENT DE COLONETĂ (fig. 13 a, b; 33)

Sculptură monolitică, compusă din bază de tip atic și fus inelat. Torul superior - mai lat - al bazei, are în secțiune transversală forma unui segment de cerc aplatizat. Listelul intercalat celor două toruri, apare ca element de profil intermediar și în partea de sus a bazei, precum și deasupra inelului, marcând curbura lină pe care o are fusul deasupra acestor două profile. Aceste două segmente înguste - abia perceptibile - cu secțiune variabilă pe orizontală, îi conferă fusului o anume suplețe, diametrul de bază al acestuia rămânând egal dedesubtul și deasupra inelului.

Deoarece, în partea inferioară a bazei de colonetă, apare - în chip de soclu - un element de racordare circular, având patru cavități grupate într-un careu, piesa pare să provină dintr-un

parapet, sau dintr-un ansamblu de arhitectură interioară de mici dimensiuni. Analogia oferită de colonetele sarcofagului de la Pilis (din Ungaria), reconstituit pe baza fragmentelor descoperite prin săpături arheologice (vezi: Takács Imre, *Gertrudis királyné síremléke, în Pannonia Regia*, p. 248-256), pledează pentru ipoteza din urmă.

STARE DE CONSERVARE: torul de jos ciobit.

DATA: prima jumătate a secolului al XIII-lea.

MATERIAL: gresie gălbuie cu granulație fină.

DIMENSIUNI: înălțime totală: 24 cm, diametrul maxim al bazei: 14 cm.

PROVENIENȚA / LOC DE PĂSTRARE: în registrul vechi al muzeului de la Arad piesa apare înregistrată la nr. 809, cu specificare că a fost donată în 1885 de către Medgyaszay Lajos; Muzeul Județean Arad, nr. inv. 649.

5. FRAGMENT MULURĂ (fig. 15)

Profilat pe ambele laturi, fragmentul păstrează o porțiune din baza având o secțiune romboidală, prevăzută cu un jgheab în vederea racordării. Fragmentul de mulură provenind dintr-un ancadrament de fereastră, sau parapet, este decorat cu un motiv central de forma unui triunghi isoscel cu laturile concave, traforat la mijloc cu un motiv triunghiular având laturi egale, drepte. La exterior, laturile lungi ale motivului central sunt flancate de câte o mulură triunghiulară (azi parțial rupte), de dimensiuni reduse, apropiate de cele ale motivului traforat. Fragmentul apare desenat pe planșa V a setului (desenul nr. 5).

STARE DE CONSERVARE: motivele laterale parțial rupte, în spate tocit.

DATA: secolul al XIV-lea (?).

MATERIAL: gresie cenușie cu granulație fină („piatră de Milova”).

DIMENSIUNI: înălțime maximă: 27 cm, baza 11x13 cm.

PROVENIENȚA / LOC DE PĂSTRARE: donată de Medgyaszay Lajos; Muzeul Județean Arad, nr. inv. 652.

6. FRAGMENT ANCADRAMENT (?) (fig. 14)

Păstrează fragmentul unui tor, la care se racordează sub unghiul de 45° un plan oblic. Fragmentul apare pe planșa V (desenul nr. 2).

DATA: sec. XIV (?).

MATERIAL: gresie cenușie, cu granulație fină.

DIMENSIUNI: înălțime maximă: 19 cm, diametrul torului: 9 cm.

PROVENIENȚA / LOC DE PĂSTRARE: donat de Medgyaszay Lajos în 1885; Muzeul Județean Arad, nr. inv. 650.

CONCLUZII

În încheiere se impun câteva observații de ordin general.

Opinia larg răspândită, conform căreia bisericile importante din zonă - indiferent de apartenența lor la biserica răsăriteană sau occidentală - ar fi avut un plan bazilical și doar presupusul lor decor le-ar fi diferențiat în funcție de respectivele surse stilistice, rămâne în continuare o problemă deschisă.

Beneficiind de modelul oferit în evul mediu de adoptarea planului mononavat de către bisericile ortodoxe din Transilvania în condițiile individualizării lor printr-un decor pictat, această ipoteză, susținută aparent de planul bisericii de la Pâncota și într-o oarecare măsură de cel al bisericii de la Mănăstirea Kemeche, se întemeiază - se subînțelege - pe ideea filiației occidentale a tipului bazilical, după cum a fost perceput (până în prezent) planul respectiv în acest spațiu.

Ori, după cum am văzut, planul bazilical de la Pâncota nu pare să fie de tip occidental, iar biserica de la Mănăstirea Kemeche - publicată de Nicolae Săcară drept o bazilică romanică târzie - după părerea noastră, combină planul de tip central cu cel bazilical, reflectând mai degrabă modele bizantine. În aceeași ordine de idei, în situația în care nu este exclusă identificarea bisericii de la Monasterium Kenez cu biserica de plan treflat, semnalată cu un veac în urmă la Nădlac, se cere avut în vedere și acest tip de plan, ca o prezență posibilă, alături de cel bazilical.

În momentul de față, când până și stabilirea tipului de plan pentru fiecare monument în parte se află în faza ipotezelor, constatarea recurgerii frecvente (în cazul bisericilor mănăstirești) la planul bazilical, nu este relevantă pentru peisajul artistic de odinioară, deoarece nu dispunem de date suficiente referitor la sursele stilistice ale planurilor cunoscute și la eventualele refaceri care ar fi condus la structura lor finală.

Problemele etapelor de construire nu sunt rezolvate nici măcar în cazul ruinelor de la Arad/Vladimirescu, care păstrează fundații și ziduri pentru întregul traseu al planului, indicând o bazilică cu transept având două turnuri pe fațada de vest, întrucât îngustimea relativă a colateralelor ar presupune o datare mai timpurie decât cea pe care pare s-o impună existența - dealtfel, contestată - a unui deambulatoriu.

Adunând toate datele referitoare la tipurile de plan ale bisericilor cercetate se conturează următoarea situație: nouă, din fostele biserici, au avut sigur, alte șase, probabil, plan bazilical; patru biserici au fost mononavate, șase biserici - dintre care trei rotonde - au avut plan central și doar una plan treflat. Numărul total de 26 de biserici investigate rezultă din împrejurarea, după care, în unele puncte și localități (cum ar fi Cenadul și Mănăstirea lui Ahtum de lângă Pecica) a fost posibilă documentarea mai multor biserici, iar în altele, vestigiile păstrate sau descrierile nu oferă nici un indiciu pentru tipul de plan. Proporția de peste 50% a bisericilor care ar fi avut plan bazilical, evident, nu reflectă raportul numeric de odinioară al acestora în cadrul arhitecturii ecleziastice din zonă, ea datorându-se, în principal, lipsei de date privind construcțiile fostelor biserici comunale.

Decorul arhitectural al fostelor mănăstiri și biserici, reprezentat de cele 358 de fragmente inedite de sculpturi în piatră, oferă informații legate evident, și de tipul lor de plan, sau de anumite detalii ale acestuia. Astfel, fragmentul de sculptură reprezentând o pornire de nervuri dintr-o boltă

sexpartită de la Igrîș (fișa nr. 6), indică pentru fosta biserică cisterciană un plan bazilical în sistem legat. Bazele și fragmentele de fus de coloană, sau capitelele găsite la Cenad, Igrîș, Mănăstirea lui Ahtum (de lângă Pecica) și Mănăstirea Dienes, indică coloane angajate. Prin urmare, navele centrale ale respectivelor biserici erau despărțite de colaterale prin stâlpi (simplici sau articulați de coloane angajate) și nu de coloane libere, așa cum s-a considerat că ar fi fost posibil în cazul unor importante biserici de la începutul evului mediu, din vestul țării. Această concluzie nu se infirmă nici în cazul Pâncotei, unde coloana liberă, ca element de divizare a navei, se ivește sub influența artei bizantine, ca la reconstruirea bisericii de către un atelier romanic (în prima jumătate a secolului al XII-lea) să apară și aici coloana angajată.

Dacă, sau, eventual, în ce măsură a fost înlesnită prezența și influența artei bizantine din zonă de legăturile dinastice ale Regatului Arpadian cu Imperiul Bizantin, nu se va putea stabili decât treptat, prin identificarea mediului arheologic aparținând fiecărui monument în parte.

Dacă numărul relativ mare la începutul evului mediu al mănăstirilor din valea inferioară a Mureșului s-ar putea explica prin atracția exercitată de posibilitatea dobândirii unor venituri substanțiale din obținerea nemijlocită și dreptul de transportare a sării pe Mureș, concentrarea în această zonă, la periferia regatului, a mănăstirilor considerate de rit răsăritean, pare să elimine ipoteza medierii de către acesta a legăturilor cu arta bizantină. În aceeași ordine de idei, nu pot fi întâmplătoare analogiile monumentelor de aici cu acele câteva biserici din zona centrală a Ungariei, ale căror relații stilistice bizantine din secolul al XI-lea par să aibă antecedente databile înainte de anul 1000.

Documentând existența unor legături nemijlocite cu arta bizantină, biserica de la Pâncota, în ansamblul ei, dar mai ales cele două altare descoperite în 1883, indică (împreună cu vestigiile mănăstirii de la Bistra) posibilitatea identificării în viitor a unor noi puncte ale acestei influențe și, în consecință, perspectiva conturării unui nou capitol pentru istoria artei medievale.

Știut fiind, că în spațiul care ne interesează, practica emiterii documentelor se generalizează abia pe la sfârșitul secolului al XII-lea, misiunea identificării acestor puncte le revine aproape exclusiv cercetărilor arheologice și de istoria artei.

LISTA PRESCURTĂRILOR

Bibliografie selectivă

Alföld, 1862, nr. 245-246 = Kopcsány József, *A pankotai romoknak Vörös Antal. Török Gábor és Kopcsányi József által eszközölt ásatása és Aradon létesítendő régiségtársalal eszméjének megpendítése*. în rev. *Alföld*, 1862, nr. 245-246.

Alföld, 1883 = *A pankotai ásatásokról (Főtiszt. Magyarai Alajos apát úrnak a Kölcsey-egysület történelmi szakosztályának elnökéhez intézett leveléből*. în rev. *Alföld*, 1883, nr. 42.

Arad és Vidéke, 1883 = *A pankotai lelet*, în rev. *Arad és Vidéke*, 1883, nr. 163.

Árpád-kori kőfaragványok = Árpádkori kőfaragványok. Katalógus. Székesfehérvár, 1978.

Babić, *Les chapelles* = Gordana Babić, *Les chapelles annexes des églises byzantines. Fonction liturgique et programmes iconographiques*. Paris, 1969.

Bárány, *Torontálvármegye* = Bárány Ágoston, *Torontálvármegye hajdana*. Buda, 1845.

Bluabeuren, *Die Ostung* = Altfred Prox. Bluabeuren, *Die Ostung der Burzenlander mittelfalterflichen Kirchen*. în *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*. Köln, Wien, 1985, 8. Jahrgang.

Blazovich, *A Körös-Tisza-Maros köz* = Blazovich László, *A Körös-Tisza-Maros köz településrendje*. Békéscsaba-Szeged, 1985.

Borovszky, *Csanád vármegye* = Borovszky Samu, *Csanád vármegye története 1715-ig*. II. Budapest, 1897.

Braun, *Der christliche Altar* = Joseph Braun, *Der christliche Altar in seiner geschichtlichen Entwicklung*. München, I, 1924.

Bunyitay, *A váradi püspökség* = Bunyitay Vincze, *A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig*. II, *Káptalanok monostorok*, Nagyvárad/Oradea/, 1883.

Caciora-Glück, *Cnezate și voivodate arădene* = Andrei Caciora, Eugen Glück, *Cnezate și voivodate românești arădene*. în *Studii privind istoria Aradului*. București, 1980.

Constantinescu, *Armonia lumii* = Gerard din Cenad, *Armonia lumii. sau Tălmăcire a cântării Celor Trei Coconi către Isigrim Dascălul*, Studiu introductiv, selecție, traducere și comentarii de Radu Constantinescu, București, 1984.

Cotoșman, *Contribuții* = Gh. Cotoșman, *Contribuții la cunoașterea celor mai vechi biserici creștine din Banat*. în *Luceafărul*, 7, Timișoara, 1935.

Cotoșman, *Bazilica romană cu baptisteriu* = Gh. Cotoșman, *Bazilica romană cu baptisteriu din Urbs Morisena. Contribuții la istoria creștinismului în Dacia Traiană*. în *Biserica Ortodoxă Română*, 3-5, 1968.

Csánki, *Történelmi földrajza* = Csánki Dezső, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. I. Budapest, 1890.

Dávid, *Csanád vármegye* = Dávid Katalin, *Az Árpád-kori Csanád vármegye művészeti topográfiája*. în *Cahiers d'histoire de l'art*, 7, Budapest, 1974.

D.I.R., I-II = *Documente privind istoria României. C. Transilvania*. I (1075-1250), II (1251-1300), București, 1951-1952.

D.I.R., *veacul XIV*, I-IV = *Documente privind istoria României. Veacul XIV. C. Transilvania*. I (1301-1320), II (1321-1330), III (1331-1340), IV (1341-1350), București, 1953-1955.

D.I.R., *Introducere* = *Documente privind istoria României. Introducere*, I, București, 1956.

Dörner, *Arad* = Egon Dörner, *Cu privire la ruinele unei biserici de lângă Arad din feudalismul timpuriu*. în *Ziridava*, I, 1967.

Engel, *Királyi hatalom és arisztokrácia* = Engel Pál, *Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond korban (1387-1437)*, Budapest, 1997.

Entz, *Westemporen* = Géza Entz, *Westemporen in der ungarischen Romanik*. în *Acta Historiae Artium*, Tomus VI, 1959, Fasciculi 1-2.

Fábián, *Arad vármegye* = Fábián Gábor, *Arad vármegye leírása*. Buda, 1835.

Fejér = *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Studio et opera Georgii Fejer, I-XI, Budae, 1829-1844.

Fügedi, *Vár és társadalom* = Fügedi Erik, *Vár és társadalom a 13-14. századi Magyarországon*. Budapest, 1977.

Fuxhoffer-Czinár, *Monasteriologiae* = Damiani Fuxhoffer, *Benedictini Pannonii Monasteriologiae regni Hungariae*. Ad fidem fontium revocavit et auxit Maurus Czinár, Tomus I, Pestini. 1858.

Geția, *Vechi rămășițe bisericesti* = I. Geția, *Vechi rămășițe bisericesti în Banat. în Mitropolia Banatului*, 4-6, 1965.

Glück, *Contribuții* = Eugen Glück, *Contribuții la istoria părților arădene în epoca ducatului lui Ahtum*, în *Ziridava*, VI, 1976.

Glück, *Considerații* = Eugen Glück, *Considerații privind izvoarele istorice scrise referitoare la ducatul lui Ahtum (prima jumătate a secolului al XI-lea)*, în *Ziridava*. XI, 1979.

Gombos, *Catalogus* = *Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendendum ab anno Christi DCCC*. Collegit Albinus Franciscus Gombos, I-III, Budapestini, 1937-1938.

Grabar, *Sculptures* = André Grabar, *Sculptures byzantines de Constantinople (IV-X siècle)*, în *Bibliothèque Archeologique et Historique de L'Institut Français D'Archeologie D'Istanbul*, XVII, Paris, 1963.

Grabar, *Sculptures*, II = André Grabar, *Sculptures Byzantines du Moyen Age*, II. (XI-XIV siècle), Paris, 1976.

Grabar, *Iconoclasmul* = André Grabar, *Iconoclasmul bizantin. Dosarul arheologic*. București, 1991.

Györffy, *Történeti földrajza* = Györffy György, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajz (Geographia Historica Hungariae tempore stirpis Arpadianae)*, I, ediția a treia, Budapest, 1987.

Hazai Tudósítások = *Arad vármegyéből*, în rev. *Hazai Tudósítások*, 1807, II, nr. 47.

Heitel, *Die Archäologie* = Radu R. Heitel, *Die Archäologie der erster und zweiten Phase des Eindringens der Ungarn in das innerkarpatische Transilvanien*, în *Dacia. Revue D'Archeologie et D'Histoire Ancienne*, XXXVIII-XXXIX, 1994-1995.

Henszlmann, *Kirándulás Egresre* = Henszlmann Imre, *Kirándulás Egresre*, în *Archaeológiai Közlemények*, 1871.

Henszlmann, *Archaeológiai kirándulás* = Henszlmann Imre, *Archaeológiai kirándulás Csanádra*, în *Archaeológiai Közlemények*, 1871.

Hervay, *Repertorium* = Ferenc L. Hervay, *Repertorium Historicum Ordinis Cisterciensis in Hungaria*, în *Bibliotheca Cisterciensis*, 7, Roma, 1984.

Horvat, *Die Skulpturen* = Angela Horvat, *Die Skulpturen mit Flechtbandornament aus Syrmien*, în *Südost-Forschungen*, XVII, 1959.

Jakó, *Codex Diplomaticus* = *Codex Diplomaticus Transsylvaniae*, I, 1023-1300, *Ad edendum in regestis praeparavit et introductione notisque illustravit* Sigismundus Jakó, Budapest, 1997.

Juhász, *A Csolt nemzetség monostora* = Juhász Irén, *A Csolt nemzetség monostora*, în rev. *Műemlékvédelem*, XXXVI, 1992, 2.

Juhász, *A timișoarai püspökség* = Juhász Kálmán, *A timișoarai püspökség története (1552-1608)*, Makó, 1935.

Juhász, *Die Stifte* = Koloman Juhász, *Die Stifte der Tschanader Diözese im Mittelalter*, în *Deutschum und Ausland. Studien zum Auslandsdeutschum und zur Auslandkultur*, 8-9 Heft, Münster in Westfalen, 1927.

Juhász – Schicht, *Das Bistum Timișoara* = Kolomon Juhász und Adam Schicht, *Das Bistum Timișoara-Temesvár*. Timișoara, 1934.

Karácsonyi-Borovszky, *Regestrum Varadinense* = Karácsonyi-Borovszky, *Regestrum Varadinense examinum ferri candentis ordine chronologico digestum*, Budapest, 1903.

Karácsonyi, *Ismeretlen monostorok* = Karácsonyi János, *Ismeretlen délmagyarországi monostorok*. în *Történelmi és Régészeti Értesítő*, Temesvár/Timișoara/, XXI, 1905, 1-2.

Karácsonyi, *Nemzetségek* = Karácsonyi János, *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*, Budapest, 1901.

Knauz, *Monumenta* = *Monumenta ecclesiae Strigoniensis*. Collegit et edidit Ferdinandus Knauz. Ludovicus Crescens Dedek, I-III, Strigonii 1874-1924.

Kovách, *Documente* = Géza Kovách, *Documente referitoare la începuturile Aradului*, în *Ziridava*, VI, 1976.

Kovách, *Lupta antiotomană* = Géza Kovách, *Lupta antiotomană, în Aradul permanentă în istoria patriei*, Arad, 1978.

Kovách, *Stăpânirea habsburgică* = Géza Kovách, *Stăpânirea habsburgică și destrămarea feudalismului, în Aradul permanentă în istoria patriei*, Arad, 1978.

Kristó, *Lexicon* = *Korai magyar történeti lexikon (9-14. század)*, red. Kristó Gyula, Budapest 1994.

Laurent, *L'évêque des turcs* = V. Laurent, *L'évêque des turcs et le proèdre de Turquie*, în *Academie Roumaine. Bulletin de la Section Historique*, Tom. XXIII, 2, București, 1943.

Laurent, *Le corpus des sceax* = V. Laurent, *Le corpus des sceax de L'empire Byzantin*, Tome. V: *L'église*, Première partie, Paris, 1963.

Luksics, *Diplomata pontificum* = Paulus Luksics, *Diplomata pontificum. Saec. XV.*, în *Monumenta Hungariae Italica*, II, Budapestini, 1938.

Marosi, *Die Anfänge der Gotik* = Ernő Marosi, *Die Anfänge der Gotik in Ungarn. Esztergom in der Kunst des 12.-13. Jahrhunderts*, Budapest, 1984.

Márki, *Aradvármegye*, II/1-2 = Márki Sándor, *Aradvármegye és Arad szabad királyi város története*, în *Aradvármegye és Arad szabad királyi város monográphiája*, Red. Jancsó Benedek, II/1-2, Arad, 1892-1895.

Márki, *A pankotai ásatások* = Márki Sándor, *A pankotai ásatások*, în rev. *Történelmi és régészeti értesítő*, Temesvár/Timișoara, 1885.

Miatev, *Arhitecturata* = Crâstiu Miatev, *Arhitecturata v srednovecovna Bulgaria*. Sofia, 1965.

M.M. = Gerecze Péter, *A műemlékek helyrajzi jegyzéke és irodalma*. în *Magyarország műemlékei*. Red. Forster Gyula, Budapest, II, 1906.

Műemlékvédelem korszakai = *A magyar műemlékvédelem korszakai*. Budapest, 1996.

Molnár, *Archaeológiai levelek* = Molnár Pál, *Archaeológiai levelek*. în *Archaeológiai Értesítő*. VII, 1870.

Monumenta Vaticana = *Rationes collectorum pontificiorum in Hungaria*. în *Monumenta Vaticana*

historiam regni Hungariae illustrantia. Series prima. Tomus primus, Budapestini, 1887.

Moravcsik, *Fontes Bizantini* = Moravcsik Gyula, *Fontes Byzantini historiae Hungaricae aevoducum et regnum ex stirpe Arpad descendentium*. Budapest, 1988.

Moravcsik, *Görögnyelvű monostorok* = Moravcsik Gyula, *Görögnyelvű monostorok Szent István korában*, in *Szent István Emlékkönyv*, I, Budapest, 1938.

Moravcsik, *The role of the Byzantine Church* = Gyula Moravcsik, *The role of the Byzantine Church in medieval Hungary*, in *Studia Byzantina*, Budapestini, MCMLXVII (1967).

Nagy, *Dombó* = Nagy Sándor, *Dombó, középkori monostor és erőd*. Novi Sad, 1987.

Nagy, *Előzetes jelentés* = Nagy Emese, *Előzetes jelentés a kaposszentjakabi apátság feltárásáról*. in rev. *Mitteilungen der Musees des Komitates Somogy*, I, Kaposvár, 1973.

Oikonomides, *A propos des relations ecclesiastiques* = N. Oikonomides, *A propos des relations ecclesiastiques entre Byzance et la Hongrie au XI siècle: Le métropolitane de Turquis*, in *Revue des Études Sud-Est Européenes*, Tome IX, 1971.

Ortvay, *Geographia ecclesiastica* = *Geographia ecclesiastica Hungariae inuente saeculo XIV e tabulis rationes collectorumpontificiorum a. 1281-1375 referentibus erata digesta illustrata*. Red. Ortvay Tivadar, 1/1-2, Budapest, 1890-1892.

Ortvay, *Tájékoztató* = Ortvay Tivadar, *Tájékoztató Szent Gellért, másképp Szent Bernát, valamint a Bold. Szűz állítólagos csanádi apátságairól*, in *Archaeológiai Közlemények*, X, 1875.

Pannonia Regia = *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon. 1000-1541. (Kunst und Architektur in Pannonien. 1000-1541)*. Budapest, 1994.

Peretsényi, *Arad ismertetése* = Peretsényi Nagy László, *Arad vármegyének...állapotjáról...ismertetése*, kelt Bökényben, 1806 (Ms. Bibliotheca Széchenyi, Budapesta, Q.H.60).

Rácz, *Alföld* = Rácz Károly, *A monostori romok Kúvin mellett*, in rev. *Alföld*, nr. 163, 1883.

Reg. Arp. = *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica*, I-II/1, Red. Szentpétery Imre, Budapest, 1923-1943, II/2-3, Red. Szentpétery Imre-Borsa Iván, Budapest, 1961.

Săcară, *Mănăstirea Kemenche* = Nicolae Săcară, *Mănăstirea Kemenche (Jud. Timiș)*, in *Tibiscus*, 3, 1974.

S.R.H. = *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery, I-II, Bp. 1937-1938.

Somogyi, *Arad* = *Arad szabad királyi város és Arad vármegye községeinek leírása*, în *Arad vármegye és szabad királyi város monográphiája*, III/1, partea a doua, Arad, 1913.

Sorbán, *Az ineui plébánia* = Sorbán Kornél, *Az ineui (borosjenői) plébánia története*, Oradea (Nagyvárad), 1934.

Sörös, *Az elenyészett bencés apátságok* = Sörös Pongrácz, *Az elenyészett bencés apátságok*, Budapest, 1912.

Suciu, *Dicționarul istoric* = Coriolan Suciu, *Dicționarul istoric al localităților din Transilvania*, I, II, București, 1967-1968.

Theodorescu, *Despre planul triconc* = Răzvan Theodorescu, *Despre planul triconc în arhitectura medievală timpurie a sud-estului european*, în *Studii și Cercetări de Istoria Artei. Seria Artă Plastică*, Tom 20, 2, 1973.

Theodorescu, *Bizanț. Balcani, Occident* = Răzvan Theodorescu, *Bizanț. Balcani. Occident la începuturile culturii medievale românești (secolele X-XIV)*, București, 1974.

Török, *Történelmi vázlat - Török Gábor, Történelmi vázlat Arad és vidékének múltjából*, în *Arad-megye és Arad-város ismertetése*, Red. Parecz István, Arad, 1871.

Történelmi Adattár = Történelmi Adattár. I, Temesvár/Timișoara/, 1871.

Vătășianu, *Istoria artei feudale* = Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale în țările române*, București, I, 1958.

Wenzel = Wenzel Gusztáv, *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus (890-1300)*, editat de Wenzel Gusztáv, I-XIII, Pest, Budapest, 1860-1889, în *Seria Monumenta Hungarica Diplomataria*.

Zayácz-Haan, *Ó és új Nagylak* = Zayácz Dániel és Haan János, *Ó és új Nagylak története*, Szarvas, 1853.

Zdroba-Barbu, *Felnac și Vladimirescu* = Mircea Zdroba, Mircea Barbu, *Săpăturile arheologice de la Felnac și Vladimirescu (Raport preliminar)*, în *Ziridava*, VI, 1976.

Zdroba-Barbu, *Arad-Vladimirescu* - Mircea Zdroba, Mircea Barbu, *Șantierul arheologic de la Arad-Vladimirescu. Campania 1977*, în *Ziridava*, X, 1978.

Lista ilustrațiilor

Harta monumentelor din valea inferioară a Mureșului

Cenad: Fig. 1. Planul bisericii de la Cenad demolată în 1868 și al vestigiilor pe care le-a suprapus parțial, realizat de meșterul constructor Brandreisz (după Henszlmann, *Archaeológiai kirándulás*).

Fig. 2. Sarcofagul atribuit episcopului Gerard. Biserica romano-catolică Cenad (după Theodorescu, *Bizanț, Balcani, Occident*).

Fig. 3. Sarcofagul atribuit episcopului Gerard. Detaliu (desen arh. Alba Popa).

Fig. 4. Kiev. Sarcofag. Biserica Sf. Sofia (după Grabar, *Sculptures*, II).

Fig. 5. Veneția. Relief. Biserica San Marco (după Grabar, *Sculptures*, II).

Fig. 6/a, b, c - Segment arhivoltă portal (Fișa nr. 1).

Fig. 7/a, b, c - Segment arhivoltă portal. Latura interioară și exterioară, secțiune (Fișa nr. 1).

Fig. 8/a, b - Fragment friză/capitel pilastru? (Fișa nr. 2).

Fig. 9. Dunaföldvár. Fragment sculptură din abația benedictină (după Mezösi Kozák, *Angaben zur Benediktinerabtei in Dunaföldvár*).

Fig. 10/a, b, c - Capitel coloană angajată. Vedere frontală și secțiune (Fișa nr. 3).

Fig. 11/a, b, c - Bază de coloană angajată. Vedere frontală, secțiune, vedere de sus (Fișa nr. 4).

Fig. 12. Segment nervură. Secțiune (Fișa nr. 8).

Fig. 13. Bază de coloană resculptată în epoca gotică. Vedere frontală (Fișa nr. 38).

Fig. 14. Segment nervură. Secțiune (Fișa nr. 7).

Fig. 15/a, b - Capitel pilastru (Fișa nr. 5).

Fig. 16/a, b - Capitel pilastru de colț (Fișa nr. 6).

Fig. 17/a, b - Segment ancadrament fereastră (Fișa nr. 9).

Fig. 18. Segment ancadrament fereastră (Fișa nr. 10).

Fig. 19. Segment ancadrament fereastră (Fișa nr. 9).

Fig. 20. Segment ancadrament fereastră (Fișa nr. 10).

Fig. 21. Fragment nervură (Fișa nr. 40).

Fig. 22. Fragment pilastru de colț? (Fișa nr. 11).

Fig. 23-27. Segmente de coloană angajată (Fișele nr. 12, 14, 13, 15, 16).

Fig. 28/a, b - Segment nervură (Fișa nr. 7).

Fig. 29. Fragment nervură (Fișa nr. 40).

Fig. 30. Consolă/capitel pilastru de colț? (Fișa nr. 17).

Fig. 31. Fragment cheie de boltă și de ancadrament (Fișele nr. 21, 39).

Fig. 32. Segment nervură (Fișa nr. 7).

Fig. 33/a, b - Pietre medievale sculptate refolosite ca pietre de mormânt (Fișele nr. 23-37).

Fig. 34/a, b, c - Capitel coloană angajată (?) resculptată în epoca gotică (Fișa nr. 38).

Fig. 35. Imaginea abației de la Pâncota (?). Gravură (?). Copie după o fotografie păstrată la parohia romano-catolică de la Pâncota.

Igriș: Fig. 1. Bază de coloană angajată (Fișa nr. 1).

Fig. 2. Consolă (Fișa nr. 2).

- Fig. 3/a, b, c - Bază de coloană. Văzută de sus, secțiune profil, vedere frontală (Fișa nr. 1).
 Fig. 4/a, b - Segment nervură. Secțiune, vedere laterală (Fișa nr. 26).
 Fig. 5/a, b - Segment nervură. Secțiune, vedere laterală (Fișa nr. 25).
 Fig. 6/a, b - Cheie de boltă. Secțiune nervură, văzută de jos (Fișa nr. 30).
 Fig. 7/a, b - Console (Fișele nr. 3, 4).
 Fig. 8. Pornire de boltă (Fișa nr. 28).
 Fig. 9. Segment de stâlp? (Fișa nr. 13).
 Fig. 10. Consolă? (Fișa nr. 5).
 Fig. 11. Fragment arc trilobat (Fișa nr. 27).
 Fig. 12. Segment de stâlp?
 Fig. 13/a, b - Pornire de nervură (Fișa nr. 6).
 Fig. 14. Segment pilastru de colț? (Fișa nr. 8).
 Fig. 15. Segment pilastru poligonal (Fișa nr. 9).
 Fig. 16. Segment stâlp? (Fișa nr. 12).
 Fig. 17. Segment stâlp? (Fișa nr. 13).
 Fig. 18. Segment ancadrament ? (Fișa nr. 24).
 Fig. 19. Fragment pornire de boltă (Fișa nr. 29).
 Fig. 20, 21, 22. Segment nervură (Fișa nr. 25).

Mănăstirea lui Ahtum de lângă Pecica:

- Fig. 1. Vestigii pe plajă și în albia Mureșului la începerea săpăturilor.
 Fig. 2. Malul opus (de sud) al Mureșului, vestigii în apă.
 Fig. 3. S/I. Capătul de est al secțiunii cu o porțiune din fundația zidului de vest, văzută din exterior.
 Fig. 4. „Profilul 0”. Pilonul și o porțiune din fundația zidului de nord aflate sub stratul de demantelare.
 Fig. 5. „Profilul 0”. Porțiune a fundației de vest cu pilastrul de sud-vest.
 Fig. 6. „Profilul 0”. Groapa de fundație a pilonului.
 Fig. 7. S/II. Capătul de est al secțiunii cu o porțiune din fundația zidului de vest, văzută din exterior.
 Fig. 8. „Profilul 0/1”. Fundația zidului de nord cu rămășița pilastrului.
 Fig. 9. „Profilul 0/1”. Jumătatea profilului dinspre nord-est.
 Fig. 10. S/III. Capătul de est al secțiunii cu o porțiune din talpa de fundație a zidului de vest.
 Fig. 11. „Profilul 0/1”. Zidul de vest. Straturi de zidărie intercalate cu straturi de pământ galben bățut.
 Fig. 12. „Profilul 0/1”. Fundația zidului de vest cu pilastrul de nord-vest.
 Fig. 13. „Profilul 0/1” și S/II. Fundația zidului de vest.
 Fig. 14. „Profilul 0/1” dinspre nord-est.
 Fig. 15. Cercetări subacvatic.
 Fig. 16. Elemente ale centurii din mormântul descoperit în S/III.
 Fig. 17. Aplice de centură provenind din același mormânt.
 Fig. 18. Plan sinoptic. Fundațiile descoperite în cele trei secțiuni și în „Profilul 0-0/1”.
 Fig. 19. Pecica-„Hăblău” 1994. Secțiunea III, cu profilul sudic.
 Fig. 20. Pecica-„Hăblău” 1995. Fundație „elastică” (segmentul cel mai bine conservat, la nord-vest de pilonul mare).
 Fig. 21. Fragmente ceramice descoperite la punctul „Hăblău”.

- Fig. 22-23. Fragmente de bază de coloană.
 Fig. 24/a, b - Bază de coloană refolosită ca material de construcție (Fișa nr. I/6).
 Fig. 25. Bază de coloană angajată (Fișa nr. I/17).
 Fig. 26. Fragmente fus de colonetă.
 Fig. 27-28. Fragmente fus de colonetă.
 Fig. 29. Fragment capitel (Fișa nr. III/1).
 Fig. 30. Croșetă capitel (Fișa nr. III/5).
 Fig. 31/a, b - Fragment capitel (văzut de jos și de sus) (Fișa nr. III/7).
 Fig. 32/a. Volută capitel (Fișa nr. III/8).
 Fig. 32/b. Fragment volută capitel (Fișa nr. III/14).
 Fig. 33/a, b, c - Croșete capitel (Fișa nr. III/6, 11, 14).
 Fig. 34/a, b - Fragment croșetă capitel (Fișa nr. III/10).
 Fig. 35. Fragment croșetă capitel (Fișa nr. III/12).
 Fig. 36. Fragment ancadrament fereastră (?).
 Fig. 37. Fragment ancadrament fereastră (?).
 Fig. 38. Arhitravă. Fragment, văzut de jos (Fișa nr. VI/11).
 Fig. 39/a. Fragment sculptură figurativă (Fișa nr. VII/14).
 Fig. 39/b. Fragment cută de veșmânt (Fișa nr. V/6).
 Fig. 40. Fragment placă „marmură roșie” (Fișa nr. VII/6).
 Fig. 41. Fragment placă „marmură roșie” (Fișa nr. VII/4).
 Fig. 42. Fragment lespede de mormânt (?) (Fișa nr. VII/10).
 Fig. 43. Ghiară de leu (?) (Fișa nr. VII/11).
 Fig. 44. Segment cornișă (Fișa nr. VIII/11).
 Fig. 45. Pietre de talie.
 Fig. 46. Element de parament. Fragment cadran solar? (Fișa nr. VIII/13).
 Fig. 47/a, b - Fragment ancadrament portal (Fișa nr. IX/2).
 Fig. 48/a, b - Segment arhivoltă (Fișa nr. IX/3).
 Fig. 49/a, b - Segment nervură descoperit în miezul pilonului (Fișa nr. VI/17).
 Fig. 50. Punctul „Häbläu”. Plașa inundată cu pilonul și pilastrul de nord-vest.

Monasterium Dyenus: Fig. 1. „Monasterium Dyenus”. Capitel coloană angajată. Vedere frontală și laterală (după desen Römer, aflat într-un manuscris de la Biblioteca Széchenyi din Budapesta).
 Fig. 2/a, b - „Monasterium Dyenus”. Capitel (după Vătășianu, *Istoria artei feudale*).
 Fig. 3. „Monasterium Dyenus”. Schiță de plan (după Márki, *Aradvármegye*, II/1).

Monasterium Kenez: „Monasterium Kenez”. Planul bisericii? (după Molnár, Raport realizat în 1872, manuscris din Arhiva Comisiei Monumentelor de la Budapesta).
 Fig. 2. Plisca. Planul bisericii nr. 28 (după Theodorescu, *Despre planul triconc*).

Pâncota: Fig. 1. Pâncota. Planul bisericii din 1885 (după Márki, *A pánkotai ásatások*).
 Fig. 2. Pâncota. Bază de stâlp (după Márki, *Aradvármegye*, II/1).
 Fig. 3. Pâncota. Planul bisericii din 1892 (după Márki, *Aradvármegye*, II/1).
 Fig. 4/a. Pâncota. Primul altar. Detaliu: latura scurtă a mensei (după Márki, *Aradvármegye*, II/1, la dimensiunea publicată de autor).
 Fig. 4/b. Pâncota. Primul altar. Detaliu: latura scurtă a mensei. Desenul publicat de Márki (*Aradvármegye*, II/1) mărit de 3.5 ori.

- Fig. 5. Pâncota. Placă de paviment (după Márki, *Aradvármegye*, II/1).
- Fig. 6. Pâncota. Planul bisericii din 1883 (după *Arad és Vidéke*).
- Fig. 7. Pâncota. Planul cetății (schiță realizată de Römer în 1870).
- Fig. 8. Pagină din registrul vechi de inventar al Muzeului din Arad, întocmit de Márki.
- Fig. 9. Pâncota. Placă de paviment (Muzeul Județean Arad).
- Fig. 10. Pâncota. Fragment de parapet (antependium?).
- Fig. 11. Pâncota. Capitел (?) și bază de colonetă din al doilea altar (Muzeul Județean Arad).
- Fig. 12. Pâncota. Bază de colonetă și capitел (?) din al doilea altar (Muzeul Județean Arad).
- Fig. 13/a, b - Pâncota. Fragment de colonetă (Muzeul Județean Arad).
- Fig. 14. Pâncota. Fragment de ancadrament (Muzeul Județean Arad).
- Fig. 15. Pâncota. Fragment de mulură (Muzeul Județean Arad).
- Fig. 16. Arad. Bază de coloană din biserica capitulară (după Dörner, *Ziridava*, I, 1967).
- Fig. 17. Plisca. Planul bazilicii nr. 13.
- Fig. 18. Plisca. Planul bazilicii nr. 5.
- Fig. 19. Plisca. Planul „Bisericii de curte”.
- Fig. 20. Preslav. Planul bazilicii „Delidușca” (după Miatev, *Arhitecturata*).
- Fig. 21. Zselicszentjakab. Planul mănăstirii (după Nagy, *Előzetes jelentés*).
- Fig. 22/a-i. Pâncota. Ceramică decorativă.
- Fig. 23. Borasima. Altar (după Braun, *Der christliche Altar*).
- Fig. 24. Regensburg. Altar (după Braun, *Der christliche Altar*).
- Fig. 25. Daphni. Relief. Detaliu din friza bisericii (după Grabar, *Sculptures*, II).
- Fig. 26. Serçicler. Cancel. Detaliu (după Grabar, *Sculptures*, II).
- Fig. 27. Novi Rakovac. Sculptură în piatră (după Nagy, *Dombó*).
- Fig. 28. Vésztő. Planul „Mănăstirii Csolt” (după Juhász, *A Csolt nemzetség monostora*).
- Fig. 29. Zalavár. Fragment de antependium? (după *Pannonia Regia*).
- Fig. 30. Esztergom. Capitел (după Marosi, *Die Anfänge der Gotik*).
- Fig. 31. Vésztő. Capitел (după Juhász, *A Csolt nemzetség monostora*).
- Fig. 32. Pâncota. Fragment de parament (antependium?).
- Fig. 33. Pâncota. Fragment de colonetă.
- Fig. 34. Pâncota. Bază de coloană, reconstituire după desenele de pe planșa VI. 1. a-d (arh. Alba Popa).
- Fig. 35/a. Pâncota. Al doilea altar. Reconstituire după desenele de pe planșa VII (arh. Alba Popa).
- Fig. 35/b. Pâncota. Al doilea altar. Reconstituire după desenele de pe planșa VII și planșa VI. 2. a-b (arh. Alba Popa).
- Fig. 36. Pâncota. Planul bisericii. Reconstituire pe baza desenului de pe planșa I.
- Planșa I. Pâncota. Planul bisericii.
- Planșa IV. Pâncota. Bază de stâlp.
- Planșa V. Pâncota. Fragmente de sculptură în piatră (1-5); piatră de mormânt (6. a-c).
- Planșa VI. Pâncota. Bază de coloană din nava bisericii (1. a-d), bază de colonetă din al doilea altar? (2. a-b); fragment de capitел (4).
- Planșa VII. Pâncota. Al doilea altar. Detalii: latura lungă a mensei și cele două laturi scurte; reconstituire).

THE BEGINNINGS OF MEDIEVAL ART IN THE LOWER BASIN OF MUREȘ RIVER (Abstract)

INTRODUCTION: The present level of research regarding religious architecture in the lower basin of Mureș river in the 10th-13th centuries

According to documents, 20 monasteries and 76 churches, most of them erected on the two banks of the Mureș river, existed in the lower Mureș valley (from Zam to Cenad), in an area which develops north, toward Crișul Alb (comprised in the Middle Age in Zarand, Arad and Cenad counties). All of them were built before the end of the 13th century.

The events which especially marked this part of the country, such as the Mongol invasion (1241), the Cuman uprising (1280, 1292), Gheorghe Doja's revolt (1514), and, above all, the Ottoman conquest (1552-1714) lead to the almost total disappearance of medieval architecture, indicated by the above mentioned sources.

Their destruction, together with the total disappearance of many settlements was of such an extent that archives research, initiated in the 18th century and developed systematically from the second half of the 19th century, had to concentrate on pointing some of once famous monasteries and churches, such as the Chapter of medieval Arad.

From these monasteries, those which are surely localized on the preserved toponyms of settlements which generated them are: „Ahtonmonustura”/*Ahtum's Monastery* (first mentioned in 1315), localized between Semlac and Pecica, „Ecclezia de Geled”/(*Glad's Monastery?*) attested in 1177, later as „Monostor Gaiavilla”, localized in present day Gai quarter of Arad, „Ecclesiae de Hudust, Hudusmonustura”/*Monastery of Hodoș* (1177), to the north-west of present-day Hodoș-Bodrog Monastery; „Monasterium Kemeche”/*Monastery (of) Kemeche* (1256), between Igrış and Cenad; „Monasterium Kenez”/*Monastery of the Cneaz* (1192), localized near Nădlac; „Pradanmonustura”/*Monastery of Pradan* (1247) near Pordeanu, south-west from Cenad. Of course to this list is completed with the monastery founded by duke Ahtum in his residence, Morisena.

If in the case of these monasteries – except the foundation of Ahtum from Cenad – the loss of documentary information regarding their belonging to some Western monastic orders sustains indirectly the proposed attribution, in other situations the vestiges of some monasteries, considered Benedictine in the moment of their documentary attestation impose the postulation of their initial belonging to the Oriental Church.

The ruins found in the Mureș Valley after the end of the Ottoman occupation (in a greater number than today) have begun to be mentioned in the 18th century, together with their attribution to some of the above mentioned monasteries or to former parish churches, and later even described shortly in the chapters about „antiquities” of county monographs of the 19th century.

Contributions regarding the mention of some architectural details and plans of certain vestiges that subsequently vanished we find at Márki Sándor and Gyula Forster.

A reference regarding the history of medieval monasteries from the lower Mureș Valley was the book of Koloman Juhász (*Die Stifte der Tschanader Diözese im Mittelalter*).

A publication about the Kemeche (Kemenche?) monastery was written by Nicolae Săcară. The ruins of the basilica from Arad-Vladimirescu, attributed till recently to the Bistra/Bizere monastery were published by archeologist Egon Dörner.

Our activity - aimed on the identification and analysis of remains belonging to these former monasteries, based on the hope of finding vestiges signaled in older monographic works of the area - has lead until today to the findings on site and in museal collections of 358 unpublished sculptures, most of them representing fragments of architectural elements. Those on site were found on the streets, in the farming annexes of the houses or on the edge of some settlements, or, due to systematic research, several times after successive returns imposed by numberless imprevisible situations, in settlements or spots where medieval churches have been attested by documents. The discovery of these sculpted stones in an unimagined amount and the continous growing of the number of stones determined us to change our initial research project.

Realizing how incipient the stage of the documentation regarding these monuments is, we considered that the priority was to seek still existing remains on site. Another priority was to create a repertory, to draw and photograph them in order to create a data bank. We consider that the documentation thus created, completed with the drawings, plan sketches and descriptions of the last centuries will serve as a base for the study proper of these monuments. Our activity was mostly aimed to the fulfillment of this goal.

The research on site was developed, almost simultaneously, in 23 settlements and points. The simultaneous approach of several objectives was imposed by the bibliography or the unpublished descriptions and sketches which often mention or treat these monuments together – leading sometimes to confusions – but mostly of still uncertain attribution of some ruins in the epoch when they were mentioned.

The attribution of the ruins from the neighborhood of Arad generated at the end of the 19th century lively disputes between specialists, some considering that they belong to the former Chapter of Arad, and others (who could impose their opinion – erroneously!) attributed them to the former Bistra/Bizere monastery, which is in fact on the other bank of the Maros, nearly of the same distance from Arad. Another case: the ruins of Kemeche Monastery entered into the literature as the ruins of the Igrîș Cistercian monastery, and the 1875 „archeological research” of them (mentioned in the unpublished reports preserved in the archives of the Monuments` Commission of Hungary) was done considering that the discovered walls represent one of the former monuments belonging to Cenad.

Another case of mistaken identification is that of the ruins of the former Bistra/Bizere monastery. For most authors in the 19th century they represent the vestiges of the important Seudi medieval fortress (situated in fact close to Bistra), and, according to another opinion, they would belong to the nebulous Zaști monastery, which was later definitely localized somewhere in Western Hungary. These erroneous attributions produced the introduction of scientific circuit of documentary information which does not refer to the actual monument. Our research until now is therefore concentrated on the bibliography which directly offers data on the analyzed vestiges. The erroneous identifications of the 19th century and the mistaken or unsure placement of some settlements influence, even today, authors from Arad, who engaged themselves in – generally historical – interpretations in their syntheses regarding the beginning of the Middle Ages. Those theories were adopted without a critical position (this critical position should be based on the results of modern research). This is why we do not use these works in our research.

Beside the above mentioned reasons the simultaneous evolution of our investigations was also justified by the circulation of some pieces from one place to another, due to different

reasons. Sculptures from Igriş were carried to Sânpetru Mare to be exhibited in the park of the local gentleman's manor, and decades ago in Periam, in another private collection. „Artistically hammered” stones from Tauţ were re-used when building a granary in neighboring Silindia; after its demolition the stones were used in the reparation of a manor in Camna. Floor plates from Kemeche Monastery were used for paving the streets of Cenad.

The results of modern research, of archaeological excavations in Arad/Vladimirescu (by Mircea Zdroba and Mircea Barbu), Bulci (by Ştefan Ferenczi and Mircea Barbu), Frumuşeni (by Mircea Rusu, Mircea Zdroba and Mircea Barbu) and at the church of the former settlement near Pecica, as well as the surface research at Igriş (by Costin Feneşan and recently by Mircea Rusu?), at Chelmac (by Egon Dörner and Mircea Barbu), at Pâncota (by Mircea Rusu) etc. were unfortunately not yet published as far as we know it.

Luminiţa Dumitriu's research in Hodoş-Bodrog – the only published among those that interest us – infirmed the opinion regarding the erection of the church from the interior of the present day monastery on the location of Hodos Monastery (mentioned in 1177). The excavations did not identify the archaeological level belonging to this church, placed probably at a distance of cca 3 km northward of the investigated object, in a spot where in the 19th century there still were some vestiges, and the conformation of the site indicates still today the remains of a fortification.

The results of the researches of 1981 at the point named „Fântâna turcului” („the Turk's fountain”), near Frumuşeni, in a place where a century ago a large surface was scattered with massive brick walls decorated with *assises*, came out having a special importance, even if the exact plan of the church and its dating from an archaeological point of view could not be established because of the interruption of the diggings, due to the loss of necessary finances. The artistic quality of the discovered vestiges confirm the historians' (relatively recent) localization in this spot of the Bistra/Bizere monastery, atested în 1183. The fragments of stone sculptures and marble plates with anthropomorph representations and vegetal decorations realized in the incrustation technique as well as the parietal and pavement mosaic uncovered during these unpublished excavations from Frumuşeni may be dated, according to our opinion, between late 11th – early 12th centuries. These sculptures – which will be soon published by us together with the authors of the archaeological research – reflect, in an obvious way, Byzantine stylistic links, constituting the first testimony of this artistic horizon.

The second monument belonging to the Byzantine artistic milieu was identified by us based on a large documentary material issued after certain architectural researches. Realized in Pâncota (in 1847, 1862, 1882 and 1883), where the abbey mentioned in 1177 seems to be installed in the church founded in the 11th (or the 10th) century, after its partial renewal by a workshop which indicates already occidental artistic links. These diggings - forgotten in the meantime – had the merit of discovering two altars, probably decorated in the inlaid technique which could be dated in the 11th or early 12th centuries, suggesting possible direct relations with the Byzantine art.

In this context we must mention the excavations initiated by us in the „Hăblău” point, east of Semlac, on the bank of the Mureş, in a place where documents localized *the family monastery of Ahtum's kin*. These diggings, lead by Radu Heitel were interrupted after two seasons (done in 1993-1994) without reaching the initial building phase of the monastery, when the discovery of the tomb from the beginning of the 11th century imposed the hypothesis of the existence of a church datable around 1000, the vestiges of which shall be looked for in the bed of the Mureş.

The dissertation approaches the majority of important monuments from the lower Mureş valley, except the vestiges from Bistra, those of the Kemeche Monastery and those of the chapter church from Arad. If the rich material resulting after our investigations regarding the church from

Bistra could not be comprised in the present work, because its publication was conditioned by the simultaneous publication of the archaeological results of the research, in the case of these last two churches – the only objects which benefit of relatively recent articles – we renounced also because until now they have no correct plans and surveys, necessary for the analysis of the 19th and 20th centuries plans and drawings.

CENAD

According to historic sources and documents five monasteries and churches were erected in Cenad up to the beginning of the 13th century. Three of them survived until the 16th century disaster, when, simultaneously with the Ottoman conquest of 1552 followed by the 160 years occupation, the medieval settlement was definitively ruined and erased as an administrative and ecclesiastic center.

Today nothing persists of all the ecclesiastic architecture of medieval Cenad. The ruins mentioned at the end of the 19th century disappeared without any trace, the lithic material - so valuable for a settlement on the plain – being reused for the construction of new houses.

But, as in other settlements of the area in which different documentary sources indicate the existence in former centuries of monasteries, in Cenad too had survived, scattered on the streets and in the courtyards a set of fragments and even whole pieces of stone sculptures. Our systematic research in the villages and museums of Timiș and Arad counties lead us to identify 69 pieces, most of them datable before the end of the 13th century.

The architectural sculptures from Cenad can be thus dated: a segment of an archivolt – decorated on the averse with a procession cross (fig. 6, 7) – is situated in the 11th century, a fragment of a frieze or an abacus of a pilaster (fig. 8) decorated with an acanthus leaf, the base of an engaged column (fig. 11) and an abacus (fig. 10), in the first half of the 12th century. The most representative sculptures are from around 1200, or more exactly from the beginning of the 13th century.

The 19th century researches which identified the location of the former monastery and part of its vestiges were offered by meticulous descriptions and observations on site of the local Roman Catholic priest Killer Frigyes, in the time of the dismantling in 1868 of the only catholic church of the village.

The archaeological research done in Cenad by Petre Iambor and Ștefan Matei (from the Cluj Institute of Archeology and Art History) unearthed exactly in the space between the former monastery of Ahtum and the former cathedral, the rests of a polylobal rotunda which, according to the authors, can be must be dated during the first half of the 11th century. The identification of the 13th century church that was constructed over Ahtum's monastery still remains an open question.

The attribution proposed by K. Dávid, without a solid analysis of all data contained in a number of studies and books related to the Cenad bishopric and to the medieval churches of the city, did not consider the document of 1433 (published in 1938!!), in which there is a clear affirmation regarding the identity of the respective church.

This document, mentioning „*capella Sancti Ladislai regis supra capellam Sancti Johannis Baptiste*”, definitively eliminates the attribution of the 13th century vestiges to the Saint Saviour monastery, suggesting therewith the survival of Ahtum's church at least until a contemporary time to the respective moment. Because the text of the document mentions two overlapped chapels (churches) it is not to exclude the simultaneous functioning at least of a part of Ahtum's church as an „underground church” with the St Ladislav church until the beginning of the 16th century.

We do not know any other documentary notes on the St. Ladislav chapel which may be identified as the church in the beginning of the 13th century, overlapped by the little church demolished in 1868. Its chronological framing is offered - together with the stylistic arguments offered by the sculptures retrieved from the debris (data sheets nr. 5, 6, 9, 10, 12, 14) – also by year 1192, that of the canonization of King Ladislav, as a *terminus post quem*.

St. George's cathedral seems to have survived, transformed into a mosque, until 1701, when it could have been demolished, together with the fortification, under the supervision of several imperial officers, according to the agreement included in the Peace Treaty of Karlowitz (1699).

The unpublished excavations in Cenad in 1875, 1881-1882 by Parson Killer Frigyes indicate the existence of numerous vestiges near the catholic church (foundations and parts of walls). They are precisely located in the author's reports. The last researches of Killer as an extern collaborator of the Commission of Monuments from Hungary, followed by other diggings – also unpublished – realized in 1911 offer, a solid base for future investigations.

A PAINTING OF CENAD

Considering the scarcity of data regarding the sacral architecture of the town, the picture (mentioned by the same Killer Frigyes) representing Cenad could constitute an important landmark for the aspect and destiny of monuments from within the medieval fortification.

All we know today about this painting, found in 1865 in Fehértemplom (now Bela Crkva in the Serbian part of Banat) is comprised in one of Killer's reports that he sent to the National Committee of Monuments from Hungary, asking for its purchasing.

Considering the presence of a monument (a statue) in the central square of the town representing Bishop Gerard and the fact that this is not a case of a typical image, but a representation of Cenad, we suppose that the described painting could be dated in the 18th century. Anyway the data referring to the history of the settlement exclude the possibility of its framing into the period between the middle of the 16th and the beginning of 18th centuries.

We may not exclude that the painting was made after the liberation of the Turkish occupation, to evoke the historic town, with the aim to maintain it in the collective memory – maybe also to legitimate the bishopric of Timișoara which proclaimed itself the continuation of that of Cenad.

In this case the painting could be considered a kind of *ex-voto*, a picture that was maybe commissioned by the colonists arrived in Cenad in the 18th century. They were looking for some spiritual roots in their new home country. An argument could be also the German inscription of the painting.

As long as this picture of the 18th century confirms the topographic data regarding the course of the Mureș (already altered in the 19th century), the plan of the fortification as indicated by Marsigli's sketch (fig. 36) and the information comprised in *The Legend of St. Gerard* regarding the – today disputed – location of the cathedral, we must consider it as an image-document.

THE SARCOPHAGUS FROM CENAD

According to the minutes written by Parson Killer during the dismantling of the catholic church from Cenad the sarcophagus was discovered in 1868, west to the building, among the ruins existing in the 19th century, close to it.

The sarcophagus of prismatic shape (fig. 2), composed of a monolith sculpted sandstone casket and a volcanic tuff lid is today in the catholic church of Cenad, installed on a stone (or brickwork) stand dubbed with cement, sticked to the wall in the angle between the western wall of the building with a pilaster.

The Byzantine stylistic relations of this representation were observed already by Henszlmann who invokes the stylistic parallelism between the sarcophagus from Cenad and that from the Pantocrator church in Constantinople, attributed to Empress Irina (†1134), wife of emperor Ioannes Comnenus. But this analogy, otherwise luring if we think that Empress Irina – daughter of the same king of Hungary Ladislas I, who asked for the sanctification of Bishop Gerard – could mediate the contact with the Constantinopolitan art, is reduced in fact to the form of the cross and the double contour line.

Whereas the decoration of the Cenad sarcophagus is reduced to a cross placed in the middle of the long side, in spite of its realization with a special iconography and at an artistic level comparable to anyone of the above mentioned sculptures, the piece had probably a double destination: as a tomb, and in the same time the function of an altar-reliquary.

The sarcophagus-altar from Cenad, assambled from Roman vestiges and adapted at the end of the 11th century through the reshaping of the frontal side (probably) for keeping St. Gerard's relics, constitutes also the only integrally preserved sculptural ansamble of the beginning of the Middle Ages.

IGRIȘ

The monastery from Igrîș was founded by King Bela III with monks brought directly from Pontigny, as a filial of this monastery. This is stated by a chartularium (as the date of foundation can be 25 April 1179, before 1191 anyway, when it appears for the first time in documents an „Abbas de Egres”). This monatery functioned until the middle of the 16th century (1551) when it was definitively destroyed by the Turks.

It seems that the abbey church from Igrîș survived in a way (without a roof) until 1739, when its dismantling is decided. According to the same source, in 1819 another church from Igrîș, the Orthodox one was dismantled. The latter had its walls preserved as high as the windows level.

In our opinion these data related to the two ecclesiastical buildings, published in 1870, were based on oral information. They tell us in fact about the ruined state of the abbey church when it was demolished, and 1819 as the year of the consecration of the new Orthodox church.

Today only the configuration of the terrain indicates the possible location of the early abbey in the middle of the village. The local legend confirms, in its different variations, the existence in the past of a castle in that spot. This point, called „La Ofer”, where the arhaeological surface surveys of Costin Feneșan some 15 years ago identified some walls and vaults, constituted, at least in the last decades, the quarry of the settlement, the sculpted and masoned stones extracted here being re-used in constructing houses.

We mention that this point is about 200 m, in direct line, away from the Orthodox church, which is supposedly also overlapping some ancient buildings.

The 44 fragments of stone sculptures spotted by us in the village, in Sânpetru Mare and in the County Museum of Timișoara, originary from Igrîș, belong essentially to two distinct phases which more or less coincide with the erection of the monastery in late 12th century and with the stage, only supposed till now, of the building activity in the first half of the 13th century, probably at the orders of King Andrew II.

The sculptures recovered so far do not constitute stylistic analogies for those from Cârța, the monastery established as a filial of the Igrîș abbey.

THE MONASTERY OF AHTUM (near Pecica)

In the place named „Hăblău”, between Pecica and Semeac, to the west from Arad, on the right bank of the Mureș in the summer of 1992 there were discovered, near some rests of old buildings - known by the local population - fragments of capitals, bases and shafts of columns, as well as parts of different frames.

The fragments of stone sculptures mentioned above, typical for a medieval church of a certain value, compelled the identification of the vestiges as remains of Ahtum's Monastery („Ahtonmonustura”). Documents locate it east of Semeac, on the bank of Mureș. The monastery generated a toponym of the same form, attested relatively late, in 1315.

Our observations on site established that about two thirds of the ruins of the church are in the river bed, with the longitudinal median axe approximatively perpendicular on the actual river bed and only a part of its western limit is preserved in the river bank.

At the beginning of our research this part of the river bank's collaps seemed imminent, suggesting the impossibility of an archaeological investigation. This fact has determined in summer of 1993 the beginning of salvage excavations.

In the campaign of 1993 in the spot „Hăblău” we have done „Profile 0”, by in fact correcting the borderline of the river disposed approximatively N-S and S/E, traced perpendicularly on the monument, and on its western end respectively, as shown on „Profile 0”.

The configuration of the terrain changed radically in 1994 following a flood of the Mureș. The river bank was again corrected with „Profile 0/1”. Consequently S/II and S/III were traced perpendicularly (from the exterior) on the western wall of the monument which was identified in „Profile 0”.

The massive remains of a wall (visible in the steep bank of the river) together with the rectangular pair foundations seen in the water were considered by us as being components of the ruins of the early 13th century basilica (most of the sculpture fragments dating it thusly) proved to be a massive, 2.50 m tall pillar.

The stylistic argument regarding the dating of the pillar after the middle of the 13th century was offered by the rib fragment with a characteristic profilature for the beginning of the mentioned century, re-used in the pillar's structure as building material (plate nr. VI/17, fig. 49/a.b). The 16th century layer of dismantling that also covers the pillar offers too a terminus ante quem for dating this building.

As for the foundations discovered on the river coast, Radu Heitel mentioned in the 1993 preliminary report that „the ceramic material found in their archeological context is mostly datable in the 13th century”.

In the 1994 campaign it became possible to nuance and circumstance the archeological

stratigraphy, the chronology of its succession, mostly by discovering the remains of an oven that disturbed a Dacian level and also an undisturbed 11th century tomb in S/III.

At the end of the 1994 campaign we discovered an *in situ* tomb, 2.40 m deep. The tomb pit was discovered in squares 4-6 of the trench, between meters 3.50 and 5.40. The inhumation was made in wooden lidded coffin. Animal bones (possibly of a cat) were discovered above the tomb, in its mid section. The (female?) skeleton, west-east oriented and it was 152 cm long. It was placed laying on its back, with parallel leg bones, the right forearm was placed over the left one, on the pelvis. The skeleton was discovered at base of the northern profile of the trench, the lower left leg remaining under the profile, while the right foot being only 8 cm away from the foundation of the church's western wall of the church, on the outside.

The rich inventory of metallic (silver?) pieces that become friable because of corrosion, is constituted mostly of a belt made of decorative pieces with floral embellishments (1.5 cm in diameter). These pieces were fixed with rivets or nails (simple or with floral heads) (fig. 16.17). The belt ended with a buckle. This metallic belt was fitted on a 10 cm wide leather belt.

Small pieces of mortar have been discovered in the tomb.

The tomb was oriented on the east-west axe, with a 25° deviation to the north of the church which it precedes in space and time. The discovery of this tomb only 8 cm away from the foundation of the western wall of the church may be explained only by its reference to a former church having the same orientation, overlapped in a certain moment by the greater basilica whose western walls are dug in the immediate vicinity of the tomb – forgotten in the meantime as a burial place.

If our hypothesis would be verified this tomb dated in early 11th century would also be the first burial near a church (a necropolis near a church) known so far.

The amount and the diversity of fragments of architectural sculptures belonging to the 13th century basilica supposes the integral rebuilding of the former basilica, indicated by the limited group of sculptures which identify it. We consider the two churches being different buildings, erected successively on the same site.

As an ensemble the fragments of sculptures recovered until now are characterized by the diversity of lithological types (sandstone, white and pink limestone, volcanic tuff, travertine). The most surprising fact is the variety of the sandstones, suggesting as many quarries of origin. The fragment of an octagonal pillar (II./13) and that of an architrave (VI./13), made one of a piece of yellowish sandstone and the other of a reddish one eliminates the colour from among the criteria of grouping the sculptures.

The existence at Ahtum's Monastery of relatively big figurative sculptures is sustained also by the „claw“, part of the leg of a gate lion (VII./II) of an exceptional artistic quality, belonging maybe to the first basilica.

The unusually rich decoration of the second basilica from the point „Hăblău“ – probably preceded in time and space by two ecclesiastic buildings sustains the attribution of its vestiges to a prestigious church, which, in the given area, could not belong but to Ahtum's Monastery.

MONASTERIUM DYENUS (Mănăstirea Dienes)

The Dienes Monastery was founded by the Beche-Gregor family on the left bank of Crișul Alb, in the southern part of the large territory which comprised its possessions from counties Bihor and Zarand.

According to the plan sketched by Márki and to his description, the church of Dienes Monastery was inside an earthen stronghold with an unregular plan, or approximately rectangular

one – if we admit that the south-western flanks of the fortification could not be identified correctly because of the the disarrangement of the terrain in this area of the presumed preposital building. But the location of the church on the trasversal axe of the stronghold seems however to plead for an irregular plan; that is if like in Pâncota, we are actually dealing with a pre-existent fortification. The capital decorated with a syren (fig.1,2/a.b), attributed to the monastery indicates the presence in the church of engaged columns.

This capital is in the National Museum from Budapest since 1878. It was discovered in fact during the restoration of the Ineu castle.

The relation between the sculpture from Monastery of Dienes and the capital with a syren from the Pécs cathedral – dated after the recent researches in the first half of the 12th century – is reduced according to our opinion to a mere iconographical parallel.

MONASTERIUM KENEZ

In 1192, when the documentarily attested „Monasterium Kenez” (the monastery of the Cneaz) appears already as a toponym, its name was formed of course by extending the name of the monastery over the settlement that generated it.

It's location near Nădlac, „on the right bank of Mureș”, of the former settlement seems to be accepted unanimously after the elimination of the confusion aroused by the existence in medieval Cenad county of another settlement with a similar name which, surviving the Ottoman occupation between 1552-1714 constituted a landmark when remaking the medieval map of the area as part of research of historic geography.

Our researches regarding the beginnings of medieval art in the lower Mureș valley centered in the present phase mostly on the identification and analysis of vestiges belonging to former monasteries of the area, for creating a data base regarding these buildings, lead – among else – to the discovery of short descriptions and of a plan sketch regarding the medieval vestiges still existing in Nădlac în the 19th century.

Summing up the data from Molnár's (still unpublished) description and the sketch plan from the text (fig. 1) of the church it had a „trefoil” plan with a later extended nave (?) by adding another compartment. It probably had in a certain moment the function of a narthex. The plan must have been completed some time in the 18th century with a western tower. In 1872 the edifice's elevation was of about 1 m from the pavement level. The monument was built in brick, with a simple in step profiled plinth. Around this church a necropolis with graves dug down to the level of yellow earth developed.

The cronological framing (even under the reserve of a work hypothesis) of the plan type - which seems to have the ruins signaled by Molnár – present in the area in both paleo-christian buildings from the beginning of the Middle Ages, or in the space of the balkano-byzantine art in the 10th through the 12th centuries – cannot be assumed but only after archaeological research. But considering the toponym Monasterium Kenez, which pleads for a family foundation based on the patronate law, institutioned in the area of our research at the beinning of the Middle Ages, as well as the probable orientation of the founder towards the oriental church, having – according the same toponym – the function of „cneaz”, an analogy could be linked to the plan of the 10th-11th centuries church nr. 28 in Plisca, Bulgaria (fig. 2). Of course, the appearance of this type of plan could be related to the presence in the settlement since the beginning of mid-fifteenth century of the Jaksics, a Serbian boyar family, which become owners of the Nădlac domain.

Some authors indicate that all the old buildings in Nădlac were built by Serbian noblemen (of which the Jaksics, owning the domain, became important personalities of the area). Sidestepping this, the vestiges' monograph offers some important details in locating the ruins which Molnár described.

MONOSTOR

The vestiges of the former Monostor (Arad county) were omitted by syntheses on the local ecclesiastical architecture but they have been identified and described in 1883.

The analyzed ruin supports the location in this area of one of the two „Monustur” settlements that were pointed in the 1333 papal conscriptions as belonging to the Arad Archdeaconate. When it was attested in the 14th century the monastery from Monustur was subject to the papal taxes and laws but a local legend in Cuvin tells about an unusual „Greek emperor” in connection to the ruins on the Capra/Goat Hill from around the settlement. So according to legend the monastery initially belonged to the Eastern Church. Considering that the collective memory attributes to this day almost all the churches and fortresses in the area to the Turks, we think the legend cannot be just an accident; further more, the church plan as well as the toponym suggest a relatively early monastery.

PÂNCOTA

Attested in documents since 1177, the Pâncota abbey was destroyed at the middle of the 16th century during the establishment of the Ottoman occupation. Its ruins became the town's quarry and were the object of much research during the 19th century. The results of the 1883 excavations, corroborated with previous investigations, pointed out the following: the church was built inside a probably already existing, rectangular shaped earth fortress which later, during the Middle Ages, was rebuilt in stone and fortified with corner bastions. The church plan, which points to a basilica with columns, with the inner dimensions of 8.5x11 m, was probably an undivided space at its west end (narthex?). It seems to follow up the type of the simple basilica found at Plisca, through intermediary, now untraceable links. The wall decoration of the church (corniches and other ornaments), equally presuming a byzantine style influence, was exceptionally rich and various. In consequence, it is possible that the church had been built in the second half of the 10th century, although style details of the sculptures known until now (referring to the liturgical furniture) are pleading for its placing in the 11th century. Although being mentioned – in passing – in modern literature as being a 13th century Benedictine basilica, the church was probably founded as an oriental rite monastery. Its reconstruction in the first half of the 12th century (with two towers on the west front, on the sides of a tribune, which extends over the nave) probably points out its passing into the category of Benedictine monasteries.

The two altars that were discovered at Pâncota during excavations (indicated by brief descriptions and a recently found set of yet unpublished sketches) could be placed, in our opinion, one in the middle or in the second half of the 11th century and the other one around 1100. For the first altar's *mensa* we found Byzantine stylistic influences at Daphni and Serçicler and for the second one, analogies are given in Pannonia (modeled by the same artistic medium, on a Lombard channel). The pieces, with an unusually rich decoration, probably using the incrustation technique, are among exceptional artworks.

CONCLUSIONS

As a closure, we consider necessary some general observations.

The largely general opinion according to which all the important churches in the area – whether they belonged to the Eastern or Western Churches – must have had a basilical plan and that only their hypothetical décor would have differentiate them according to respective stylistic sources still remains under debate.

Benefitting of the model offered in the Middle Ages by the adoption of the single nave plan by the Orthodox churches from Transylvania, they were individualised by a painted decoration. This hypothesis, is apparently supported by the plan of the Pâncota church and in a certain measure by that of the Kemeche Monastery and it is based – it goes without saying – on the idea of the occidental filiation of the basilica type as it was percieved (till now) the respective plan in this space.

But, as we have seen, the basilical plan from Pâncota does not seem of western type, and the church of the Kemeche Monastery – published by Nicolae Săcară as a late romanesque basilica – in our opinion combines the central type plan with the basilical one, reflecting rather the byzantine models. Thus is the situation in which the identification of the church from Monasterium Kenez with the church with a „trefoil” plan is not exluded. This was signaled a century ago in Nădlac and we suggest to consider this type of plan as well as the basilical one. In this moment, whe even the establishment of the plan type for each monument is in the phase of hypotheses, to state the frequent use (in the case of monastery churches) to the basilical plan is not relevant for the artistic space of the old times because we do not have sufficient data on the stylistic sources of the known plans and of the probable rebuildings which might lead to their final structure.

Not even the ruins from Arad/Vladimirescu have their stages of construction settled and they do preserve foundations and walls on the entire line of the plan. They indicate a basilica with a transept, with two towers on its western iăçade. The relative narrowness of the collaterals would lead to an earlier dating than that imposed by the contested existence of a deambulatory.

Adding all data regarding the plan types af the researched churches the following situation is shaping: nine of the former churches had surely and other six had probably had a basilical plan. Four were single nave churches, six churches – of which three rotundas – had a central plan and but one had a „trefoil” plan. The total number of 26 investigated churches results from the circumstance that in some points and settlements (such as Cenad and Ahtum’s Monastery near Pecica) the documentation of several churches was possible while in others the preserved vestiges or descriptions do not offer any evidence for the plan type. Evidently, the rate of over 50% of the churches which could have a basilical plan does not reflect the ratio of old. This is the consequence first of all of the lack of data about the buildings of former village churches.

The architectural decoration of former monasteries and churches represented by the 358 unpublished fragments of stone sculptures offers informations related evidently to their plan types too or to their certain detalis. Thus the fragment of sculpture representing a beginning of a rib of a sixpartite vault from Igriş (fiche nr. 6) indicates for the former cistercian church a basilical plan in metrical system. The bases and fragments of column shafts, or the capitals found in Cenad, Igriş, Ahtum’s Monastery (near Pecica) și Dienes Monastery indicate engaged columns. Consequently, the central naves of the respective basilicas were separated of the collaterals by posts (simple or articulated by engaged columns) and not by free columns, as it was considered possible in the case of some important basilicas from the beginning of the Middle Ages in the western part of the

country. This conclusion is denied not even at Pâncota. Here the free column that is used to divide the nave emerges under the influence of the Byzantine art. When a romanesque construction site is rebuilding the church during the first half of the 12th century they use the engaged column as well.

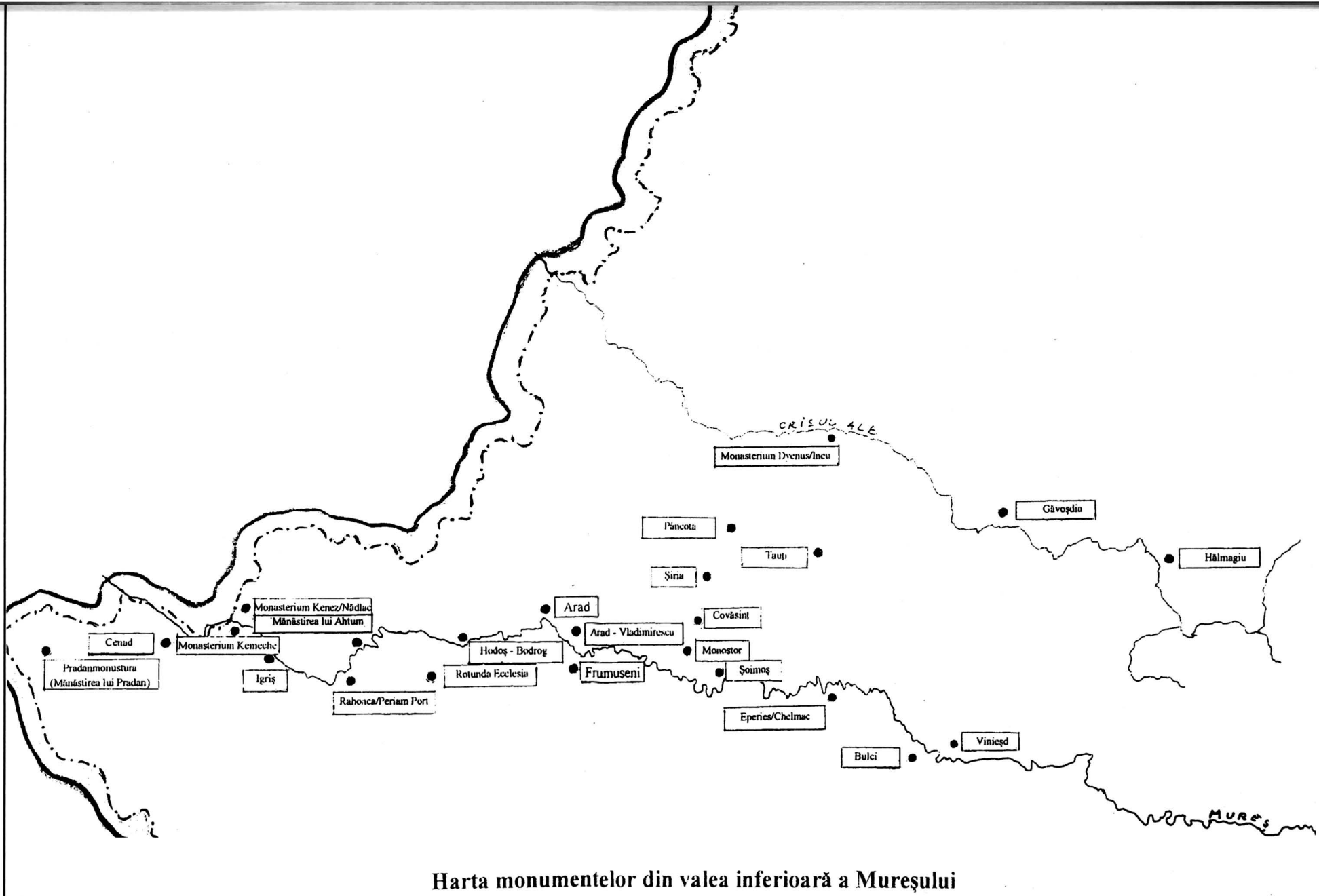
If the dynastic connections of the Arpadian Kingdom to the Byzantine Empire eased (if so and how much) the presence and the influence of the Byzantine art in the area is something to be established gradually, by identifying the archaeological environment of each monument.

If the relatively large number of monasteries from the inferior Mureș valley at the beginning of the Middle Ages could be explained by the attraction of the possibility to obtain substantial incomes from the transport of salt on the Mureș, the concentration in this area, at the periphery of the realm, of monasteries considered of oriental rite seems to eliminate the hypothesis of their mediation of the relations with the Byzantine art. Following this idea the analogies of these monuments with those few churches from the central Hungary may not be accidental; churches who's Byzantine stylistic relations from the 11th century seem to have antecedents datable before the year 1000.

The entire church from Pâncota, but mostly the two altars discovered in 1883, together with the vestiges of the monastery in Bistra, document the existence of *immediate connections to the Byzantine art*. This indicates that in the future new proof of this influence, and likewise the prospect of shaping a new chapter in the history of medieval art, could be identified.

It is a known fact that the practice of emitting documents is only generalized in our space of interest toward the end of the 12th century. Therefore, the mission to identify the points falls almost exclusively onto the archaeological and artistic research.

Ilustrații

Harta monumentelor din valea inferioară a Mureșului

Cenad

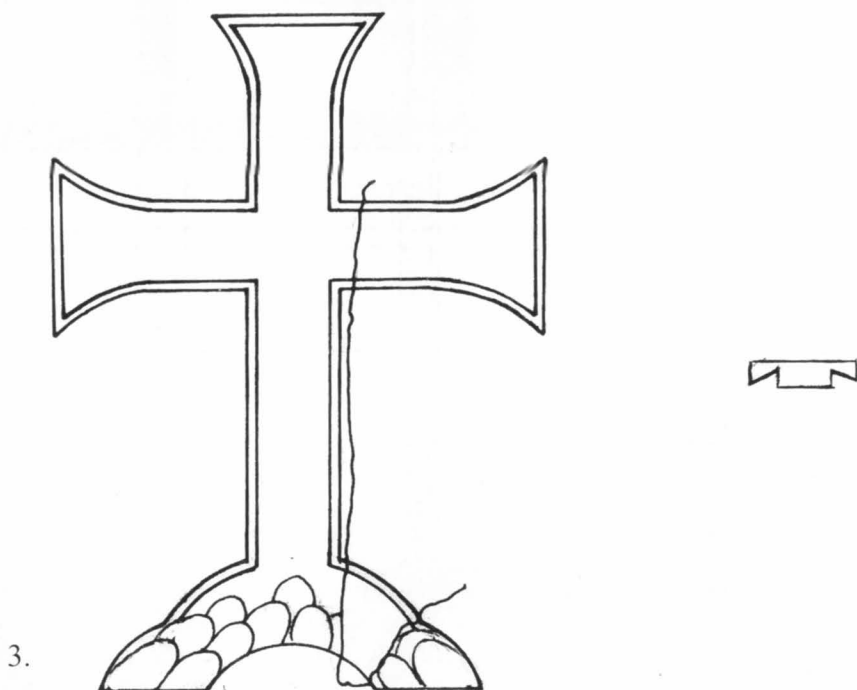
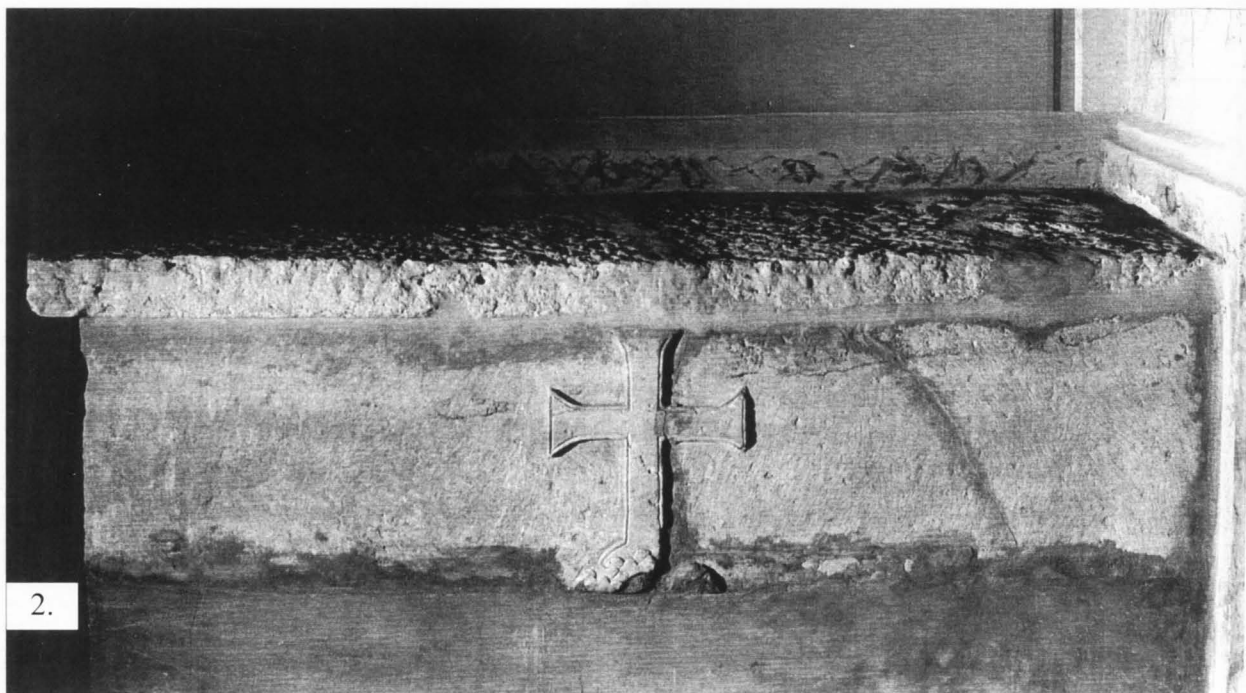

Fig. 2. - Sarcofagul atribuit episcopului Gerard. Biserica romano-catolică Cenad (după Theodorescu, *Bizanț, Balcani, Occident*); **Fig. 3.** - Sarcofagul atribuit episcopului Gerard. Detaliu (desen arh. Alba Popa)

4.

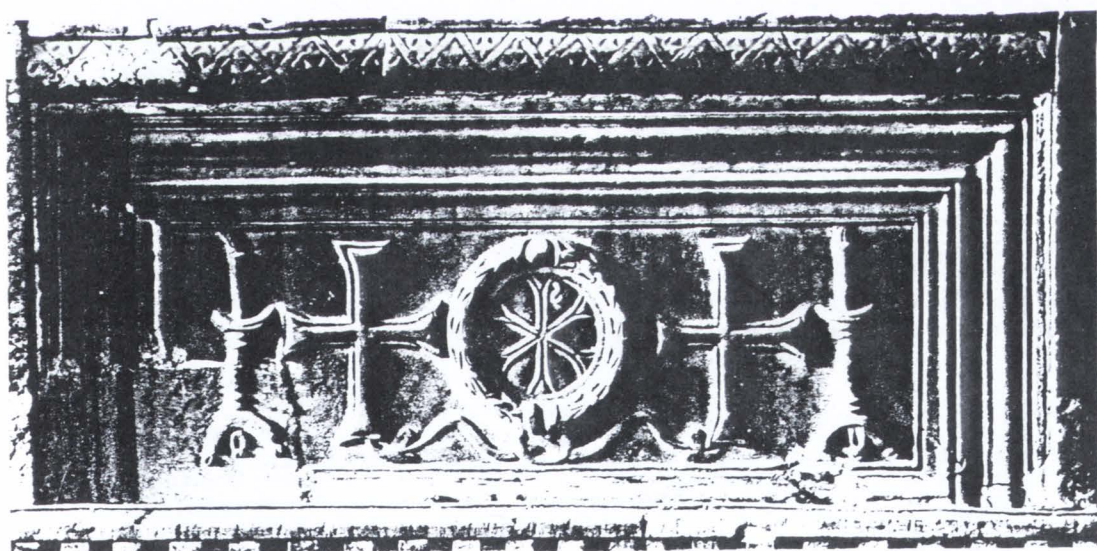
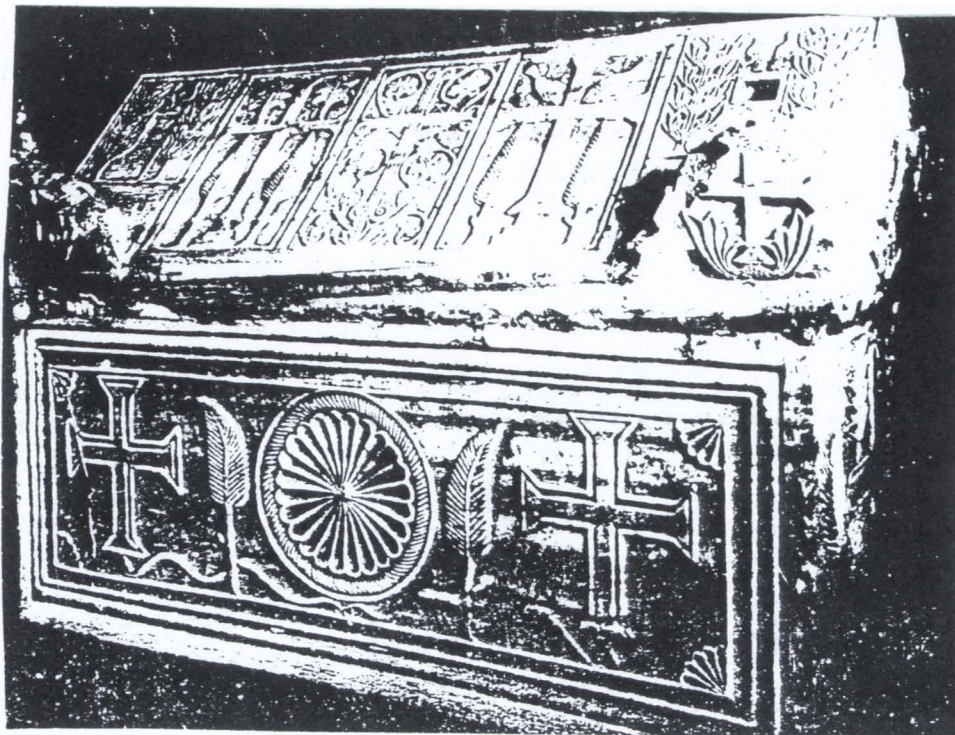

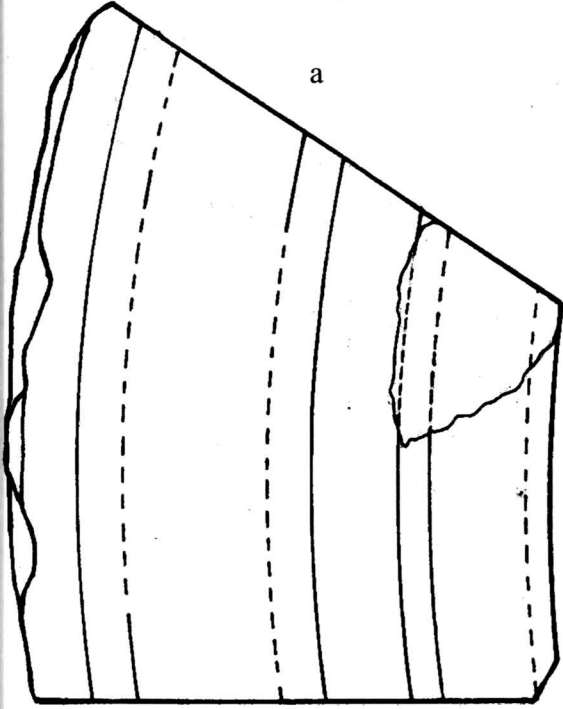
Fig. 4. - Kiev. Sarcofag. Biserica Sf. Sofia (după Grabar, *Sculptures*, II); **Fig. 5.** - Veneția. Relief. Biserica San Marco (după Grabar, *Sculptures*, II)

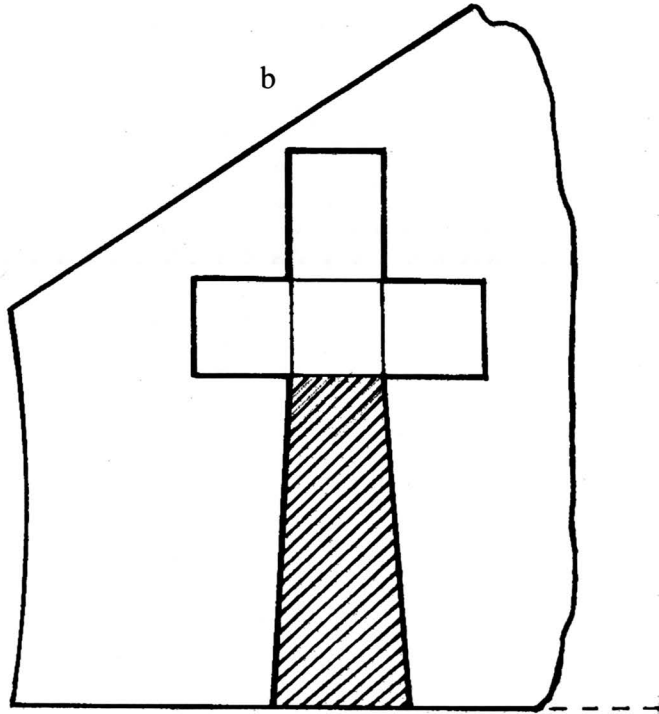
Fig. 6/a,b,c. - Segment arhivoltă portal (Fișa nr. 1)

7

a

b

c

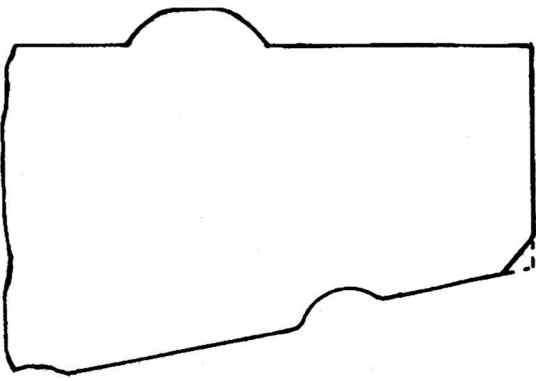

Fig. 7/a,b,c. - Segment arhivoltă portal. Latura interioară și exterioară, secțiune (Fișa nr. 1)

8 a

8 b

9

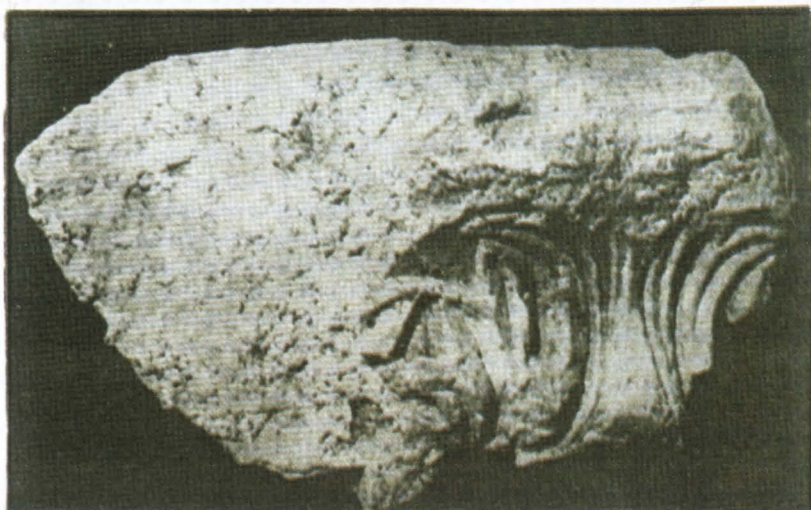
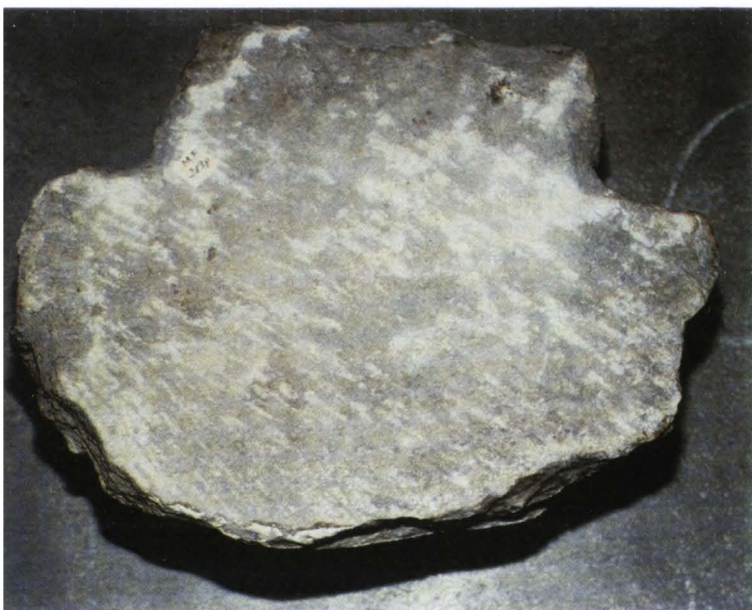
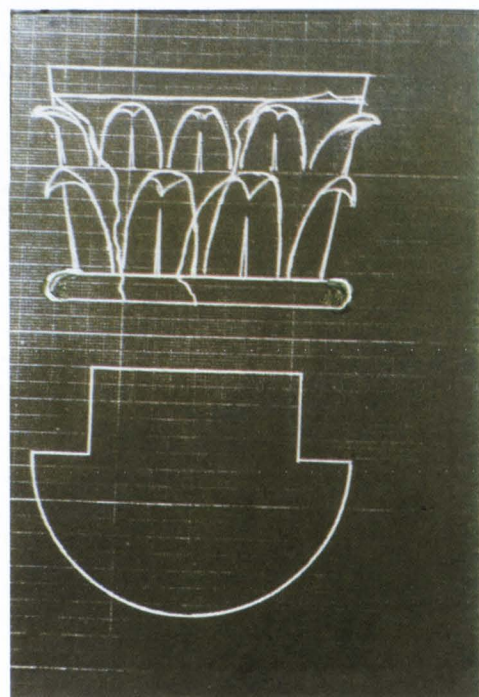

Fig. 8/a,b. - Fragment friză/capitel pilastru (?) (Fișa nr. 2); **Fig. 9.** - **Dunaföldvár.** Fragment sculptură din abația benedictină (după Mezösi Kozák, *Angaben zur Benediktinerabtei in Dunaföldvár*)

10 a

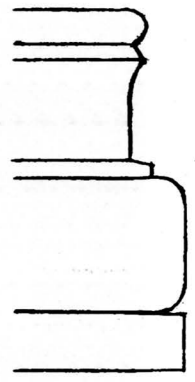
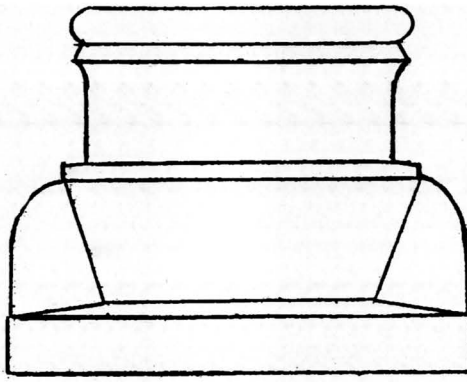
10 b

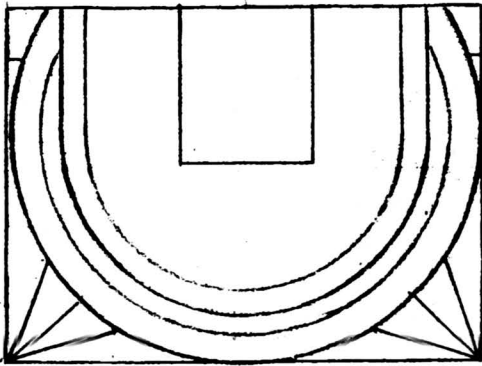
10 c

Fig. 10/a,b,c. - Capitel coloană angajată. Vedere frontală și secțiune (Fișa nr. 3)

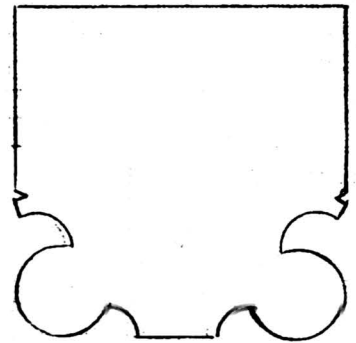
11 a,b

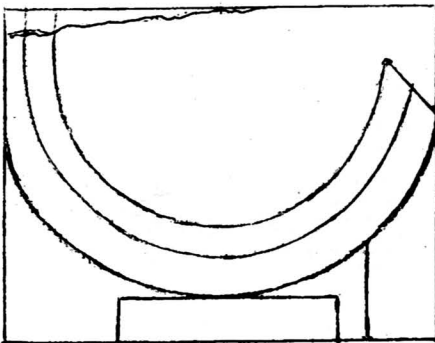
11 c

12

13

14

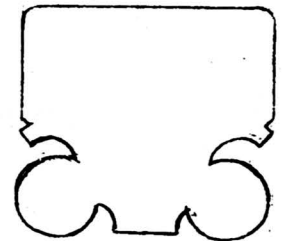

Fig. 11/a,b,c. - Bază de coloană angajată. Vedere frontală, secțiune, vedere de sus (Fișa nr. 4);
Fig. 12. - Segment nervură. Secțiune (Fișa nr. 8); **Fig. 13.** - Bază de coloană resculptată în epoca gotică. Vedere frontală (Fișa nr. 38); **Fig. 14.** - Segment nervură. Secțiune (Fișa nr. 7)

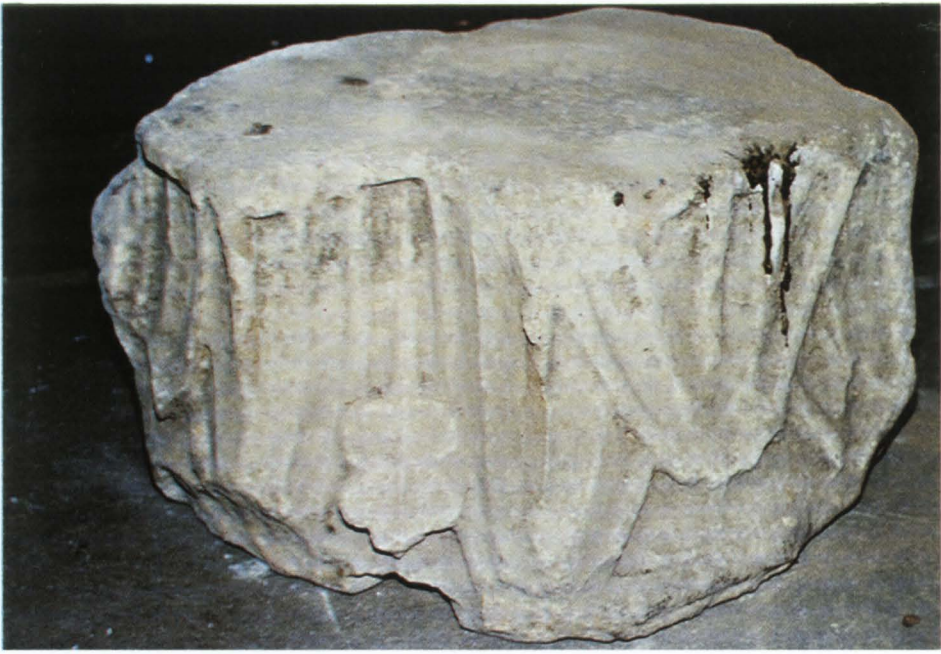

15 a

15 b

Fig. 15/a,b. - Capitel pilastru (Fișa nr. 5)

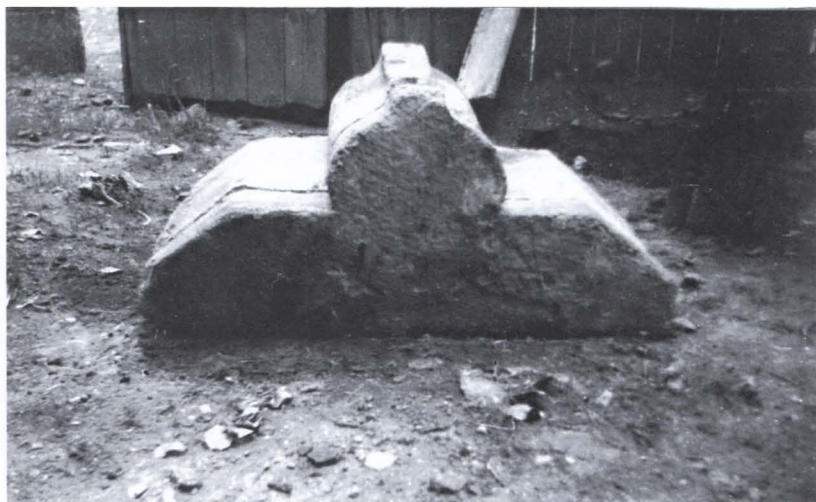

16 a

16 b

Fig. 16/a,b. - Capitel pilastru de colț (Fișa nr. 6)

17 a

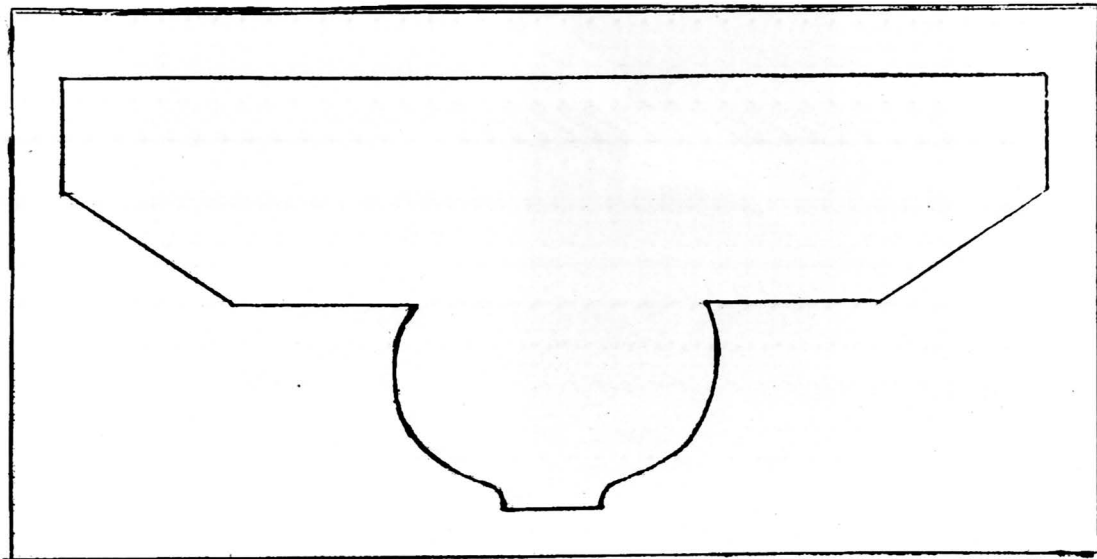

17 b

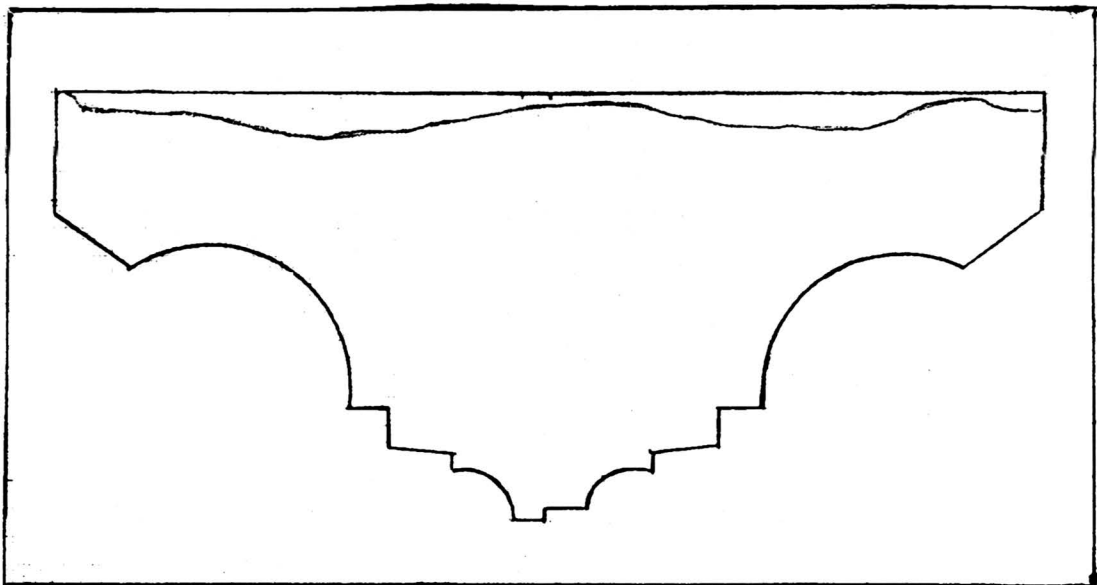

18

Fig. 17/a,b. - Segment ancadrament fereastră (Fișa nr. 9); **Fig. 18.** - Segment ancadrament fereastră (Fișa nr. 10)

19

20

Fig. 19. - Segment ancadrament fereastră (Fișa nr. 9); **Fig. 20.** - Segment ancadrament fereastră (Fișa nr. 10)

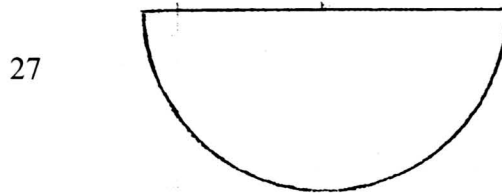
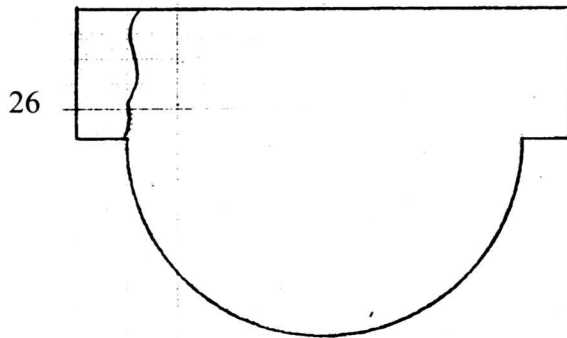
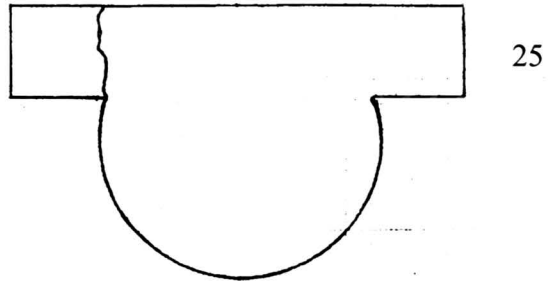
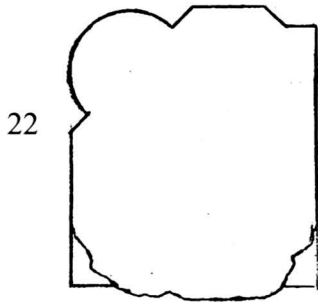
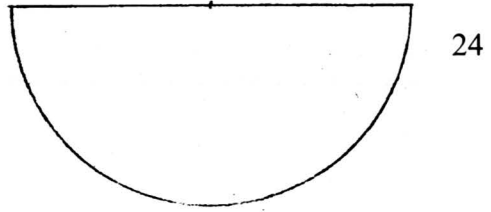
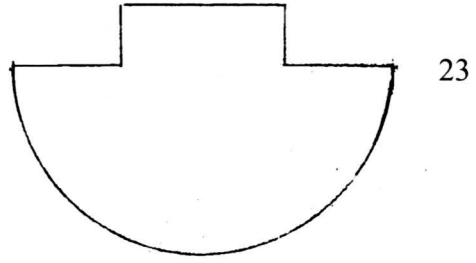
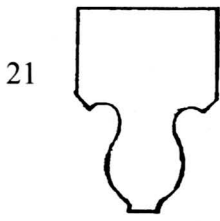

Fig. 21. - Fragment nervură (Fișa nr. 40); **Fig. 22.** - Fragment pilastru de colț (?) (Fișa nr. 11); **Fig. 23-27.**- Segmente de coloană angajată (Fișele nr. 12, 14, 13, 15, 16)

28 a

28 b

29

Fig. 28/a,b. - Segment nervură (Fișa nr. 7); **Fig. 29.** - Fragment nervură (Fișa nr. 40)

30

31

32

Fig. 30. - Consolă/capitel pilastru de colț (?) (Fișa nr. 17); **Fig. 31.** - Fragment cheie de boltă și de ancadrament (Fișele nr. 21, 39); **Fig. 32.** - Segment nervură (Fișa nr. 7)

33 a

33 b

Fig. 33/a,b. - Pietre medievale sculptate refolosite ca pietre de mormânt (Fișele nr. 23 - 37)

34 a

34 b

34 c

Fig. 34/a,b,c. - Capitel coloană angajată (?) resculptată în epoca gotică (Fișa nr. 38)

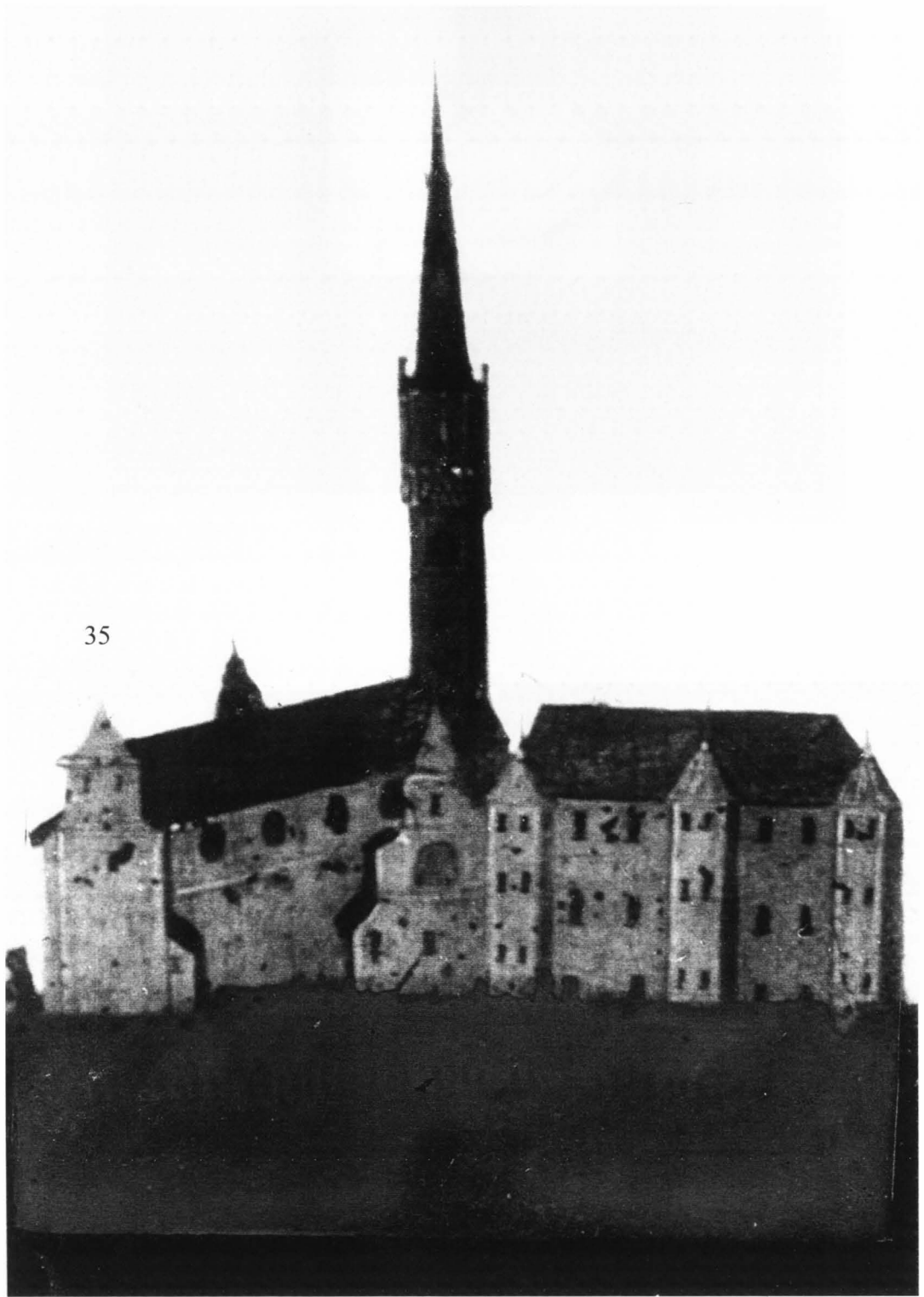

Fig. 35. - Imaginea abației de la Păncota (?). Gravură (?). Copie după o fotografie păstrată la parohia romano - catolică de la Păncota.

Igriş

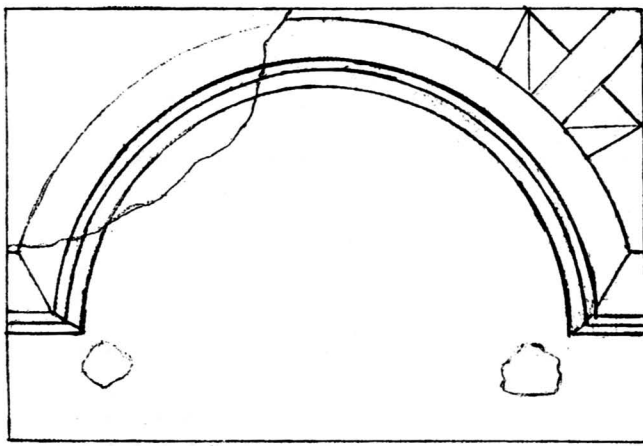
1

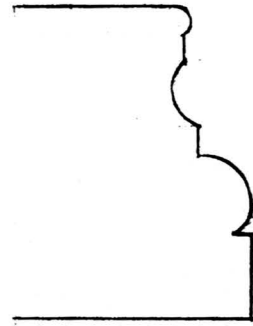
2

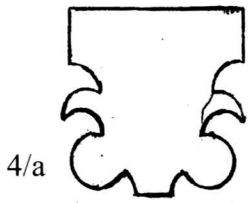
Fig. 1. - Bază de coloană angajată (Fișa nr. 1); **Fig. 2.** - Consolă (Fișa nr. 2)

3/a

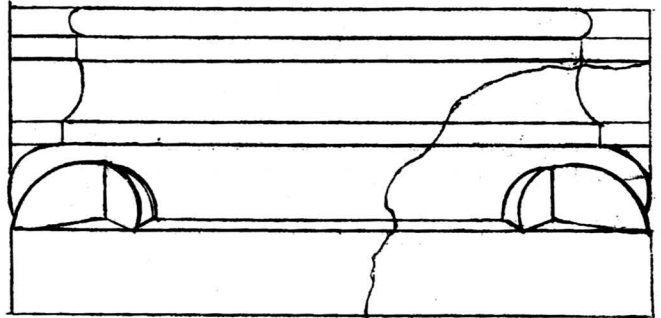
3/b

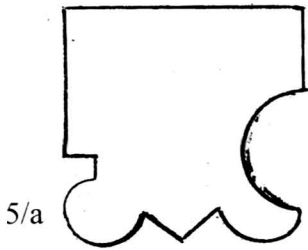
4/a

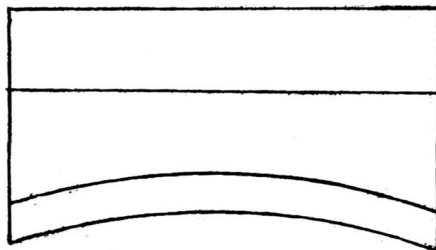
4/b

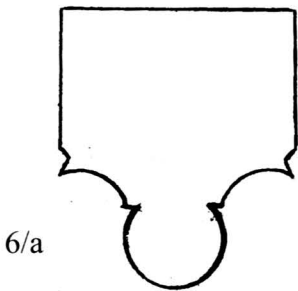
3/c

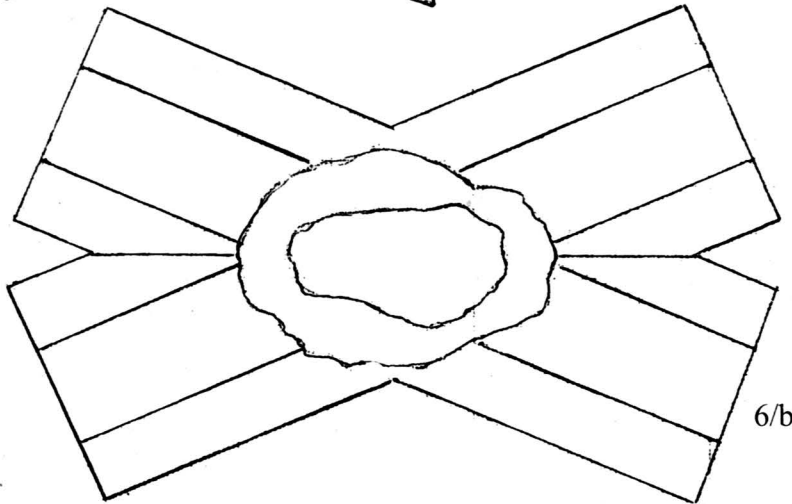
5/a

5/b

6/a

6/b

Fig. 3/a,b,c. - Bază de coloană. Văzută de sus, secțiune profil, vedere frontală (Fișa nr. 1); **Fig. 4/a,b.** - Segment nervură. Secțiune, vedere laterală (Fișa nr. 26); **Fig. 5/a,b.** - Segment nervură. Secțiune, vedere laterală (Fișa nr. 25); **Fig. 6/a,b.** - Cheie de boltă. Secțiune nervură văzută de jos (Fișa nr. 30)

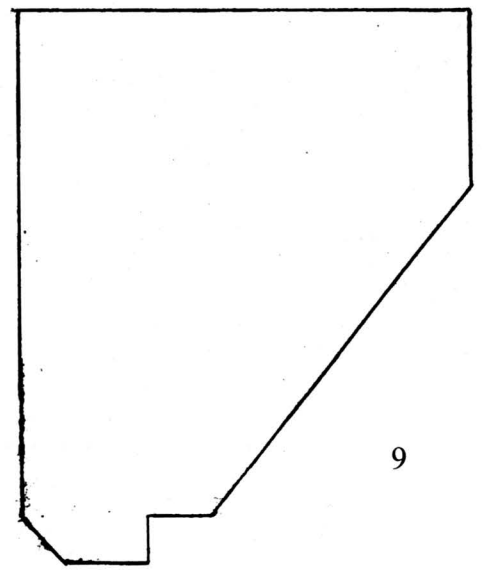
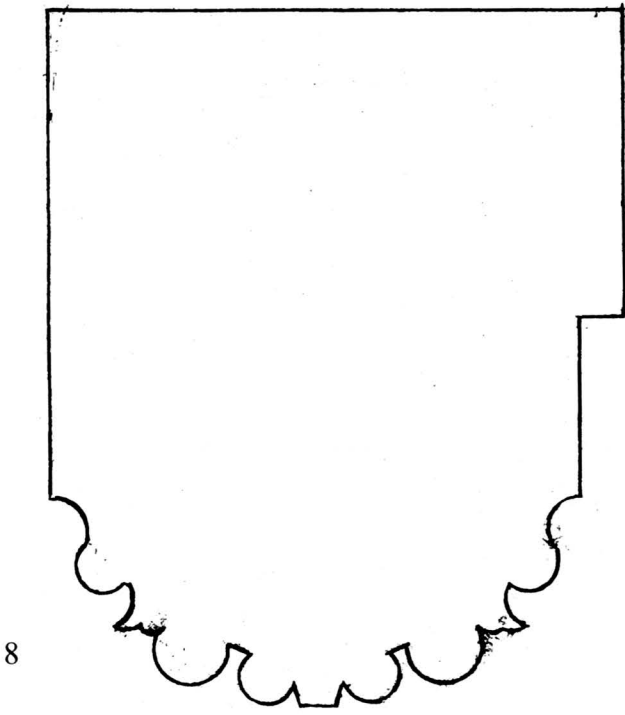
7 a

7 b

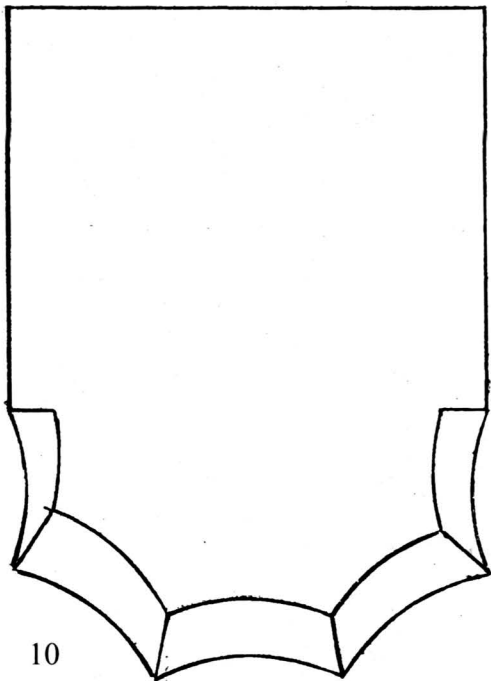

Fig. 7/a,b. - Console (Fișele nr. 3, 4)

9

8

10

11

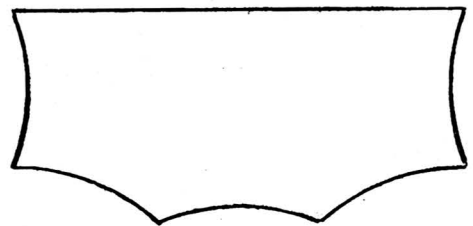
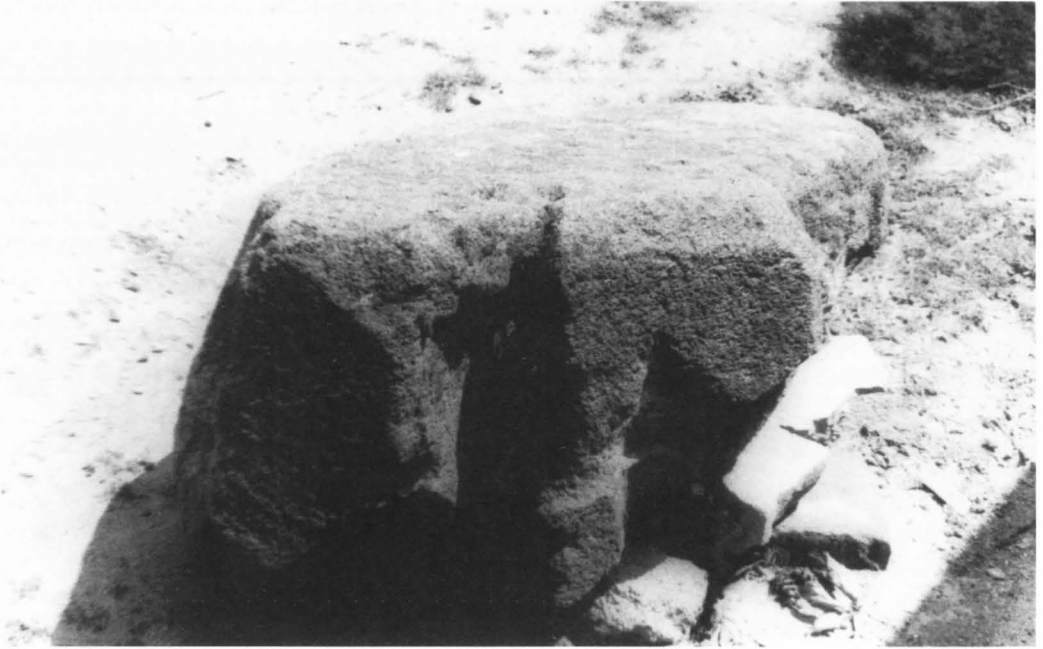

Fig. 8. - Pornire de boltă (Fișa nr. 28); **Fig. 9.** - Segment de stâlp (?) (Fișa nr. 13); **Fig. 10.** - Consolă (?) (Fișa nr. 5); **Fig. 11.** - Fragment arc trilobat (Fișa nr. 27); **Fig. 12.** - Segment de stâlp (?)

13 a

13 b

Fig. 13/a,b. - Pornire de nervură (Fișa nr. 6)

14

15

Fig. 14. - Segment pilastru de colț (?) (Fișa nr. 8); **Fig. 15.** - Segment pilastru poligonal (Fișa nr. 9)

16

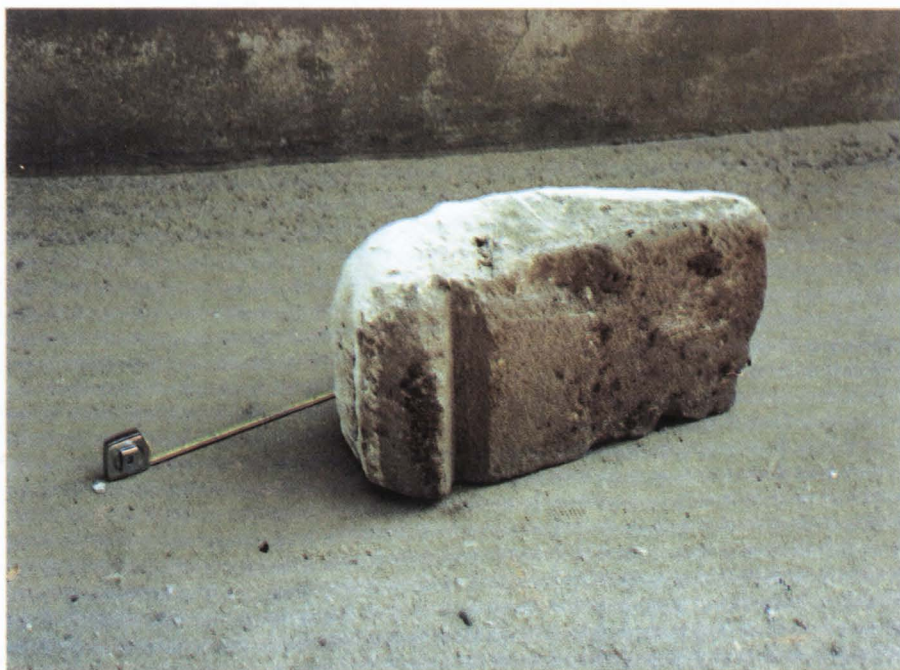

17

Fig. 16. - Segment stâlp (?) (Fișa nr. 12); **Fig. 17.** - Segment stâlp (?) (Fișa nr. 13)

18

19

Fig. 18. - Segment ancadrament (?) (Fișa nr. 24); **Fig. 19.** - Fragment pornire de boltă (Fișa nr. 29)

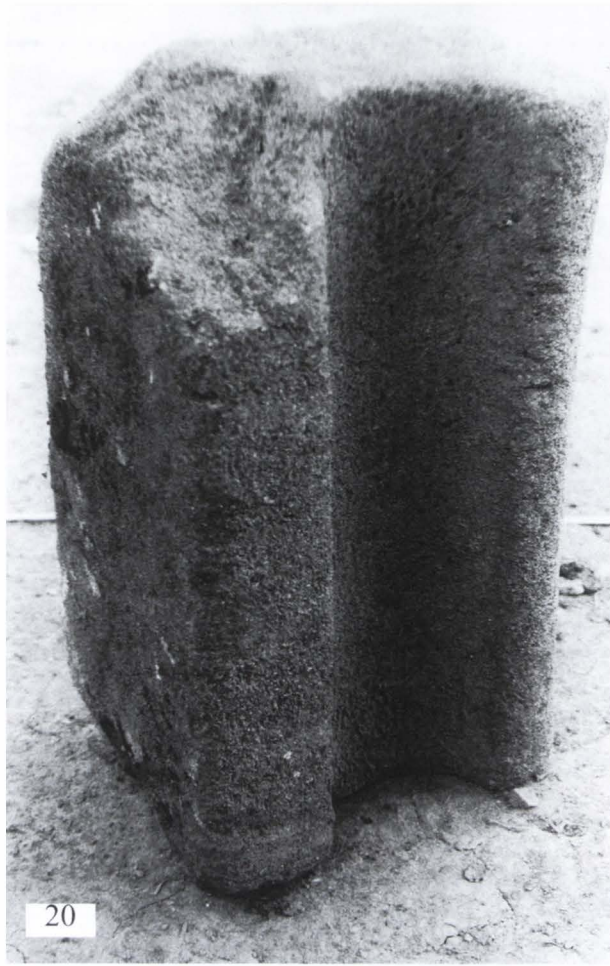

Fig. 20, 21, 22. - Segment nervură (Fișa nr. 25)

MĂNĂSTIREA LUI AHTUM de lângă Pecica

1

2

Fig. 1. - Vestigii pe plajă și în albia Mureșului la începerea săpăturilor; **Fig. 2.** - Malul opus (de sud) al Mureșului, vestigii în apă

Fig. 3. - S/I. Capătul de est al secțiunii cu o porțiune din fundația zidului de vest, văzută din exterior; **Fig. 4.** - „Profilul 0”. Pilonul și o porțiune din fundația zidului de nord aflate sub stratul de demantelare; **Fig. 5.** - „Profilul 0”. Porțiune a fundației de vest cu pilastrul de sud-vest

Fig. 6. - „Profilul 0”. Groapa de fundație a pilonului; **Fig. 7.** - S/II. Capătul de est al secțiunii cu o porțiune din fundația zidului de vest, văzută din exterior; **Fig. 8.** - „Profilul 0/1”. Fundația zidului de nord cu rămășița pilastrului

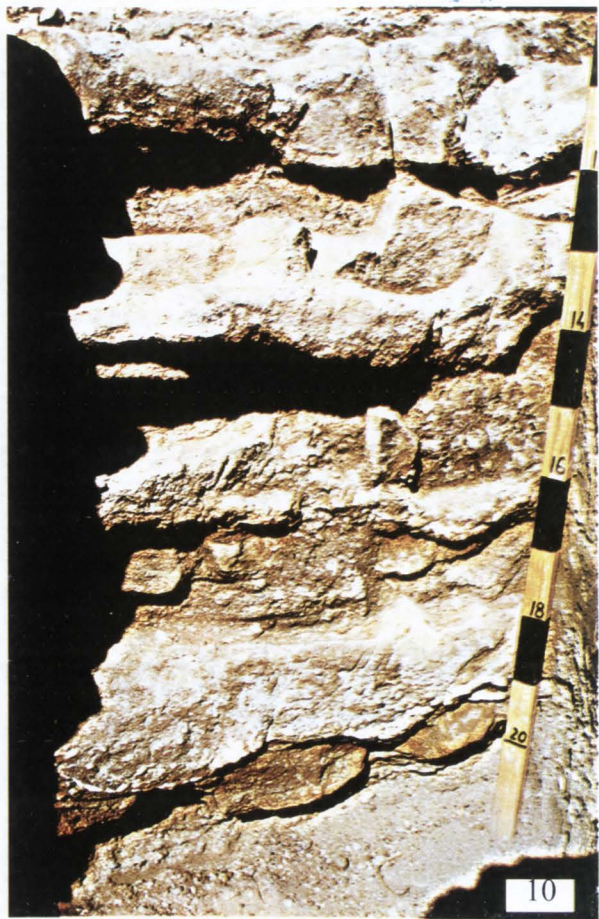

Fig. 9. - „Profilul 0/1”. Jumătatea profilului dinspre nord-est; **Fig. 10.** - S/III. Capătul de est al secțiunii cu o porțiune din talpa de fundație a zidului de vest; **Fig. 11.** - „Profilul 0/1”. Zidul de vest. Straturi de zidărie intercalate cu straturi de pământ galben bățut

12.

13.

Fig. 12. - „Profilul 0/1”. Fundația zidului de vest cu pilastrul de nord-vest; **Fig. 13.** „Profilul 0/1” și S/II. Fundația zidului de vest

14.

15.

Fig. 14. - „Profilul 0/1” dinspre nord-est; **Fig. 15.** - Cercetări subacvatice

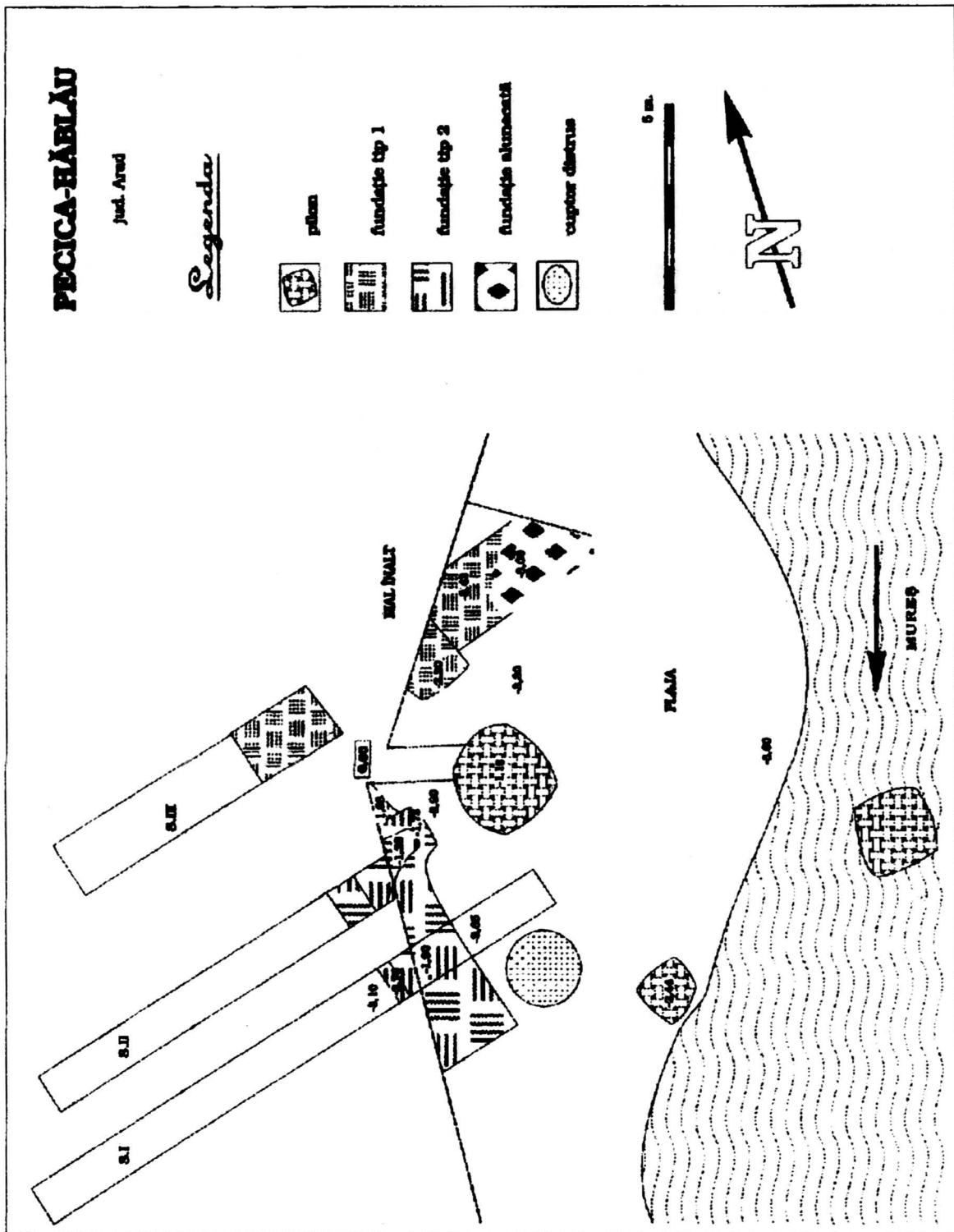
16.,

17.,

Fig. 16. - Elemente ale centurii din mormântul descoperit în S/III.; **Fig. 17.** - Aplice de centură provenite din același mormânt

18.

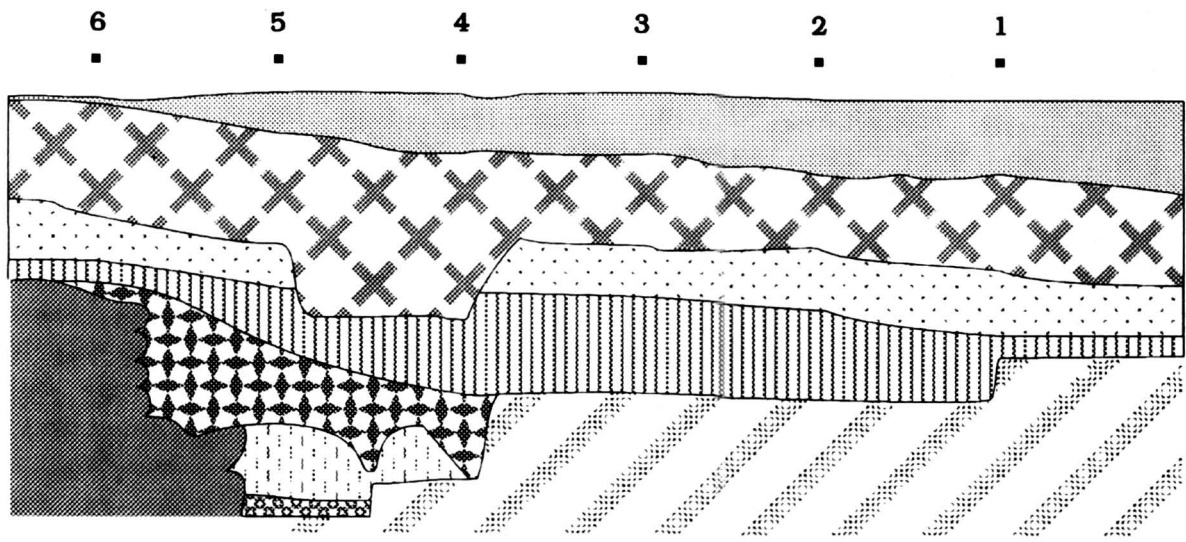
Fig. 18. Plan sinoptic. Fundațiile descoperite în cele trei secțiuni și în „Profilul 0-0/1”

PECICA - HĂBLĂU 1994

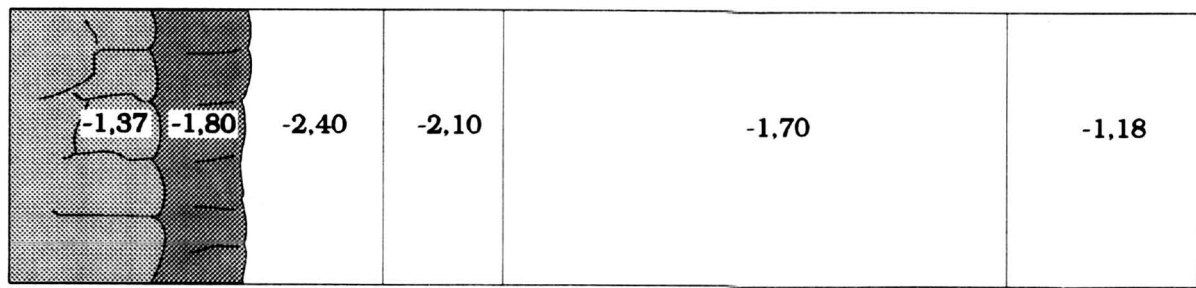
Secțiunea III, cu profilul sudic.

Legenda

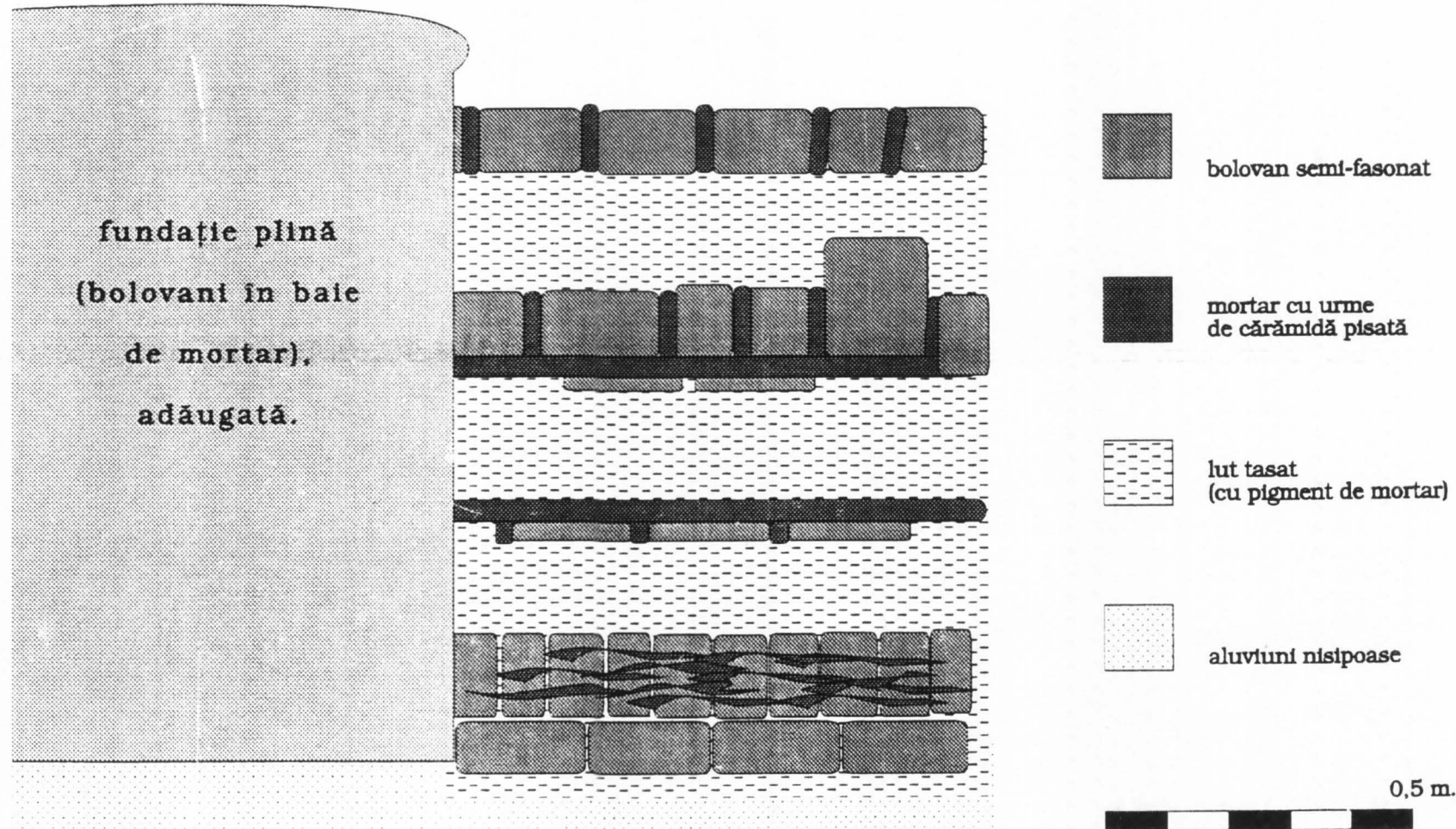
- strat nisipos recent
- umplutură a excavației mecanice din 1993
- strat nisipos
- strat castaniu
- strat demantelare
- strat castaniu-nisipos
- nisip și pietriș
- fundație "plină"
- nesăpat

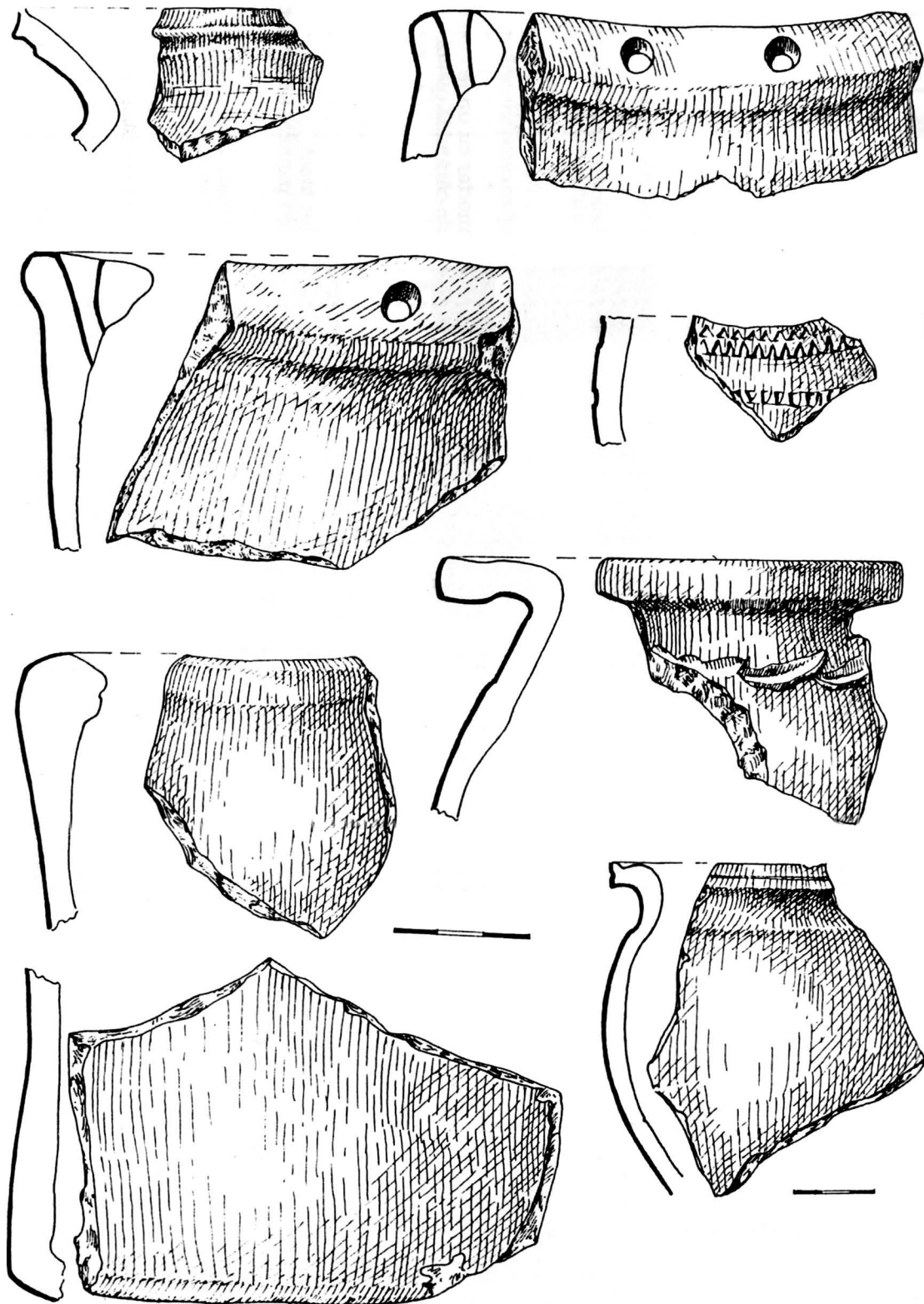

230

Fundație "elastică"
(segmentul cel mai bine conservat,
la nord-vest de pylonul mare)

21.

Fig. 21. - Fragmente ceramice descoperite la punctul „Häbläu”

Fig. 22-23. - Fragmente de bază de coloană

24 a.

24 b.

Fig. 24/a,b. - Bază de coloană refolosită ca material de construcție (Fișa nr. I/6)

25

26.

Fig. 25. - Bază de coloană angajată (Fișa nr. 1/17); **Fig. 26.** - Fragmente fus de colonetă

27

28

Fig. 27-28. - Fragmente fus de colonetă

29.

30.

Fig. 29. - Fragment capitel (Fișa nr. III/1); **Fig. 30.** - Croșetă capitel (Fișa nr. III/5)

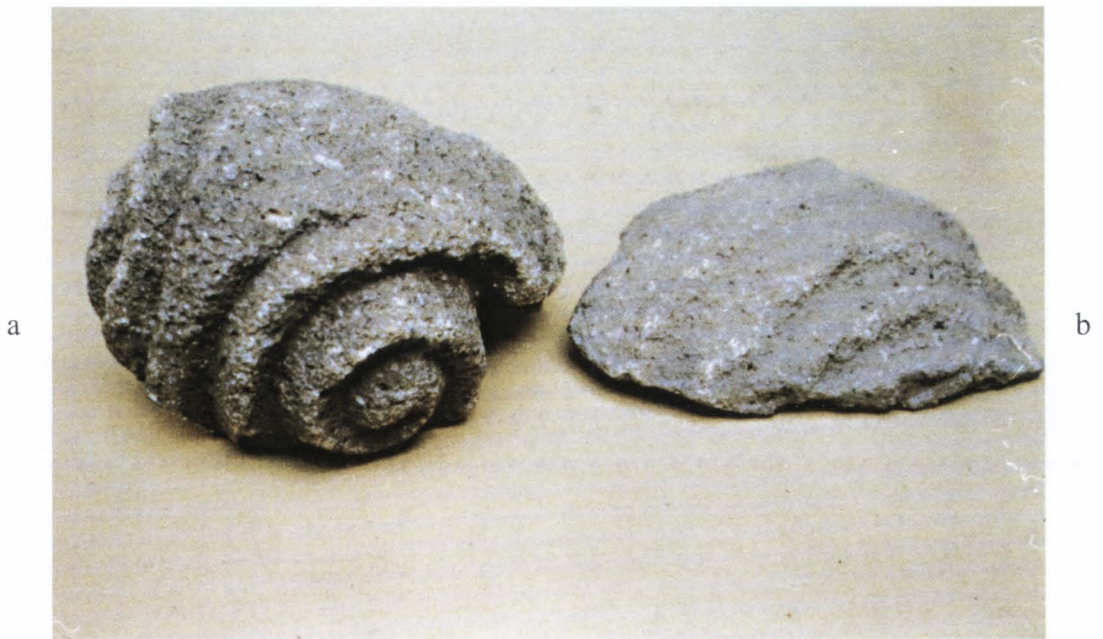
31 a.

31 b.

Fig. 31/a,b. - Fragment capitel (văzut de jos și de sus) (Fișa nr. III/7)

32

c

33

Fig. 32/a. - Volută capitel (Fișa nr. III/8); **Fig. 32/b.** - Fragment volută capitel (Fișa nr. III/14); **Fig. 33/a,b,c.** - Croșete capitel (Fișele III/6, 11, 14)

34 a

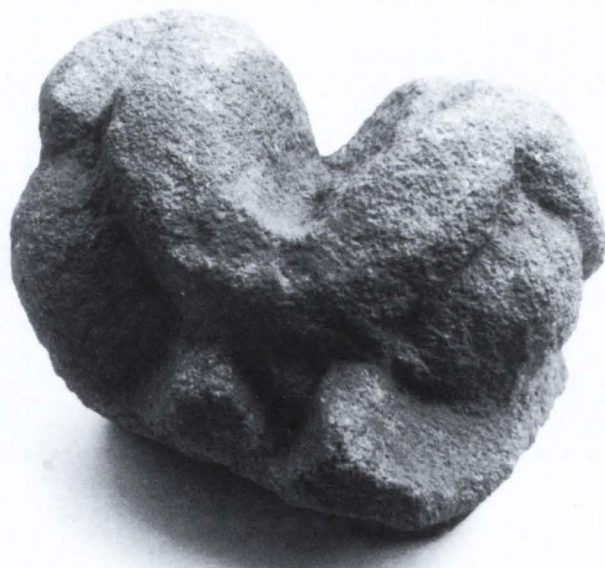

34 b

Fig. 34/a,b. - Fragment croșetă capitel (Fișa nr. III/10)

35

36

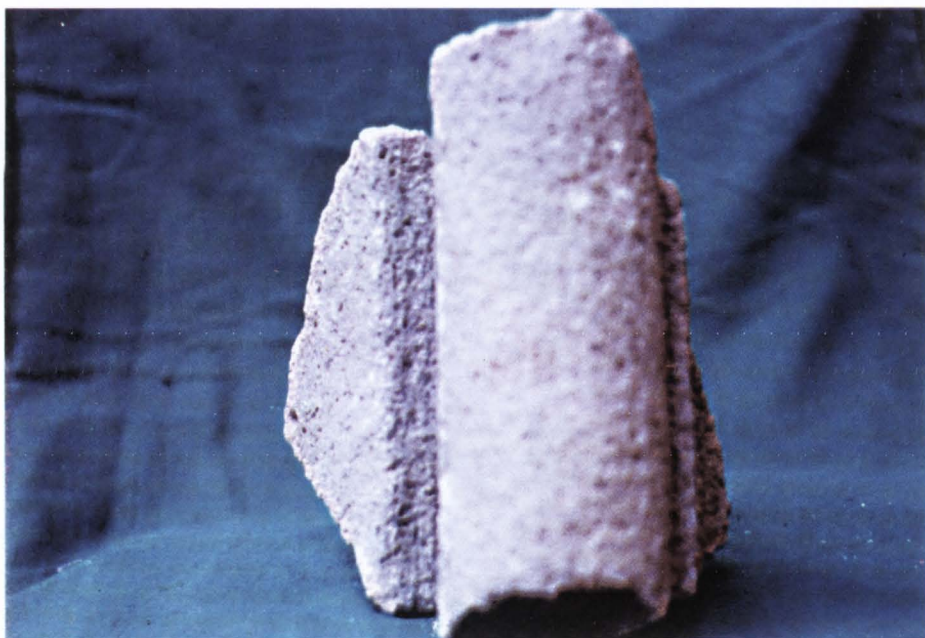

Fig. 35. - Fragment croșetă capitel (Fișa nr. III/12); **Fig. 36.** - Fragment ancadrament fereastră (?)

37

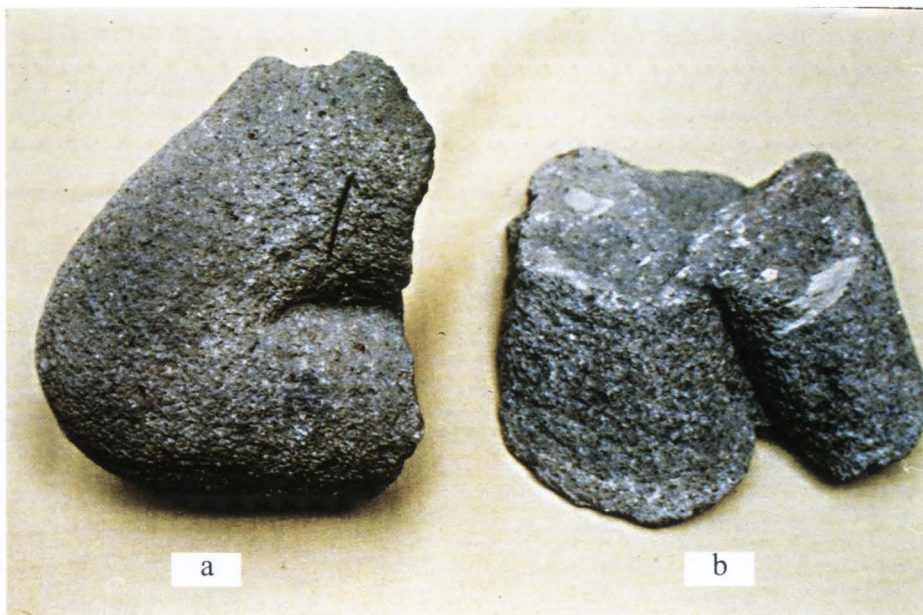

38

Fig. 37. Fragment ancadrament fereastră (?); **Fig. 38.** - Arhitravă. Fragment, văzut de jos (Fișa nr. VI/11)

39

40

Fig. 39/a. - Fragment sculptură figurativă (Fișa nr. VII/14); **Fig. 39/b.** - Fragment cută de veșmânt (Fișa nr. V/6);
Fig. 40. - Fragment placă „marmură roșie” (Fișa nr. VII/6)

41

42

Fig. 41. - Fragment placă „marmură roșie” (Fișa nr. VII/4); **Fig. 42.** - Fragment lespede de mormânt (?) (Fișa nr. VII/10)

43

44

Fig. 43. - Gheară de leu (?) (Fișa nr. VII/11); **Fig. 44.** - Segment cornișă (Fișa nr. VIII/11)

45

46

Fig. 45. - Pietre de talie; **Fig. 46.** - Element de parament. Fragment cadran solar (?) (Fișa VIII/13)

47 a

47 b

Fig. 47/a,b. - Fragment ancadrament portal (Fișa nr. IX/2)

48 a

48 b

Fig.48/a,b. - Segment arhivoltă (Fișa nr. IX/3)

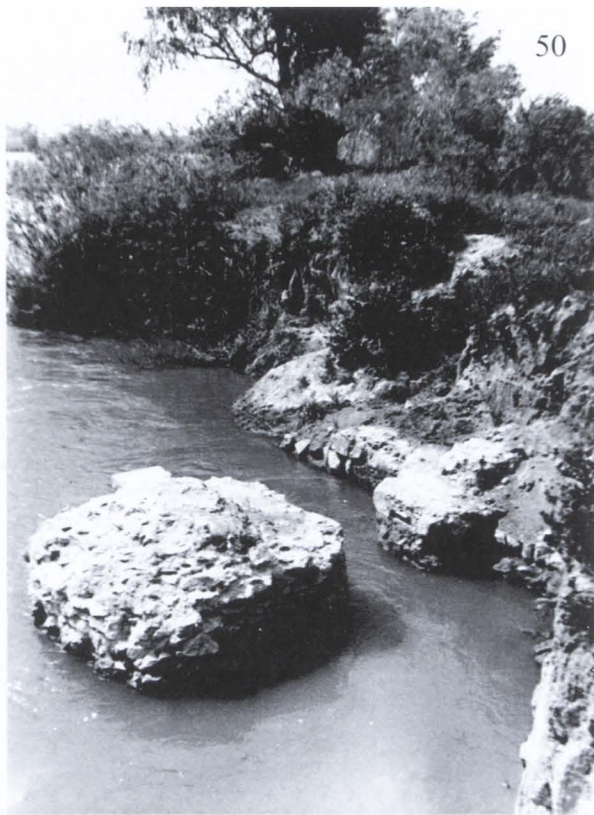
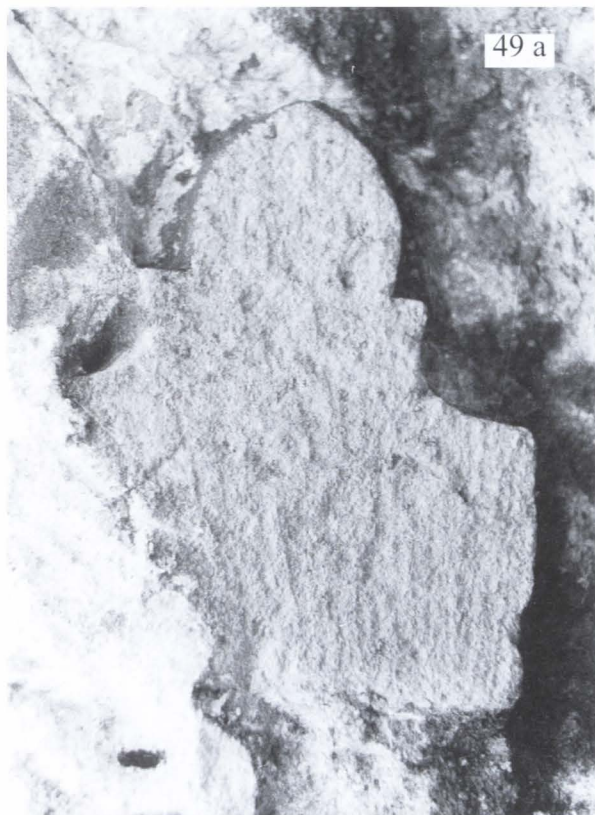

Fig. 49/a,b. - Segment nervură descoperit în miezul pilonului (Fișa nr. VI/17); **Fig. 50.** Punctul „Hăblău”. Plaja inundată cu pilonul și pilastrul de nord-vest.

MONASTERIUM DYENUS

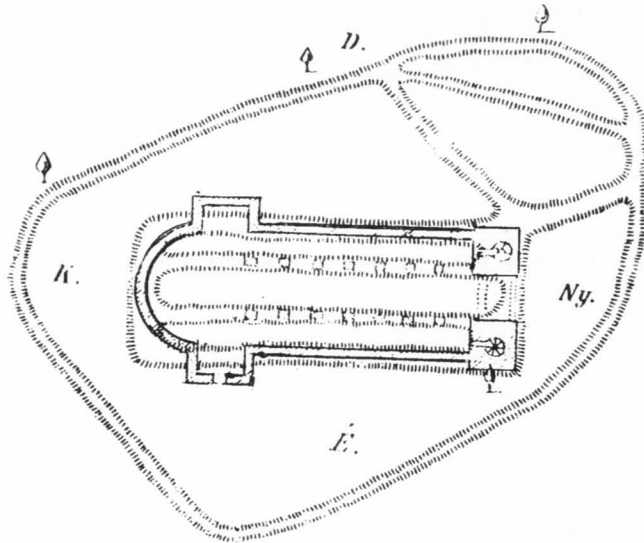
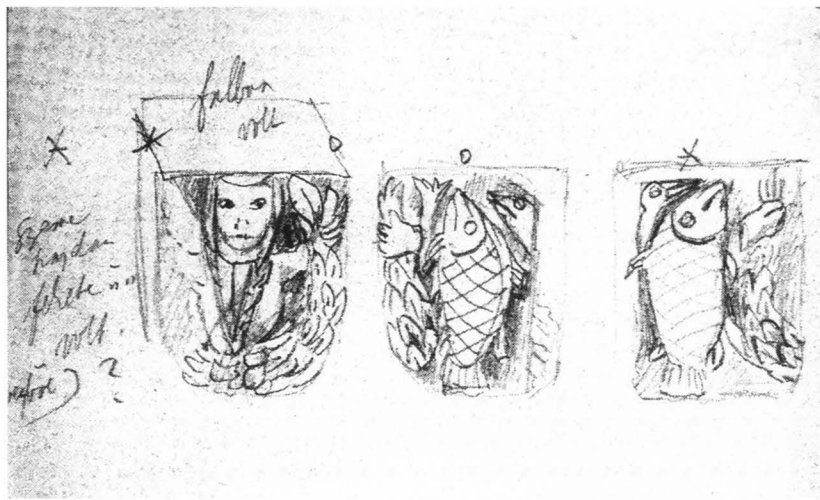
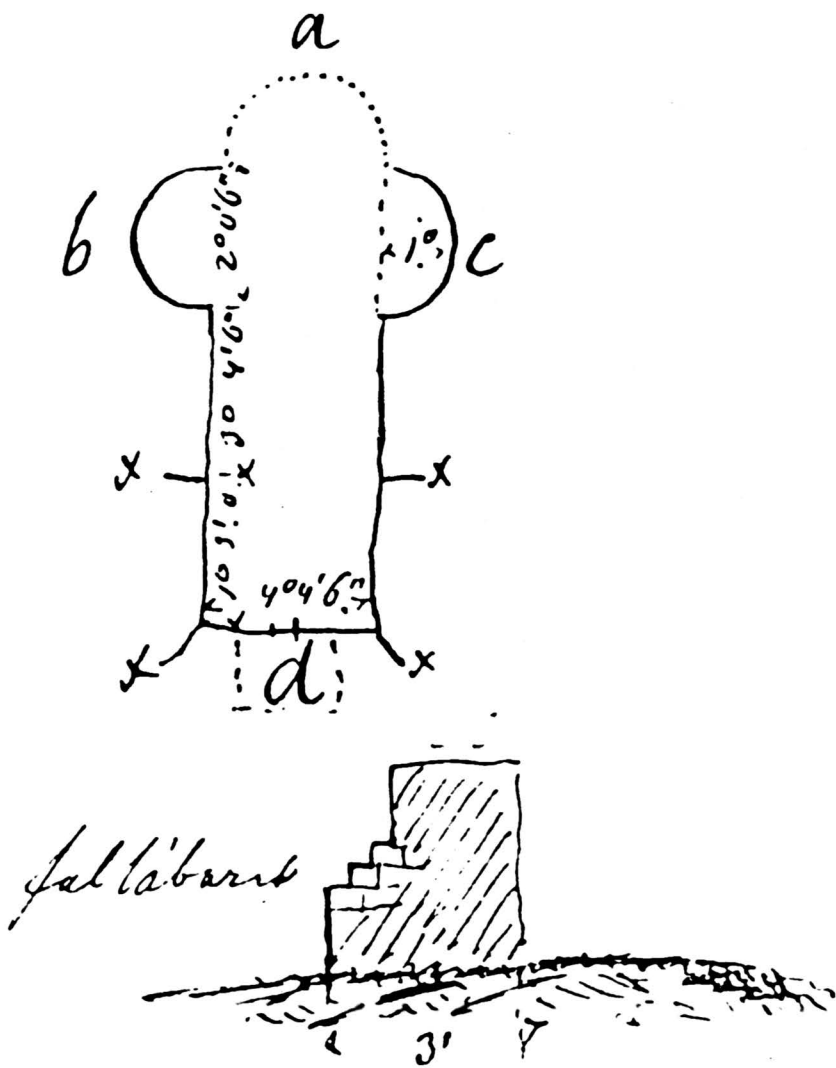

Fig. 1. – „Monasterium Dyenus”. Capitel coloană angajată. Vedere frontală și laterală (după desen Rómer, aflat într-un manuscris de la Biblioteca Széchenyi din Budapesta); **Fig. 2/a,b.** – „Monasterium Dyenus”. Capitel. (după Vătășianu, *Istoria artei feudale*); **Fig. 3.** – „Monasterium Dyenus”. Schiță de plan (după Márki, *Aradvármegye*, II/1)

MONASTERIUM KENEZ

1

2

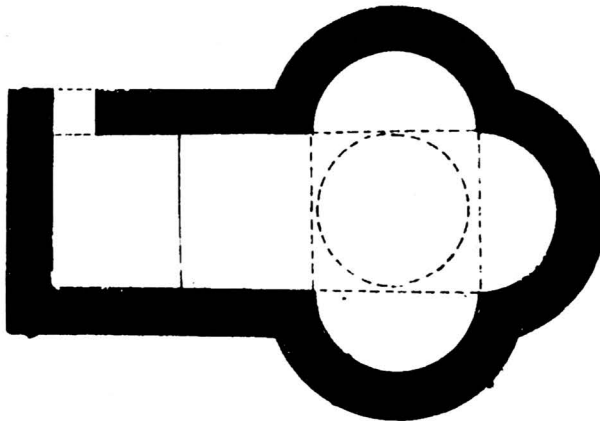

Fig. 1. - „Monasterium Kenez”. Planul bisericii (?) (după Molnár, Raport realizat în 1872, manuscris din Arhiva Comisiei Monumentelor de la Budapesta); **Fig. 2.** - Plisca. Planul bisericii nr. 28 (după Theodorescu, *Despre planul triconc*)

PÂNCOTA

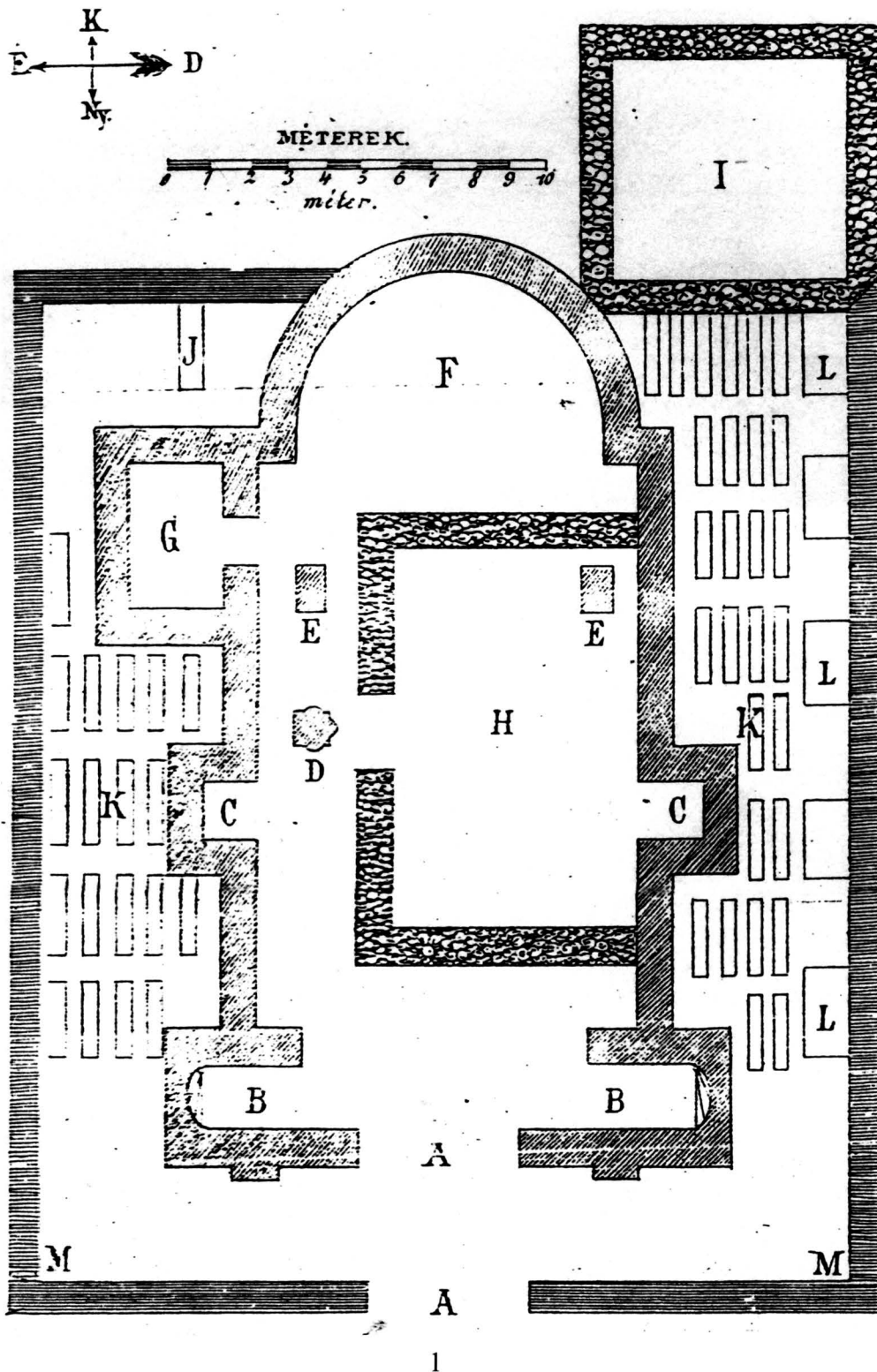
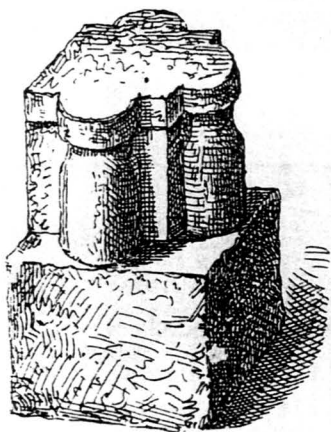
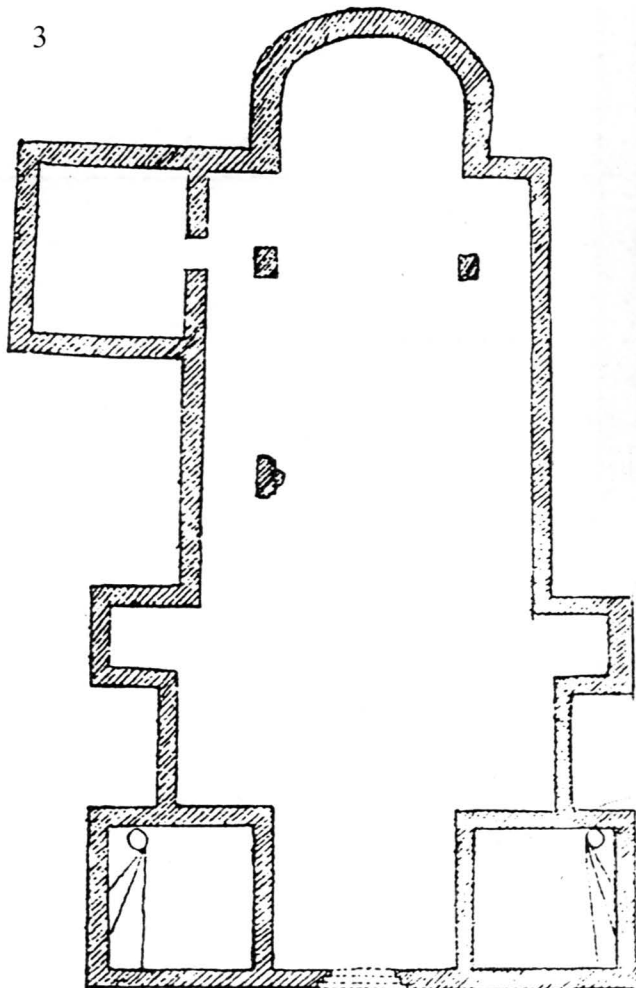

Fig. 1. - Pâncota. Planul bisericii din 1885 (după Márki, *A pankotai ásatások*)

2

4 a

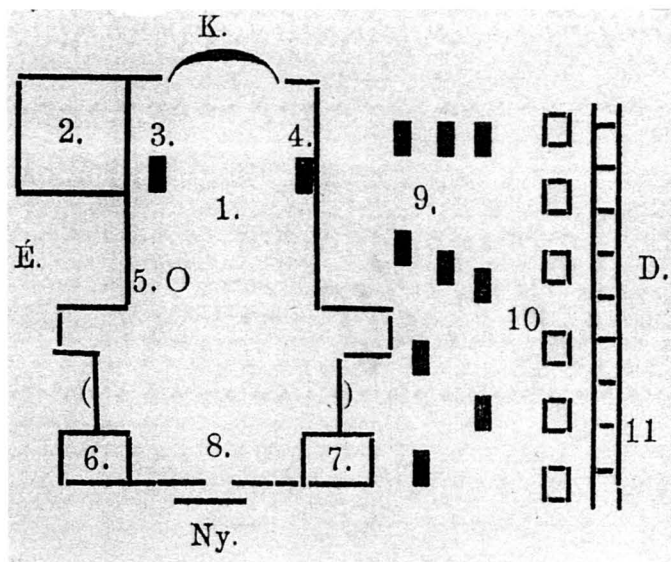

4 b

Fig. 2. - Pâncota. Bază de stâlp (după Márki, *Aradvármegye*, II/1); **Fig. 3.** - Pâncota. Planul bisericii din 1892 (după Márki, *Aradvármegye*, II/1); **Fig. 4/a.** - Pâncota. Primul altar. Detaliu: latură scurtă a mensei (după Márki, *Aradvármegye*, II/1, la dimensiunea publicată de autor); **Fig. 4/b.** - Pâncota. Primul altar. Detaliu: latură scurtă a mensei. Desenul publicat de Márki (*Aradvármegye*, II/1) mărit de 3,5 ori

5

7

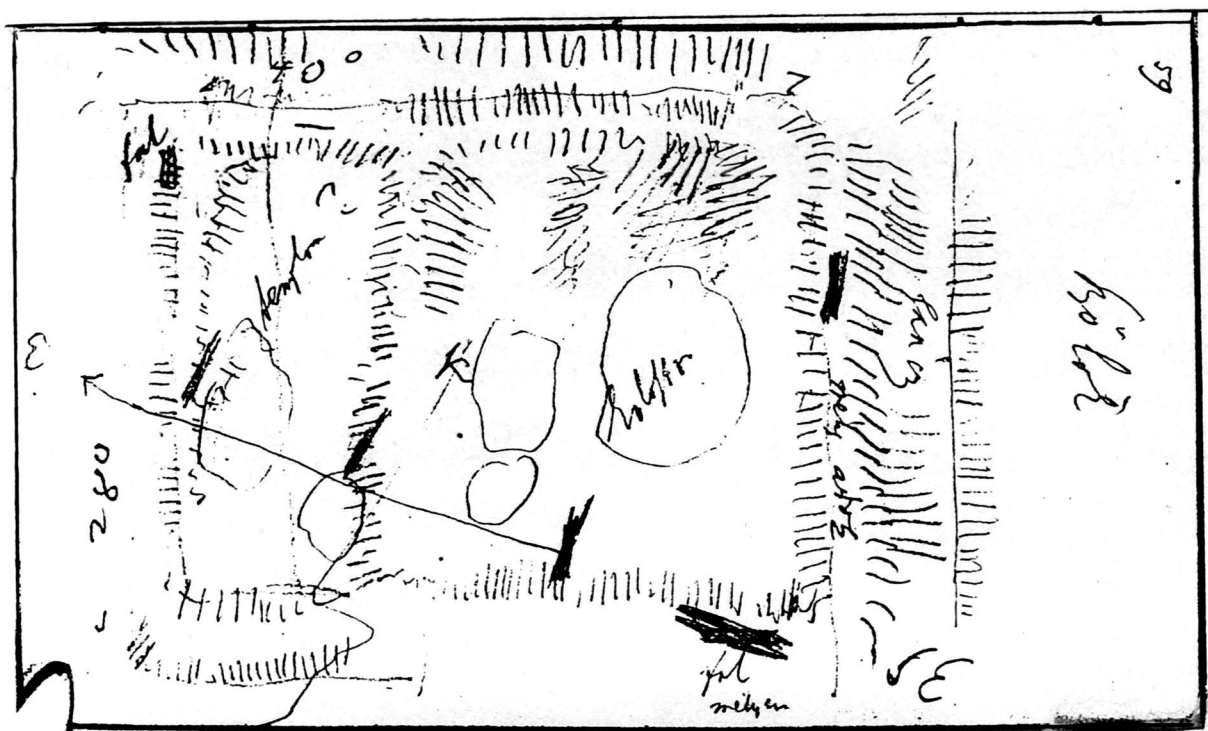

Fig. 5. - Pâncota. Placă de paviment (după Márki, *Aradvármegye*, II/1); Fig. 6. - Pâncota. Planul bisericii din 1883 (după *Arad és Vidéke*); Fig. 7. - Pâncota. Planul cetății (schiță realizată de Rómer în 1870)

Infan

A tárgy leírása.

⑥⁺ Cserépméces.

(V. ö. 105. sz.)

Mag. 7,8 cm. Talpának belső átmé-
rője 4,8 cm, a külső 7,1 cm. Hosszának átmérője 9,5 cm.
Széjének átm. 6,9 cm.

talpon lefelé

7. Szarvasagancs-darabok

8. Hálósúly darabja, ter-
mésretes nagyság-

ban. Ro-
szul ége-
sett téglá-

Alsó részén a
kőglancsok le van
lörve.

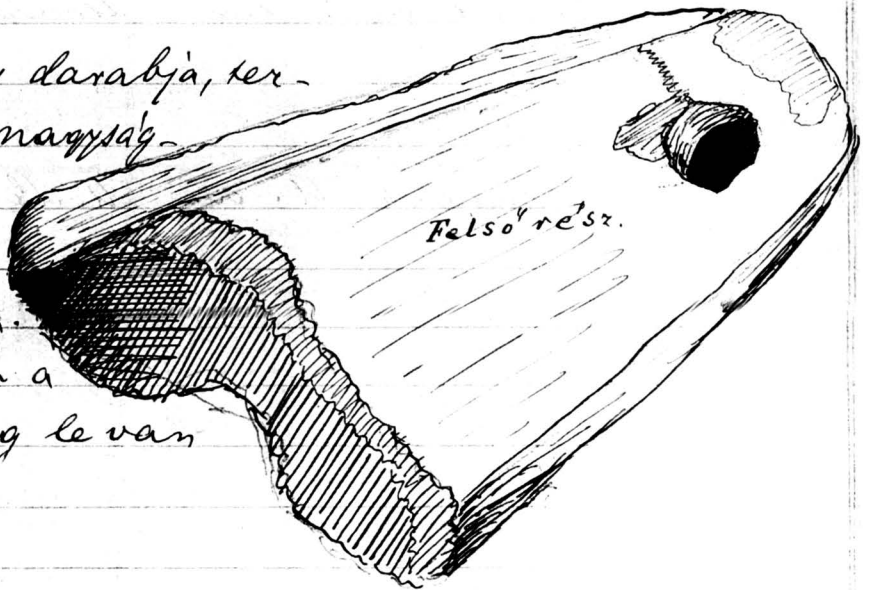

Fig. 8. - Pagină din registrul vechi de inventar al Muzeului din Arad, întocmit de Márki

9

10

Fig. 9. - Pâncota. Placă de paviment (Muzeul Județean Arad); **Fig. 10.** - Pâncota. Fragment de parapet (antependium?)

11

12

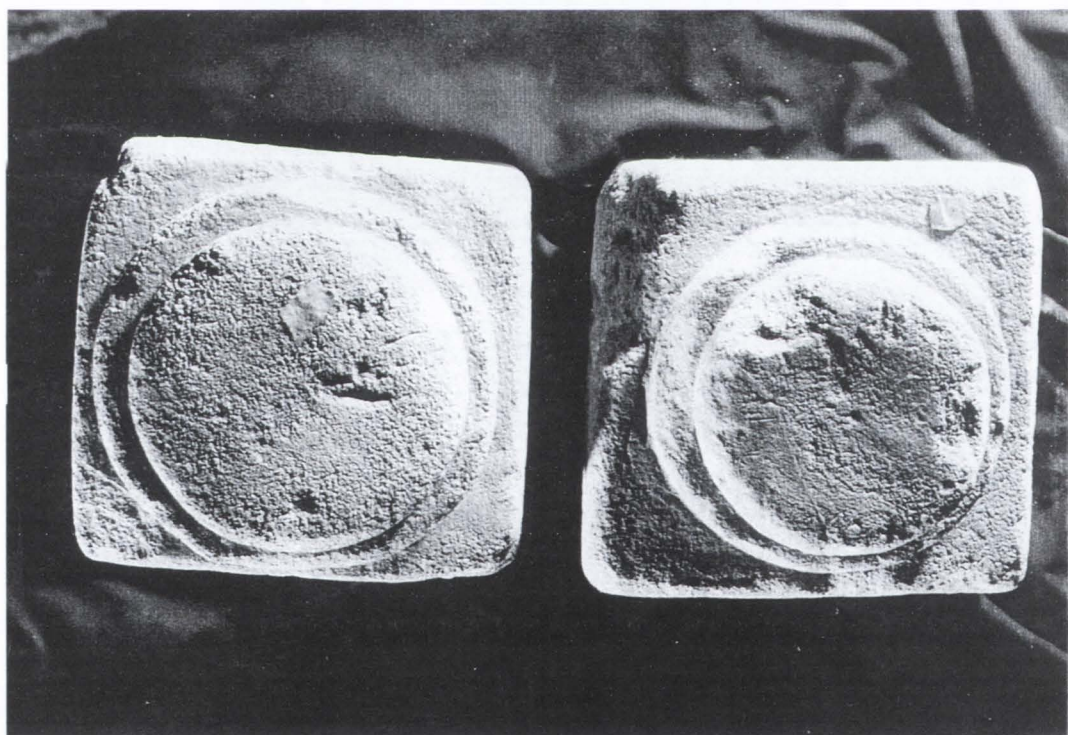
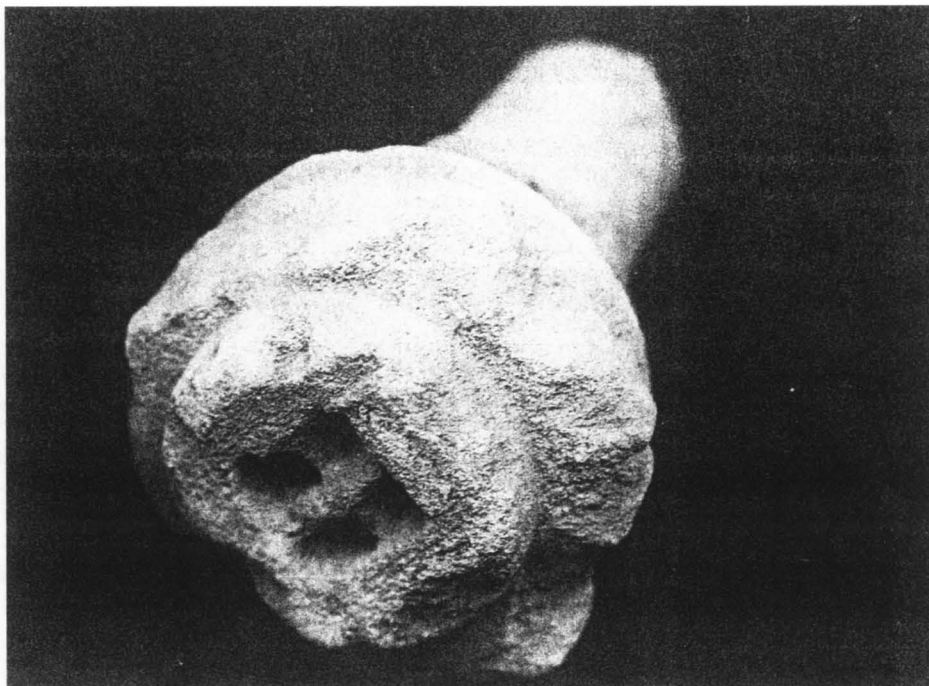

Fig. 11. - Pâncota. Capitel (?) și bază de colonetă din al doilea altar (Muzeul Județean Arad); **Fig. 12.** - Pâncota. Bază de colonetă și capitel (?) din al doilea altar (Muzeul Județean Arad)

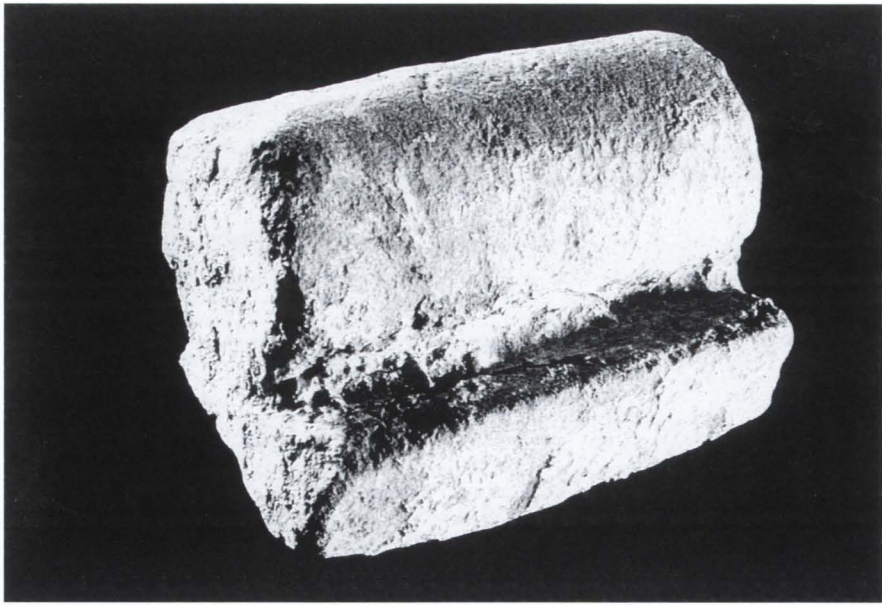
13 a

13 b

Fig. 13/a, b. - Pâncota. Fragment de colonetă (Muzeul Județean Arad)

14

15

16

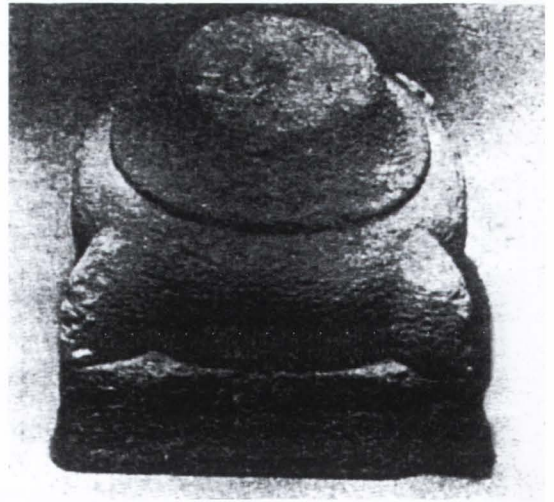
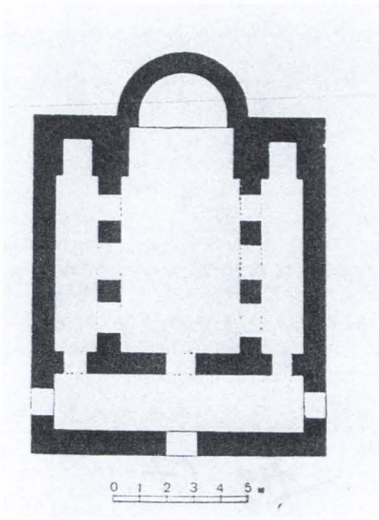
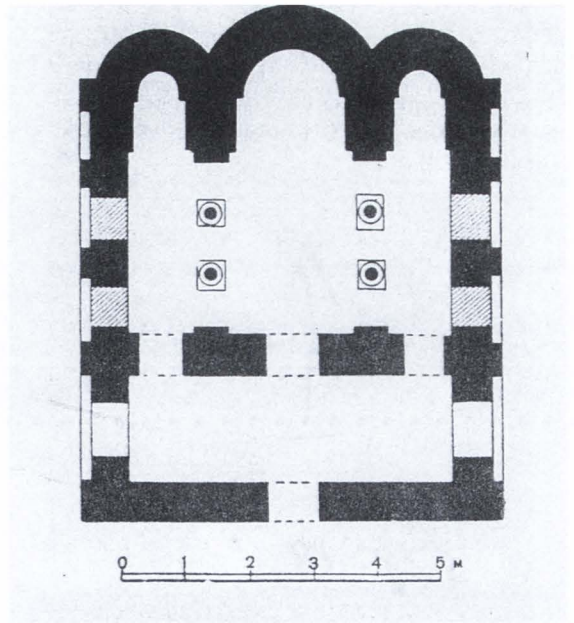

Fig. 14. - Pâncota. Fragment de ancadrament (Muzeul Județean Arad); **Fig. 15.** - Pâncota. Fragment de mulră (Muzeul Județean Arad); **Fig. 16.** - Arad. Bază de coloană din biserica capitulară (după Dörner, *Ziridava*, I, 1'67)

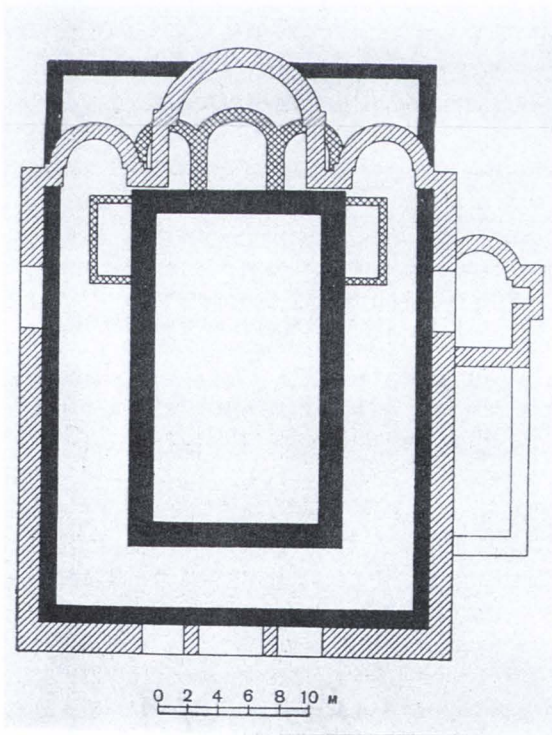
17

18

19

20

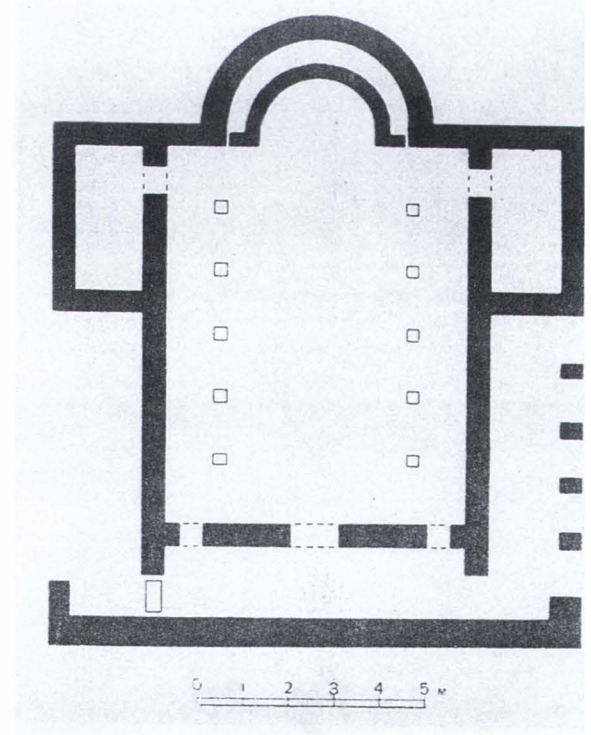

Fig. 17. - Plisca. Planul bazilicii nr. 13; Fig. 18. - Plisca. Planul bazilicii nr. 5; Fig. 19. - Plisca. Planul „Bisericii de curte”;
Fig. 20. - Preslav. Planul bazilicii „Delidușca” (după Miatev, *Arhitectura*)

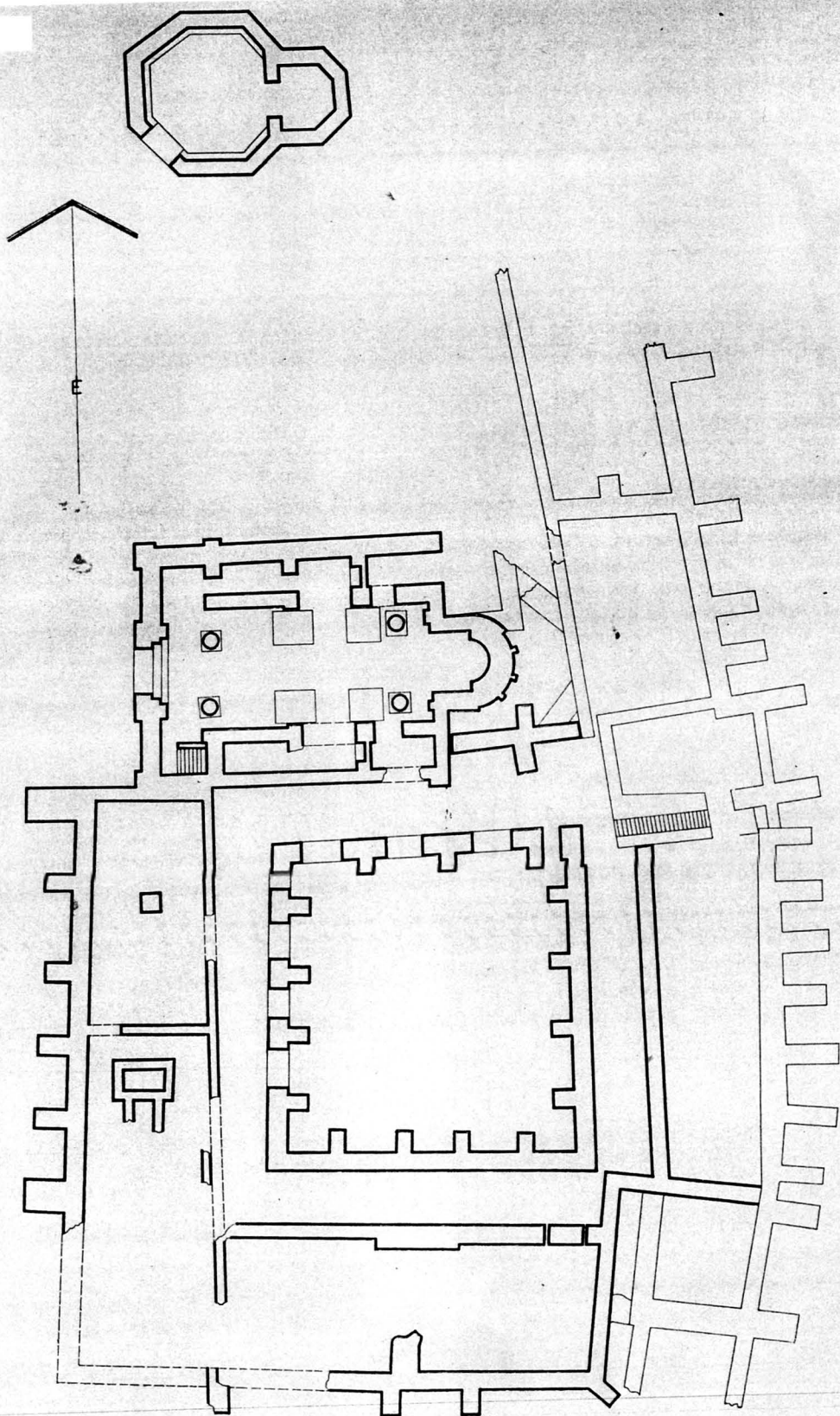

Fig. 21. - Zselicszentjakab. Planul mănăstirii (după Nagy, *Előzetes jelentés*)

22 a

22 b

22 c

22 d

22 e

Fig. 22/a-e. - Pâncota. Ceramică decorativă

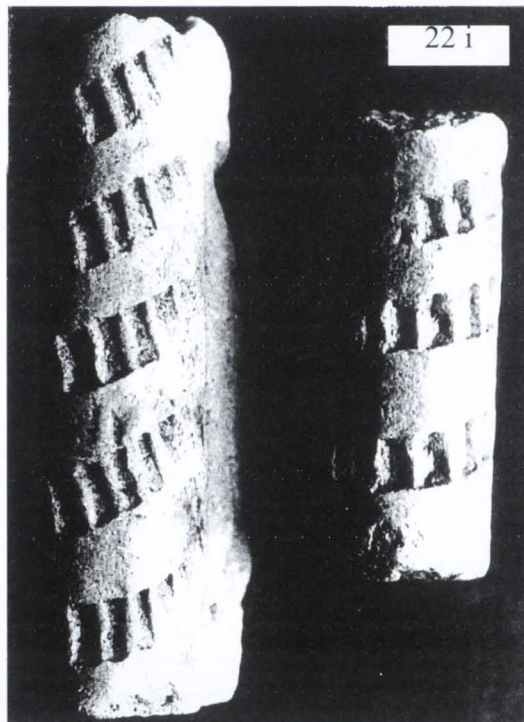
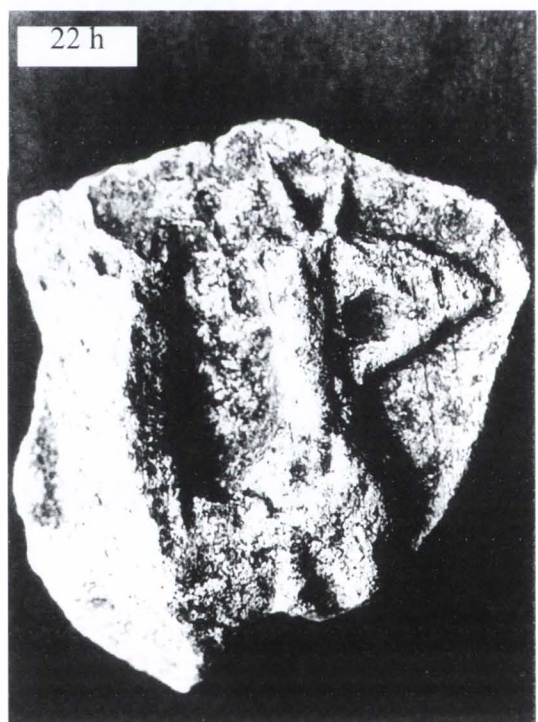
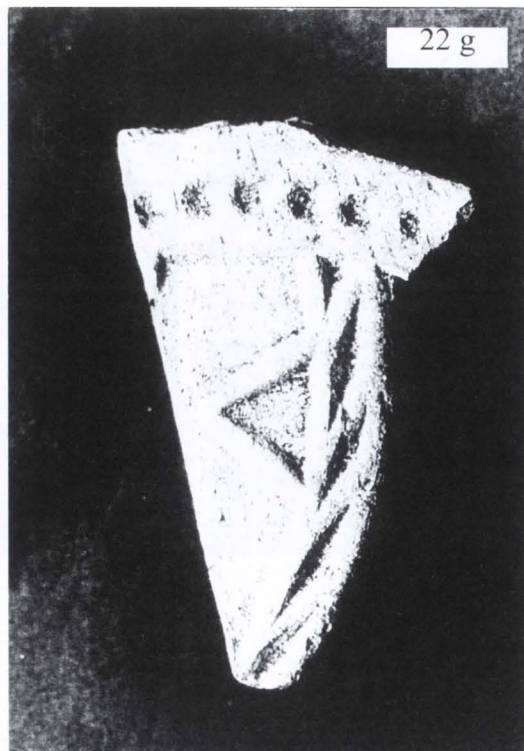
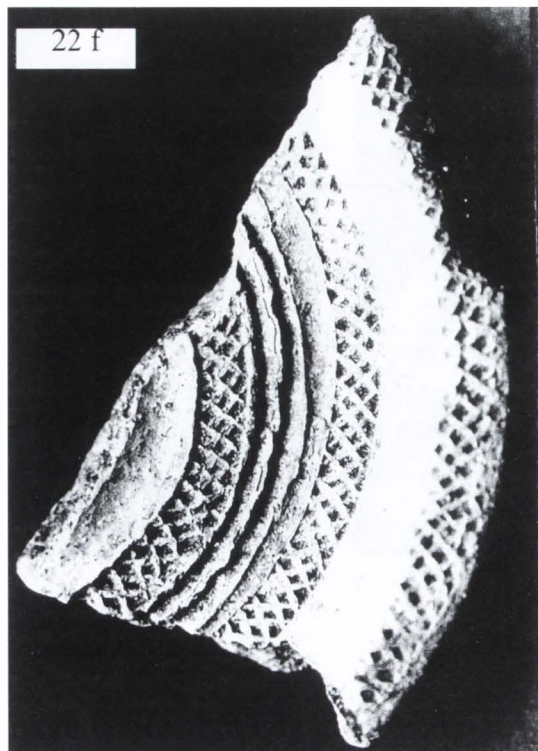
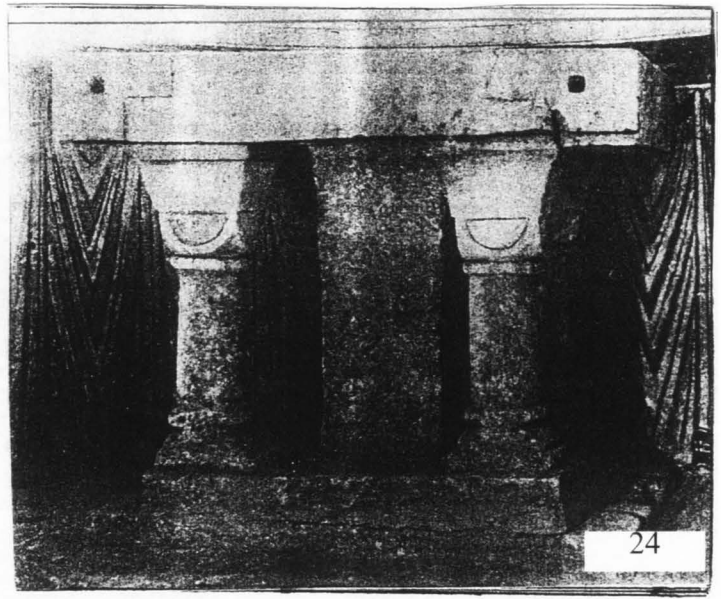
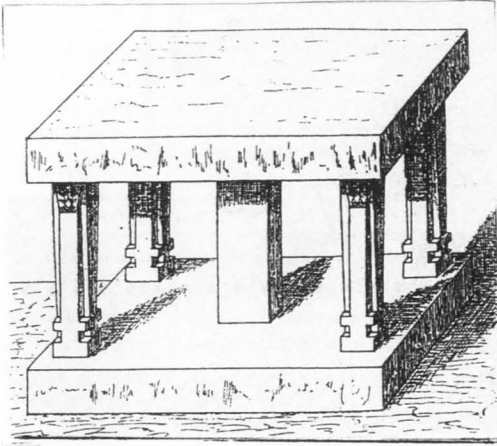

Fig. 22/f-i. - Pâncota. Ceramică decorativă

23

35 a

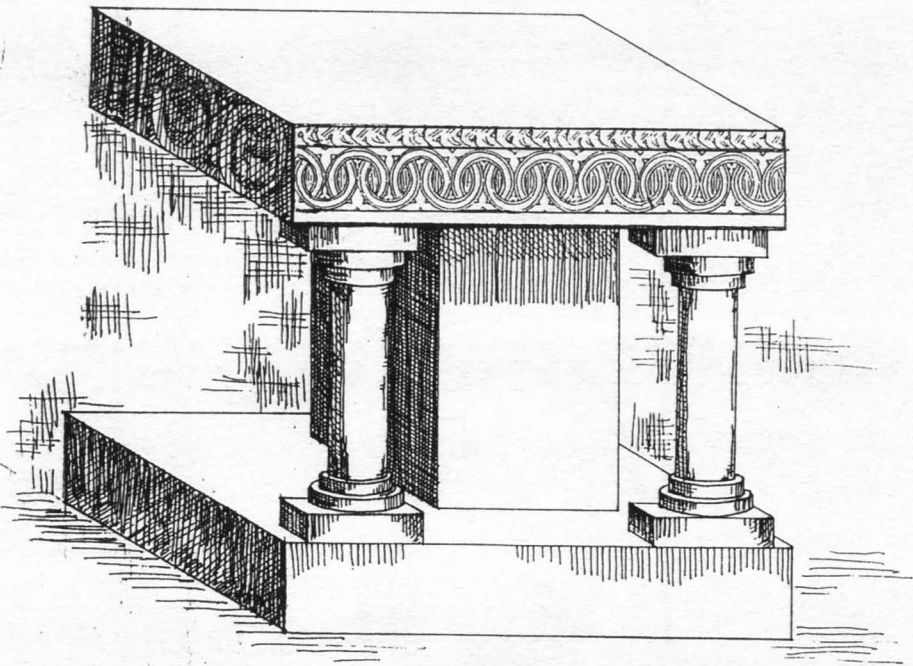

Fig. 23. - Borasima. Altar (după Braun, *Der christliche Altar*); **Fig. 24.** - Regensburg. Altar (după Braun, *Der christliche Altar*); **Fig. 35/a.** - Pâncota. Al doilea altar. Reconstituire după desenele de pe planșa VII. (arh. Alba Popa)

4 h

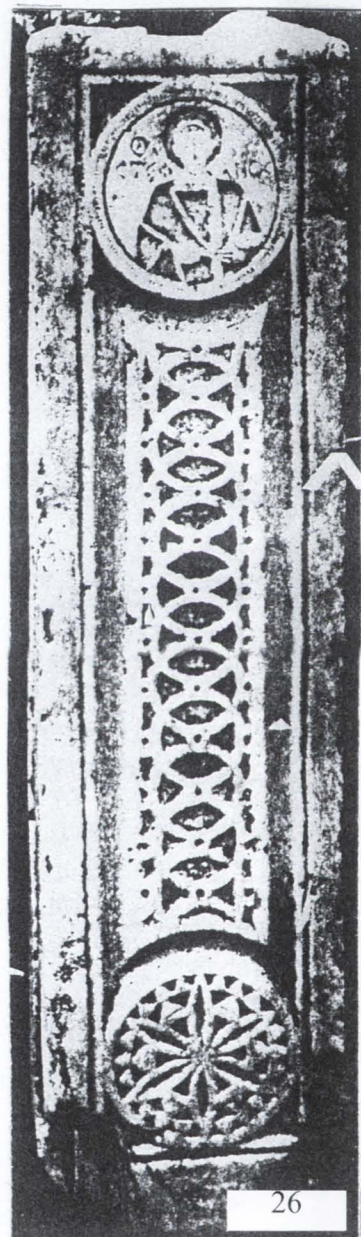
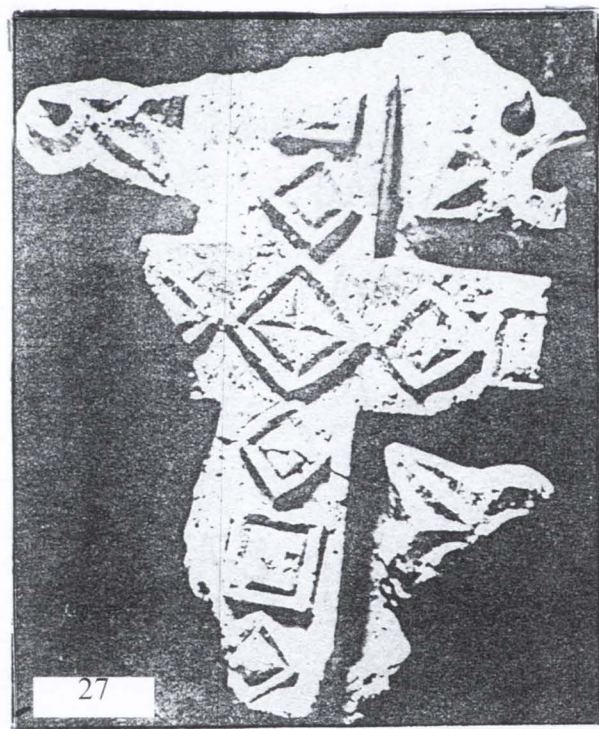
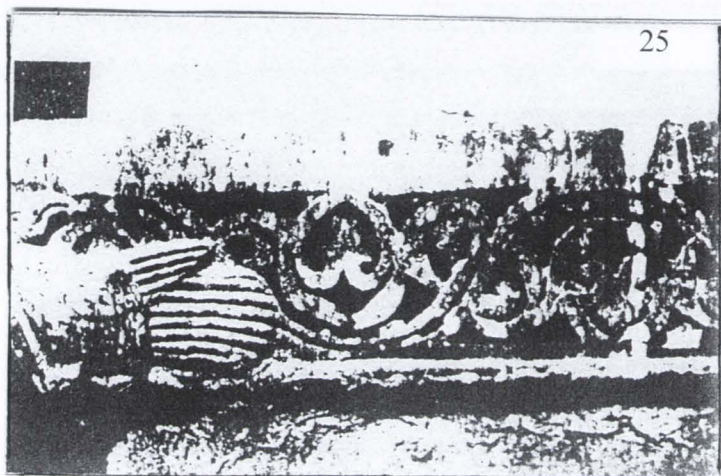
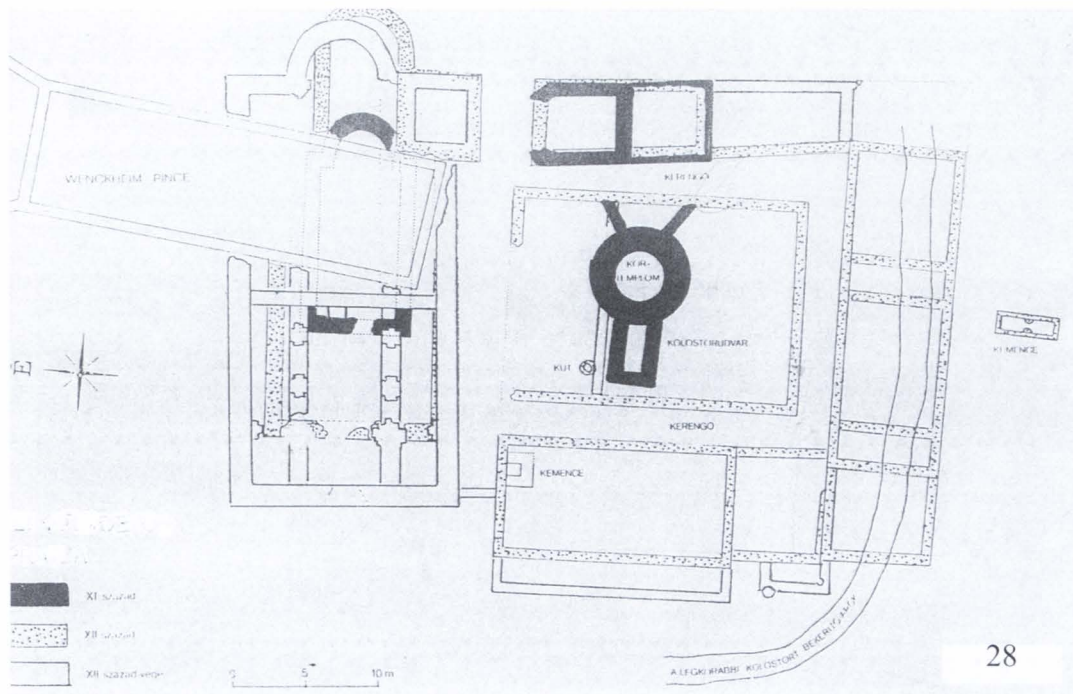

Fig. 4/b. - Pâncota. Primul altar. Detaliu: latură scurtă a mensei. Desenul publicat de Márki (*Aradvármegye*, II/1) mărit de 3,5 ori; **Fig. 25.** - Daphni. Relief. Detaliu din friza bisericii (după Grabar, *Sculptures*, II); **Fig. 26.** - Serçikler. Cancel. Detaliu (după Grabar, *Sculptures*, II); **Fig. 27.** - Novi Rakovac. Sculptură în piatră (după Nagy, *Dombó*)

28

29

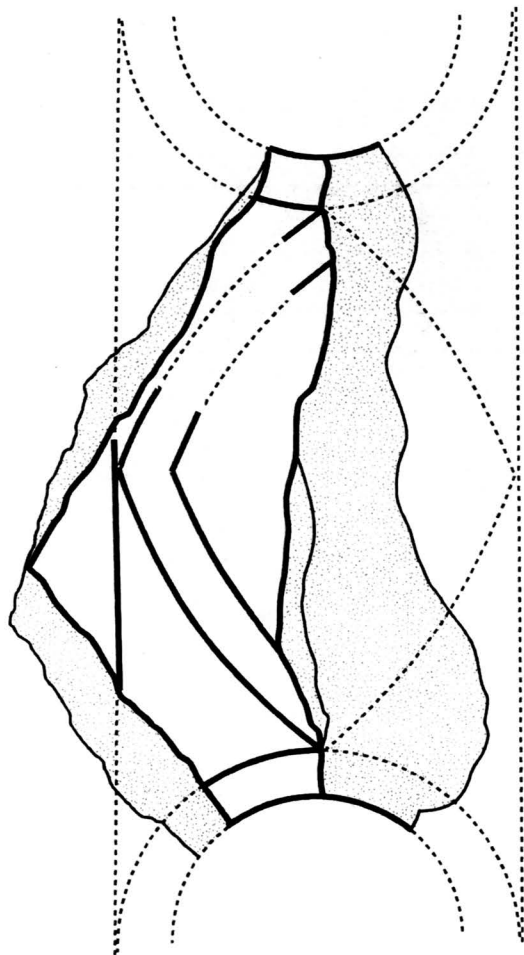

30

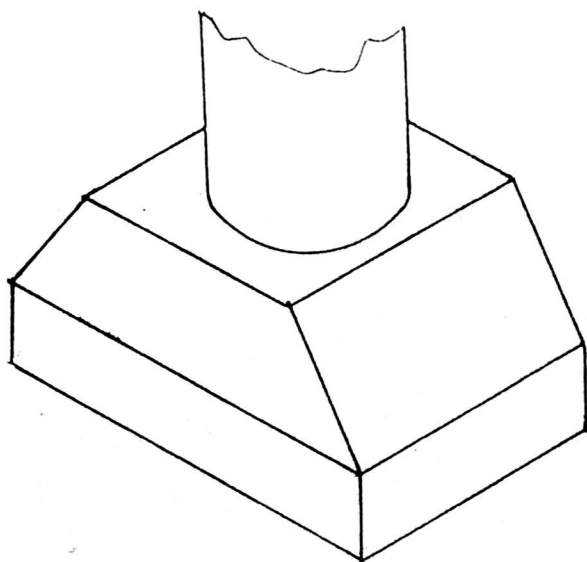
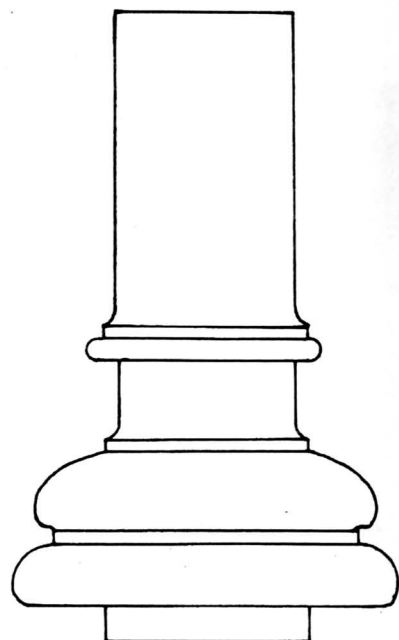
31

Fig. 28. - Vésztő. Planul „Mănăstirii Csolt” (după Juhász, *A Csolt nemzetség monostora*); **Fig. 29.** - Zalavár. Fragment de antependium (?) (după *Pannonia Regia*); **Fig. 30.** - Esztergom. Capitel (după Marosi, *Die Anfänge der Gotik*); **Fig. 31.** - Vésztő. Capitel (după Juhász, *A Csolt nemzetség monostora*)

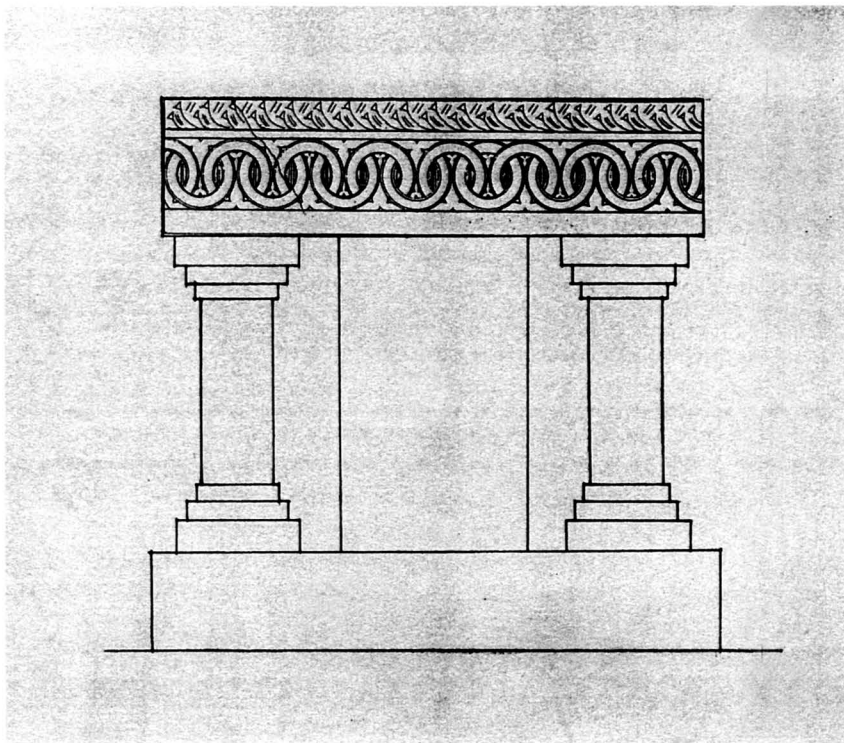
32

33

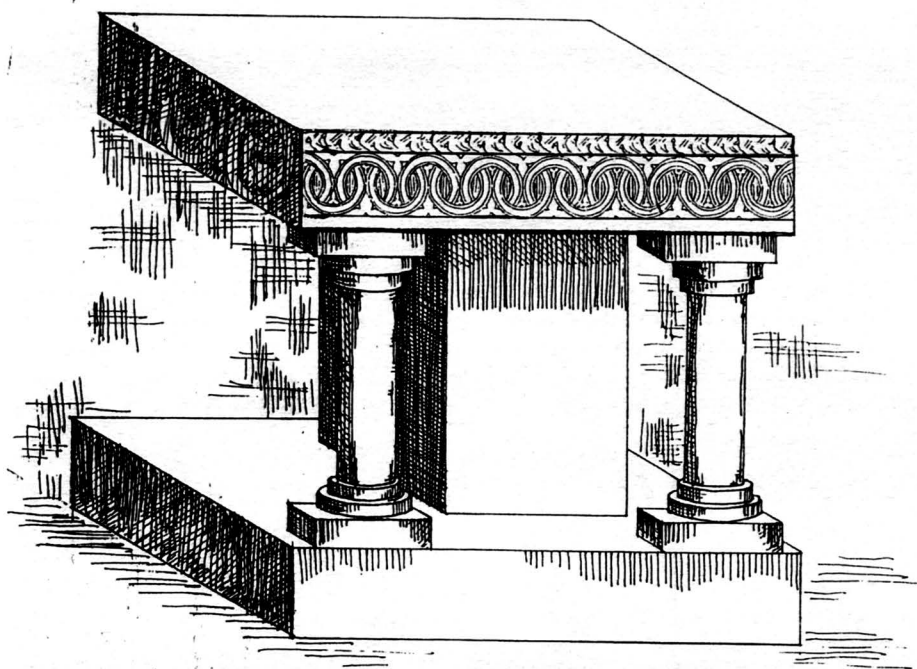

34

Fig. 32. - Pâncota. Fragment de parapet (antependium?); **Fig. 33.** - Pâncota. Fragment de colonetă; **Fig. 34.** - Pâncota. Bază de coloană, reconstituire după desenele de pe planșa VI, 1 a-d (arh. Alba Popa)

35 b

35 a

Fig. 35/a. - Pâncota. Al doilea altar. Reconstituire după desenele de pe planșa VII (arh. Alba Popa); **Fig. 35/b.** - Pâncota. Al doilea altar. Reconstituire după desenele de pe planșa VII și planșa VI, 2 a-b (arh. Alba Popa)

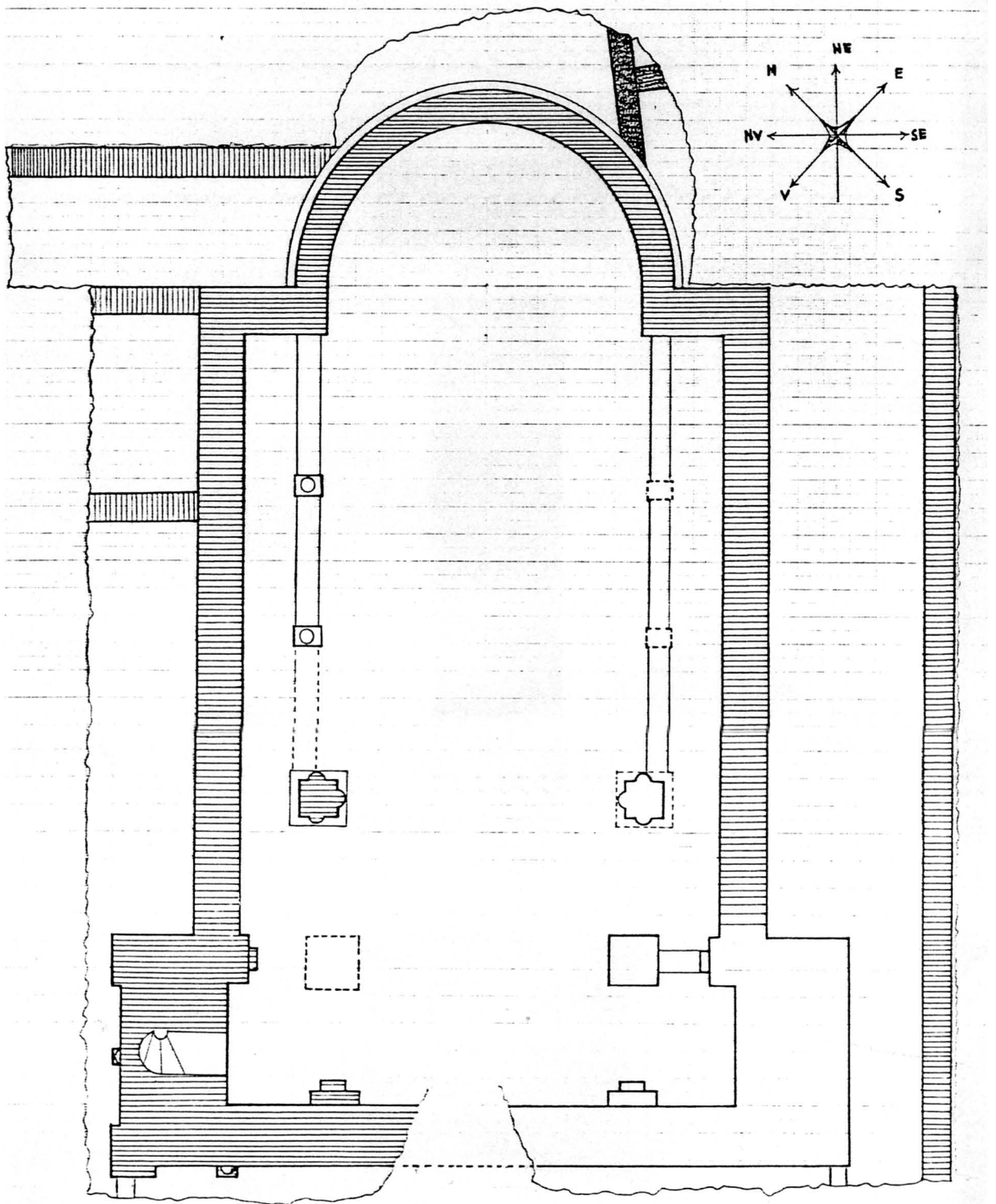

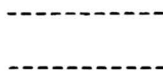
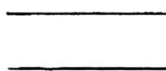
Fig. 36. - Pâncota. Planul bisericii. Reconstituire pe baza desenului de pe planșa I

PLANȘA I

Pâncota. Planul bisericii

Scara: 1/50, adică 1m. = 2 cm.

xy **NB** Desenatorul meu a deviat /traseul/. De corectat, lățimea este de 1 m. până la capăt !!

Ziduri păstrate din piatră cioplită, cu o înălțime ce depășește nivelul inițial de călcare, ajungând până la cornișa (soclul ?) zidurilor de temelie.

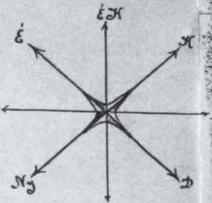
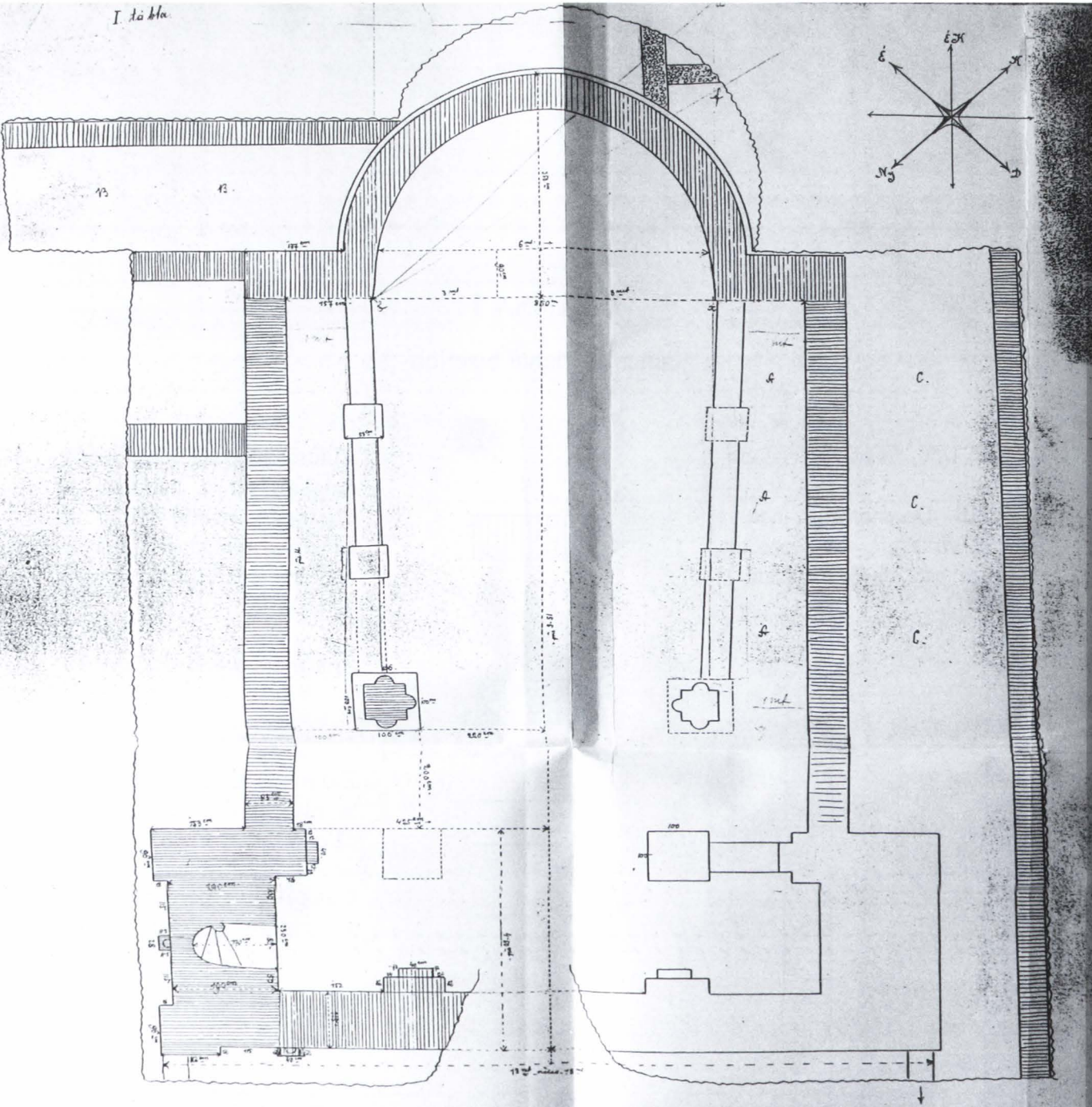
Ziduri din piatră sfărâmată.

Ziduri păstrate numai până la nivelul de odinioară de călcare.

Completări pe bază de analogie.

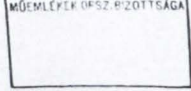
Linia de contur a suprafeței săpate.

I. tábla

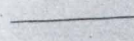
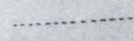

Építési terv a 1912. évi évi...
 a 1912. évi évi...
 a 1912. évi évi...

MŐEMLÉKÉK ORSZ. BIZOTTSÁGA

Pankola

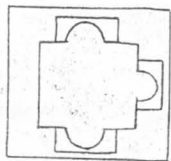
- Ez az adott földszinten kész. kőlapát-párkányos ill. faragott kőfal.
- Formalát kőfal.
- Csak a hajdani földszintig álló fal.
- Analoziára támaszkodva kiegészítve.
- A kláoszki terület határ vonala.

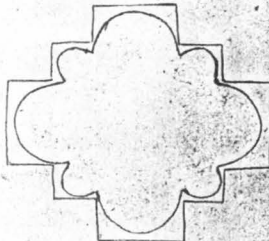
Planşa I

Pankota.

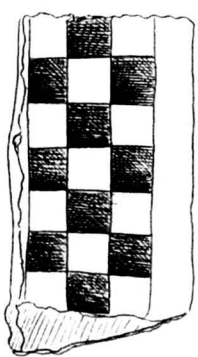
Lébény.

MŐEMLEKEK ORSZ. BIZOTTSÁGA

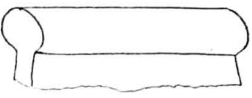
Planşa IV

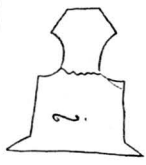
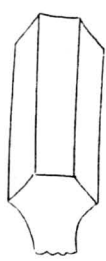
1°

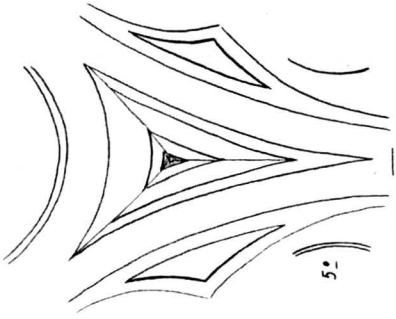
2°

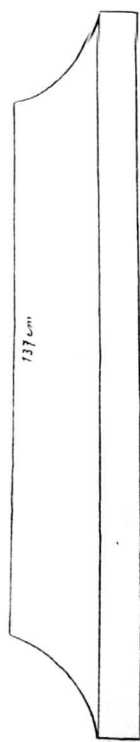
3°

4°

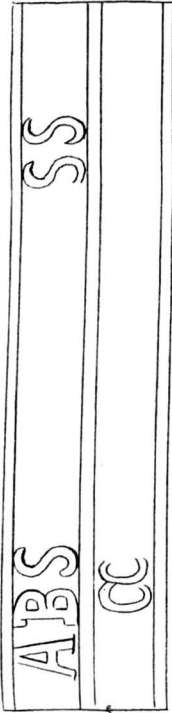
5°

6 a

137 cm

157 cm

6 b

137 cm

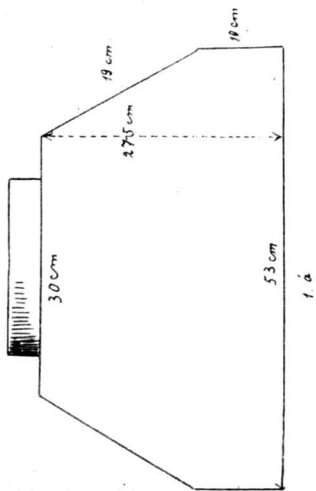
6 c 27 cm

95 cm

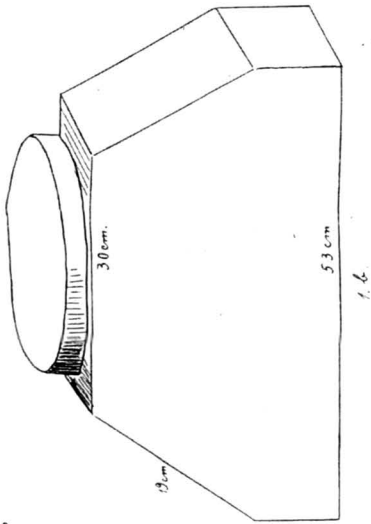
MUSEULÉKÉK ORSZ. BIZOTTSÁGA

O. M. I.
MUSEULÉKÉK
BUDAPEST
MUSEUM

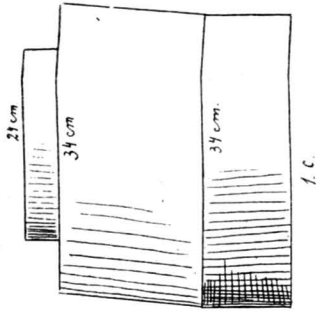
Planşa V

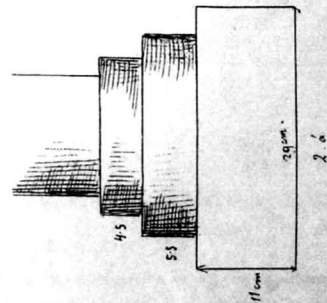
1. a

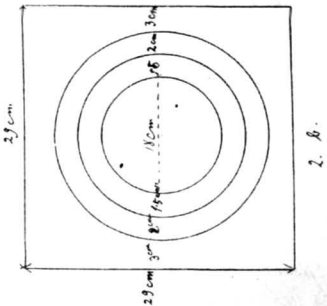
1. b

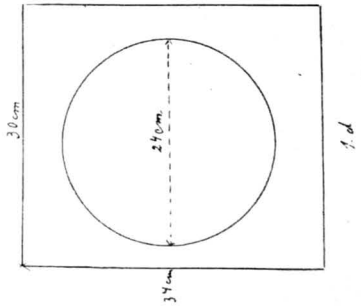
1. c

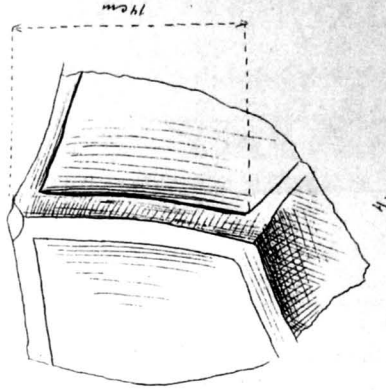
2. a

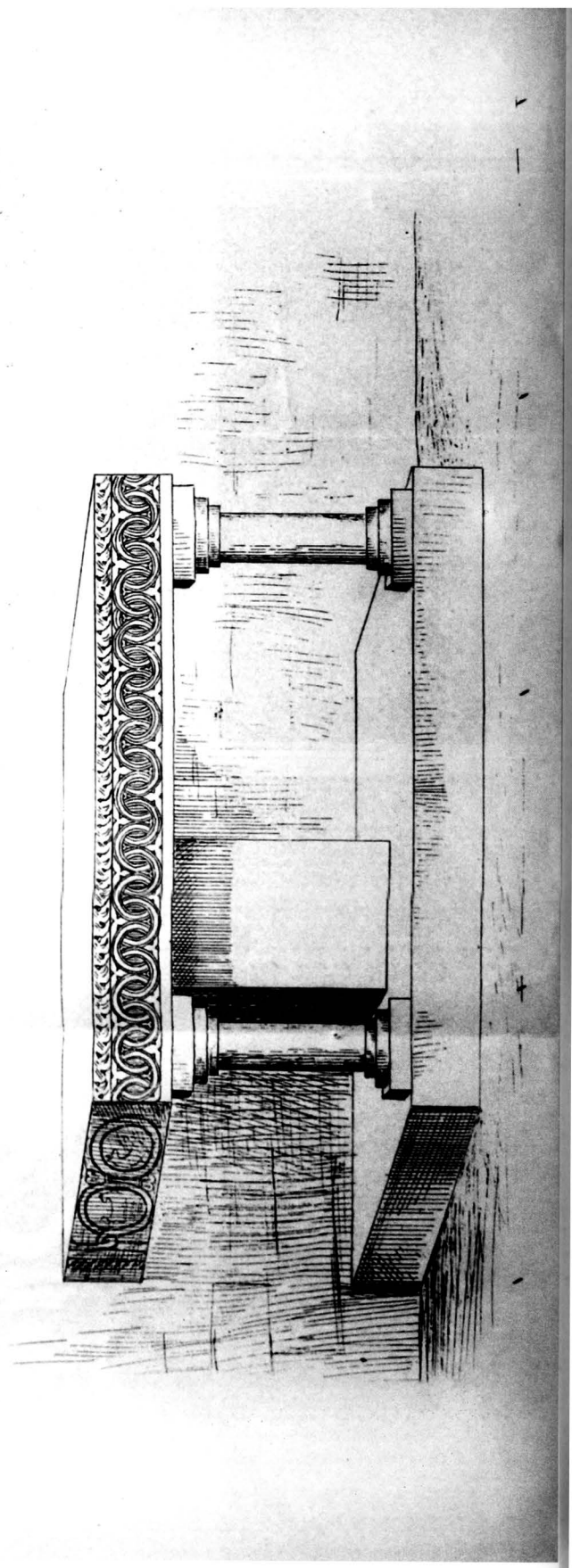
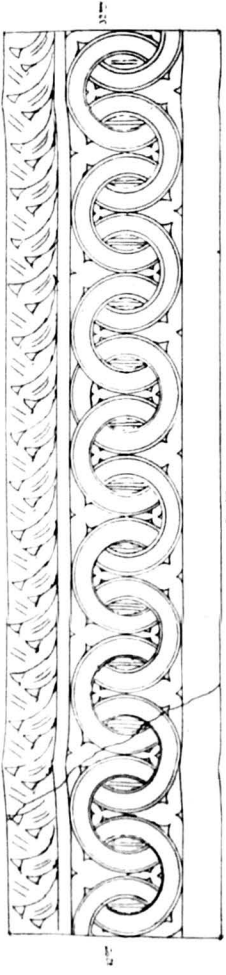
2. b

1. d

4.

Planşa VII

ISBN 978-973-592-242-9